

K 5841
3

მუსულმან ქართველოზა

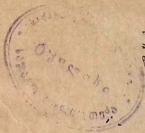
და მათი სოფლები

საქართველოზი

გამოცემული

იაკობ ალექსანდრეს ძე მანსვეტაშვილის საფასით

1871
3.

„უცრემლოდ ვერ გადაკითხავს კაცი
ამ სამი საუკუნის მეცადინეობის აღ-
წერას საქართველოს მატრიანში“.

ნ. ნიკოლაძეს წიგნი „ჩემ პო-
ლიტიკაზე“.

აღწერილია

ზაქ. კიკინაძისაგან

წიგნი ან თარგმანი	
წიგლის წიგნი №	2831.
საქ. ან საქ. ან	4631.

ტფილისი

სტამბა „მრომა“, მუსრანის ქუჩა № 12.

1913.

შ ი ნ ა ა რ ს ი:

- ✓ ქართველ მაჰმადიანები ქობულეთის ხეობაზე.
ქობულეთის და ჩაქვის ხეობის ხოჯები და მოღებნი.
ქობულეთის და ბათუმის ქართველ მაჰმა. სკოლების ამბები.
ქართველ მაჰმადიანებში პარველად ქართული წიგნების შეტანის
ამბები.
ქართული მწიგნობრობა ბათუმში.
ქართველ მაჰმადიანთ სახალხო მეღექსეები.
- ✓ აქარის ქართველ მაჰმადიანთ სოფლები.
სამცხე-საათაბაგოს დაპყრობის ზეპირ ამბები.
აქარული ამბები 1892 წ.
აქარის განახლება,
- ✓ ლივანის ქართველ მაჰმადიანთ სოფლები.
ლივანა-მარადიდის სკოლის ამბავი.
ქართველ მაჰმადიანთ უმაღლეს სასულიერო სკოლის გახსნის
საქიროება ბათუმში.
ლივანის ხევის მოღებების და ხოჯების ამბები.
- ✓ მაქასლის ქართ. მაჰმ. სოფლები.
მურღულის ხეობის ქართ. მაჰმადიანები.
მესხეთის ქართველ მაჰმადიანები.
ჯავახეთის ქართველ მაჰმადიანები.
ქართული ენის დაკარგვა ქვაბლიანში.
ქართული ენის დაკარგვა ჩილდირიხ ქართ. მაჰმადიანებში.
ქართული ენის დაკარგვა ფოცხოვსი ქართ. მაჰმადიანებში.
ქართველ მაჰმადიანების გადაგვარება.
ოლთისი, ანუ ზემო ქართლი.

ლაზისტან-ქანთეი.

შავშეთის ქართველ მაჰმადიანები.

იმერხევის ქართველ მაჰმადიანთ სოფლები.

კლარჯეთის ქართველ მაჰმადიანები.

ქართული ენის და საქართველოს მოყვარე ხოჯები.

ქართვ. მაჰმადიანთ გადაგვარების ამბები.

ორი ლოცვა არაბულს ენაზედ.

ქართველ მაჰმადიანთ ბეგიების და აღიების თხოვნა რუსეთის
უმაღლეს მთავრობასთან.

ქართულ მატერიალები ქობულეთის ხეობაზე.

ვინც საქართველოს ისტორია იცის, იმას ისიც ეცოდინება, რომ ძველად, ვიდრე საქართველო მტერთაგან დაეცემოდა, მინამდის საქართველოს ერთ უმთავრეს ძალას დასავლეთ საქართველო შეადგენდა. ვიდრე ქართველებს აქ ფეხი ჰქონდათ გამაგრებული, მინამ მათ მტერი ვერას აკლებდა. ეს იყო ერთად-ერთი უმთავრესი სამხედრო ძალა. ჩვენმა მტრებმაც კარგად იცოდნენ ეს და ამიტომ მათ უმთავრეს ნატვრას ის შეადგენდა, რომ საქართველოსთვის ეს მოხდენილი მხარე ჩამოეგლიჯათ და მის შემდეგ ესენი სხვასაც ადვილად დაიპყრობდნენ და ფეხს გაიმაგრებდნენ. ოსმალებმა წადილი აღი-სრულეს: აუარებლის სისხლის ღვრით და დევნა-ობრებით დაი-მორჩილეს საქართველოს ის დასავლეთ ნაწილი, რომელიც ცნობილია და ქებული ძველის-ძველად არამც თუ მარტოთ საქართველოს ისტორიულს წიგნებში, არამედ უცხო ტომთ მწერალთ ნაწერებშიაც.

საქართველოს აღორძინებიდამ ჩვენის მწერლების, გამო-ჩენილის პოეტების, მთარგმნელების თუ მხედარ-მთავრების სა-ვანე-გმირთა ეს დასავლეთ საქართველოს მხარეა მიღებული ანუ სამცხე-სათაბაგო.

თუ ოდესმე საქართველო იდიდებოდა და სახელოვნებდა, ვიტყვი თამამად, რომ ყველა ამ დიდების და სახელოვნების მიზნიკებელნი და მწარმოებელნი აქაური პირები იყვნენ. მე-ხუთმეტე საუკუნის გასვლამდის, ჩვენ ვერ ვნახავთ ვერც ერთს ნაშთს ჩვენის ძველის ცხოვრებისას, რომ მას ამ მხრის ბეჭე-დი არ აჩნდეს. ვერ ვნახავთ ვერც ერთ ძველ ქართულს ხელთ-ნაწერს, რომ ეს წიგნი ან ამ მხარეში არ იყოს დაწერილი და ან, თუ სხვაგან დაწერილა, ამასაც-კი ეს ხსენებული მხარე არ მიმოველოს.

საბერძნეთის სიახლოვის გამო, აქ აღორძინდა ყველაფერი. აქ აღორძინდა ძველის-ძველად სხვა-და-სხვა ხელოვნება: ქვის მკრელობა, ჩუქურთმის, მიწათ-მზომელობა, ვაქრობა, *) ექიმობა და სხვანი.

აქვე აღორძინდა ქართული მწიგნობრობა, ტაძრების შენება, მათი ხელოვნება, მხატვრობა; შემდეგ დროში ქართველთ მწერლები, მთარგმნელობა, სასწავლებლები და სხვანი. აქედამ გამოვიდნენ თითქმის ყველა ჩვენი დიდებული პირები: შოთა რუსთაველი, დავით საათაბაგოელი, შავთელი, იოვ. პეტრიძე, გიორგი მთაწმინდელი და სხვანიც მრავალნი, რომელთა მოთვლა აქ საჭირო არ არის. ამ მხრის ტაძრების სიმრავლეს ხომ ყველასთვის ჭეშმარიტია; აქ ძველათ აღორძინებული სასწავლებლების ისტორიაც ხომ ცნობილია. კმარა მართო ერთი ხახულის სასწავლებელი აღვნიშნოთ. მოკლეთ რომ ვსთქვათ, ეს მხარე კერა იყო იმ დიდებისა და სახელოვნებისა, რაც-კი საქართველოს მიენიჭა და აღმოუბრწყინდა ოდესმე. ყველაფრის დასაწყისს აქ ეძლეოდა აღორძინება და ამის შემდეგ იგი იფინებოდა და ვრცელდებოდა მთელს საქართველოს კუთხეებში. ასე და ამ გვარათ, დასავლეთ საქართველოს ქართველებს დიდი სამსახური მიუძღვით მთელ ქართველთ წინაშე და ამათ სამსახურს დღესაც-კი მოჰყავს კაცი განცვიფრებაში. ამიტომაც იყო, რომ, ვიდრე საქართველო დაეცემოდა, მინამდის ქართველ მეფეების პატივსადებელ და საქებელ მხარეთ ეს ნაწილი ითვლებოდა. თვითაც უმეტეს ნაწილ აქეთ სცხოვრებდნენ. თითქმის აქ გაძლიერდნენ ბაგრატიონთ გვარის წარმომადგენნი.

დღეს კი, ეს ოდესმე დიდებულად წოდებული მხარე და თითქმის დამბადებელიც ჩვენი ყოვლის დიდების და სახელოვნების, ოსმალთა-მიერ დაპყრობის და დევნილების მეოხებით

---

*) არხეოლოგიური მოგზაურობა გურია-აჭარაში, დ. ბაქრაძისა. 1879 წ. პეტერბურგი.

დავარდნილია ძირს, აქ ყველაფერი დაქვეითებულია და ჩვენი ძველი ქართველები, ჩვენი გამოჩენილი მესხნი იმ დროისანი აღარ არიან, რაც ოდესმე ყოფილან. აქ ყველაფერი ქართველობისა ფერფლად ქცეულა, აქ მხოლოდ ერთად ერთი ქართული ენა არსებობს, ისიც ზოგი ერთ ალაგას, ყველგან არა, რომელიც სამი საუკუნის განმავლობაში ათასის წვითა და დავით შეუნახავთ მაჰმადიანთ ქართველთა. მადლობა ღმერთს, რომ ამათ, ამდენის ხნის განმავლობაში, თავიანთი დედა-ენა მაინც დაიცვეს, სხვას ვინ რაღასა სთხოვს. რაკი აქამდის მოაღწიეს ამათ, რაკი ამათ დაიცვეს თავიანთ დედა-ენა და მწიგნობრობა-კი, ეხლა ჩვენი ვალია, რომ ამ ძველად აღორძინებულ ერის შთამომავალთ შვილებს ყურადღება მივაქციოთ და მათის განვითარებისთვის რამე ვიზრუნოთ. ეს იყო თითქმის ჩვენი მამა-პაპემის ნატვრა, წადილი და ანდერძი.

ასპინძის ომამდის ქართველებს კიდევ ჰქონდათ იმედი, რომ ამ მხარეს მეორედ შემოვიერთებთო, მაგრამ ეს ვერ მოხდა და ასპინძის ომის შემდეგ-კი ქართველთ სამუდამოდ გადასწყვიტეს იმედი. ამ ხანამდის კი აქ რამდენი პატიოსანი ქართველი პირი დაკუწულა ოსმალთ ფაშებისა და ბეგებისაგან, რამდენ ქართველს-მქადაგებელს და ქართველობის მეძიებელს მოჰღებია ბოლო, ამას კაცი ვერ მოსთვლის, ვინ აღნუსხავს! დღეს-კი ჩვენს მამა-პაპებს თავიანთი წადილი და ნატვრა აუსრულდათ:— ეს ძველათ ქებული საქართველოს ნაწილი და ოსმალთაგან უწყალოდ დაცემული ქართველობა შემოერთებულია თვის მეგვარტომე ქართველებთან და ესენი დღეს ჩვენგან დიდს დახმარებას და შველას საჭიროებენ, მით უფრო, რომ მის მეოხებით გაიგონ თავიანთ წინაპართ თავს-გადასავალი, ისტორია, ვინაობა, შთამომავლობა, გავციცნან ჩვენ, გაიცნან ქართული ენა, მწიგნობრობა და ბოლოს შემოგვიერთდნენ ისე, როგორც რიგი და წესია. აქ ისლამი არავინ იქონიოს სახეში. ჩვენ გვსურს, რომ ქართველ მუსულმანნი მტკიცე იყოს ისლამზედ მხოლოდ, განვითარდეს.

ყველა აღორძინების და გავრცელების საქმე ჩვენზეა და-
მოკიდებული. ჩვენ თუ მოვიწოდებთ რამეს, მაშინ აქ ყველა-
ფერი გაკეთდება, თუ არა და, ისიც დაეცემა, რაც აქამდის
შეუწახავთ მათ ოსმალთ მფლოპელობის ქვეშ; ამისი მოვა-
ლევები ვართ ჩვენ, ეს უნდა იყოს ჩვენს სამღვთო ვალათ. თუ
ჩვენ გვინდა, რომ წინ წავიდეთ, ქართული ენა არ დაგვე-
კარგოს, და რამეს დავემგზავსოთ, მაშინ ამ ერის ნაწილს დი-
დი სამსახური და შემწეობა უნდა აღმოუჩინოთ. აქ უნდა
გაიხსნას სკოლები, აქ უნდა გავავრცელოთ ქართული წიგნე-
ბი. ჩვენ უნდა გავიცნათ იგინი და მათ უნდა გავაცნათ ჩვე-
ნი წადილიც. იმედია, რომ ესენიც პატივით მოგვეგებებიან,
რადგანაც ყველა მათ მოწინავე პირთაგან დახმარების თხოვ-
ნის მეტი სხვა არა ისმის-რა.

უნდა ვსთქვათ, რომ ჩვენს დაკარგულ და დიდის ხნით
დაშორებულ ძმებში პირველად გ. ყაზიბეგმა იმოგზაურა და
აღწერა. პირველად ამან გვამცნია ამ ერის ვითარება და სა-
ქმენი. ამ დრომდის-კი ჩვენ მათი სულ არაფერი ამბები ვიცო-
დით; სამი საუკუნის განმავლობაში ისე დავშორდით ერთმან-
ეთსა, ისე მიგვაფიწყდა ერთმანეთი, რომ ერთმანერთის არ-
სებობაც-კი აღარ ვიცოდით! ამ ოცი წლის წინეთ ქართველი
კაცისთვის რომ გეთქო: ქართველი მაჰმადიანი ვარო, ის გაო-
ცებით შემოგხედავდა. დღეს-კი ეს ცოტათი ყველასათვის ცხა-
დი შეიქნა. ცოტათი ჩვენც გავიცანით იგინი და იმათაც გა-
გვიცნეს ჩვენ. იმედია, რომ დღეის შემდეგ უფრო გავიცნობთ
ერთმანეთს, რადგანაც წადილი ორსავე მხრის ქართველებში
სჩანს. ამ იმედებით გატაცებული, მეც წაველ ჩვენს შობმე
მაჰმადიანებში და მოვიწოდებ მათი გაცნობა და აღწერა. მე
გავიცანი ქართველ მაჰმადიანთ მხოლოდ ერთი ნაწილი და
ამის აღწერას ახლა აქ წარმოვადგენ.

ქართველთ მაჰმადიანთ შემავალ საზღვარზე მდებარე პირ-
ველ კარის ბქედ დაბა ჩურუქსუ ითვლება, ანუ როგორც ახ-
ლა უწოდებენ, ახალ-ქობულეთს. რკინის გზით ბათუმში მი-

მავალი აქ უნდა გადმოხტეს პირველად და მერე ამ ქობულეთითიდან მოუხდება ფეხით და ცხენით მგზავრობა მთელს ქართველთ მაჰმადიანებში.

ქობულეთი მდებარეობს საქართველოს დასავლეთ ნაწილში, ბათუმის სიახლოვეს, ზღვის პირას. ქობულეთში მცხოვრებით რიცხვი 200 კომლზე მეტია და მთლად ამ საზოგადოების ნაწილში-კი 1000 კომლამდე იქნება, ორივე სქესის 11,000 სულამდის. ამავე ქობულეთში დასახლებულია 130 კომლი რუსები; დღეს ამათგან მხოლოდ 73 სული დარჩენილა, დანარჩენი-კი დახოცილან. ვინც დარჩენილა, არც ისინი არიან კარგ დღეში: უმეტესი ნაწილი იმათგანი ავადმყოფები არიან. ყველა ქართველი აქ სარწმუნოებით მაჰმადიანია, შთამამავლობით, ენით, ზნეჩვეულებით-კი ქართველნი, საყოველთაოდ-კი შინა თუ გარედ ქართულ ენას ხმარობენ. ამათში ქართული წერა-კითხვაც ბევრმა იცის. ქობულეთი არის პატარა ქალაქი, რომელიც კინტრიშის საბოქაულოში შუაგულ ქალაქად ირიცხება. ამიტომ აქაურ მაჰმადიანთ ქართველები მეურნეობას გარდა ვაჭრობასაც მისდევენ, მაგალითად: აქ ქართველს მაჰმადიანებს აქვთ ფარჩის სავაჭრონი, მეწვრიმლის, სხვა და სხვა ავეჯეულისა და ქურქლის, ამათ ვაჭრობავე გამართული აქვთ ბათუმს, ტრაპიზონს და სტამბოლში. ამაებს გარდა, აქვე არის საქმელების დუქნები, ოსმალურ წესზე გაწყობილი და ყავახანები, სადაც სალამ-სალამობით წათელ ფეს დახურული ქართველ მაჰმადიანები იკრიბებიან, ყავასა სვამენ, ჩიბუხს სწევენ, ნარდსა თამაშობენ და ამით ღროს ატარებენ. აქაურს ყავახანებში ყველგან ქართული ენა არის სახალხო ენად; იშვიათად რომ ოსმალურად ხმა ამოიღონ. თუ იტყვიან რასმე, იმასაც იმ შემთხვევაში, თუ ვინმე სტამბოლელი, ანუ როგორც ესენი ამბობენ, „გრანიცის“ კაცი შეხვდათ. აქ ქართულის ენის ასე დაცვის მეოხებით საქმე ისეა დაყენებული, რომ ერთ ყავახანის პატრონს, რომელიც ოსმალელი თათარია, ქართველ მაჰმადიანებს ქარ-

თულად ელაპარაკება. ასევე სხვა სავაჭრო ადგილებში, აქ მყოფი სხვა ქვეყნის ოსმალოები და ბერძნები მთელს დღეს ქართულს ენაზედ საუბარს არიან იძულებულნი.

აქაურ ქართველ მაჰმადიანთ ქალებმა ხომ ქართულ ენას გარდა სხვა ენა არ იციან, თავიანთის დამწყვდეულის ცხოვრებით ფაქიზად დაუცავთ ქართული ენა და ზნე-ჩვეულება. პირბადე, ტანსაცმელი-კი წმინდა ოსმალური აქვთ. აქ ქალი, კაცი, თუ პატარა ბავშვი ყველა ქართულად მღერის. ამ დღეებში მოვისმინე ამათი სიმღერა, რომელსაც „ნადურს“ ეძახიან. ზოგიერთს ჩვენებურს უქმე-დღეებს ინახვენ, მაგალითად 20 ივლისს. ამათ წმინდა ელიობა შეინახეს. ერთ ალაგს აქაური ხოჯა იყო, გვარად კობალაძე და ამან სთქვა: ვინც დღეს იმუშავენს ყანაში, იმას ყანა გაუხმებო. ამეებს გარდა სხვა წმინდა დღესასწაულებსაც უქმობენ და ხშირად სამღვთო და შეწირულებაც იციან. აქაურ ვაჭრების უმეტეს ნაწილსაც დავთრები ქართულად აქვთ ნაწერ-შედგენილი. ძნელად თითო ოროლა ვაჭარი მაინც მოიძებნოს მათ შორის, რომელთაც თათრულადა ჰქონდეს ნაწერი; ესეც ახალგაზრდებში, რადგანაც ბათუმის მუფთის ერთგულის მოქმედების მეოხებით, აქ ამ ბოლოს დროს, ქართველ მაჰმადიანთ პატარა ბავშვებში თათრული წერა-კითხვა საკმარისად გავრცელებულა და 7—8 წლის ბავშვებსაც-კი აქაური მოლა და ხოჯები არაბულ-ოსმალურს წიგნებს აკითხებენ, თუმცა ყმაწვილებს ამ წანაკითხის სულ არაფერი ესმით-რა. ეს უცოდნელობა ზოგიერთს ქართველს მოლას და ხოჯასაც ეტყობა. ზოგიერთს ლოცვები ვათქმევინე და დავსწერე, ბოლოს ამისი თარგმანი ესთხოვე, მაგრამ ვერც ერთმა ვერ მითარგმნა. ბევრს სულ უბრალოდ თარგმნის შნოც არა აქვსთ, თუმცა ქართულს თათრულზე გაცილებით კარგად ლაპარაკობენ და ამათი დედა-ენა ქართული ენა არის.

ამ დღეებში, აქაურს მაჰმადიანს ქართველს ვაჭრებსა და მოხელეებს სიტყვა გავუთარ, რომ კარგი იქნება თქვენს შვი-

ლებს ოსმალოურს გარდა, ქართულსაც ასწავლიდეთ მეთქი.—
რა ვქნათ, ბატონო, ჩვენ დიდი სურვილი გვაქვს და ასე ბლო-
მად დასახლებულს ქართველს თათრებში საქიროც არის, რომ
ქართულსაც ვასწავლიდეთო, მაგრამ კაცი არა გვყავს, რომ
ამ საქმეში გვიპატრონოს და როგორმე სკოლა გაგვიმართო-
სო. ერთმა სთქვა: ჩემს შვილს რომ ვინმემ ქართული და რუ-
სული ასწავლოს, მის სამაგიეროს წელიწადში 40 მანეთს გა-
დავიხდი, მაგრამ ბათუმში კი ვერ გავგზავნი, რადგანაც იქ
თვეში თითო ბავშვს 15 მან. მოუნდება და მე სად მაქვს იმ-
დენი შეძლება, რომ იქ გადავიყვანო ბავშვებო. ასევე ემარ-
თებათ სხვა მაჰმადიან ქართველებსაც. შეუძლებლობის გამო
თავიანთი შვილები სულ ვერ მიჰყავთ ბათუმის ქართველების
სკოლაშიო. აქ, ქობულეთში, რომ გაიმართოს სკოლა, ერთს
წელიწადში ოთხმოცს ყმაწვილზე მეტი მოგროვდებაო. ამ სა-
ქმეს რომ ჩვენმა წერა-კითხვის საზოგადოებამ მოჰკიდოს ხე-
ლი და სკოლა დაგვიარსოს აქა, ამ საქმეში ჩვენც მივიღებთ
მონაწილეობასაო; ჩვენის შვილებისთვის ხოჯას თუ ვიყო-
ლიებთ, რომ თათრული ასწავლოს, იმას ჩვენს ფულს მივცემ-
თო. აქა გვაქვს ჩვენ შეკრებილი 500 მან., რომელიც ჩვენს
ბოქაულს აბარია, ამათაც ამ სკოლის სასარგებლოდ გადავდებთ
და იმისს სახლს მოხმარდესო. ამას გარდა, არც სხვა ხარჯის
გადახდას ავარიდებთ პირს, თუ-კი ასეთს ვალს დაგვდებს ვინ-
მე და ქობულეთში სკოლას მოგვიხერხებსო. ასეთივე ნატვრა
განაცხადა ქობულეთის ქართველმა ხოჯამ, გვარად კობალა-
ძემ. ეს კობალაძე ოცდაჩვიდმეტი წელიწადია რაც ხოჯათ
არის. არაბული წერა-კითხვა კი ვიცისო, სთქვა: მაგრამ საუ-
ბედლოდ; ქართული-კი არა, თუმცა ამ ათის წლის წინადაც
კი მსურდა, რომ ქართული შემესწავლაო; მე მაქვს არაბულს
ენაზე ჩვენებური სახარება, დავითნი და სამოციქულო, ვკი-
თხულობ, ხოლო მსურდა, რომ ესენი ქართულს ენაზე წამე-
კითხა და გამეგო რამე, მაგრამ ერთი კაცი ვერ ვნახე, რომ
ან კითხვა ესწავლებინოს ჩემთვის და ან ერთი პატარა აღი-
ფაბეი (ანბანი) მოეცაო.

მე გადავეცი ქართული ანბანი, იმან მიიღო კი, მაგრამ სთქვა, ახლა მე აღარ შემეფერება ამის სწავლაო. პატარა ყმაწვილებისათვის-კი დიდი სამართო საქმე იქნება, თუ აქ სასწავლებელი დაარსდაო. ამავე ხოჯას ქობულეთში, ანუ, როგორც ძველად უწოდებენ, ჩურუქსუს პატარა სკოლა აქვს და ქართველ მაჰმადიანთ პატარა შვილებს არაბულს წერა-კითხვას და ლოცვებს ასწავლის. ეს ხოჯა ქობულეთში გრ. გურიელს შეხვდა, ლაპარაკი ჩამოაგდეს და გამოჩნდა, რომ ძველად ესენი აზნაურები ყოფილან. ხოჯამ სთქვა, რომ ჩვენ ჩვენი საგვარეულო ეკკლესია გვაქვსო. ამაზე გურიელმა მიუგო: ხოჯა! ეგ სულ ერთია, როგორც გინდათ ისე ილოცეთ, ოღონდ თქვენს სამშობლო ენას კი ნუ დაივიწყებთო, ეს ხოჯა საკმარისად ფანატიკიც ყოფილა. ერთ დღეს იმან იქადაგა: საქმე ის კი არ არის, რომ თათრის სჯული თათრის სახელმწიფოში შეინახათო, საქმე ის არის, რომ აქ, ამ ქრისტიანეთ ახლო მდებარე სოფლებში შეინახოთ მტკიცეთო.

სკოლას სხვათა შორის, რომელნიც მუდმივ მფარველობასა და თანაგრძნობას აღმოუჩინენ. ამათის თხოვნით და დავალებით ვიტყვი, რომ საერთოდ ესენი დიდს ნატვრას, დიდს სურვილს და თანაგრძნობას აცხადებენ, თუ აქ ქობულეთში ქართველ მაჰმადიანებისთვის სკოლა დაარსდა. ამის შესახებ „წერა-კითხვის საზოგადოებასაც“ მიუვა თხოვნა და იმედი აქვთ, რომ უყურადღებოდ არ დასტოვებენ ჩვენს თხოვნას და ქართველ მაჰმადიანთ პატარა ყმაწვილების განათლების საქმეს ჯეროვანს თანაგრძნობას აღმოუჩინენო.

ქობულეთში მე ქართველ მაჰმადიან გულ-აღა-კაკაც-ოღლისთან ვიყავი ჩამომხტარი. აქ ქართველი მაჰმადიანები ჩემს წიგნებს ახლოც არ ეკარიებოდნენ, შემდეგ კი რაკი ნახეს მათ რომ მასში ჩვენებური ლექსებია დაბეჭდილიო, მაშინ კო თხოვნაც დამიწყეს. ბევრს ალაგას ყმაწვილს, დიდს, თუ სხვას ვისმეს თხოვნით, თუ ისე ვურიგებდი; ბევრს ამათგანს ძრიელ მოსწონდათ; ზოგნი კი ექვს აცხადებდნენ: ეგ წიგნები, ძმო-

ბილო, თქვენებურია, ქართულიო, ჩვენ არ გამოგვადგებოა. პირველ დღეს ხოჯას ლაპარაკი და ჯავრობა დაეწყო. ჩემი სოფლად წასვლა რომ გაეგო, უფრო სჯავრობდა, — რათ მოსულა აქაო, აქ რა ხელი აქვს მაგის წიგნებსაო? მე გავიცანი ხოჯა და დავარწმუნე, რომ ჩვენ ქართველები თქვენი ძმები ვართ, ენა ჩვენი ქართულია, ორივე ქართულად ვლაპარაკობთ, ამიტომ მოვალენი ვართ, რომ ერთმანეთს ძმურად მოვეპყრათ და ერთმანეთი შევიყვაროთ. დიახო, სთქვა მან. მე დავიწყე მისი მეგობრობა, ჯამეში სიარული, ზოგიერთი ლოცვები დავიწერე და ამის შემდეგ კი ხოჯა ექვის თვალით აღარ მიყურებდა.

კინტრიშის ხეობა ბათუმის ოლქის პირველ ნაწილს შეადგენს. ეს მხარე უკანასკნელ ომის დროს იქმნა შემოერთებული საქართველოსთან და ჩვენთვის ბევრნაირ მხრით არის საყურადღებო. ქართველს საზოგადოებას, თუ რამ სწადიან ქართველთ მაჰმადიანთ სასარგებლოდ. ამ ხეობის ერთ შუაგულ ადგილს ქართული სკოლა უნდა დააარსოს. ეს შუა გული არის ამ ხეობის პატარა ქალაქი ჩურუქსუ. ანუ როგორც დღეს უწოდებენ, ახალ-ქობულეთი. ძველი ქობულეთი სოფელია და ამ ხეობაზე მდებარეობს, ესეც მეტად მოხდენილს ადგილზეა.

თუ ჩვენს ქართველობაში მცირედ მაინც დარჩენილა სიყვარული აქაურ ქართველებისა, რომელთა რიცხვი დღეს ასორმოც-და-ათი ათასამდეა, ათასამდე სოფელი და რამდენიმე დაბა და ქალაქი უქირავთ, უნდა ვეცადოთ, რაიმე ღონისძიება მოვიზოგოთ და ამ კინტრიშის ხეობის შუა გულს მდებარე ქალაქ ქობულეთში (ჩურუქსუ) ქართული სკოლა გავმართოთ. ამ ქალაქში სკოლის გამართვა ბევრს ქართველს ესიამოვნება. სხვათა შორის, ამ ქამად ქობულეთში (ჩურუქსუში) იმყოფება ყველასაგან პატივ-საცემი გრიგოლ დავითის-ძე გურიელი, კაცი მოხუცებული და ნამდვილი მოქალაქე, რომელიც თავის მხრით სკოლას დახმარების აღმოჩენას დაჰპირდა. აქ, ამას

გარდა, სხვა მაჰმადიანებიც აპირებენ ფულის შეწირვას და იმდენის მოგროვებას, რომ თავისუფლად შეეძლოთ სკოლის შენობის შექმნა. ქობულეთში დაარსებულ ქართულ სკოლის საშუალებით იმედია, რომ ქართველ მაჰმადიანებში აღიზრდებიან ნამდვილ და პატიოსან ნასწავლ ქართველ კაცები, რომელთა მეოხებითაც მთელს ამ ხეობის ერში სულ რამდენიმე წელს მოიკიდებს ფეხს და გავრცელდება ქართული ენა და განათლების სიყვარული.

ამავე სკოლის საშუალებით და ამათის ხოჯების დახმარებით შესაძლოა მომზადდნენ სასულიერო კაცნიც, რომელთაც ქართველ მაჰმადიანები „მოლიებს“ ეძახიან. ასეთ სასულიერო კაცთა მომზადებას დიდი ყურადღება უნდა მიექცეს, რადგანაც დღეს აქეთ უმეტესი ნაწილი სულ საზღვარ-გარეთიდან მოსული ხოჯები არიან ესენი ჰქადაგებენ: აქ ცხოვრებას ოსმალთ სათათრეთში გადასახლება გირჩევენიათო. ეს ყოველივე ამ დღეებში მიაბნო ერთმა აქაურ ქართველ მაჰმადიანმა და დაუმატა, რომ მთელს კინტრიშის ხეობაში სულ სამი ან ოთხი ხოჯა იქნება ქართველიო, დანარჩენი ქანები და ოსმალეები არიან, რომლებიც ხალხს აქეზებენ გადასახლებისათვის და ქართველების სიძულვილს უნერგავენ გულშიო. მაგათის მეოხებით მომშორდნენ მე ჩემი ნათესავეები და ოსმალეთში გადავიდნენო; ეგენი ბევრს ნავენევს იზამენო. ამ საქმეს მთავრობამაც მიაქცია ყურადღება და დღეს სურს, რომ ქართველ მაჰმადიანებს თავიანთ ქვეყნის კაცები ჰყავდესთ ხოჯათაო.

აი, ამიტომ, ჩვენ ქართველებს დიდი ვალი გვაწევს კისრად, სახელდობრ ის, რომ ამოდენა ხალხის საქმეს ჯეროვანი ყურადღება მივაქციოთ და რიგიანი წინამძღოლობა გავუწიოთ. დავუმტკიცოთ ძმობა და ყოველ გაქირებაში დავცხმაროთ ძმებივით. დღეს უჭირს ამ ქვეყანას ჩვენი შველა და დახმარება. სწავლა აქ ნაკლებად არის. მკოდნე კაცს იშვიათად თუ ჰნახავ. აქ არ იციან არც ისტორია საქართველოსი და

თავიანთ ქვეყნისა, არც მწერლობა ქართული და მისი თავ-
გადასავალი. სკოლამ უნდა შეავსოს ეს ნაკლი. სკოლამვე უნ-
და გააჩინოს აქ მრავლადვე მოღიები თავიანთ სჯულის ზედ-
მიწევნით მკოდნე, რომელთაც ამასთანავე კარგად უნდა იცოდ-
ნენ ქართული ისტორია და მწერლობა საქართველოსი. თუ
ასე მოვიქცევით, ვნახავთ, რომ 10—15 წელიწადში ეს ქვე-
ყანა სრულიად ფერს იცვლის, სამოთხედ გადაიქცევა და, თუ
დღეს ჩვენი შეველა ეჭირვება, მერე თვითონ იგი გვიშველის.
ვინც დაუფიქრდება ამ საგანს, ადვილად მიხვდება, რომ ამ
შავი-ზღვის პირად მყოფ ქვეყანას, ამ ტომით და ჩამომავლო-
ბით ქართველს და სჯულით მაჰმადიანს ხალხს, რა დიდი შემ-
წეობა შეუძლიან აღმოგვიჩინოს შემდეგში.

კინტრიშის ხეობაზე აი რა სოფლებია, რომლებიც მე და-
ვიარე და 2000 ეგზ. მათებური ლექსები დავარიგე, ანბანით
და რომელ სოფლებშიაც ქართველ ტომის მაჰმადიანები სცხოვ-
რობენ.

სოფ. ქაქუთი, 50 კომლი, ჯამე (სამლოცველო) აქვთ და
საკუთარი ხოჯა ჰყავთ. აქედამ მრავალნი ოსმალეთში გადა-
სახლებულან.

ლეღვა, 70 კომლია; ახალი ორ-სართულიანი ჯამე აქვთ
და ხოჯათ ქანი ჰყავთ, რომელსაც ორი ცოლი ჰყავს, ერთი
ოსმალეთში და მეორე აქა. ამ სოფლის მამასახლისმა შემომ-
ჩივლა, რომ სკოლის გამართვა ჩვენც გვინდაო. თუმცა ჩვენი
ხოჯაც ასწავლის, მაგრამ იმის სწავლება არ ვარგაო. წინად
ჩვენს უფროსსაც მიემართავთ და ვსთხოვეთ, რომ ჩვენი თხოვ-
ნისათვის ყურადღება მიექცია, მაგრამ არ დასთანხმდა. ეხლა
გვხვეწებით შენ, რომ ამის შესახებ ეგები „ხაზეთაში“ რამე ჩა-
სწეროვო. მე იმედი მივეცი. ამ მამასახლისს ისლამი ამ ოცის
წლის წინად მიუღია; ცოლ-შვილიანი კაცია. ომიანობის დროს
ბევრი მამაცობა გამოუჩენია და ამისთვის ბევრი სამახსოვრო
ნიშნები აქვს მთავრობისაგან; ცოტათ რუსულიც იცის. ამის
თავოსნობით გაუკეთებიათ ამ სოფელში ახალი ჯამე.

წყავრუკა, 70 კომლია, აქეთ ჯამე და მედრესე.

სკურე, 65 კომლია, აქეთ ჯამე და მედრესე.

ჩეხედენი, 60 კომლია, აქეთ ჯამე და მედრესე.

აჭყვეის-თავი, 130 კომლია, ჯამე აქეთ და ჯამეს გვერდით მედრესე, ხოჯა ქანია, მკირედ ქართულიც იცის,—საქიროების ვამო უსწავლია; თუმცა თვითონაც სთქვა, რომ ქართული ენა ქანეთშიაც არის საქიროვო. ეს ხოჯა არის მასწავლებლად აქ, 60 ქართველთ მაჰმადიანი ყმაწვილები ჰყავს. ყმაწვილებს-მოსწავლეებს არაბული და ოსმალური წიგნები უჭირავთ ხელში, თუმცა ამ ენის ერთი სიტყვაც არ ესმით. სკოლაში ყმაწვილები დაჩოქილი და ზოგი დამჯდარი კითხულობს ანბანს და ლოცვებს. ამ სასწავლებელში ორი ახალგაზრდა მოლიები იზრდებიან, ქართველები, ერთი ალი ქათამაძე და მეორე ახმედ ჯინქარაძე. ასე 18 წლისანი იქნებიან. ამათ თათრული ანბანი შეუსწავლიათ, ვკითხე, წერა-კითხვა თუ იცით მეთქი, მაგრამ დამალეს, არ ვიცითო. მე ყმაწვილებს წიგნები შევაძლიე, მაგრამ ხოჯასი შეეშინდათ, მომერიდნენ, არ გამომართვეს; ხოჯას ვუთხარ, რომ აქ საფიქრი და საშიში არაფერია. მე წაუკითხე ზოგიერთი ლექსები, აქ მდგომი ორი მოხუცი აღრაცებაში მოვიდნენ, სკოლაში ყმაწვილებმაც სული განაბეს, თათრული წიგნის კითხვა შეაჩერეს და ჩემს კითხვას დაუგდეს ყური. წამოსვლისას ერთმა მოხუცმა მსთხოვა, თუ შეიძლება, ორი წიგნი მოგვეციო და სალამოზედ აქ მოვლენ ისეთი კაცები, რომლებიც მაგაებს წაიკითხავენო. ამ დროს სკოლიდამ ყმაწვილები გამოცვივდნენ და დაიწყეს თხოვნა, რომ ჩვენც მოგვეციოთ, მე დავურიგე წიგნები, მოლიებიც მომიახლოვდნენ და იმათაც მთხოვეს. გამოსჩნდა, რომ ამათ ქართული კითხვაც სკოლდნოდათ. მე ვუთხარ: ყმაწვილებო, თქვენ ხვალ თუ ზეგ მოლგებად გახდებით და როგორ შეიძლება, რომ ქართული არ იცით, ქართული თუ არ გეცოდინებათ, ხალხს როგორ უნდა უქადაგოთ მეთქი, ხომ ხედავთ, რომ თქვენში თათრული თითქმის არავის

ესმის. ამათ პირობა მომცეს—ქართულს შევისწავლითო. მე
დაფურიგე მათ წიგნები—ქართული. ამავე სოფელში სცხოვ-
რობს ერთი ქართველი მაჰმადიანი, სახალხო მეღექსე, ხუსეინ
ხაბაზი, კაცი ხნიერი. ქართველ მაჰმადიანებში ბევრნი არიან
მეღექსენი, მაგრამ ამისთანა იშვიათია. ამის სახელი ბევრმა
იციან და ლექსებიც გავრცელებულია. ერთი ამის ლექსი „და-
კარგული ბაჩა“ ყველა მაჰმადიანთ ბავშვებმა იციან ზეპირად.
ვისმეს ბოვშს რომ ჰკითხო, თუ ხუსეინ ხაბაზი ვინ არის?—
ის მაშინვე გეტყვის: მეშაირეაო;—იმის შაირი იცი რამე?—
მოგიგებს: კი, ბატონო, „დაკარგული ბაჩაო“ და სხვანი,
ზენათი, ნნ კომლია, აქვთ ჯამე და მედრესე.

ალამბარი, 90 კომლია, ჯამე აქვთ, ხოჯად ქართველი
კაცი ჰყავთ, მამულ ეფენდი ხახუტოლლი (კომახიძე; აქედამ
გადასახლებულა 100 კომლი და ოთხი ქართველი ხოჯა. მა-
მულ ეფენდი ხახუტოლლი, მე ხახუტაშვილი მეგონა, მაგრამ
არაო, სთქვა მან, ხახუტა გათათრების შემდეგ უწოდებიათ
ჩვენთვის; რადგანაც ეს ხახუტა სახელი ყოფილა ერთი ჩვენი
წიხაპრის, თორემ ჩვენ კომახიძეები ვახლავითო. ეს ხოჯა
გავიცანი; საუბარი გავმართეთ, აღმოჩნდა რომ მას ქართული
წერა-კითხვაც სცოდნო, მხოლოდ ჩვენებურიო. „ჩვენებურს“
ესენი მათებურ ქართულს უწოდებენ, რომლის ნიშუში დ. ბაქ-
რაძის ისტორიულს და არხეოლოგიურს მოვზაურობაშიაც
არის მოყვანილი. მე ამ ხოჯას გადავეცი რამდენიმე ქართუ-
ლი წიგნები; ამას ძრიელ გაეხარდა. წამოსვლისას დიდი მად-
ლობა მითხრა და თან დაატანა: იცოცხლეთ, რომ ჩვენში ხში-
რად მოსულიყოთ და წიგნები მოგეტანოსთო, ჯერეთ ჩვენში
თქვენებური წიგნი კაცს ძვალთ არ უნახავსო; ჩვენ ქართვე-
ლები ვართ და თათრებიც ისე გვეძახიანო, რომ გურჯები ხართ
თქვენაო. ამავე სოფელში სცხოვრობს მემამულე დედი ალა
ბასილოლლი ნიჟარაძე, ძველი ქართველ თავადი შვილთაგანი,
ქართული ენა და ჩვეულების დამცველი, ამას ძრიელ გაეხარ-
და ჩემი მისვლა, გზაში მომეგება: „ოჰ, შენი კირიმე, შენიო,

როდის მობრძანდით, როდის წახვალთ და სხვანი. ნურას უკაც
ცრავად, ჩვენ ორნივე ერთნი ვართ, ჩვენი სამამეულო ენა
ქართულია, ჩვენც ქართველები ვართ, მხოლოდ თქვენ ქრი-
სტიანი და ჩვენ-კი მუსულმანიო.

ამათ სახლში ყველა ქართულად ლაპარაკობს და ქარ-
თული წერა-კითხვაც იციან. ამათთან რამდენიმე დღე დავყავ
და დიდი პატივი მცეს. ამათი პირველი და უკანასკნელი თხოვ-
ნა ის იყო, ეგები აქ, ქობულეთში, სკოლა მოვახერხოთო,
თორემ ბათომში შვილების გაზრდა გვიჭირდებაო, შეძლე-
ბა არა გვაქვსო. ბათომში ქართველების სკოლა უბრალოდ
არსებობს. იქაურ ბეგის შვილებს თავიანთი შვილები ოსმა-
ლეთში მიჰყავთ სასწავლებლათო. იმათ აქ გული არ აქვთ,
სკოლა ცარიელია და ფული-კი იხარჯებაო. აქ-კი ორ თვეში
სკოლა გაიფხვრა მოწაფეებითაო. ამავე სოფელში, ერთ ალაგას
ეკლესიის ქვები ჰყრია, ამ ეკლესიას წმ. გიორგი შუშანეთი-
სას უწოდებენ. ამას ხალხი დღესაც სცემს პატივს. მე მაჩვენ-
ნეს ეს ადგილი და ერთი ქვის გვერდით ორი კოშტი წმინდა
სამათლის ნაქერი ვიპოვნე, ერთზე 3 კაბ., იყო მიკრული, ხო-
ლო მეორეზე 2 კაბ. ერთი კვირის წინედ შეეწირათ ეს ფუ-
ლი ერთი ოჯახიდან, რადგანაც მათ ერთი ბავშვი გახდომო-
დათ ავად. აქვე და სხვა და სხვა ეკლესიის ნაშთებს სწირვენ
ხოლმე ფულს, წმიდა სამთელს, ბამბას, თაფლს, საქმელს და
მამლებს, რომლებსაც ნაშთების გვერდით სტოვებენ და მას
არც ერთი ქართველი მაჰმადიანი ხელს არ ახლებს.

გვარა, 8 კომლია, აქედამ გადასახლებულან 30 კომლი.

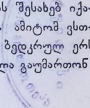
ხუც-უბანი, ეს ის ხუც-უბანია, რომელიც უკანასკნელს
დროს რუს-ოსმალთა ომის ასპარეზად იყო. აქ ერთობ დიდი
სისხლი დაღვარეს ქართველ მაჰმადიანებმა თავიანთისავე მო-
ძმე ქართველებისა. არ იყო კარგი, რომ ეს ერთი ტომისა და
ენის ხალხი, ერთი გვარისა და ერთი ქვეყნისა, ასე უწყალოდ
უღეტენ ჩვენ კახელ-გურულებს, ეს უბედურება ბევრს ქარ-
თველ მაჰმადიანს სწყინდა თურმე და ესენი ამბობდნენ, რომ

ეს შემთხვევები დიდ უბედურებად უნდა ჩაითვალოსო, ვინაიდან ჩვენს თავსაო. ჩვენ ერთმანეთის დაახლოვებას ვცდილობდით და ეხლა-კი ისეთი რამეები ხდება, რომ დაახლოვების მაგიერ ერთმანეთს შეგვაძულვსო. ეს ცოდვა ალი-ფაშა თავდგერიძემ და სხვებმა ზიდონო. ხუც-უბნიღან 50 კომლი გადასახლებულა.

ძველი ქობულეთი, 110 კომლია, კარგი ჯამე აქვთ, ხოჯა ქანია, გადასახლებულა 40 კომლი, მდებარეობს კინტრიშის ნაპირას, დიდს მთიანს ხეობაზე, ქობულეთი ამ სოფელს რქმევია ძველად და არა დღევანდელ დაბა ქობულეთს, დღევანდელ ქობულეთს დაბა ჩურუქსუს უწოდებდნენ. მშვენიერი ქვიტკირის ჯამე აქვთ, ახალი მხატვრობით. ჯამეს სახლი ერთი ბეგის ყოფილა, იგი ომის შემდეგ ოსმალეთში გადასახლებულა, ეს სახლი უპატრონოდ დარჩენილა და დღეს ქართველ მაჰმადიანებს ჯამეთ გადაუკეთებიათ. ხოჯათ ოსმალელი თათარი ჰყავდა, მოხუცებული კაცი. მე სულ არაფერი ყურადღება მომაქცია. ლოცვის შემდეგ ხალხი გამოვიდა, გულავანში მოგროვდნენ; მე დავიწყე ლექსების კითხვა: ბეგრს მოეწონა, 100 წიგნი დავუბრუნე და შიგ ვუჩვენე ანბანიც. ბოლოს წავუკითხე „ქალ-ვაჟიანის“ ის ადგილები, სადაც ქალი და ვაჟის საუბარია; როცა ამ კითხვებს ვათავებდი, მოხუცებული ქართველი მაჰმადიანები სულ „აღააას“ გაიძახოდნენ და თანაც ამბობდნენ, რომ ეს მოსე ფელამბარიაო, დანიელ ფელამბარიაო. ყმაწვილი კაცები სულ-განაბული იდგნენ. ერთმა ამათგანმა მე მთხოვა. ძმობილო! თამაშობის წიგნი არ გაქვს, თუ გაქვს, ფასით ვიყიდო. მე გადავეცი ერთი პატარა კომედია, რომელიც სიამოვნებით მიიღო. ამას ქართული წარმოდგენა უნახავს სადღაც. სკოლა არა აქვთ. აქ რომ სკოლა გაიხსნას, დიდ სარგებლობას მოიტანს. ამის შესახებ იქაურებს მე სიტყვა ვუთხარ, დიდად ესიამოვნათ. ამიტომ ვსთხოვთ და ვავალებთ ჩვენ ქართველებს, რომ ამ ბედკრულ ერს რამე ნაირად პატრონობა აღმოუჩინონ და სკოლა გაუმართონ,

5.81

მეტის მეტი მშვენიერი სოფელია, ხის სახლები, კონსტანტინე პოლიანის კონტაქტით სიამოვნებას უხატავს კაცს თვალთ წინ.

კონდიდი, 50 კომლია, ჯამე აქვთ.

კახი, 60 კომლია, ჯამე აქვთ.

კვირიკე. აქ ყოფილა 160 კომლი, ამ სოფლის ხოჯა ქართველი მაჰმადიანია, უსეინ ეფენდი წითლანაძე ს. ვანათი-დამ. სწავლა სტამბოლის რუსთიაშს მიუღია. ჩემი გაცნობა ჯერეთ არ ექაშნიკა, შეეშინდა. მერე ვკითხე, ქართული კითხვა თუ იცი, მან მომიგო, არ ვიცი, ძმობილოვო. ხოჯას გვერდით სხვები იდგნენ, იმათ მთხოვეს ლექსების წაკითხვა, მე წაფუკითხე, ხოჯას ძრიელ მოეწონა, წიგნები დავუბრუნე, მანაც მთხოვა და მივეცი 20-მდე. მე ხოჯას ბევრი რამ ვუბე-ბე, ვუთხარი: რომ მე ეს და ეს თქვენებული ხოჯები გავიცანი, სახელები და ცნობებიც მოვუყევი. ის დაფიქრდა და მითხრა: ძმობილო, ეხლა-კი გეტყვი, რომ მეც ქართველი ვარ, რაკი ეს ხოჯები გაგიცვნი, ესენი სულ ქართველები არიან, თუ ისინი დაიღუპებიან, დაე, მეც იქ ვიყუეო, აღარ შეფიქრებო, ქართული წერა-კითხვაც ვიციო. მშვენივრად წაიკითხა ქართული წიგნი. მთელი თავის ამბავი მიაბო; მეტად ჩინებული პირია, ხათრიანი, ზრდილ ობიანი ყოფა-ქცევის და სიტყვა-პასუხის. ღარიბად-კი სცხოვრობს, 23 კომლი მრევლი ჰყავს და ამათვან აბა რა უნდა აიღოს. ჩვენი კარგი სოფლები სულ უცხო და ოსმალელ ხოჯებს უკავიათო. ჩვენ-კი ასეთ სოფლებში ვართ დატოვებულნი. ეგენი ყვლფენ ჩვენს ხალხს და ბოლოს თავიანთ ქვეყანაში მიდიან და თან მიაქვსო. მინამ წავლენ, თავიანთ მოადგილეთ თავიანთის ქვეყნიდამ მოჰყავთო და ჩვენ კი სიტყვასაც არ გვეუბნებიანო. მაგათ ჩვენი ენა არ იციან, ხალხის ზნე, ჩვეულებო. სიტყვასაც ვერაფის აგებინებენ და საქმესაო, მაგრამ რას იზამს კაცი, საქმე ასეა დაყენებული ბათუმის მუფთისაგანო! იმან რომ მოინდომოს, მაშინ აქ ჩვენში არც ერთი უცხო ხოჯა ფეხსაც ვერ შემოსდგამსო. ამასთან კიდევ გაიმეორა, რომ ჩვენ ქართველნი ვართო, ქართველების

ჩამომავლნიო. ჩენი ენა ქართული არისო. მე რომ წამოველდი მანძილზე გამომაცილა, ადრესი მკითხა, მეც ვუთხარი.

დაგვა, 80 კომლია; ჯამე აქვთ.

სამება, ამ სოფელში აქვთ მშვენიერი ჯამე, ძველის ეკლესიის საძირკველზე დამდგარი, ხოჯა ქანია, ჯამეს გვერდით მედრესე აქვთ გამართული. ამ სოფლის მემამულეა გულაღა კაკაოლლი, კაცი ქართული მწიგნობრობის მოყვარე, ერთ დროს ეს „დროებაში“ წვრილ ამბებსაც იწერებოდა. ამისი ერთი შვილი თფილისის კლასიკურ გიმნაზიაში სწავლობს. ესენი სხვა ქართველ მაჰმადიანებსავე არ ფანატოკობენ, თავიანთ თავი ქართველებად მიაჩნიათ. ესენი ამ აზრებს სხვა მაჰმადიანებსაც ასმენენ. პარასკევი დღე იყო, წვიმიანი, სოფ. კვირიკედამ წაველი და ტყე-ტყე სიარულით ჩავახწიე წვიმისაგან დასველებულმა ამ სოფლის ჯამემდის და აქ ხოჯა გავიცანი. ამან ჩემი მისვლა ძრიელ იუცხოვა და მითხრა: ნეტავი, რისთვის მოსულხარ აქ, ამ წვიმაში, რას გაწუწულხარ, მე არა მგონია, რომ თქვენ ამ წვიმაში და ამ ტყე-ღრეში უაზროდ წამოსულიყავით. თქვენ რალაც ჰაზრები გექნებათ, მაგრამ გეტყვით, რომ საიდამაც მოსულხართ, იქითვე წახვიდეთ და ეგ თქვენი წიგნებიც თან წაიღოთ. აქ ამ დროს ერთი მის მოწაფეთაგანი იდგა, ქართველი მაჰმადიანი; მას მიუბრუნდა ხოჯა და უთხრა: „პაწა, წადი შინ და პატარა წიგნი გამოიტა“. პატარამ წიგნი მიუტანა, ეს წიგნი იყო თათრული კალენდარი. ხოჯამ მითხრა: აი ჩენი წიგნი, თქვენი წიგნები თქვენთვის იყოსო. საქმე ძალაზე მივიდა. მე მაინც სად წავიდოდი წვიმაში და ისიც ტყეში. პატარა ხანს უკან ხოჯა დაშოშმინდა. მე დავარწმუნე, რომ კარგის მეტი ჩვენ არაფერი განძრახვა გვაქვს მეთქი. მერე წავეუკითხე ლექსები, ხოჯამ ორი წიგნი გამომართვა; მერე ხალხი მოგროვდა, იმათაც წავეუკითხე ლექსები და ბოლოს დავურიგე კიდევ, ხოჯას ჯავრი მოუვიდა და თავისაგან წაღებული წიგნები ისევ უკან გადმომიყარა. ხალხმა კი დამიწყო თხოვნა: — „ჩვენ მოგვეციო“. ბოლოს ხო-

ჯამაც იარუნა გული და მითხრა: — „მეც მომეცი და აქვე და-
 ვურიგებ ხალხსაო“. მე გადავეცი. ამ დროს ერთმა ქართველ
 მაჰმადიანმა მითხრა: — „მეგას ყურს ნუ ათხოვებ, ქანიაო, ჩვენ
 წელიწადში თითო ხოჯას ვსცვლითო, ეგეც წაბრძანდება მერ-
 მისაო. ეს ხოჯა დიდი ფანატიკია და რალა ფიქრი უნდა, რომ
 ქართველ მაჰმადიან პატარა შეილებსაც სასტიკად აფანატიკებს
 და ქართველებს ქართველების წინააღმდეგ რაზმავს.

ჭახათი, 60 კომლია, ჯამე აქვთ. აქ ზოგი ქრისტიანებიც
 არიან. ადვილად შეიძლება, აქ სკოლა გახსნას პატივეცემულმა
 მამა ლეონიდე ოქროპირისძემ.

- კეჭიეთი, 20 კომლია.
- ვარჯანული, 30 კომლია.
- ტყე-მაკრავა, 40 კომლია, ორ სოფელს ერთი ჯამე აქვს
- და ერთი ხოჯა ჰყავთ, ქანი.
- ცხემუანი, 40 კომლია.
- კობალაური, 60 კომლია.

- ზარა-ბოსელი, 65 კომლია, ჯამე აქვთ.
- დიდი ვაკე, 70 კომლია, ჯამე აქვთ.

ზემო ხინო, 70 კომლია, ჯამე აქვთ, აქ ძველად საეპი-
 სკოპოსო ტაძარი ყოფილა და ყოველთვის ეპისკოპოსი იჯდა,
 რომელსაც ხინო წმიდელს უწოდებდნენ. ეს სოფელი ცნობი-
 ლი ადგილია საქართველოს ისტორიულს წიგნებში.

- ჩაქვა, 100 კომლია, ჯამე აქვთ.
- ხალა, 150 კომლია, ჯამე აქვთ.
- ჩაქვის თავი, 70 კომლია, ჯამე აქვთ.
- გორგაძნეები, 30 კომლია, ჯამე აქვთ.
- მახინჯაური, 70 კომლია, ჯამე აქვთ.
- ორთო-ბათუმი, 60 კომლია, ჯამე აქვთ.
- უაროლის-თავი, 40 კომლია, ჯამე აქვთ.
- აგარა, 60 კომლია, ჯამე აქვთ.
- ახალშენი, 50 კომლია, ჯამე აქვთ.
- ხალვაშენეები, 55 კომლია, ჯამე აქვთ. *)

*) ეს რიცხვი 1879 წ. იყო, მერე ამ სოფლებიდან ბევრი გადა-
 ხახლდა ოსმალში.

ეს სოფლები არის მხოლოდ მეთასე ნაწილი იმ ძველის საქართველოსი, რომელიც რუსეთმა შემოიერთა. ყველა ამ სოფლებში, შინა თუ გარედ, კაცი, ქალი და ბავშვი სულ ქართულს ენაზე ლაპარაკობენ. მთელი ეს ხეობა დავიარე, ვიყავი ისეთ მთებში და ტყეებში, სადაც დღემდის ქართველი კაცი თვალთაც არ უნახავთ. ქართული ენა ამათ ისე შეუნახავთ, როგორც თუშ-ფშავ-ხევსურეთში. ვინც ამ ხალხის ყოფაცხოვრებას გაიცნობს, იმას მაშინვე ჩვენებური მთიელთ ცხოვრება წარმოუდგება თვალ-წინ. ამათი სახალხო ენა, დედა ენა ქართული ენა არის და აქ, ამ დაშორებულს მხარეში, ოცში ერთმაც არ იცის ოსმალური ენა, ქალებმა ხომ სულ არ იციან. თუმცა აქა-იქ არაბული კითხვა კი დაუსწავლიათ და პარასკევ დღეობით ორას საათის განმავლობაში დაჩოქილები კითხულობენ, მაგრამ გაგებით-კი არავის არაფერი ესმის, აქ ყოველ დღესასწაულის ღვინვებს, სიმღერებს, ტირილს და სხვა ასეთებს ქართულს ენაზე ასრულებენ. აქ ამბობენ, რომ ჩვენი ენა ქართული ენა არისო, თათრებიც ასევე გვეძახიან ჩვენ, რომ თქვენ გურჯები ხართო.

ასე და ამ გვარად მაჰმადიან ქართველებმა მთელის სამი საუკუნის განმავლობაში ოსმალეთის ხელში, ქართული ენა ათასის წვითა და დაგვით შეინახეს და, როგორც აქ ერთმა ნასწავლმა მაჰმადიანმა წარმოსთქვა, (აწ კარდაცვალებულია დედა და ნაყარაქე). ახლა, ამ ბოლოს დროს, ეს ენა და ერთი თქვენ ჩაგაბარეთ და იმედია რომ დღეის შემდეგ ჩვენი მოძმე ქართველები ჩვენს ენასა და ყოფა ცხოვრებას თავიანთ მზრუნველობას არ მოაკლებენო. ზოგს თავიანთის და ზოგს ჩვენის დახმარებით სკოლებს დაგვიარსებენ და ჩვენს ერში ქართულს წიგნებს და განათლებას გაავრცელებენო.

ბათომში ქართველ მაჰმადიანები კარგა ბლომადა სცხოვრობენ. ბათომის ქართველს მაჰმადიანებს ბათომში სამი ჯამე აქვთ. ერთში კერძოდ ოსმალთა თათრები დაიარებიან და ორში-კი ქართველ მაჰმადიანები. ერთი ჯამე ეხლა გადააკეთეს და გაახლეს. ეს ჯამე ზომიერია და ბევრის თათრულის

წარწერებით არის შემკული. ჯამე გაუახლებიათ ხუსეინ-ბეგ და იბრაიმ-ბეგ ბორჩხელის აბაშიძეების დახმარებით და თაოსნობით. ესენი სჩივიან, რომ ჩვენი პირველი ძველი ჯამე, რომელიც სულთანის დედისაგან არის გაკეთებული, დღეს მეტისმეტ ცუდს მდგომარეობაშია ჩავარდნილი და მის დუქნების-გაცემის ნებას აღარ გვაძლევენ იჯარითო. მესამე ჯამე ფიცრულისა, მაგრამ შიგ კარგა არის შეკრული. (ეს ჯამე 1892 წ. დააქციეს, მოსხვეს). ამ ჯამეების მზრუნველად ზემო ხსენებული აბაშიძეები არიან, ჰუსეინ-ბეგი და იბრაიმ-ბეგი, ქართულად ლაპარაკობენ, თავიანთ სამშობლო ენად ქართულს ენას სთვლიან, თუმცა თათრულადაც-კი სწერენ და კითხულობენ. ქართული ნაკლებად სცოდნიათ და დღეის შემდეგ-კი ჩვენ უკედ შევისწავლითო. ჰუსეინ-ბეგს რამოდენიმე ქართული წიგნი გადაეცემა, მან დიდის სიამოვნებით მიიღო, აქ იქ მაჰმადიანებს გადაეცემო, ამ პირებმა აღიარეს, რომ ქართველების მთამომავალნი ვართ, ამას რაღა ფიქრი უნდაო, ამასვე ამტკიცებს ჩვენი გვარები, სოფლის სახელები, მთისა და ბარისაო, ჩვენს დედა ენათ ქართულ ენას ვსთვლით, ღმერთმა ჰქნას, რომ ჩვენ შიაც წავიდეს განათლებაო.

ამ ჯამეების მოღებები, ხოჯები და უფროსები ქართველები არიან, ერთს გარდა; ერთი ქანია, მაგრამ ქართული ენაც იცის. აბაშიძეებმა მიმიწვიეს ახალს ჯამეზე. მე მივედი, ლოცვა დადგა და ლოცვის შემდეგ აბაშიძეებს რამოდენიმე ლექსი წავუკითხე, მოღებები ყურს გვიგდებდნენ. რაკი გაიგეს თავიანთებური ლექსები, მაშინვე აღტაცებაში მოვიდნენ და ქართულად დაიწყეს ლაპარაკი, ძალიან გაკვირდნენ აგრეთვე, როცა იმათ ქართული ასოებით დაწერილი არაბული ლოცვები წავუკითხე, ის ლოცვები, რომლებსაც ესენი ყოველ დღე აკითხებენ ხალხსა და ბავშვებს. ყველა ესენი აქარელ მუსულმან ქართველები არიან. ამათი მუფთი და მუდერისიც ქართველები არიან. ქართველი დედის გაზრდილნი, ქართულად ლაპარაკობენ, თუმცა საუბედუროდ ქართული წერა-კითხვა-კი არა იციან და ცოტა ქართული ენაც სძულთ. თანატიკობენ:

„ჩვენ ქართველები არა ვართო“ ერთის ჯამეს გვერდით ამათსკოლაც აქვთ, სადაც ქართველ მაჰმადიანთ შვილები სწავლობენ, თათრულს გარდა აქ სხვას არაფერს ასწავლიან. ამ საქმის მოვალეობა უფრო ბათუმის მოღვებს და მუფთს ედებათ, ესენი აქარელნი არიან, ქართველ მუსულმანები, ქართველ დედის გაზრდილნი, მათი ენაც ქართულია, მაგრამ ესენი ამ ქართულს არ პატრონობენ. ყველგან იმას გაიძახიან: რომ ქართველნი არ ვართო! საკვირველია ამათი საქციელი. ნეტა რამ შეუცვალათ ასე გული და სული. ამათთვის სულ ერთია თავიანთ ქვეყნის ქართველნი და ოსმალეთიდან მოსული თათარი, ამიტომაც არის, რომ ამ მხარეზე სულ თათარ ხოჯები არაან მოფენილნი. საუკეთესო სოფლები ამ უცხო ხოჯებს უკავიათ, ესენი სარგებლობენ ამით და საწყალი ქართველ ხოჯები საცალა პატარ-პატარა სოფლებში არიან მიყრილნი, სადაც ესენი შიმშილით იხოცებიან. მიზეზი ცნობილ იქმნა, რომ აქ თათარ ხოჯებს უფრო მიტომ გზავნიან, რადგანაც ესენი უფრო ადვილად უქადაგებენ ქართველების სიძულვილს და ოსმალეთში გადასახლებას. ეხლა ჩვენ სრული იმედი გვაქვს, რომ ჩვენი ქართველ მაჰმადიანთ სასულიერო პირი ბათუმის მუფთი ამას ყურადღებას მიაქცევს და ქართველ მაჰმადიანებში ქართველ მოღვების და ხოჯების რიცხვსაც გაამრავლებ. ეს დაპირება მან პირადად სთქვა.

საზოგადოდ უნდა ვსთქვათ, რომ უფროსი სასულიერო წოდების კაცნი უფრო ფანატიკოსები არიან, ვიდრე სოფლის უბრალო ხოჯები. ფანატიკები არიან ნამეტურ ის ქართველთა მოღვები და ხოჯები, რომლებიც ოდესმე სტამბოლში ყოფილან, ეს ფანატიკ მოღვები თავიანთ დედა ენათ ქართულს ენას არა სთვლიან, თუმცა არც არაბული იციან რიგიანად. ამ მოღვების საშვალეებით აქაურს ქართველებში თათრული წიგნებიც გავრცელებულა, ამის გავრცელების წადილი მათში ისეა გაღვიძებული, რომ ახალ ჯამეს გვერდით, თათრულის წიგნის მაღაზიაც გაუმართავთ, აქ ვაჭრობს ერთი ოსმალელი თათარი, რომელსაც ეფენდის ეძახიან. ამ ეფენდიმ

რომ დამინახა ქართული წიგნებით არაფრად ესიამოვნა და ლანძღვა დამიწყო. ამ დროს აქ იყვნენ ქართველთ მაჰმადიანები და მათ უსაყვედურეს და გააჩუმეს. მე ვერა გავიგე რა მიზეზი ლანძღვისა. ამ დროს მე მას ერთი თათრულის ანბანის ფასი ვკითხე, თათრულს ენაზე ასე: „უსტა! ბუ ქიჩიკ ქითაბ ნეჩადრ?“ ე. ი. ოსტატო, ეს პატარა წიგნი რა ღირს? „მე განა უსტა ვარ, აი შე ქართველო, აი შე ასეთო და ისეთოვო“ აქვე ისხდნენ ქართველი ხოჯები, რომლებიც აპყვენ მას და ჩემი ვალანძღვა ისე ესიამოვნათ, რომ თითქოს ოსმალეთმა ხელ-მეორედ აიკლო საქართველო, როგორც ოდესმე თვით მათი მამა-პაპაც. აქ დიდი უსიამოვნება გაიმართა, მე ვაშოშმინებდი, მაგრამ არ იქმნა. აქ მოგროვდნენ ქართველ მაჰმადიანები. იმათ შორის გამოჩნდა ისეთიც, რომელმაც ეს ფეხნდი გააჩუმა. გაკიცხა და შეარცხვინა, ეს უცხო კაცია და რად ეჩხუბებიო. ყველგან ცხადად შენიშნავს კაცი, რომ აქაურს ქართველებს სულ საზღვარ-გარეთელი თათრის მოღლები, ხოჯები და სხვა უფროსი პირები აფანატიკებენ. მაგალითად: ამას წინად, პარასკევს, აქ ერთ მოლამ აი რა წარმოსთქვა ჯამეში, ქართველ მაჰმადიანთ წინაშე: ის თათარი კაცი, რომელიც ქართველების გვერდით ცხოვრებას ირჩევს, ეს იმას გავს, რომ სიკვდილის შემდეგ იმას ჯეენეთში წასვლა არ უნდოდესო, ჯეენეთს უარ ჰყოფსო. (ასე ქადაგებდნენ მაშინ, 1877 წლიდან).

ასეთს ქადაგებას ქართველ მაჰმადიანნი ყურადღებას აქცევენ, მაგრამ გადასახლებას კი ვერ ეწყობიან, რადგანაც იმათის რჩევით ვინც გადასახლდა ოსმალეთში, ისინიც დაიღუპნენო. თავიანთის შვილებისთვის კი მეცადინობენ ესენი და უმეტეს ნაწილს თავიანთ ყმაწვილებისას ტრაპიზონის, ორდის და სტამბოლის თათრულს სკოლებში ჰგზავნიან სასწავლებლად. ქართველ მაჰმადიანები ეხლა ცხადად დარწმუნდნენ იმაში, რომ ოსმალეთში გადასახლებულნი მოტყუვდნენ, დაიღუპნენ და სხვანი. ჩვენი გადასახლება აქედამ არ შეიძლება, ეს ჩვენი მხარე ბევრად მდიდარია ოსმალეთზეო. ეს ცხადად იქილამაც

მტკიცდება, რომ სიმინდს ერთთავად აქედამ ეზიდებიან, აფ-
ხაზეთილამ და ჩვენილამ ყიდულობენ ფუტს მანეთად და იქ
მიაქვთ. იქ ფუტს შვიდ-რვა აბაზად ჰყიდიანო. სიმინდით და-
ტვირთული ნავეები და გემები ყოველთვის მიემგზავრება ოსმა-
ლეთშიო. თუ კი ასეა, რომ იქ წავალთ და სიმინდს აქედამ
დაუწყებთ ზიდვას, რალაზე წავიდეთ აქედამ, ჩვენ აქ ვინ რას
გვიშლის და გვიფუტებს, რუსებმა ჩვენთვის რა წაახდინეს,
არაფერი, ერთი კაციც არ გაუქრისტიანებიანთ. ბათუმი დამპა-
ლი იყო ქაობებისაგან და დღეს-კი მშვენიერი სანახავია, მა-
შინ კაცი თვეში ვერაფერს ვერ იშოვიდა და დღეს კი მა-
ნათს შოულობს დღეში. ჩვენში რაები არ გაკეთდა: გზები,
ხილები, რკინის გზა, ათასი სწანიო. ეს მხარე ოსმალების დროს
ციმბირად იყო გადაქცეული, ვინც იქ დააწავებდა რამეს, იმას
დაიჭერდნენ და აქ, ჩვენში გზავნიდნენო. აქ რჩებოდნენ, ეს
ყაჩაღები სცხოვრობდნენ და ყაჩაღობით ხალხს იკლვდნენო.
ერთი სიტყვით მუდმივ შიში ვიყავით, კაცი ოც ნაბიჯს ვერ
გადასდგამდა უშიშრადო. დღეს კი, მადლობა ღმერთს, ეს ასე
აღარ არისო. ერთმა სთქვა: ჩვენი წასული ძმები რა უყურე-
ბენ ჩვენს ასეთს მდგომარეობას და ასეთ მშვიდობიან მხარეს,
ისინი უკანვე მოსტირიან თავიანთ მამა-პაპის მამულს და ყო-
ველთვის კიცხვას უძღვნიან იმ პირებს, ვინც ესენი შეაგუ-
ლიანეს და საქართველოდამ ოსმალეთში გადაასახლეს.

ამ დღეებში შევხვდი ერთს ქართველ მაჰმადიანს, ახალ-
გაზრდა ყმაწვილს, გვარად აბაშიძეს. ეს ყმაწვილი ბათუმელ
იბრაიმ-ბეგ აბაშიძის შვილია და დღეს ტრაპიზონის თათრების
სამხედრო სასწავლებელში სწავლობს, ამ სასწავლებელში ბევ-
რი მაჰმადიანი ქართველები სწავლობენ თურმე და იმათ შო-
რის თუთხმეტი ყმაწვილი ჩვენი წერა-კითხვის საზოგადოების
სასწავლებელში ნამყოფია. ამ სკოლის მოწმობით მიუღიანთ ეს
ბავშვები, ამათ სკოლის ფორმის ტანისამოსი აცვიათ და ქარ-
თული წერა-კითხვაც არ აქვთ დავიწყებული. მე გადავეცი რა-
მოდენიმე ქართული წიგნი, მიიღეს. თავიანთი აღრესიც მომ-

ცეს და მთხოვეს, რომ კარგი იქნება თფილისიდან ქართული წიგნები გამოგვიგზავნათ ხოლმეო, იქ ძალიან ვკითხულობთ წიგნებს, ქართულის კითხვას არ გვიშლიანო, ერთი ჩვენთაგანი რუსულ-თათრულის მთარგმნელად დაჰნიშნესო, ამ სკოლის ზოგი მოწაფე სტამბოლის სამხედრო ლიცეიშიაც ყოფილა. ამას ჯარდა ამათ მითხრეს, რომ ჩვენ იქ ქართული წიგნები გვაქვს „დედა-ენა“ და „ბუნების კარის“ და იქ დაბეჭდილი ზოგიერთი ლექსები ზეპირად ვიცითო. ეხლა აქა ვართ, ერთი თვით დაგვითხოვეს და ჩვენ შინ წამოვევლითო. ენკენისთვეში დავბრუნდებითო, მთხოვეს არ დავიწყება, ჩვენ ქართველნი ვართ და ნუ იფიქრებთ, რომ ჩვენ ჩვენი ენა სადმე დავივიწყოთო.

ამ დღეებში გავიცანი ერთი აქარელი, სულეიმან-ბეგ თულომ-ბაზადე ბეგანიძე, ანუ ძველად პირმსახურის შვილები, ესენი თამარ მეფის პირფარეშებად ყოფილან, თვითონ ეს ბეგი ახალგაზრდა კაცია, რუსობის შემდეგ ქართული და რუსული ენა და წერა-კითხვაც შეუსწავლია, გრ. გურიელს ნათესავად მოხვდება. აქა იქ იჯარებს იღებს, ამისი ორი ძმა სტამბოლის ლიცეიში სწავლობს. ლაპარაკი ჩამოუგდევ, კარგი იქნება, რომ ქართული არ დავივიწყოთ მეთქი, რა ბრძანებაო, მიპასუხა: თათრების ხელში სამასი წელიწადი ვიყავით, ჩვენი ენა არ დავივიწყეთ და ნუ თუ ეხლა დავივიწყებთ, როცა ჩვენ დაგიხლოვდითო. დავიწყება კი არა, უფრო კარგად ვსწავლობთ და იოლებსა და ხოჯებს ყურს არავინ უგდებსო. შემდეგ სიამოვნებით წაიკითხა თავიანთური ლექსები და დამპირდა, რომ მომავალს წელს თუ აქარაში მოხვალ და წიგნებს მოიტანთ, დიდს დახმარებას აღმოგიჩენ და მთელს ქართველ მაჰმადიანთ სოფლებში დაგატარებთო, ჩვენს ბეგებს ძრიელ სურთ რომ აქარაში საბალოსნო სკოლა დავაარსოთ. ჩვენთვის ასეთი სასწავლებელი დიდად საჭიროა, რადგანაც აქეთ ხილი ძალიან მრავლობს, ქართველ მეფეების დროს აქარაში ბევრი ხილი მოდიოდა, ვაზიც კი სკოდნია.

ამ პატივცემულმა სულემან ბეგმა თათრული კითხვაც იცის, სტამბოლიდგან ამის თათრული გაზეთებიც მოსდის, პატარა ხანს უკან მითხრა: „ძობილო, ჩვენი შეერთება სიტყვით იქმნა და არა საქმით, ვითომც ჩვენ გავიცანით ერთმანერთი, მაგრამ მე თქვენ არ გიცნობთ დაახლოვებით და თქვენ მე. თქვენ თუ რამ რჯულის საქმეზე მოსულხართ, გიჯობთ, რომ ჩუმად იყოთ და არსად არაფერი სთქვათ, თორემ რაც დარჩენ ისინიც აიშლებიან. ჩვენში დარჩენილია ძველად, რომ აქარა ასი წელიწადი ებრძოლა თათარს გათათრებაზე. ვიდრე ჩვენი მამა-პაპები გაუთათრებიათ და თქვენ აბა ათ წელიწადში რას გახდებითო, გარდა ამისა ნათქვამია, რომ ქობულეთი ძალით არის გათათრებული და ძალითვე გაქრისტიანდებო და აქარა ნებით არის გათათრებული და ნებითვე გაქრისტიანდებო, ჯერეთ წიგნი გვასწავლეთ, გავიცანით, გავიცნათ, და მერე სხვაფრივ იქნება საქმეო. მე უთხარი: დაგარწმუნებთ და გეფიცებით პატიოსნებას, რომ ჩვენ სახეში სულაც არ გვაქვს ესენი, ჩვენს ზრუნვას მარტო თქვენი გვარტომობა შეადგენს.

ჩვენ თქვენს ისლამთან საქმე არ გვაქვს, ჩვენ ყველა სჯულის პატივს ვსცემთ, თქვენ იყავით მტკიცედ თქვენს სჯულის ისლამზედ. თქვენი სამამულო ენა, რომელიც სამი საუკუნის განმავლობაში ათასის წვითა და დაგვით შეინახეთ, ჩვენ მარტოდ ის გვსურს, რომ თქვენში აქამდის მკედრად დამარხული ენა აღსდგეს და ისეთი ბრწყინვა მიიღოს, როგორც შოთა რუსთველის დროს იყო დასავლეთ საქართველოს ნაწილში. მან სთქვა : ბატონო! თქვენ ამის ფიქრი ნუ გაქვთ, ჩვენ ქართულს ენას თქვენზე უკედ შევიწახავთ. თქვენ ერთი ის ბრძანეთ? რუსულს თქვენში უფრო ბევრი ლაპარაკობენ, თუ ჩვენში თათრულსაო? ჩვენი უმეტეს ნაწილმა ბეგებისამ და მოღვებისამ არც თათრული ენა იციან და არც წერა-კითხვაო, მაგრამ თქვენშიუკი ყველა უცხო ენაზე ლაპარაკობენო; ნამეტურ ქალები. ჩვენში-კი ერთ ქალსაც ვერ ნახავთ, რომ ის თათრულად ლაპარაკობდესო. საზოგადოდ ამან ბევრი რამ

მართალი სთქვა და თავის თავი ნამდვილ ქართველ მაჰმადიანად აღიარა.

ჩვენ იმედი გვაქვს, რომ ეს პატივცემული პირი მოძველებულ წიგნს საკმარისს მფარველობას აღმოგვიჩენს. ერთად ერთი საფიქრელი და სადარდელი ახლა ამ პირებისა ის გამხდარა, რომ თავიანთ წოდების შესახებ რამე გააწყონ, ამ ღირსებით დაშთენა დღეს ჩვენ აღარ გამოგვადგებაო, ჩვენ უნდა ვეძიოთ ის გვარიშვილობა, რაც ჩვენი ძეგლების დროს გვქონდაო, დღეს-კი ჩვენ არაფერი ღირსება გვაქვს, ჩვენი ძველი წერილები და საბუთები სტამბოლშია წალეხული, ჩვენ არ ვიცით ესენი სად ინახება, ახლა გვინდა თავად-აზნაურობის შესახებ დავა დავიწყოთ და არ ვიცით, როგორ მოვახერხოთ, იმედია, რომ ამ საქმეში საქართველოს თავად-აზნაურობაც დაგვეხმარება და იმეცადინებენ, რომ ჩვენც მოგვენიჭოს უფლება და იმათთან შევეერთდეთ სამუდამოდ. ყველა ბეგებს თურმე ეს აქვთ სადარდელად და ყველა ამას ნატრობს, თუ როდის რა გვეღირსება და რა იქნება ჩვენს თავზეო. მიწების გამიჯვნას და განსაზღვრის საქმეებსაც ესენი ძრიელ შეუფიქრიანებია. ჩვენ გვეუბნებიან, რომ მიწა ოსმალეთში არავის ეკუთვნის, იგი სახელმწიფოა, ამიტომ თქვენი მამულები სახელმწიფოდ უნდა წავიდესო. ჩვენ დაუმტკიცედ, რომ ეს ჩვენი მხარე არც სათათრეთა და არც ჩვენა ვართ თათრებიო. ჩვენ ქართველები ვართ, მხოლოდ რჯული ოსმალური გვაქვსო.

ერთმა ამათგანმა მითხრა: ბათუმის სულში მკითხეს: ვინა ხარო! მე უთხარი: რომ ქართველი ვარ, ძალა დამატანეს, რომ თათარი ხარო, მე უთხარ: ქართველი! იმათ თათარიო. ბოლოს მთარგმნელი მოიყვანეს და იმან მკითხა, მასაც ასე უთხარი. არაო, მაინც მითხრა: შენ თათარი ხარ და რჯულიც თათრული გაქვსო, მე მაინც ჩემი უთხარი; მე ქართველი ვარ და ქართული ზნე-ჩვეულება მაქვსო, ჩემს რჯულთან რა ხელი გაქვთ, როგორც გინდა ისე ვილოცებო. ამივე პირმა აღვიარა: ფანატიკების ბრალია, რომ ჩვენს წერა-კითხვის სა-

ზოგადოების სასწავლებელში 10 ყმაწვილზე მეტი არ სწავლობს ქართველ მაჰმადიანი, თუმცა ეს სასწავლებელი მათთვის არის დაარსებული და 10 ყმაწვილი-კი არა 60—70 ყმაწვილი უნდა იყოს მოსწავლე. მოღლები ეუბნებიან ხალხს: რომ თქვენს შვილებს ქართველების სასწავლებელში ნუ მიიბარებთ, თორემ სულითაც და ხორცილთაც წაწყდებითო, ხალხიც ყურს უგდებს, შვილებს ისე უსწავლელად სტოვებენ და ან თუ ასწავლიან, მოლასთან მიჰყავთ ყმაწვილები, ამის წყალობით ქართველი მაჰმადიანები სწავლა-განათლების მხრივ ძალიან უკან არის ჩამოჩენილნი. სამზღვარ გარედ ნასწავლ ქართველი მაჰმადიანები-კი ამათ არ აღგებათ, რადგანაც სამშობლო ენისა და ერის სიყვარულიც უქრებათ, ამათ ქართველ მაჰმადიანთ უსწავლელობა სულ არ აფიქრებს. ამათ ქართული ენა და უსწავლელი ხალხი აინუშიაც არ მოსდით.

ბათუმში სავაჭრო საქმეების მწარმოებელმა ქართველ მაჰმადიანმა ბატონმა მეჯვანაძემ გადმოიხატა, რომ ბათუმის ვაჭარ-ქართველ მაჰმადიანებთან ქობულეთის სკოლის დაარსების შესახებ საუბარი მქონდა და გადავსწყვიტეთ, რომ ამ თავითვე 200 მანეთი შევწიროთ და შემდეგაც არ მოვაკლოთ ჩვენი ზრუნვა, ოღონდ-კი ჩვენ ბავშვებს ქართულსა და რუსულს ასწავლიდნენო.

ამ პატივცემულმა ქართველ მაჰმადიანმა დიდი გულის-მოდგინება გამოიჩინა. ეს დიდად მოწადინეა ქართველ მაჰმადიანებში სკოლების დაარსების. თვითონ მეტად ზრდილობიანი კაცი, კარგად მოსაუბრე. ამას ერთობ მქიდრო კავშირი აქვს ბათუმში მყოფ ქართველ მაჰმადიან მოწინავე პირებთან და ყველას ეუბნება და ავალებს, რომ განვითარების გზას შეუდგეთ და ჩვენი შვილებისთვის რამე ვიზრუნოთო. სწორედ საქები არიან ასეთი ქართველ მაჰმადიანები; ღმერთმა ქმნას, რომ ასეთი კაცები გამრავლდეს და ამათის საშეაღებით და გამრავლებით მათში სწავლა განათლების სიყვარულმაც აიდგას ფეხი. ეს იყო ჩვენი მამა პაპის ნატვრა, წადილი და ანდერძი.

და ესევე შეადგენს ჩვენს დიდს ნატვრას, სიხარულს და მისწრაფებას. ამიტომ ვისურვებთ და ვინატრებთ, რომ ქართველ მაჰმადიანებში სწავლა-განათლებას ფართო აღორძინება მიეცეს და ამ აღორძინების საშვალებით მათში სწავლა-განათლება და მეცნიერების სიყვარულიც დამკვიდრდეს, ცხადი საქმეა, რომ ესენი მაშინ ადვილად გაარჩევენ იმას, თუ სარწმუნოება რა არის და გვარი რა არის. იმედია, რომ მაშინ ესენი გვარსა და სარწმუნოებას ერთად აღარ არევენ. გაიგებენ, რომ სარწმუნოება სხვა არის და ქართველობა სხვა. რომ თავის დღეში მათ სარწმუნოებას ქართველობის უარის ყოფით არაფერი მიემატება. ამის ნიშნები უკვე მათში სჩანს, მხოლოდ ამას პატრონები უნდა, გულ შემატკივარი კაცები. აქეთ ქართველ მაჰმადიანები ჯერედ ისე გაფანტავენ ბულები არ არიან, როგორც ჯავახეთში. ჯავახეთში თუმცა სკოლებიც დაიშართა ამ 15 წლის წინედ, მაგრამ უხეირო მღვდლების და მასწავლებლების მეოხებით ფანტიკობა უფრო წინ წავიდა, აქ თათრულმა ენამ ფეხი აიდგა და ჯავახეთის ბევრს სოფელში მცხოვრებთ დღეს ქართული ენაც დაავიწყდათ, აქაურ ბებებსაც კი არ სწამთ ის, რომ ოდესმე ქართველთ შთამამავალნი ყოფილან, პირში-კი გეტყვიან, რომ დიახ, ალრე ქართველნი ვყოფილვართო, მაგრამ პირს უკან კი გულში ხელს ჩაიკრავს. ამას ბეგები შერებიან აქედ და უბრალო ხალხზე რალა ვსთქვათ. ეს რასაკვირველია პირველი ჩვენი უხეირობის ბრალია და მეორე იმისი, რომ რაკი ეს მხარე 1828 წლებში საქართველოსთან შემოერთდა, მას შემდეგ ოსმალეთის ხოჯებმა ამ მხარეს დიდი ყურადღება მიაქციეს, აქ ოსმალის მოღებები ჩუმად შემოდრიოდნეს და ხალხს ქართული ენის ზიზღს და ფანტიკობასაც უნერგავდნენ. შიში ჰქონდათ ამათ, რომ არავინ გააქრისტიანონო. გაქრისტიანებით-კი არავინ გაუქრისტიანებიათ და ამათ-კი თავიანთ სამშობლო ენა დაკარგეს! დაკარგეს იმ მხარეში, რომელიც ჩვენთან კარგა ხნის წინედ შემოკავშირდა. რას იტყვის ამაზე ჩვენი ქართველობა? ის ქარ-

თველობა, რომელთაც შეძლება და ძალაც აქვთ და ამის ზრუნვა და მოვალეობაც აწევთ კისერზე. ახალ შემოერთებულ მაჰმადიანებზე-კი ჩვენ ამას ვერ ვიტყვი, აქეთ უფრო შეუნახავთ ქართული ენა დ? ჩვეულება. ამათში ყველა ქართველად ლაპარაკობს, ზოგმა წერა-კითხვაც იცის, ბეგების ზოგიერთნი ქართველობენ და პირდაპირ ამბობენ, რომ ჩვენ ქართველები ვართო, ამავე პაზრის არიან ხან და ხან მათი სასულიერო პირნიც და ზოგ მათგანმა ქართულად წერა-კითხვაც იცის.

ამ მხრის ქართველების გულის სატკენი ერთი მხოლოდ ის არის, რომ საერთოდ ყველა ქართველ მაჰმადიანებს თავიანთი თავი დიდად ობლად მიაჩნიათ და სულ იმას დარდობენ, რომ ჩვენი დიდ-კაცები ომის შემდეგ ოსმალეთში გადასახლდნენ და ჩვენ-კი აქ ოაღად დაგვეტოვეს, თუმცა ამ ობლობით ჩვენ არაფერი წაგვერთო და ბეგრადაც წინ წაველითო, ოსმალეთის სახელმწიფოში მცხოვრებ ქართველ მაჰმადიან დიდ-კაცების და ფაშების შესახებაც ხშირად საუბრობენ. სადაც-კი შეხვდებით, ყავახანაში, სადმე სავაქროში, ჯამეში, მედრესეში თუ სხვაგან. ყველგან ამას ამბობენ: ეჰ, ჯანუმ, ჩვენი დიდი კაცები სხვაგან ცხოვრობენ და გინდ რომ აქ იყვნენ, მაინც დღეს ისინი ჩვენ ვეღარ გამოგვადგებოდნენ, იმიტომ რომ, დღეს აქ რუსული ენა არის საქირო და იმათ-კი რუსულის ლაპარაკის სიტყვაც არ იციან. ანით იმედოვნებენ ესენი თორემ ეს რომ არ იყოს, მაშინ სულ მათ წუხილში იქნებოდნენ. მე ბევრ ალაგას და ბევრს პირს უთხარი, რომ ნუ დარდობთ, ჩვენ ყველა ქართველები ვართ, ჩვენი დიდი კაცები თქვენი დიდი კაცებიც არიან და თქვენი ჩვენი მეთქი. ეს სულ ერთია, ჩვენი დიდი კაცები ისინი არიან, ვინც ჩვენთან არიან და ჩვენს ქირსა და ლხინში მონაწილეობას იღებენ მეთქი, მაგალითად: მე მათ შოთა რუსთაველი უხსენე, დავით აღმაშენებელი და თამარი. თამარზე ყველამ მოწიწება განაცხადა. ამის ამბები ერთ ალაგას მკითხეს, როცა ვეუბნებოდი, იმ დროს.

სულ სმენად გარდიქცნენ. ამათშიაც მოფენილა ძველი ქართული სახალხო ლექსი:

„ათასი კაბა ყმა მყვანდა,
ყველანი ოქროს ღილითა,
ვაქმევედი ღედალ ხოხობსა,
ვასამდი ბროლის ჭიქითა,
ვინც რომ შემემა-შევები
ალაღითა და ჯიქითა,
აწი თქვენ იცით მეფენო,
ვინც დარჩეთ ამას იქითა“.

ეს ლექსი მახინჯაურელ უსეინ ბეგ ბეჟან-ოღლის გაგონილი არის ძველიდგან.

ბევრ ალაგას ერეკლეს სახელსაც ახსენებენ. ერთმა ხოჯამ მკითხა: ერთი დიდი ერეკლე ხანი რომ იყო, იმის შთამომავალი დღეს ვინ მეფობს თფილისშიო. მე მიუგე რომ აღარავინ, მაშ რა იქნენო? რუსეთში გადასახლდნენ და იქ დაიხოცნენ. ამან შუბლზე დაიკრა ხელი, ჰაი გიდი, ჰაიო! მეორემ მითხრა: საქართველოს რა აკლდა, ბატონოვო, ყველაფრით მდიდარი იყოვო, მხოლოდ ერთი ერთობა აკლდაო, ჩვენ რომ ერთობა გვქონიყო, მაშინ ვერც ოსმალი გაგვტეხდა და ვერც სპარსნიო, მაგრამ ჩვენი ცოდვები ზიღონ ჩვენმა მტრებმაო. ერთმა სთქვა: ჩვენს ქართველობაზე თქვენ დაგარწმუნებთ, რომ ჩვენ ნამდვილი ქართველები ვართ, ვიდრე რუსეთი მიგვიღებდა, მანამდის ჩვენ ჩვენს თავებს ქართველებად ვაღიარებდით. 1850 წლებამდის თათარს ჯარიც არ მივეციო, აუჯანყდით, ჩვენ შეუთვალეთ, რომ ჩვენ ქართველები ვართ, თქვენთვის ჯარის კაცი არც გვიძლევია და არც მოგცემითო. გარდა ამის ბერლინის კონგრესზე ჩვენ კაცები გავგზავნეთ და ვსთხოვდით, რომ ეს ჩვენი მხარეც გაენთავისუფლებიათ ისე, როგორც ბოლღარელების და სხვების. ამისთვის დიდი დახმარება მოგვცა ინგლისის სამართველომ-სამი ათასი სტერლინგი. ამავე თხოვნით ჩვენ უნდა მიგვემართა რუსეთისთვის და ამ

საქმეში დახმარება და მფარველობა გვეთხოვნა, გვეთქვა, რომ ჩვენ როგორც ქართველთ შთამომავალი და ოსმალის ხელში მყოფნი ვგები გვიპატრონოთ და გაგვანთავისუფლოთო. ეს განძრახვა ოსმალეთმა შეგვიტყო, კაცები გამოგზავნეს; სუსველა მოთავეები დაიჭირეს და წაიყვანეს ოსმალეთში, დღევანდლამდის კაცმა არ იცის მათი საქმეო, ეს სულ ყველა-კი იმან გამოიწვია, რომ ჩვენკენ ოსმალებმა სალდათის ჯხოვნა დაიწყესო. სალდათი მაინც წაიყვანეს და ამ საშუალებით შეისწავლეს ჩვენებმა თათრული ენაო, თორემ ჩვენში სულ არ იცოდნენ თათრულიო.

აი რამდენიმე ცნობა იმ ქართველ მაჰმადიანთ ფაშების შესახებ, რომელნიც დღევანდლამდე ოსმალეთში სცხოვრობენ და იქ ამათ კარგი საპატიო თანამდებობაც უჭირავთ, იქ ბევრმა მათგანმა ქართული წერა-კითხვაც იცის და ოსმალეთიდან საქართველოში თავის ნათესავებს ქართულად სწერს წერილებს, ასეთ ფაშებისაგან მოწერილ წერილებს კაცი ხშირად შეხედება სხვა და სხვა ოჯახებში. 1, ოსმან-ფაშა, გვარად თავდგირიძე, ძველი ქართველ თავადის შვილის თავდგირიძიანთ შთამომავალი, ქართული ენის კარგად მცოდნე, ამან ქართული წერა-კითხვაც იცის, და ნათესავად მოხვდება პატივსაცემ თავად გრ. გურიელს. დღეს ეს ფაშა ტრაპიზონის გუბერნატორია, ომის გათავების შემდეგ ეს ფაშა ტრაპიზონიდან წერილებს სწერდა ქართველ მაჰმადიანებს და ურჩევდა, რომ საქართველოდან ნუ აიყრებითო, ვე ქვეყანა ძვირფასი ქვეყანაა, თქვენი მამა-პაპის სამშობლოა. ნუ გადმოსახლდებით აქედ, თორემ ბოლოს ინანებთო. ჩვენ ნუ გვიყურებთ, ჩვენ ფაშები ვართ, ჩვენ დიდ ჯამაგირებს გვაძლევენ და ამიტომ წამოველით აქეთ, თორემ თქვენსავით რომ ვიყოთ, მაშინ ფეხსაც არ მოვიცვლიდით მანდედამაო, ყოველთვის ამ აზრის ყოფილა ეს ფაშა, მაგრამ ბევრმა ამ ფაშის სიტყვები არ დაიგვირეს, დაიწყეს ოსმალეთში გადასახლება და ბოლოს ამ ფაშის სიტყვაც გაუმართლდათ, მაგრამ რალას იზამდნენ, გვიან-ლა

იყო. ოსმან ფაშას-კი სადაც უნახავს ეს გადასახლებულნი ყველგან და ყოველთვის დიდი საყვედურები უთქვას, რად გადახველით ჩემ სიტყვასო?

ოსმან ფაშა წინედ სხვა აზრის ყოფილა, ვიდრე იგი ოსმალეთში გადასახლდებოდა, მინამ ესეც ურჩევდა თურმე ხალხს გადასახლებას, მერე-კი როცა თვით გადასახლდა და ნახა იქ მუჰაჯირის საცოდავობა, მაშინ სინანულში შევიდა თურმე და ყველას ეხვეწებოდა და არიგებდა, რომ ნუ მოდიხართ აქეთო.

ამათი ცოდვა ზიდოს ალი ფაშა თავდგირიძემ, იყოს პასუხის მგებელი საქართველოს ისტორიაში, რადგანაც ერთი მოთავე პირთაგან ესეც არის ქართველების გარდასახლებაში. 2, ალი ფაშა თავდგირიძე, ქართული ლაპარაკი და წერა-კითხვაც იცის, ამისაგან მოწერილი წერილები აქეთ ბევრს აქვს, სხვათა შორის გრ. გურიელსაც, რადგანაც გრ. გურიელს ეს ნათესავად მოხვდებოდა. ომიანობის დროს ამ ფაშას ლალატს სწამებდნენ, ამიტომ ალი ფაშას და იმ დროის ბათუმში მყოფს ოსმალეთის უფროსს სამხედრო დერვიშ ფაშას ჩხუბი მოუვიდათ და საჩივარიც ასტეხეს, გამოჩენილს და დიდად ცნობილს ალი ფაშას ვითომც და ლალატის გამო ხალხმა შემდეგი ლექსი გამოუთქვა, რომელსაც კარგად მღერიან ქართველ მაჰმადიანები. ალი ფაშა დღეს მთელს ოსმალეთსა და მაჰმადიან ქართველებში დიდად ცნობილი კაცია. აი ლექსიც.

„ხვანთქარი და რუსი ჩხუბობს, იგი არის ორივე ეში.

ალი ფაშამ გვიღალატა, აგვიყვანა კვირიკეში.

მან რომ ფულები აიღო, ჩვენ დაგვტია სხვისა ხელში,

კაი არც მას დამართვია, ბაწრით ჩაათრიეს გემში,

მისი ყვირილი გვესმოდა, სუფსას გაღმა ბაილეთში.“

დერვიშ ფაშა ალი ფაშას ეუბნებოდა: რომ თქვენ ქართველები ხართ და ჩვენ ლალატი გინდათო, რუსებისაკენ გადახვალთ და გვიღალატებთო. მაგრამ მე კაი დროს მოვასწარიითო, ალი ფაშა, რასაკვირველია წინააღმდეგს ამბობდა, ეს მართალიც იყო, რადგანაც ქართველ მაჰმადიანები დიდი ერთ-

გულნი იყვნენ იმ ოსმალეთის სამეფოისა, რომელმაც ოდესმე მათი ქვეყანა აიკლო, ყველაფერი აქცივ-ანგრია და ბოლოს-კი მაინც ყველა თვის შორჩილად გახადა. ომის გათავების შემდეგ დერვიშ ფაშას საწინააღმდეგოდ და დასამტკიცებლად სულთნის წინაშე, ალი ფაშა გადასახლდა ოსმალეთში და ნიშნად ერთგულების თან გადაასახლა ათი ათასი კომლი, რომლებიც აფრიკისაკენ იყვნენ გადაკარგულნი და იქ დასახლებულნი. ალი ფაშა, როგორც თავდგერიძის გვართავანი ნათესავი იყო გრ. გურიელისა, ამიტომ გრ. გურიელი ბევრს ეხვეწებოდა თავის ნათესავს:

ალი-ფაშავ! შენ თუ მიხვალ წადი ოსმალეთში და ამ ხალხს ნუ აგულიანებ. მაგრამ ალი ფაშა უარს ეუბნებოდა.

არ შემძლიან, მე რუსების ახლოს ვერ დავრჩები, მე თათარი ვარ, არ შემძლიან აქ ყოფნა. ასე და ამ გვარად ალი ფაშა გადასახლდა ოსმალეთში და თან გადაასახლა კარგა ბევრი ქართველები. ამ გადასახლებულთ უმეტესი ნაწილი იქვე გაწყდა, სადაც დასახლეს, ალი ფაშას კი ღირსებია თავის გულის წადილი, სულთნისაგან მადლობა მიუღია და დიდი საჩუქრები.

ანგარების მოყვარე და შურის მეძიებელი ალი ფაშა დღეს სტამბოლში სცხოვრობს, აქ მას ულუფას აძლევენ და არსად უშვებენ სხვა და სხვა მიზეზების გამო. ამ ფაშასაგან ქართულად მოწერილი წერილი გრიგოლ გურიელთან ვნახე. ალი-ფაშა ომის გათავების შემდეგ ბევრს მეცადინეობდა რომ გრ. გურიელისათვის რამე ბრალდება დაედო, მაგრამ ვერც ეს მოუხერხდა, ოსმალეთში ამისაგან გადაყვანალ ქართველნი-კი ნათლად დარწმუნდნენ ალი ფაშის ღალატსა და მოტყუებაში. 3, რამიზ ფაშა დუმბაძე, მოხუცებული კაცია. 1855 წ. ომებში განითქვა სახელი. ქართული წერა-კითხვაც იცის. 4, ფერხად ფაშა მაქავარიანი, ქართული ენის და წიგნის მკოდნე. 5, მეჰმედ ფაშა შავიძე, ქართული ენისა და წიგნის მკოდნე. 6, ჰასან ფაშა თავდგირიძე, ქართულის ენისა და წერა-

კითხვის მკოდნე. 1855 წლებში განითქვა ამ ჰასან ბეგმა სახელი და ფაშობაც მიიღო. ამან აიღო ოზურგეთი და ორპირში აპირებდა ჩასვლას. იმედოვნებდა, რომ თფილისის ფაშად შე დაჯდებოდა. მაშინ ამას გამოუთქვეს შემდეგი ლექსი.

ჰასან ბეგი თავდგირიძე, გარისხული ღვთისგან მეტი, თათრის ფაშობა იშოვა, სულ მთლად დაავიწყდა ღმერთი, შეკვეთილში შემოვიდა, იძახოდა: — „ოლან-გეთი“, ღენერალმა უოსტატა, დაუტოვა ოზურგეთი.

ლანჩხუთამდის მას ვაცალოთ, მერე ჩვენ გვიყუროს ერთი, კულურღულებ დავუძახოთ, და აღარ გაუშვათ ერთი, გზაზედ ვიყავთ მილიცია, რუსის ჯარი მეტად ცოტა, ცხრა ათასი თათრის ჯარი, წინ დაგვიხვდა, გვებოროტა.

პოლკოვნიკმა ერისთავმა, წინ გაუშვა ერთი როტა, გაექცენ და ჩაერივნენ, მიჰირები აიშალა,

ვინც არ მოჰკლეს, დაიჰირეს, ყელს მოაბეს დიდი ფშალა, ცხრა ათასი კაცის რიცხვში; შვიდასმა ძლივს გაიმშრალა.

ჰასან ფაშა ჩემი ძმაი თავ-მოკრილი დავინახე,

წინ დღევბში მან გადამწვა, მით მომიგო იმან მახე, რადგან ჩემი ძმაი იყო, ბოლოს მაინც მე დავმარხე.

ამ ფაშას შესახებ ბევრი ამბებია დარჩენილი. 7, ჯეშილ ფაშა ყანთელიძე, ქართული ენისა და წერა-კითხვის მკოდნე. 8, რამაზ ფაშა. 9, ხამიდ ფაშა. 10, რაშიდ ფაშა. ძმანები დუმბაძეები. 11, ვასილი ფაშა დუმბაძე, შვილი რაშიდ ფაშასი. ქრისტიანული სახელი უწოდებიათ მისთვის, რადგანაც მისი პაპა ქრისტიანი ყოფილა და სახელად ვასილი რქმევია. 12, ხოსროვ ფაშა, ერისთავი, დიდი მინისტრი, ეს ფაშა ერთს დროს ინგლისში ოსმალეთის ელჩადაც ყოფილა, იცის ქართული ენა და წერა-კითხვა. ამას გარდა იცის ინგლისური, ფრანგული და სხვანი. ევროპიულად არის განათლებულიო. 13, მაჰმედ ფაშა ანთელიძე. 14, ხასამ ბერი ფაშა აპარელი, სოფელ ბორჩხელი, ევროპიის ბევრს სახელმწიფოებში ელჩად წამყოფი, იცის სხვა და სხვა ენები. 15, დე-

დე ფაშა აქარელი, სოფელ ქედელი, ქართული ენის და წერა-კითხვის მკოდნე. 16, შაქირ ფაშა ხიმშიაშვილი, მკოდნე ქართული ენისა და წერა-კითხვისა. 17, სელიმ ფაშა ცეცხლაძე, ქართული ენის მკოდნე. 18, მეჰმედ ფაშა გუბჯაძე, ქართული ენის და წერა კითხვის მკოდნე. აფრიკის მთავარ სარდალი. 19, მუსა ფაშა ხუნდაძე. 20, მეჰმედ ფაშა ვახვახიშვილი, ადრიანოპოლის გენერალ გუბერნატორი. ამ ფაშის დიდი მოყვარეა ადრიანოპოლში მცხოვრები ქართველთ კათოლიკე მოძღვარი პატივცემული ათანასე ნასყიდოვი, საფრანგეთის უმაღლეს სასულიერო სასწავლებელში გაზრდილი, კარგად მკოდნე ქართულის ენისა, მქადაგებელი და დიდად მოყვარე ქართულის მწიგნობრობისა, ეს პატივცემული პატრი ბედმა ადრიანოპოლში გადახვეწა, იქ ეს იმყოფება კათოლიკეების ეპისკოპოსის თანაშემწედ და სკოლების უფროსად. ამ პირს მისვლა-მოსვლა აქვს ვახვახიშვილთან. ვახვახიშვილი დიდად სწუხს საქართველოს გამო. ამ პატრმა მისთვის წიგნებიც გაიწერა და ერთ დროს მე ამისაგან დიდი თანაგრძნობის წერილიც მივიღე. ამის შესახებ ორჯერ სამჯერ აქაურს გაზეთებშიაც იყო ცნობები დაბეჭდილი, რომელიც ეკუთვნის საქართველოს მოყვარე პატრს ათანასე ნასყიდოვს. 21, ბერი ფაშა თავდგირიძე, მაკედონიისა და ალბანიის მთავარ სარდალი; ქართულის ენის და წერა-კითხვის მკოდნე.

ამ ფაშებს გარდა სხვებიც სცხოვრობენ და იქ ამით დიდი ადგილებიც უჭირავთ. მათი მნახველ ქართველი მაჰმადიანები ამბობენ, რომ ამ ფაშებს საქართველო დიდად უყვართო. ჩვენ კაცს რომ ნახვენ ოსმალეთში, აღარ იციან რა ჰქნანო და ყველას იმას გვეკითხებიან, თუ რუსის ხელში როგორ ცხოვრობთო? ჩვენს კაცს დიდს პატივს სცემენ და ზოგიერთი სულ იმ რჩევას იძლევიან, რომ მაჰმადიანთ ზოჯებს და მოლებს ნურაფერს დაუჯერებთო და აქეთ ნუ გადმოსახლდებითო. თქვენი ქვეყანა მეტად სჯობია ოსმალეთსაო. ამასაც დღეს თუ ხვალ სხვა და სხვა სახელმწიფოები აიღებენ და

თქვენ უარეს მდგომარეობაში ჩავარდებითო, ისევ შეჩვეული კირი სჯობია შეუჩვეველს ლხინსაო. გარდა ამის, ეგ თქვენი სამამეულო მხარეა, მ-ნდ უცხოვრიათ თქვენს მამა პაპას, თქვენს წინაპრებს, მათი საფლავებიც მანდ არის და მათი სალოცავებიცო, ჰაერიც მანდაური სჯობს, წყალიცა და მოსავალიცო. ოსმალეთი რომ აიღოს ვინ²ემ, მაშინ ჩვენც აქედამ მანდ გავდმოვალთო, ჩვენ მანდ უფრო მოგვერჩის გულიო.

ჩვენდა სასიამოვნოდ, ჩვენ მოძმე ქართველ მაჰმადიანებმა კარგად მიხვდენ, რომ აქედამ მათი გადასახლება უბრალო იქნება და ამიტომ ახლა ისე აღარ ლაპარაკობენ ამაზე. თუმცა ცოტ-ცოტა კიდევ მიდიან ხოლმე, ამის სენი უფრო ახალციხის ქართველ მაჰმადიანებს აქვთ მოდებული. როგორც იწერებოდენ, „ივერია“-ში ესენი ეხლაც გადიან აქედამ. მაგრამ სცდებიან, სცდებიან მიტომ, რადგანაც ვინც-კი აქარა-ქობულეთიდან გადასახლდენ, ისინიც-კი ცხარეს ცრემლით მოსტირიან თავიანთ საყვარელ საქართველოს. ესენი გადასახლდენ, თავიანთ მამულები ოხრად დასტოვეს, ესენი აქ სხვებმა დაიჩემეს, მასზე გააკეთეს მშვენიერი სახლები, ქარხნები გაიმართა, ვაჭრობა, მუშაობა და სხვანი. წინად-კი რას გავდა აქ, არაფერს, ქაობის მეტი სხვა არა იყო რა. ქართველ მაჰმადიანებმა-კი რა გააკეთეს ოსმალეთში და რა მიიღეს ოსმალეთის მთავრობისაგან? არაფერი სიკეთე, ვაჭირება, სილატაკე, სი-შიშვლე და შიმშილი. ამათ სამშობლოში ამათი მოადგილენი დაწინაურდნენ და დღეს ქართველთ მაჰმადიანები შურით უცქერიან ამ ახალ პატრონებს და დანანებით ამბობენ, რომ ეს რა მოგვივიდა, რად ვადმოვსახლდით აქეთა, რატომ იქ არ დავრჩით და ჩვენს მამულში ჩვენ არ წავდგით წინ ფეხიო. მაგრამ რაღა დროს, ერთობ გვიან, მიტომ მგონი ქართველ მაჰმადიანებმა უნდა ადვილად მიხვდნენ ამას, რომ მათი აქედამ გადასახლება იქნება მათი უბედურება, სილატაკე, შიმშილი, სიტყვლე, ათასნაირი სატკივრები და ბოლოს უსიხარულოდ დახოცვა.

ქობულეთის და ჩაქვის ხეობის მოღლები და ხოჯები.

კინტრიშისა და ჩაქვის ხეობის სოფლები სავსეა ქართველ მოღლებით; ისე სოფელს ვერ ნახავთ ამ მხარეს, რომ იქ, ორი თუ არა, ერთი ქართველი მოღლა მაინც არა სცხოვრობდეს. ზენეთსა და ძველ ქობულეთში შვიდი სასულიერო კაცი სცხოვრობს. ეს ორი სოფელი ერთ საზოგადოებას შეადგენს და ერთი ჯამე აქვთ. ამ სასულიერო კაცთა შორის ორი ხოჯა არის, ქანები, და ხუთი მოღლა; მოღლები ქართველები არიან. ოთხმა მოღლამ ქართული წერა-კითხვაც იცის, მხოლოდ ერთმა არ იცის. ესეც დაისწავლის მალე, რადგანაც ახლა ამათში ქართული წიგნები მოიპოვება. ეს მოღლები ქართულადც სწერენ, მხოლოდ მეტად გაურკვეველის ხელით, ასეთ წერას ისინი „ჩვენებურს“ ეძახიან, ე. ი. მათებურს. ამ მოღლებს ძალიან მოსწონთ ჩვენებურის მძიმე ენით დაწერილი წიგნები. ამბობენ, ძველი ქართული სჯობია ახალს, რადგანაც ძველი უფრო დამუშავებულიაო. ჩვენებურს ქართულს „ხოშორ“ ქართულს უწოდებენ, ე. ი. უფრო კარგს.

ეს მოღლები და ხოჯი ქართველი ხოჯები გაქირებულს მდგომარეობაში არიან ჩავარდნილნი, მოლობაში დავაქვაცებულან და ასრულებენ იმ მოვალეობას, რაც იმათ ხნის კაცს აღარ შეჰფერის. თითო-ოროდანი არიან ისეთი ქართველი ხოჯებიც, რომელთაც შესამჩნევი ადგილები უკავიათ. უმეტესი ნაწილი-კი სამწუხარო მდგომარეობაშია ჩავარდნილი. ესენი ოსმალებითიდან მოსულ ხოჯებსა და მოღლებს არაფრით ჩამოუარდებიან, არც „ყურანის“ კითხვით, არც ლოცვით, არც გალობითა და არც სხვაფრივ, ხალხისთვისაც სასარგებლონი არიან, რადგანაც ესენი აქაურს ყოველ მოსახლეს იცნობენ, იციან ამათი შინაური ცხოვრება, შეძლება, ოჯახის წევრთა რიცხვი, ამათი ხასიათი, ზნე, ჩვეულება. ქირშიაც თავიანთ თანამემამულე ქართველ მაჰმადიანთან არიან და ლხინშიაც,

მაგრამ, საუბედუროდ, ხალხსკი ამათი არავითარი პატივისცემა არა აქვს. ესენი აქა-იქ ცუდად იმყოფებიან და სიმინდში მუშაობენ, ამითი სცხოვრობენ და ამათი თანამდებობა-კი ოსმალეთიდან მოსულ ხოჯებსა და მოღებს უკავიათ!

ესენი ამბობენ, რომ ჩვენის ხალხის აყრისა და გადასახლების მიზეზი სულ ოსმალეთიდან მოსული ხოჯები არიან, ისინი ეუბნებოდნენ ხალხს, რომ წამოდით, თორემ რუსები გაგაქრისტიანებენ, ოჯახს წაგიხდენენო, მათ არც წესი აქვთ და არც კანონიო. მოვიდნენ რუსები, მაგრამ ჩვენში არც არავინ მოაქრისტიანეს და წესიც კი ჰქონებიან და კანონიც. დღეს ჩვენი ძმები ოსმალეთიდან შურით უყურებენ ჩვენს მშვიდობიანს ცხოვრებას და აქ გადმოსვლაც ენატრებათ, მაგრამ იმათ ამის ნებას აღარავენ აძლევს.

ეს ხოჯები არც დღეს ისვენებენ და უმეტეს ნაწილს თავიანთ ქადაგებაში ხალხს სულ აქედგან აყრასა და გადასახლებას ეჩიჩინებიან. ჰანელ, ლაზელ და ოსმალეთიდან მოსულ ხოჯებს რუსის მთავრობის სიძულილის მეტი სხვა არაფერი აქვთ გულში. ხალხს ეუბნებიან: აბა ეცადეთ, რომ თუ ვინიცობაა ომი მოხდა, ეს გიაურები გასწყვიტოთ და გარეკოთ აქედგანაო, რადგანაც იმათის აქ დარჩენით თქვენ სამუდამოდ წაწყდებით და სამოთხეში ვერ შეხვალთო. ოსმალეთს რუსთან ომი ოც-და-ხუთის წლის შემდეგ მოუხდებაო. ამ ოც-და-ხუთ წელიწადს უკანასკნელის ომის შემდეგ სთვლიან, ასე რომ, ამათის ფიქრით, ამ ათის წლის შემდეგ მოუხდება ოსმალეთს რუსეთთან ომი და ესენი რუსებს ისე მოერევიან, რომ ტფილისში თავიანთ ფაშას დასმენ!

მთავრობამ რომ ამათ მაგიერ ადგილობრივი სესულიერო კაცები დანიშნოს, მაშინ-კი ყოველსავე ამას ბოლო მოელება. ადგილობრივე მოამხადებენ თავიანთთვის მოადგილეებს და მაშინ ამათთვის აღარც სტამბოლის „რუშტია“ იქნება საჭირო და არც ტრაპიზონისა.

აქარისა და ბათუმის მუფთებს რომ მოენდომებინათო,

მითხრეს ქართველთ მოღებმა; მაშინ ვერც ერთი იმათგანი აქ ვერ შემოვიდოდა და ჩვენ წაგვწევდნენ წინაო, მაგრამ ამ მუფთებს ჩვენი კაცი სძულთ, ნამეტნავად ქართველობა, თუმცა თითონაც ქართველები არიანო. ისინი კაი ჯამაგირებს იღებენ და ჩვენთან რა საქმე აქვთო. იმათის ფიქრით, აქეთ ოსმალოს ხოჯები და მოღები იმიტომ უფრო არიან საქირონი, რომ აქ ხალხი ჯერაც ისევ ქართულს ენაზედ ლაპარაკობს და უნდათ ოსმალური ენა განავრცელონ, ქართული ამოაგდონო, ქართველების შესახებ ქართველთ მაჰმადიანთ გულში სიძულილი დათესონ და ამასთანავე თათრული წესჩვეულება გაამტკიცონ.

ისინი ქართველ მოღებს და ხოჯებს იმ წუნსა სდებენ, რომ თათრული წერა-კითხვა და ლაპარაკი კარგად არ იციან და, გარდა ამისა, ყველგან ქართულად ლაპარაკობენო. ქართველი ხოჯები და მოღები რომ იყვნენ აქა, მაშინ აქ ქართული ენა და წიგნი, ამოვარდნის მაგიერ, გავრცელებას მიეცებო.

ამ ათის წლის წინად ქართველ მოღებსა და ხოჯებს თავიანთის მდგომარეობისთვის ყურადღება მიუქცევიათ, მთავრობისათვის უთხოვნიათ ჩვენს ქვეყანაში ჩვენ ვიქმნეთ სასულიერო კაცებად დაყენებული და არა ოსმალეთიდგან მოსულნიო. მთავრობას ამათი თხოვნა კანონიერად დაუნახავს და ადგილობრივ გამგეობისათვის ბრძანებაც მოუწერიათ განკარგულების მოსახდენად და საქმესაც შესდგომიან, მაგრამ მცირე ხნის შემდეგ საქმე ისევ ისე გაჩერებულა და ოსმალეთიდგან მოსულნი აქვე დარჩენილან. ამ დღეებში მე ვნახე რამდენიმე ქართველი მოღა და დიდად სამწუხარო ცნობები გადმომცეს თავიანთ მდგომარეობის შესახებ, ბოლოს სთქვა ერთმა: ეხლა გვინდა საჩივარი მივკეთ, სადაც ჯერ არს და ვითხოვოთ, რომ ჩვენს ქვეყანაში ჩვენ ვიქმნეთ დანიშნული და ეს უცხონიც სამუდამოდ განდევნონ საქართველოდგანაო. საქიროა, რომ ჩვენს უმაღლესს სასულიერო კაცებსაც დარიგება მიეცეს და სტამ-

ბოლის მაგიერ, აქ, ბათუმში, დაფუძნდეს ჩვენი სასწავლებელი. ეს ამბავი ბევრს შეგნებულს მაჰმადიანს გავაგებინე და ძალიან ესიამოვნათ. ერთმა ქართველ მაჰმადიანმა, რომელიც სტამბოლში გაზრდილა და მკოდნეა ოსმალურის ენის და წერა-კითხვისა, რომელსაც ძალიან ენატრება ამ საქმის განხორციელება, ამბობს და სხვებსაც ეუბნება: ჩვენ ქართველები ვართ, ჩვენი სამშობლო ენა ქართული ენაა, ეს მხარე საქართველოს ეკუთვნოდა, იგი საქართველო იყო, დღეს ღვთის განგებით ეს მხარე ისევ საქართველოს შეუერთდა და დღეის შემდეგ აღარც ჩვენ შეგვფერის ყვირილი, რომ თათრები ვართო. რის თათრები ვართ, გვარი არა გვაქვს თათრისა, ენა, ზნე და ჩვეულებაო. ჩვენში რომ ორი ან სამი ქართული სკოლა გაიმართოს, მაშინ ამ სკოლების საშუალებით ჩვენი შვილები უფრო მტკიცედ დაუბრუნდებიან თავიანთ მშობელს ქვეყანას. ჩვენა ვართ ბეჩავეები, თორემ ოსმალეთში ბერძნებიც არიან, რომელნიც მაჰმადის სჯულს ეკუთვნიან, მაგრამ არავის ეტყვიან, რომ ბერძნები არა ვართო. იმათი დედა-ენა ბერძნულია და თითონაც ბერძნებად აღიარებენ თავიანთ თავსაო.

დაბ ჩურუქსუდამ სოფ. ვარჯანულამდის 30 ვერსზე მეტი იქნება: გზა შეემართება მრავალს მეტად მაღალს მთებს შუა, რომელიც დაბურულია მაღალის ხეებით. ამ ხეებისაგან მთლად ამ სოფლის გზა და ხეობა დაბნელებულია; აქა-იქ კაცი ხშირად ჰხედავს მარტო ბზის და კაკლის ტყეებს; კაკლის ტყეებში - ეკლესიის ნაშთებს. აქ ისეთი ხეებიც მოიპოვება, რომელიც საქართველოში იშვიათი უნდა იყოს. ამ ტყეებს შუაში ჩამოუდის კინტრიშის წყალი, რომელიც შავ ზღვას ერთვის. მთლად ამ კინტრიშის ხეობის სოფლებს ეს წყალი შველის. შიგ თევზიც ბევრი იცის. აქა-იქ ცივი წყაროებიც მრავალია. სოფლებში ყველგან ქართველი თათრები წყაროს „საცივს“ ეძახიან, წყარო რომ უთხრათ, ვერ მიხვდებიან.

რამდენიც კაცი უფრო შორდება შავ ზღვის ნაპირებს და

შორს მიდის, რამდენიც უფრო შორს, შეუვალს უდაბურს ტყეებში მდებარე ქართველთ მაჰმადიანთ სოფლებში შეხვალ, იმდენად უფრო სუფთად არის დაცული და შენახული ქართული ენა. აქა-იქ მხოლოდ თითო-ოროლა სიტყვას გაიგონებ ოსმალურს მაგალითად: კონახი (სასახლე), იალი (ერბო), ხოჯა, მოლა, ჯამე, იმამი, მუხთარი (მამასახლისი), ნიზამი (ჯარისკაცი), ფადიშახი (ხელმწიფე), ასკერი (ლაშქარი) და რამდენსამე სხვა სიტყვას, დანარჩენი სულ ქართულია. ყველგან ქართული ლაზარაკი, ქართული ხმაურობა, ქართული სიმღერები, ქართული ლილინია. ამ ბნელის ტყეებით დაბურულს სოფლის ხალხს თქვენ ვერას გზით ვერ შეატყობთ, თუ თათრები არიან, ხოლო როცა მოლა ჯამეს მინარქიდამ გადმოდგება და „ლა ილაეჰს“ დაიწყებს, მაშინ-კი იგრძნობთ, რომ მაჰმადიანებში ხართ. მოხუცებულთ მითხრეს, რომ ოსმალის დროსაც ჩვენში მოღობისა და ხოჯების გარდა ოსმალადამ ერთი კაციც არ გვინახავს აქ ოსმალური ენის მცოდნეო.

სოფ. ვარჯანულს დიდ-ძალი სოფლები აკრავს გარსა და ეს სოფლებიც ისეა ბუნებისაგან შემკულ-დამშვენებული, როგორც ვარჯანული. სხვათა შორის ვარჯანულს გვერდით არის სოფ. ქოხათი; ქოხათის ერთს მაღალს მთაზედ, რომელიც ტყით არის დაბურული, ერთს ალაგას, აღმართულია ოთხ არშინიანი თლილი ქვის სარჩობელა, რომელსაც თავზედ სარჩობელას გამოსაბამი რკინის კავის ადგილი აქვს, რკინა გამოვარდნილია. შუაში გამობმული აქვს ჯაჭვი. ეს თლილი ქვის სარჩობელა ოსმალეთის მთავრობას იმ დროს აღუმართავს, როცა კონტრიშის ხეობის ქართველობას გათათრება დაუწყეს. ვინც არა თათრდებოდა, იმას ან დარჩობა ელოდა და ან იმერეთსა და ქართლში გადმოვარდნა. ბევრნი თავიანთ ძვირფასს მამულებს ვერ ეთხოვებოდნენ, იმერეთსა და ქართლისკენ ვერ მირბოდნენ, რჩებოდნენ აქ, მაგრამ საცოდავნი ვერც ისლამს ეთვსებოდნენ ადვილად; მათი გათათრება ხან დღეს იყო დანიშნული და ხან ხვალ, მაგრამ საბოლოოდ-კი საქმის გარ-

დაწვეტა ძლიერ აშინებდათ; ასეთებს ვერც იმათი მაგალითები ახალისებდა, რომელნიც სულ ადვილად სტოვებდნენ მაშაპაპის სჯულს და ეთვისებოდნენ მუჰამედს. აი, ოსმალთ ასეთი მტკიცე ქრისტიან ქართველები მიჰყავდათ ამ სამარცხვინო სარჩობელას წინ და აყენებდნენ, ვინც გადაწყვეტით უარს ამბობდა თათრობაზედ, იმას ამ ქვის წვერზედ ჩამოჰკიდებდნენ და არჩობდნენ. დამრჩვალნი სამს დღეს ეკრდა და გამვლელ-გამომვლელი უმზერდა ჩამორჩობილს. ვინც გარდაწყვეტილს პასუხს არ აძლევდა, იმას კიდევ ჯაქვით აბამდნენ და დღე და ღამ ამ ტყეში სტოვებდნენ. დამბული თუ თათრობას გამოაცხადებდა, მაშინვე ხსნიდნენ და გასათათრებლად მიჰყავდათ, ვინც უარს ამბობდა და ქრისტიანობაზედ მტკიცედ იდგა, იმას ხსნიდნენ ჯაქვსა და აჰყავდათ სარჩობელაზედ დასარჩობად.

ასე და ამ გვარად ძლიერ ბევრი ქართველობა დახოცილდა აქა, ძლიერ ბევრი ქართველი წამებულა, ერთი და ერთი ეძნელებოდათ ისლამის მიღება, თუმც საშიში არა იყო-რა; ბევრნი გადარჩენილან სიკვდილს გაათათრების მეოხებით, რომელთა შთამომავალნი დღეს სცხოვრობენ ამ მხარეში.

აი ამ გვარის ოსტატობით და სჯულის სიკვარულით შემოუტანია ოსმალეთს ამ მხარეში მუჰამედის სარწმუნოება და 1629—1770 წლამდის ორ მილიონზედ მეტი ქართველობა გაუთათრებია.

ვარჯანულს აქვს თავისი ჯამე და ჰყავს ხოჯად ქანი, რომელიც თავის ფანატრისმით და ქართველობის მტრობით არის განთქმული. ამ სოფლის მახლობლივ მდებარეობს სოფ. ხინიო. შესანიშნავი სოფელია წყლით, მთებით, ტყეებით, ჰერით და სხვ. აქ იყო ძველად საეპისკოპოსო, იჯდა ეპისკოპოსი, რომელსაც ხინო-წმინდელს უწოდებდნენ. უკანისკენ ეპისკოპოსი იყო გურული—წუწუნაიშვილი. ოსმალეთმა რომ დაიკიფეს ეს მხარე, ერთის წლის შემდეგ 7171 წ. ეს ეპისკოპოსიც გამოაძევეს და ეკლესიაც გააუქმეს. ეკლესია აქამდის და-

ცულა, აქა-იქ მინგრეულ-მონგრეულა და მწვანე ხეებითა და ბურულა.

ომის დროს აქ 200 კომლი იყო, ზოგი ომში გაწყდა და რაც გადარჩა, 140 კომლი, ესენიც ოსმალეთში გადასახლდნენ. ამათ მაგიერ აქარელი ქართველები გადმოსახლდნენ და დასახლდნენ აქ, 50 კომლიზედ მეტი. ამათ აქეთ ჯამე, ხოჯად ჰყავთ ქართველი ახალგაზრდა კაცი, გვარად დადიანიძე, ქართულის წერა-კითხვის მცოდნე. ეს სოფელი თავის მშენებნის გამო ბევრს ქართველ მაჰმადიანთა სახალხო მელექსეს შეუმკია თავისს ლექსებში. სხვათა შორის ამ სოფელზედ გამოუთქვამს ლექსი ქართველი, მაჰმადიანთ საყვარელ სახალხო მელექსეს ჰუსეინ ქამჯარაძესაც. ეს ლექსი ესე იწყება:

ხინო არს კაი სოფელი,
როს გაიშლება ყვავილი.

ამ მხრის სოფლებში, ამ ბოლოს დროს, ქართული მამასახლისური წეს-წყობილება დაუმკვიდრებიათ, აქამდის აქეთ მამასახლისებს „მუხთარს“ უწოდებდნენ ოსმალურად და ეხლაკი ქართულად უწოდებენ მამასახლისს. ყველგინ ეს სიტყვა გესმით, მამასახლისი, მუხთარი აღარსად არის. ამ შორს მყოფ ქართველ მაჰმადიანთ ბათუმიდგან თათრულად დაწერილი უწყებანი მოსდით; თათრული კითხვა-კი ამათში თითქმის არავინ იცის, ხანდახან ხოჯაც შინ არ არის, რომ წაიკითხოს და ხალხს შეატყობინოს მთავრობის მოწერილობა, ამის გამო მამასახლისი ერთ ვაი-ვაგლახში ვარდება, ერთის სოფლიდამ მეორე სოფელში მიაქვს, რომ მეორე სოფლის ხოჯამ წაუკითხოს უწყება. ქართულად მოწერილი უწყება რომ მოუვიდეთ, წამკითხავს თვით ქართველ თათრის ქალებშიაც-კი იპოვნენ და მალე წაიკითხავენ და მოწერილობასაც მალე შეიტყობენ, მაგრამ ყადების მეოხებით ეს ასე არ არის დადგენილი. იმედია, რომ ამას ყურადღებას მიაქცევენ და თათრულს ენაზედ დაწერილ უწყების მაგიერ ქართულის ასოებით დაწერილებს გაუგზავნიან.

რამდენისამე ქართველ მაჰმადიანთ სოფლის მამასახლისე-
ბი ჩემთან მოვიდნენ ამას წინად და მთხოვეს:

შენი ქირიმე, ჩვენ გავიგეთ, რომ ვითომც ქართულს ენა-
ზედ მამასახლისების წიგნი მოიძვეებაო, თუ ამ წიგნს გვიშოვ-
ნი ფასად, რაც გენებოთ, ის გადაგვახდევინეო. ეს წიგნი ჩვენ-
თვის ძლიერ საჭიროა; დიდად დაგიმადლებთ. აბა, თქვენ იცით,
თუ არ დაივიწყებთო. მე ვკითხე:

რად გინდათ ქართული, როცა თქვენში ყველა თათრუ-
ლად სწერს და ქართული არავინ იცის-მეთქი. იმათ მომიგეს:

არა, ბატონო, ჩვენ ქართული უფრო ვიცით. თათრულ-
საც ვკითხულობთ, მაგრამ ის სულ არ გვესმის და ქართული-
კი ახლა დავისწავლეთ, რადგანაც საჭირო შეიქმნა. ქართულს
უფრო ადვილად ვსწავლობთ, უფრო კარგადაც გვესმის, რა-
დგანაც ეს ენა არის ჩვენი ენა და თათრულისა-კი არც ჩვენ
ვიცით რამე და არც ჩვენმა ბალანებმა იციან, თუმცა მართო
თათრულს ანბანს ჩვენი ბალანები სამს წელიწადს სწავლობე-
ნო. ამათ დიდად უხარიანთ ქართულ წიგნების კითხვა და
გავრცელება.

ქართულის ენისა და წიგნების გავრცელების საქმისთვის
ზოგიერთ ქანელ-ლაზელ ხოჯებს ცუდად შეუხედნიათ. ესენი
თურმე მოხუცებულებს ეუბნებიან, რომ ქართული კითხვა არ
ისწავლოთ თორემ ბოლოს თქვენ თქვენის ნებით გაქრისტიან-
დებითო. რუსების შემოსვლის შემდეგ ამათ ისე უმოქმედნიათ,
რომ ქართველ მაჰმადიანს დღეს სიტყვა ქართველი გინებად
მიაჩნია: ხოჯას რომ ვინმე გააჯავრებს, მაშინვე გაჯავრებით
დაუყვირებს, „აი შე ქართველოვო“. მაგრამ ქართულ კითხ-
ვის წინააღმდეგ-კი ვერაფერი გაუწყვიათ, რადგანაც ქართველ
მაჰმადიანებისთვის დრო და გარემოება სასტიკად შეიცვალა
და ქართული ენა და წიგნი უფრო საჭირო შეიქმნა. დღეს
ამ საჭიროებას ქართველ თათრები აშკარად ჰგრძნობენ და,
საცა კი სოფელში მივალ, იქ ბევრს ვხედავ ქართულ წერა-კი-
თხვის ცოდნის მონატურს, როგორც პატარებს, ისე დიდებს.
მაგრამ ამათ წადილს ხოჯები აფერხებენ ახლა.

სოფ. ჯოხათის ხოჯა ქანია, გულუქვა ხოჯას ისე დაუშინებია თავის ქართველ მოწაფენი, რომ დიდის მორიდებით და შიშით გამომართვეს წიგნები და მაშინვე უბეში ჩაიწყეს, რომ ხოჯამ არ დაგვინახოსო, ამ ხოჯამ დაინახა თუ არა ქართული წიგნები, მაშინათვე პირი უკულმა წაიღო და იქ მდგომ ქართველ თათრებს თვალთ დახუქვით ანიშნა და შემდეგ სიცილით უთხრა.

მაგ წიგნებიდამ ზარალის მეტი არა გამოვა-რა, არ აილოთ, თქვენთვის საჭირო არ არის.

ხალხი გაჩუმდა, არც ხოჯის წყენა უნდოდათ და წიგნებიც ენანებოდათ, ბოლოს მაინც წიგნებმა დასძლია. ხოჯა გაწყრა, თუმც ვერაფერი გააწყო. ერთს სოფელში სივედი, წინათვე შივიტყე, რომ ხოჯა ქანი იყო. მასთანვე სასტიკი კაცი, უსიამოვნების მოსარიდებლად მე თავი მუსულმანათ ვაღიარე. ჯამეშიაც ვიყავ, ვილოცე ისე, როგორც აქ ლოცულობენ, ლოცვის შემდეგ მუჰამედის ცხოვრება და არაბული ლოცვები წაუკითხე. ხოჯას გაეხარდა, შემდეგ ლაპარაკი დავიწყეთ. მე უთხარი.

ჩვენებური ხოჯები ძლიერ მდიდრად სცხოვრობენ, თითოს წელიწადში 1,000 მ. მეტი აქვსთ, თქვენ-კი აქ დიდს სილატაკეში ხართ მეთქი. წყალს თქვენ ზიდავთ, შეშას, პურს თქვენ აცხობთ, ჯამეს თქვენ ჰგვით და სხვ. მან მიპასუხა:

მეტი რა გზა არის, ჯერ ახალი მუსულმანები არიან, გული ისევ ქართული აქვთ, ჩვენ რომ არ ვიყოთ, ხუთი წლის განმავლობაში მთლად გაქართველდებიან, მაგრამ ჩვენ ვიკავებთ, ჩვენ ვამაგრებთ და ჩვენ ვინახავთ. ჯამაგირს მცირეს იძლევიან, წლის გასულს, იმასაც ვაი ვაგლახით, ძალით ვართმევთ, თუ ვეტყვით რამეს და მაშინვე იმას გვეუბნებიან, რომ ჩვენ ქართველები ვართ, გინდათ წადით ჩვენგანაო. აი ასეთი ხალხია აქა, ღვთით ჩვენც ვსცდილობთ მუსულმანობა განუმტკიცოთ, მაგრამ ქართული ენა უფრო ვრცელდება დღეს მათ შორისაო.

ეს შევიტყე მე ამ ხოჯისაგან და რამდენს სხვა ამაზედ ზაენებელს რამეებს ჩაიდენენ ესენი, ამას კაცი ვერ მოსთვლის.

სოფ. ხუტუბნის ხოჯა ოსმალელი თათარია, შესანიშნავი მქადაგებელი, ამ მქადაგებლის ქადაგებანი უმთავრესად ჩვენ წინააღმდეგ არის მომართული. ერთი მისი ქადაგება მოვისმინე, მისმა ქადაგებამ დიდი კამათობა გამოიწვია. ორმა ქართველ თათარმა შეაყენეს მქადაგებელი და ჰკითხეს ზოგა რამ კითხვები. ხოჯა უსაყვედურებდა ქართველ მაჰმადიანებს, სარწმუნოებაში გულ გრილი ხართო, ნამდვილი თათრები არა ხართო, თავის დროზედ არ ლოცულობთო, რასაკვირველია, ყველა ეს საყვედურები იმას ნიშნავს, რომ ვითომ ქართველობაზედ შორს იყავითო, მაგრამ იმათ სურვილის შესრულებას ის უშლის ხელს, რომ ლოცვები უმეტეს ნაწილად არაბულს ენაზედ აქვთ შედგენილი, „ყურანიც“ ხომ მთლად არაბულს ენაზედ იკითხება და რჩება ერთად ერთი ოსმალურს ენაზედ ქადაგება, რომელიც უმეტესად ქართველ მაჰმადიანებს სულ არ ესმით.

ასეთ მავნე ხოჯებს და მოღლებში მოიპოვებიან თითო ოროლა ისეთ ქართველ მოღლებიც, რომელთაც ქართული კითხვაც უსწავლიად, ესენი ხშირად ლაპარაკობენ ოსმალოდამ მოსულ მოღლებსა და ხოჯებზედ და ბევრს მათს საიდუმლო განძრახვას ამჟღავნებდნენ.

ეს ქართველი მოღლები ძრიელ დიდს ბრალსა სდებენ აქარის ქართველ მუფთს, რომელიც კარგი მწიგნობარი კაცი იყო თურმე, სძულდა ქართული მწიგნობრობა, დიდად ფანატიკოსობდა, მისი გვარი ინასარიძეა. ეს მუფთი მარტში გარდაიცვალა.

ასე ემდურებიან ბათუმის ქართველ მუფთს, რომელიც ქართველ მაჰმადიანთ საქმეებს სულ არ უწყობდა ხელს, სძულს ქართული ენა და იმას სცდილობს რომ ქართველ მაჰმადიანებში ქართველობის მტრობა და მძულვარება დაბადოს. ამ სასულიერო კაცთა მოქმედება თითქმის სულ ამაზეა დამყარებული,

ისინი უფრო იმას მეცადინეობენ, რომ ქართველ მაჰმადიანებში ოსმალ-ქანელ ხოჯები დანიშნონ და ქართველ მოღვწეობაში მხოლოდ მოღვებად დარჩნენ და ხოჯობამდის ვერ მიაღწიონ. ჩაქვისა და კინტრიშის მაჰმადიან ქართველებს აქარლებმა გაუსწრეს წინ და დღეს აქარაში ძალიან ბევრი ქართველთ ხოჯები არიან, რომელთაც სტამბოლის სასწავლებელში უსწავლიდად. ესენიც საშინელი ფანატიკები არიან.

ამ მხრით ამათ ისევ ქართველ ხოჯები სჯობიან, რომელთაც სწავლა შინ მიუღიათ. სტამბოლის, ანუ ტრაპიზონის სასწავლებელი რუსტია თვალითაც არ უნახავთ, ამათ არც თათრული ენა იციან კარგად, არც ისევ ფანატიკოსობენ, როგორც სტამბოლში ნამყოფი ხოჯები. ამათ არც ქართველი ხალხი სძულთ, არც ქართული ენა. ესენი ამბობენ, რომ ჩვენ ერთის სისხლისა და ხორცის ვართო. ერთის გვარისა და ენისაო. სტამბოლში ნასწავლ ხოჯას-კი კაცი ამას ვერ ათქმევინებს ადვილად.

ხოჯებს გარდა, მოღვებშიც არიან ასეთნი. სხვათა შორის, ძველს ქობულეთში სცხოვრებენ შემდეგი ქართველ მოღვები: რომელთაც ქართული კითხვაც იციან, ქართულ წიგნებსაც კითხულობენ 1, მოლა ჰასან ტაბიძე 2, მოლა შერიფ დადიანიძე, მოლა ჰუსეინ დადიანიძე და მოლა ემენ შავიძე. დღეს ეს მოღვები ძველ ქობულეთში სცხოვრებენ და ყველანი კარგად ლაპარაკობენ ქართულს. ამათ რომ მივცეთ გზა და კვალი, დაიფანტნენ ამ მხრის სოფლებში, ამათ მეოხებით არაბულს ანბანთან ქართული ანბანიც გავრცელებდა ერთად და აქ ქართული ანბანი უფრო მოიდგამს ფეხს, ვიდრე არაბული.

დღევანდლამდის ამ მიყრუებულსა და მივიწყებულს სოფლებში ქართველ მაჰმადიანებმა დაიცვეს თავიანთი დედა ენა და წერა კითხვაც, დღეს მათში ქართული წიგნების კითხვაც აღორძინდა, ამ დროს ჩნდებიან ვიღაც მავნე ხოჯები, მოღვები და ამ წმინდა საქმეს მტრობენ და ხელს უშლიან, სცდილობენ დაჰკმონ და აღმოკვეთონ დედა ენის და სამშობლო

საქართველოს სიყვარული მათში, მაგრამ რაღა დროს! როცა ოსმალეთი თავის ძალას აქ სახრჩობლებით ავრცელებდა, მაშინ ვერ ამოავდეს ქართული ენა და ნუ-თუ დღეს, ამ მშვიდობიან დროს, გააწყობენ რამეს. ეს კია, რომ არც ჩვენ უნდა დავტოვოთ უყურადღებოდ, უნდა უპატრონოდ.

ამ ბოროტ მოღვლების და ხოჯების ქადაგებას მით უფრო გაუხუნდა ფერი, რადგანაც ამ ბოლოს დროს, აქედ ძრიელ გამრავლდნენ ქვეილამ (ოსმალთ) მოსული ქართველები, რომელნიც ომის შემდეგ, ამ ბოროტ ხოჯების მეოხებით ოსმალში გადასახლდნენ. ამათ ჩააგონეს, რომ ხონთქარისაგან დიდ საჩუქრებს მიიღებთ და კარგად იცხოვრებთო. ამათ აქ მუქთად გადაყარეს თავიანთი მამულები, წავიდნენ ოსმალში და იქ კაი ცხოვრების მაგიერ დიდს სიღატაკეში ჩავარდნენ, დღეს იქედამ ბლომად მოდიან ქართველ თათრები და მწუხარებით შეჰყურებენ თავიანთ მამულებს. ასეთებს კაცო აქ ხშირად შეხედება. ამათ უბედური ცხოვრება აშინებთ, საქმე ასე არის, თორემ ეს რომ ასე არ იყოს და ოსმალში სიღატაკის არ ეშინოდეთ, მაშინ აქ არავინ დარჩება, ამ ხოჯების ქადაგებით სულ გადასახლდებიან.

როგორც კინტრიშის ხეობა არის ბუნებისაგან შემკული და დაგვირგვინებული, ისევე ჩაქვის ხეობა. როგორც კინტრიშის ხეობაზედ, ისევე აქაც მაღალი მთიანი ტყეებია, წყაროები. ტყეები სავსეა ვაშლით, მსხალით, ბზით, კაკლით, ბროწეულით და სხვით. სოფლებიც გაბნეულია მთელს ამ ხეობაზედ და ყველგან ქართველ მაჰმადიანები სცხოვრობენ. ყველა სოფელს თავისი ჯამე და ხოჯა ჰყავთ. სოფ. ხალის ჯამე მეტად დიდია, ორ-სართულიანი, ქვიტკირით არის გაკეთებული; ხოჯას საქადაგებელი მშვენიერის კაკლის ხით არის გაკეთებული, გარს მრავალი ჩუქურთმა აქვს. ხოჯად ამ სოფელში ქართველი კაცია, ხანში შესული, ფანატიკოსი და მოძულე ქართულის ენისა. გვარად მუსტაფა ეფენდი ციციქიშვილი გახლავთ. ჯუმა დღე იყო, მე მიველ, ხალხს ამან ნება არ

მისცა წიგნების შეძენისა, შორს დაჯდა და ოსმალურად დიდის წვალებით უთხრა ხალხს: ცოდვა არის მაგ გიაურის კითხვაო. ერთმა ჰკითხა:

— ხოჯა, რად არის ცოდვა წიგნის კითხვაო?

— მაგრე სწერია ჩვენს ქითაბშიო (წიგნში), მიუგო ხოჯამ და ამას შემდეგ მინარზედ ავიდა „ლა ილაჰეს“ დასაძახებლად. ერთმა სთქვა: რას ამბობს ხოჯა, წიგნის კითხვა რად იქნება ცოდვაო? ამათში რამდენიმე კაცმა იცის წერა-კითხვა.

აქ ქართულს წერას „გურულს“ უწოდებენ და კინტრის ხეობაზედ-კი ქართულს. მოლას არაფინ ათხოვა ყური და წიგნები ბევრმა წაიღო. ამ სოფლის მახლობელს, სოფ. გორგაძენებში, რამდენიმე ქართველ ახალგაზრდა მაჰმადიანი აღმოჩნდა ქართულის წერა-კითხვის მცოდნე. ესენიც გვარად გორგაძენი არიან. ამ სოფელში ამათ გვარის 20 კომლი მაინც იქნება, ბევრნი-კი წასულან ოსმალში. მათ მაგიერ აქ გადმოსულან აქარელ ქართველები და დასახლებულან. ამათ ძალიან ესიამოვნათ ქართული წიგნების კითხვა. ამათი სოფლის ხოჯა აქარელია, მცოდნე ქართულის წერა-კითხვისა და თავის მრელს ურჩევს, რომ ქართული წერა-კითხვა დაისწავლეთო, შემდეგში დაგპირდებათო.

ჩაქვის ხეობის სოფლების მეორე დიდს ჯამედ სოფ. ჩაქვის თავის ჯამე ითვლება. როგორც სოფელს ხალის ჯამეზედ, ისევე ამ ჯამეზედაც ძალიან ბევრი ქართველ ხალხი მოდის. ხოჯა აქარელია, გვარად იმედაშვილი, თათრულად იმამიშვილს უწოდებენ. ამ ხოჯამ ქართული კითხვაც იცის და რამდენიმე ქართული წიგნი სიამოვნებით გამომართვა, ხალხსაც ურჩია მიღება. ამ ხოჯას „ნადი“ ჰქონდა და ლოცვა აღრე გაათავა. ლოცვის შემდეგ გლეხებმა დაიწყეს ყანაში მუშაობა და ქართული სიმღერები. ოც-და-ათი კაცი იყო და ყველა ესენი რიგიანის შეწყობილის ქართულის ხმით „ნადურს“ მღეროდნენ.

ამ მომუშავე ხალხში რამდენიმე ჩიჯავაძეც ერია, მეფეების დროის აზნაურები, ოსმალის ხელში აღიებად ცნობილნი.

ერთი ამათგანი, მოხუცი ჩიჯავაძე, ოსმალოს მთავრობისაგან ვარსკვლავით არის დაჯილდოებული და დღეს ბათუმის მაჰმადიანთ მეჯლისის წევრია, ანუ ყადი. ამის შვილებმა ქართული კითხვა იციან და შემდეგისთვის უფრო უკედ დავისწავლიდით, რომ აქამდის წიგნები გვექონოდაო. სთქვეს: ჩვენ ქართული წიგნები ნახვით-კი არა და გავგონებთაც არ გავვიგონია, თუ ქართული წიგნები იბეჭდებო! დიდად მოხარულნი დარჩნენ.

ამ დღეებში მე ვნახე ერთი მეტად ზრდილობიანი მოხუცი მაჰმადიანი, რომელიც სტამბოლში გაზრდილა, ოსმალოს სამსახურშიაც უმსახურნია და ოსმალოს მთავრობისაგან დაჯილდოებულია. ქართული წერა-კითხვაც კარგად იცის და ქართველობს კიდევ. ეს კაცი სცხოვრობს სოფ. ზენეთში და გვარად მტავანაძე გახლავთ. სოფ. ჩაქვაში შემხვდა და მთხოვა, რომ ოსმალოს ქალაქ გონიოში მკუხავრებ ქართველ მაჰმადიანებისაგან წერილი მივიღე, ქართულს წიგნებს ითხოვერ და თუ ნებას მომცემთ, თქვენ წიგნებს ზოგს იქ გავგზავნიო. ესევე მთხოვა სოფ. ლელვის მამასახლისმა, რომ რამდენიმე წიგნი ოსმალეთში მინდა გავგზავნიო.

სოფ. მახინჯაურში-კი არავინ აღმოჩნდა ქართულის წიგნის მცოდნე. აქ არც თათრული იციან. ისევ ქართულს უფრო წააკითხებენ ვისმეს, ვიდრე თათრულს.

ჩაქვის ხეობის სხვა სოფლებში ოსმალეთიდგან მოსული მოღლები და ხოჯები ისე არ არიან მოღებულნი, როგორც კინტრიშის ხეობაზედ. აქ ყველგან აქარელი ქართველები არიან, ამათშიაც-კი აქა-იქ მოიპოვება ისეთი ქართველ მოღლები და ხოჯები, რომლებიც ოსმალეთიდგან მოსულს ფანატიკოსს ხოჯებს არაფრით ჩამოურჩებიან, მაგრამ ესენი გადასახლებისას მაინც არას ეუბნებიან.

როგორც კინტრიშის ხეობიდგან გადასახლდნენ ოსმალეთში ქართველთ მაჰმადიანები, ისევე ამ ჩაქვის ხეობიდგანაც ზოგიერთი სოფელი მთლად დაიცალა, მაგალითად, როგორც

სოფ. ხალვაშენი, სადაც 20 კომლზედ მეტი ხალვაშენები სცხოვრობდნენ და დანარჩენი სხვები. მაინც ამ ხეობაზედ მოფენილია ქართველთ მაჰმადიანთ სოფლები და ზოგში საკმარისი რიცხვიც სცხოვრობს ქართველ მაჰმადიანებისა.

ამ ხეობაზედ ორი ოჯახი-ლა სცხოვრობს ქართველ ბეგების, ბეჟანიძეების, ანუ ბეჟანიშვილებისა. თათრულად ბეჟანი-ოღლებს უწოდებენ. აქაურ მცხოვრებთაგან შევიტყე, რომ ჩვენი მოძმეები ოსმალეთიდან მწარედ მოსტირიან ჩვენს ქვეყანასაო და აღარ იციან რა ქმნანო. ოსმალეთში ძალიან მაგრად უჭერენ მათ ხელსაო, თორემ ჩუმ-ჩუმად სულ გარღმობივებებიან აქეთ, აქ როგორმე ტყეებში დასახლდებიან და სახელმწიფოდ შერაცხავენ თავსაო. ძალიან სცდებიანო, ამან სთქვა, რომ იქით მიდიან, იქ შიმშილის მეტი სხვა არაფერი ელითო. ეს კაცი იქ ნამყოფია, იქ მყოფთ ქართველთ მდგომარეობა თავის თვალთ უნახავს, მაგრამ ბევრნი აქაურნი მაინც არ იშლიან თავიანთ კერპობას და ერთთავად გადასახლებას ჰფიქრობენ. ამ მოკლეს დროში, ერთს ქართველ მაჰმადიანს ცოლშვილი გაუპარებია და აქამდის თითონაც გაიპარებოდა, მაგრამ რაღაცა შემთხვევით საპატიმროში ჩავარდნილა. ახლა ეს განთავისუფლებას ელის და როგორც გამოვა ციხიდან, მაშინვე ოსმალეთში გადაეარდება.

ამ მოკლე დროში, სოფ. ალაშბრის ფანატიკს და ქართულის ენის მოძულე ხოჯას, ჰაჯი-უსუფ მამულაიშვილს, სოფლის ხალხისთვის თუთუნის წვეა აღკრძალავს. ვინც არ დასტოვებს წვეას, იმას ჯამეში ალაგი არა აქვს, ის სასუფეველს ვერ დაიმკვიდრებსო. ეს ხალხს დიდად სწყენია, სასტიკად ეწინააღმდეგებიან და უთქვამთ, რომ ეგ შენი საქმე არ არისო. ეს ხოჯა ბევრს ქართველ მაჰმადიანს უნერგავს ქართულის ენის სიძულვილს, ნამეტნავად იმ ბავშვებს, ვისაც ასწავლის თვის მედრესეში. ეს ხოჯა არაბულის წიგნების კითხვით ქართველ მაჰმადიანთა შვილებს სასტიკად სტანჯავს.

ქობულეთისა და ბათუმის სკოლის ამბები.

1891 წ.

დიდის სიამოვნებით უნდა ვაუწყოთ ქართველ საზოგადოებას შემდეგი სასიამოვნო ამბავი: ამ ზაფხულს ქობულეთის უფროსს თხოვნა მიართვეს მკვიდრ ქართველ მაჰმადიანთ საპატიო კაცებმა: გულო-ალა კაიკაციშვილმა და დედი-ალა ნიქარაძემ და სთხოვეს, გვიშუამდგომლეთ მთავრობის წინაშე, რომ მისის დახმარებით ქობულეთში ისეთი სკოლა დაგვიარსოს, რომელიც უფრო გამოსადეგი იქნება ჩვენთვისაო. ქობულეთის უფროსი ამ საქმეს დიდის თანაგრძნობით მიეგება და ზემოხსენებული თხოვნა მალე გარდასცა, ბათუმის „ოკრუგის“ უფროსს.

ბათუმიდამ უფროსი საჩქაროდ ავიდა ქობულეთში და მთხოვნელთ მადლობა გადაუხადა კეთილის საქმის თაოსნობისათვის. მეორე დღესვე, უფროსის ბრძანებით, დაიბარეს მამასახლისები და მოთავე კაცნი ქობულეთის ხეობისა.

დანიშნულს დღეს მოვიდნენ ყველა დაბარებულნი და გამოეცხადნენ უფროსს. უფროსმა აუწყა სკოლის გამართვის ამბავი და მადლობა გადაუხადა ამ საქმის დამწყებთ. ხალხმა ჩოჩქოლი დაიწყო და უარჰყოფდა, სკოლა არ გვინდა ჩვენაო. ბატონო, ამბობდნენ თავი კაცები, ჯამები ვერ ვაგვიკეთებია და სკოლების გამართვა სად შეგვიძლიანო. დიდი აღიარებით ასტყდა; ხალხი ორ ნაწილად გაიყო და საქმე მაინც სკოლის დაარსებით გადაწყდა. ბოლოს სკოლის დაარსების თანახმა გახდნენ თვით ისინიც, ვინც პირველად წინააღმდეგნი იყვნენ ამ საქმისა. ამ საქმისთვის ბევრი შრომა და მეცადინეობა გასწიეს ზემოხსენებულმა ქართველ მაჰმადიანებმა გულო-ალა კაიკაციშვილმა და დედი ალა ნიქარაძემ. ხალხს ამათ ურჩინეს, ამათ ჩააგონეს სკოლის სიკეთე და ბევრი საგრძნობელი სიტყვა უთხრეს.

— არაო, დაიგრიალა ხალხმა: თქვენ ჩვენი გარუსება

გინდათ, გვატყუებთო. თქვენი შეიღები რუსის სკოლებში გყავთ, იმათთვის რუსული ქულები დაგიხურნიათ და არუსებთ და ახლა გინდათ ჩვენც წაგვიტყუოთო.

სალამოს მაინც ხალხი დაშაშმინდა და დაჰყვა ნებას თავის გაგებულ წარმომადგენლებს. უფრო იმიტომ დაჰყვნენ ნებას, რომ პატივცემულმა გულო-ალა კაიკაციშვილმა ამ ჩინებულიის საქმისთვის საკმარისად დიდი ალაგი შესწირა, ღირებული 500 მანათად. ეს ადგილი სძევს ქობულეთის მისაფალში, ზღვის პირას, სადაც წინად სცხოვრობდა ალი ფაშა თავდგირიძე. ამ ადგილის შეწირვა დიდის სიამოვნებით იქმნა ადგილობრივ მთავრობისაგან მიღებული. შეწირვის ამბავმა აქაური მაჰმადიანები ძლიერ გააკვირვა და ყველა გაოცებული იყო, რომ გ. კაიკაციშვილმა ამოდენა ადგილი შესწირაო. ამ მაგალითმა დიდად წაახალისა სოფლის ხალხი. შემწირველმა ადგილი ჩააბარა მთავრობას; მთავრობამ მზრუნველნი ამოარჩევინა თვით ქართველ მაჰმადიანთა შორის, ადგილი გაზომილი იქმნა და შემოსახლვრული. შეწირულ ადგილის გვერდით დღეს მშენიერს ბაღს აკეთებენ და ხალხს ჰსურს, რომ მომავალი სკოლაც საბაღოსნო სკოლა იყოს.

სკოლის შენაობისთვის სოფლებს მასალა შეეწერათ. ჯერ-ჯერობით ქვასა და კირს უკვე ზიდავენ. შემდეგ ხე-ტყის მოტანას დაიწყებენ და მერე საძირკველს ჩაჰყრიან. შენობა საკმარისად ვრცელი იქნება; ბავშვებისთვის დასაძინებელ ოთახებსაც აპირობენ სკოლასთან, რადგანაც სოფლის ყმაწვილებისთვის ყოველ დღე აქ სიარული ერთობ ძნელია, იმიტომ რომ ზოგიერთი სოფელი ქობულეთზე 20 — 30 ვერსის მოშორებით სძევს.

მთავრობის მხრით ბათუმის უფროსი ქართველ მაჰმადიანებს დიდს დახმარებას დაჰპირდა. თქვენ შენობა გააკეთეთ და სწავლის ხარჯი მთავრობისა იქნებაო.

კრებაზედ ორიოდე სიტყვა ითქვა ქართულ ენის შესახებაც. რადგანაც ჩვენ ქართველები ვართ და არა თურქები და

თათრები, როგორც სხვები გვიწოდებენ, ამიტომ ვითხოვთ, სკოლაში ქართულ ენასა ასწავლიდნენ ყმაწვილებსაო. უფროსი დაჰპირდა ამ სურვილის შესრულებასაც. სკოლაში ხოჯაც ეყოლებათ სჯულისა და თათრულის წერა-კითხვის სასწავლებლად. უმეტეს საგნების სწავლება რუსულს ენაზედ იქნება. მაჰმადიანებს სურთ რომ რუსული და ქართული ენა და წერა-კითხვა კარგად ისწავლებოდეს.

ქართველ მაჰმადიანები ჰფიქრობენ, რომ ამ საქმის გამო თხოვნით ჯერ თავიანთ მოწინავე ქართველ მაჰმადიანებს მიჰმართონ დახმარებისათვის და მერე ქრისტიან ქართველებს. ქობულეთის სკოლის სასარგებლოდ, როგორც ვიცით, წერა-კითხვის საზოგადოებას⁴ აქვს 600 მან., სხვა და სხვა დროს შეწირული.

ქობულეთის სკოლაში სწავლა-მიღებულ ყმაწვილებს თავისუფლად შეეძლებათ შესვლა ახალციხის სატყეო სკოლაში, ტფილისის საბალოსნო, სახელოსნო, სატეხნიკო, საშუალო სასწავლებლებში და სტავროპოლის გიმნაზიაში; ამ გიმნაზიაში აქაურებისთვის კარგა ხანია, ორი სტიპენდიანტის ადგილია დანიშნული. მაგრამ იქ აქამდის ამათგანი არავინ წასულა, მხოლოდ შარშან წავიდა ზემოხსენებულ ქართველ მაჰმადიანის დედი-აღა ნიგარაძეს შვილი, რომელიც ტფილისის I კლასიკურს გიმნაზიაში სწავლობდა. ტფილისის კლასიკურ გიმნაზიაშივე სწავლობს შვილი დღეს პატივცემულ მაჰმადიან გულო-აღა კაიკაციშვილისა. ამ ყმაწვილებს გარდა ერთი ბავშვი „წერა-კითხვის საზოგადოების“ სკოლაში სწავლობს და სამი ყმაწვილიც ბათუმის სამოქალაქო სკოლაში.

ქართულ წიგნების კითხვა მთელს ქობულეთში ვრცელდება ნელ-ნელა: ვაჟრებს დღეს დავთრები ქართულად აქვთ ნაწერი. ერთმანეთში მიწერ-მოწერაც ქართულად უფრო ეხერხებათ. ეხლა საქმე მამასახლისებზედაა დამოკიდებული. იმედია, რომ მამასახლისებშიაც დროით შემოვა ქართულად წერა, რადგანაც თათრულად მიწერ-მოწერის გამო დიდ გაქირვებაშია

ხალხი. ხშირად მთელს სოფელში ერთ კაცსაც ვერ ჰპოულან ბენ თათრულის მკოდნეს, რომ „მეჯლიშებიდამ“ თათრულად მოწერილი ქალაქი წაიკითხოს.

ვიდრე ოსმალოს საქართველო შემოგვიერთდებოდა, ბევრს ქართველს სტკიოდა გული მისთვის, უნდოდა მისი ავ-კარგის გაგება, მისის ქირისა და ლხინის გაზიარება. 1874—75 წლებში ტფილისიდან ბევრნი ვაპირებდით ოსმალოს საქართველოში წასვლას და თან ქართულის წიგნების წაღებას, რისთვისაც ფულიც-კი შეკრიბეს, მაგრამ ჩვენ დიდად გვაშინებდა ის მაგალითი, რომ 1873 წ. განსვენებული დ. ბაქრაძე 12 დღით დაპყრილი იქმნა ბათუმის ფაშისაგან. ვიდრე ფაშას სტამბოლიდამ ბრძანება არ მოუვიდა, მინამდე დ. ბაქრაძე აქარაში არ გაუშვეს; ნება არ მისცეს მოგზაურობისა მხოლოდ ქვედა-აქარის დება ხულომდე. კლარჯეთში, შავშეთში, ერუშეთში, ლივანაში ართვინის და ბევრს კიდევ სხვაგან არ მისცეს ნება სიარულის და გამოკვლევის.

გავიდა რამდენიმე ხანი, მოხდა დიდი ამბავი და ოსმალოს საქართველო შემოუერთდა ჩიენს ქვეყანას. ქართველთ შეუსრულდათ თავიანთი გულის წადილი. ქართველებმა მაშინათვე ყურადღება მიაქციეს თავიანთ ძმების მდგომარეობას. ქართველებმა ფულის მოგროვებაც დაიწყეს და ბარე 3000 მანეთამდე მოაგროვეს, ეს ფული განსვენებულს სერგეი მესხს ჩააბარეს, რომელიც წავიდა ქართველ მაჰმადიანებში და ფული დაარჩია ისე, როგორც უფრო საჭიროდ დაინახა. ქართველებში დიდი გულ-მტკინველობა დაიბადა ქართველ მაჰმადიანების შესახებ და სწორედ ამისი ბრალი იყო, რომ ქართველებში დაიბადა აზრი ბათუმში სკოლის დაარსებისა. იქ 1880 წელს. ქართული სკოლა გაიმართა. ბათუმში სკოლის დაარსების ამბავი მალე მოიფინა ქართველებში. ქართველები ამ ამბავს დიდის სიამოვნებით მიეგებნენ და ვისაც-კი შეეძლო დახმარება, არაფერი დაიშურა და თავისი წვლილი სიამოვნებით გამოიღო და შესწირა მხოლოდ მისთვის, რომ ბათუმში,

ჩვენს მოძმე მაჰმადიანთ შორის სკოლა გახსნილიყო. ეს ნატვრაც აგვისრულდა. პირველ წლებში სკოლის საქმეს მაჰმადიანები დიდის პატივის ცემით ეგებებოდნენ და, რაც ხანი გადიოდა, მით ამ ხალხში პატივის ცემა სკოლის მიმართ უფრო მატულობს. მაჰმადიანთ შვილების რიცხვიც მრავლდებოდა. მალე იმათ უმაწვილერის რიცხვმა საგრძნობლად იმატა. უმაწვილებმაც ჩინებულად დაიწყეს სწავლა. ჩვენდა საბედნიეროდ მაშინ ამ სასწავლებელს ისეთი მასწავლებელიც შეხვდა, რომელიც დიდი გულ-შემატკივარი იყო ჩვენის ერის წარმატებისა. ქართველ მაჰმადიანების სიკეთისათვის ხომ არაფერს ჰზოგავდა. იქ ქართველ მაჰმადიანებთან ხშირად დაიარებოდა. მაჰმადიანებიც მიდიოდნენ მასთან. მასწავლებლის ოჯახში დაიარებოდნენ ქართველ მაჰმადიანთა ცოლები და ქალები. უნდა ითქვას, რომ მაჰმადიანებში დიდის პატივისცემის ნიშანია, რომ მაჰმადიანთ ქართველთ ქალები და ცოლები ქრისტიან ქართველთ ოჯახებში დაიარებოდნენ. ერთ დროს ისე იყო საქმე მომართული, რომ ბათუმის ქართველთ სკოლის მასწავლებლის ოჯახი ქართველს მაჰმადიანს თავის ოჯახათ მიიჩნდა და ამ გარემოებას დღესაც იგონებენ მაჰმადიანები. სკოლასაც დიდის თანაგრძნობით ეკიდებოდნენ, შვილებიც სიამოვნებით მოჰყვანდათ სკოლაში სასწავლებლად. ამ სკოლიდამ პირველ წლებში ისე მომზადებულ ბავშვები გამოდიოდნენ ხოლმე, რომელნიც მის მოწმობით თავისუფლად მიდიოდნენ ოსმალეთში და ტრაპიზონის სამხედრო სკოლაში შედიოდნენ სწავლის განსაგრძნობლად. თვით მე, ამ წერილის დამწერმა, ვნახე ტრაპიზონის სამხედრო სკოლის მოსწავლენი, რომელთაც პირველ დაწყებითი სწავლა ბათუმის ქართველთ წერაკითხვის გამავრცელებელის საზოგადოების სკოლაში მიუღიათ. ესენი დღეს ამ სკოლას დიდის პატივისცემით იხსენიებენ. ამ სკოლიდამ გატანილის მოწმობით ჩვენ თავისუფლად შევედით ტრაპიზონის ოსმალთა სამხედრო სკოლაში და საქართველოდამ თან წაღებული „ღედა ენა“ და „ბუნების კარი“ დღე-

საკუთარი გვაქვს აქ შენახული და ხშირად ვკითხულობთ ხოლმეო
სწორედ უმაღლეს სიამოვნებასა გრძნობს კაცი, როცა
ოსმალეთში მოსწავლე ქართველ მაჰმადიანთ ნახავს, რომელ-
ნიც თავიანთ თავს ქართველებად აღიარებენ და რომელთაც
საქართველოსთვის გული შესტკივიათ. ორი ყმაწვილი ჩვენის
სკოლიდამ ტრაპიზონის სკოლაში ყოფილა მოსწავლეთ. იქ
სწავლის დამთავრების შემდეგ ოსმალთს მთავრობას გერმანია-
ში გაუგზავნიათ სამხედრო სკოლაში სასწავლებლად. იქ სამ-
ხედრო სწავლა ჩინებულად დაუმთავრებიათ. ფრანგული ენა
კარგად შეუსწავლიათ და თავიანთ სამშობლო ქვეყნის შესა-
ხები თითქმის ყველა ფრანგული წიგნი შეუძენიათ. მაგალი-
თად, ბროსეს მიერ ნათარგმნი „ქართლის ცხოვრება“ და ვა-
ხუშტის „გეოგრაფია“ ამათ ყოველთათვის თან დააქ-თ და კი-
თხულობენ. 1890 წ. ეს ყმაწვილნი კაცნი განზრახ გრიგოლ
გურიელთან მოვიდნენ სიამოვნებით იწახულებს და დაავალეს
ქართულს ენაზე „ქართლის ცხოვრების“ და ვახუშტის გეო-
გრაფიის შოვნა. ეს წიგნები ჩვენს ენაზე გვინდა წავიკითხო-
თო. პირდაპირა სთქვეს: ჩვენ ქართველები ვართ, ოსმალთს
საქართველო დიდა, ჩვენ ჩვენის ისტორიის გაგება გვინდა,
მაგრამ, საუბედუროდ, ოსმალთ ამის შესახებ არაფერი უწყე-
რიათო. ჩვენი ხალხი, რაც უნდა ფანატიკოსი იყოს და მო-
ძულე ქართველთა, ბოლოს, განათლების მეოხებით, რაკი თა-
ვის ქვეყნის ისტორიას გაიცნობს და თავის შთამომავლობასა,
უეჭველად მოყვარე გახდება საქართველოსი და ქართველთა.
ამას დიდი ლარი და ხაზი არ უნდაო. გერმანიაში ჩვენ ერთ
დროს ქართულ ენაზე მოსაუბრე მოსწავლენი ენახეთ და ამის
გამო დიდ აღტაცებაში მოვედითო. ერთს რესტორანში ვიყა-
ვით, ველარ მოვითმინეთ, საჩქაროდ მივედით მათთან და უთ-
ხარით:

— თქვენი ჭირიმეთ, თქვენი, რომ ძლივს ქართველები
ენახეთ, ქართულს ენაზე მოლაპარაკენიო. იგინი საქართველოს
სომხები აღმოჩნდენ, მაგრამ ჩვენ მაინც დიდად გვესიამოვნა

მათი ნახეა, მხოლოდ იმიტომ, რომ ერთმანეთში ხშირად ლაპარაკობდნენ ქართულს ენაზე. იმათ ბევრი რამ გვიამბეს ქართველების შესახებ, ბევრი კარგი და ბევრი ცუდი, მაგრამ ჩვენ მაინც უსიამოვნო ამბავს ყურადღებას არ ვაქცევდით და კარგსკი სიამოვნებით ვისმენდით. ჩვენთვის ისიც კმაროდა, რომ ეს ყმაწვილი კაცები გერმანიაში ქართულს ენაზე ლაპარაკობდნენ ჩვენთანა. რამდენჯერ ვინატრეთ ნამდვილ ქართველთ ნახეა უცხოეთშიო.

ასე და ამ გვარად მიდიოდა წინად ბათუმის ქართველთა სკოლის საქმე. მაგრამ არ გავიდა დიდი ხანი, რომ სკოლის წარმატება ცოტა არ იყოს შეფერხდა და ქართველთ მაჰმადიანის შვილებმაც უკლეს იქ სიარულს და სწავლას. სკოლის გამგეობა დიდად ცდილობდა, ეშველნა როგორმე ამ გარემოებისათვის. რომ უფრო გაემრავლებინათ სკოლაში რიცხვი მაჰმადიან ქართველთა მოსწავლეებისა, დანიშნეს ხოჯა, ხაფიზ ეფენდი, აქარელი მაჰმადიანი, რომელსაც თვეში 20 მანეთს აძლევდნენ, მაგრამ ყმაწვილების რიცხვი მაინც 1888—89—90 წლებში 7, 8—9 ზევით არ ადიოდა და უკანასკნელ წელსკი იქამდის მივიდა, რომ მხოლოდ 4 ყმაწვილი-ლა იყო. ეს იყო მიზეზი, რომ გამგეობამ ხოჯა დაითხოვა, რადგანაც 4 ბავშვისთვის მისი ყოლა აღარ ღირდა. ბათუმის ქართველთ სკოლაში ახლა მხოლოდ ერთი ყმაწვილი სწავლობს.

ამ ბოლოს დროს ასე წავიდა ჩვენის სკოლის საქმე, ასე წავიდა ამისი საქმე იმ დროს, როცა ჩვენის სკოლის მოშორებით, ერთს ჯამეს გვერდით, ქართველთ მაჰმადიანთ მოხუცებულს ხოჯას, გვარად უსეინ ეფენდი შარაბიძეს, 50 მეტი ქართველთ მაჰმადიანთ ყმაწვილები ჰყავს მოსწავლედ. უსეინ ეფენდი, რასაკვირველია, ძველებურის ოსმალურის წესით ასწავლის ანბანს და არაბულს ლოცვებს დაბეჯითებით. ამ ხოჯასთან რამდენჯერმე ვიყავი და ბავშვების შესახებ საუბარი მქონდა. უკანასკნელად უსეინ ეფენდიმ ეს აზრი გამოსთქვა: თვეში 10 მანათი მაძლიონ და ჩემს ბავშვებს იმ სასწავლებელ-

ში გადავიყვან და მეც იქ ვიქნები მასწავლებლად. ესეც იმ პირობით, რომ მომიხერხონ ბათუმის ვიცე-გუბერნატორთან და ჩემი ჯამე არ დავკარგო, თორემ, თუ ჯამე დავკარგე, მაშინ ამას არც 100 მ. ვიკისრებო. აი რა სიტყვა კიდე უსეინ ეფენდიმ:

— მე მოხუცებული ხოჯა ვარ. დიდი ხანია, რაც აქ, ამ ჯამესთან მექთე მაქვს. ეხლა მოვხუცდი, მექთეს შენახვის თავი აღარა მაქვს, ცოტა თვალეზიკ აღარ მიჭრის; თუ თქვენ არ უპატრონეთ ამ ბავშვებს, შეიძლება ყმაწვილები სულ დაიფანტნენ და მეც ჩემი მექთე გავაუქმო, რადგანაც სწავლება ისე არ შეძნელება, როგორც „მექთეს“ შენახვა. აი ეხლაც მე ჩემს სამშობლოში, აქარას, სოფელს კაპნის თავში მივდივარ ორის თვით, რომ დავისვენო. მოგცემთ ფიცსა და აღთქმას. ხოჯებისა და მოღლების წინაშე, რომ მე 10 მანათად დიდის სიამოვნებრთ დავთანხმდები, თუ-კი მომცემენ, რომ ჩემი ბავშვები მთლად იქ გადავიყვანოვო.

უსეინ ეფენდიმ მითხრა ისიცა, რომ სკოლის გამგეობას ტყუილად გადუწყვეტია ბათუმის სამს ჯამეს, თვითეულს წელიწადში 50 მ. აძლიოს იმ პირობით, თუ ეს ჯამეები ხუთ-ხუთ ყმაწვილს წარმოადგენენო. ეს ფული უბრალოდ დაიკარგება, რადგანაც ორს ჯამეს მექთეები არა აქვს. აი, აქ, მხოლოდ ამ მესამე ჯამეს გვერდით არის მექთე; ეს ჯამე მუფთის ჯამეაო, თუ ჩემსას არ დაიჯერებთ, ჰკითხეთ სხვებს, რომ ეს ასეა. როგორც შევიტყე, ბათუმის ყველა მოღებსა და ხოჯებს დიდი უსიამოვნობა ჰქონიათ ჩვენის სკოლის მასწავლებელ ხოჯა ხაფიზ ეფენდი აქარელთან. სულ ამ უსიამოვნობის მიზეზია თურმე, რომ ბათუმის ქართველთ სკოლაში ქართველთ მაჰმადიანთ შვილები ასე ცოტანი ყოფილან.

ამ დღეებში ვიყავ ჩვენის სკოლის მასწავლებელ ხოჯა ხაფიზ ეფენდისთან, რომელიც ტომით ქართველია, სტამბოლის სასულიერო რუშტიკაში გაზრდილი აქარელი. ჩვენს სკოლაში მოსწავლეთ სიმცირის გამო ამასთან მქონდა საუბარი და აი რა სიტყვა:

— ჩემო ეფენდუმ, ჩვენის სკოლის საქმე იმიტომ წავიდა ცუდად, რომ ამ სკოლაში ვინც სწავლობდნენ და ვინც-კი სწავლა დაამთავრეს, თავიანთ მშობლებს არაფერში გამოადგინენ, ისევ მშობლებთან რაბრუნდნენ და იქ დაიწყეს ცხოვრება, როგორც სხვა უსწავლელ ბავშვებსა. ამის გამო ყველამ ლაპარაკი დაიწყო, რომ ეს სკოლა რაიზე არსებობს, ან რა საქიროა, თუ-კი იქ ნასწავლისაგან არაფერი გამოვაო. სწავლა დამთავრებულთა შორის ყოველ წელს რომ ერთი ან ორი წაეყვანათ აქედან სხვაგან და რამე საქმე ესწავლებინათ, თუნდ ფერშლობა და ხელოსნობა, ბოლოს ჰნახაედით, თუ ამათის მაგალითით წახალისებულ ქართველ მაჰმადიანები რამდენს ემაწვილებს მოიყვანდნენ სკოლაშიო, თვით დაიწყებდნენ ხეწენას ემაწვილები მიიბარეთო. ფულსაც-კი მოგვემდნენო. დაგარწმუნებთ, რომ ვიდრე ეს ასეა და ჩვენს ხალხს სკოლის სარგებლობას საქმით არ დაუმტკიცებთ, მანამდინ არავინ მოიყვანს შვილებს, ფულიც უბრალოდ დაიხარჯებაო.

უნდა ვსთქვათ, რომ ეს ხოჯა დიდის გამოცდილებითა და გულ-შემაჯივრობით ლაპარაკობს ამ სკოლის და ქართველთა შესახებ და სურს, რომ ჩვენის სკოლიდამ გამოსულ ბავშვები მართლა კარგი იყვნენ, მცოდნენი ზოგი ხელოსნობისა და ზოგი ვაჭრობისა. სწორედ ასევე ილაპარაკეს მაჰმადიანთ ქართველთა ბეგებმა და აღებმა, რომლებიც-კი ბათუმში სცხოვრობენ და სწავლა-განათლებას იანაუვრძნობენ.

ქართველ მაჰმადიანებში ჰირველად ქართული წიგნების მიტანის და მათგან მიღების ამბები.

ქობულეთი 1891 წ.

ქობულეთი. (ბათუმის ოლქია). პარასკევი დღე ქართველ მაჰმადიანთა ჯუმა (კვირა) დღეა, ამ დღეს ისინი წმიდად იწახამენ, ყველანი ვინც-კი არიან დიდი თუ პატარა. ქალს გარდა ყველა ჯამეში მიდის სალოცავად. ქობულეთის ხეობის

ყველა სოფელს თითო სართულიანი ჯამე აქვს. პარასკევს დღეს ჯამე ყოველთვის ხალხით ივსება. ნამეტნავად ბევრი ხალხი ჩამოდის ჩურუქსუში სავაქროდ, ვაქრობის შემდეგ ყველა ეს ხალხი თავს იყრის ჩურუქსუს ჯამეში, სულ ყველანი 400-ზედმეტნი იქნებიან, ყველანი ქართველ მაჰმადიანები არიან, მათში ოცში იქნება ერთმა იცოდეს თათრული ლაპარაკი და წერა-კითხვა კი, ზოჯებს და მოლებს გარდა სხვამ არავინ იცის თათრული. უმეტესად ქართულად ლაპარაკობენ, შარშან რომ ვიყავ აქ და წიგნები მოვიტანე, ამ საქმეს ბევრმა ექვის თვალთ შეხედა, ხოჯამ წინააღმდეგი ლაპარაკიც დაიწყა, მაგრამ მალე დარწმუნდნენ საქმის უვნებლობას და წიგნების შექენა დაიწყეს.

შარშან ამათში იშვიათად შეხვდებოდით ქართულის კითხვის მცოდნეს, წელს-კი ეს ასე არ არის, შარშანდელი 2,000 წიგნი ისე მოყენილა ქობულეთის ხეობაზედ, რომ დღეს ქობულეთში ყოველს ნაბიჯზედ შეხვდებით ქართულის მცოდნე ქართველ მაჰმადიანებს, ნამეტნავად ბავშვებს. ასე წარმოიდგინეთ, ქალებსაც-კი დაუსწავლიათ, მაინც ამათში ქალებმა უფრო იციან ქართული წერა-კითხვა ვიდრე კაცებმა. ნ ივლისს პარასკევს დღეს, მირჩიეს ჯამეზედ მისვლა და წიგნების მიტანა, წავედი და მოვისმინე იმათი დილის ლოცვა, ლოცვა არაბულს ენაზედ იყო, ხალხს სულ არ ესმის ამ ენაზედ ლოცვა, ლოცვის დათავებამდის ზოგნი გალავანში გამოვიდნენ და დანიწყეს წიგნების თხოვნა, მთელი აქ მყოფ ქართველ მაჰმადიანობა დიდად გახარებული იყო, აღარ იცოდნენ რა ექნათ. დიდის სასოებით მოისმინეს „მუჰამედის ცხოვრების“ წაკითხვა. ყველა ამას ამბობდა: რაფერ დაგიბასმავთ, ბატონო ესა და რაფერ დაგიბასმავთ!“ „მუჰამედის ცხოვრების“ კითხვა გათავდა. მერე იმათის ლოცვების კითხვა დავიწყე. ხალხი საოცარს მდგომარეობაში ჩავარდა: ლაღანი და სიხარული დაიწყეს. ჯამეში აღარავინ დარჩა და სულ კარში გამოვიდნენ, მოლებს-კი ძალიან ეჯავრათ. ლოცვა გათავდა. მოლებიც გა-

მოვიდნენ. ამათ საქმე რომ შეიტყეს, ყოველივე დიდად ესიამოვნათ.

აბა, ჩქარა წიგნები, „აბა, იშ ალა! აბა, შენი ქირიმე“ ლონის ძიება არ არის, 400 კაცი ერთად მეხვევა გარს, ყველა მთხოვეს წიგნებს. დახმარება აღმომიჩინეს დედი-ალა ნიგარაძემ და გულ ალა კაკაცოდლიმ, აქაურ სამმართველოს გამგებლებმა. ამათ ხალხი დააყენეს ერთ მხრივ, ესენი წიგნებს იღებდნენ და მეორეს მხრით მიდიოდნენ. წაიღეს ძალიან ბევრი წიგნი. ბოლოს ხოჯები მოვიდნენ და ისურვეს ლოცვების და მუჰამედის ცხოვრება. წიგნების მიღების შემდეგ მეგობრულად გამეცნო ერთი ახალგაზრდა ხოჯა გვარად აბაშიძე, რომელიც სუამბოლოში გაზრდილა, სწავლა მიუღია სტამბოლის ოსპალთა სასულიერო სასწავლებელს რუსთიაში, ამ დღეს ესეც იყო ჯამეში მლოცველად. მეტად ესიამოვნა ჩემი გაცნობა, მთხოვა ჩემთან წამოდიო და მეც წავყევი, ქართულს კარგად ლაპარაკობს, ცოტა ქართული კითხვაც იცის, დამავალა ლოცვების და „მუჰამედის ცხოვრების“ წაკითხვა. მე წავუკითხე, სიხარულისაგან აღარა იცოდა რა ექნა. გადამეხვია და დამკოცნა „ოი ვოლა, ოი ვოლა“-ს ძახილს რიცხვი არა ჰქონდა. ასეთს საქმეს ჩვენ ვერ მოვიფიქრებდითო. ხოჯა არც ისე ფანატიკოსია, როგორც ქანელი და ლაზელი ხოჯები. თვით სოფლად სცხოვრობს. აქ მხოლოდ პარასკეობით ჩამოდის სალოცავად. თავის სოფელში სკოლაც აქვს, 50 მეტს ქართველ თათრის ბავშვს ასწავლის თათრულს. ახლა რა-კი ქართული წიგნები მექნება, ჯერ მე შევეჩვევი და მერე ბავშვებს დავაწყებინებ კითხვასაო.

ქობულეთში ძალიან სწუხან უსკოლობის გამო, არ იციან საიდან რა მოახერხონ. ამათ აქამდის თავიანთი სკოლა მაინც ჰქონდათ და ახლა ესეც აღარა აქვთ. ამის მიზეზი აი რა არის: ამათ ჰყავდათ ერთი მოხუცი ხოჯა, გვარად ემინ-ეფენდი კობალაძე. მან წელზედ მეტია, რაც ეს კაცი ხოჯად იმყოფებოდა და ამათს ბავშვებსაც ასწავლიდა თათრულს წერა-

კითხვას. ეს ხოჯა ქართულს კარგად ლაპარაკობდა, მაგრამ ქართული წერა-კითხვა არ იცოდა. ეს მოხუცი ხოჯა, ამდენის ხნის ნამსახური ქობულეთის ქართველ მაჰმადიანებმა დაითხოვეს, რადგანაც იგი დაბერდა და ბავშვების სწავლება აღარ შეუძლიანო, ამის მაგიერ მიუღიათ ვილაცა ქანელი ხოჯა, რომელმაც ქართული ენაც იცის, მაგრამ სკოლა-კი მაინც არ აქვს და თუნდა რომ ჰქონდეს, ეს მაინც უარესის ფანატიკურის გრძობებით გაათანაკოსებს ქართველ ბატარა ბავშვებს. ვიდრე კაცი თავის თვალთ არა ნახავს, მინამდის ვერ დარწმუნდება ამ ქანელ და ლაზელ ხოჯების ასეთს საშინელს ფანატიკოსობას, ესენი არიან მიზეზნი ქართველ მაჰმადიანთ ფანატიკოსობის და იმ სიძულვილსა, რიიმეოლსაც ქართველ მაჰმადიანები იჩენენ ჩვენდა მიმართ.

ასეთი ხოჯები თავიანთის მოქმედებით ძლიერ იქებიან და იდიდებიან აქეთ და საწყალს შინაურს ქართველს ხოჯებს-კი გაკითხვა არა აქვთ. ამას ისიც ამტკიცებს, რომ რაც ეს ხოჯა იმყოფება აქ, მას შემდეგ ნახევარჯერაც არა ყოფილა აქ და დღესაც საცალა იმყოფება ოსმალოში. თავის ალაგას ვილაც ერთი ქანელი ხოჯა დაუსვამს და ეს განაგებს აქ. იმის შესახებ-კი არც ერთი ქართველი მაჰმადიანი სიტყვას არ ამბობს და ქართველ ხოჯა რომ ერთს დღეს წავიდეს სადმე, იმაზედ მაშინვე-კი დაიწყებენ საყვედურიანს საუბარს. კარგი იქნება, რომ ქართველ მაჰმადიანები ამას ყურადღებას მიაქცევდნენ და უპირატესობას თავიანთ მოძმე ქართველთ აძლევდნენ, რომელნიც იმათ ქირშიაცა და ლხინშიაცა მონაწილეობას მიიღებენ. ქანელ-ლაზელ ხოჯებისაგან-კი რა გამოვა საბოლოოდ არაფერი, ესენი აქ დროებით იქნებიან, გაჰყვლეფენ ხალხს, ფულებს მოაგროვებენ, ჯიბეს გაიტენენ, გასძარცვენ საცოდავებს და ბოლოს წაბრძანდებიან იქითკენ, საიდგანაც მოვიდნენ. ამის მაგალითი ბევრი ყოფილა და ბევრიც იქნება. ერთმა ქანელმა ხოჯამ ასე გამოაცხადა ჟინც ქვევით (ოსმალეთში) წავიდა, ის ცხონდა და ვინც აქ დარჩა ის წაწყდაო“

ეს ხოჯები რომ მავნებელნი არიან და ქართველობის დიდი მტრები ამას ცხადად ამტკიცებს მათი მოქმედება.

ამას გარდა ბევრი ქართველ ხოჯაც ლაპარაკობს, რომ თათრული ენა და წიგნები თუ გავრცელდა აქ ეს ქანელ და ლაზელ ხოჯებისაგან მოხდებოდა. ეს ხოჯები აქა იქ სოფელ-სოფელ დაძვრებიან, ზთასს მავნებელს რასმე უქადაგებენ ქართველ მაჰმადიანებსა. ორმა-სამმა ხნიერმა და მკოდნე ქართველ მაჰმადიანებმა კი მითხრეს, რომ ქანელ-ლაზელ ხოჯების აქ ყოფნა ღრობითია, ესენი აქ ველარაფერს გააწყობენ, რამდენიც უნდა იქადაგონ მაინც არაფერი იქნება, ოსმალური აქ დავრდომას მიეცა და არა გავრცელდებასაო, აქ-კი არა და გულაღა კაკაც-ოღლიმ გადმომცა, რომ ქართულს წიგნებს ტრაპიზონში გადასული ქართველები ისე კითხულობენ რომ წიგნები სულ ზბეში უძვეთო. ეს წიგნები შარშან გაიგზავნა იქაო. ესევე აღიარა ერთმა იქიდან მოსულმა მოხუცებულმა ხოჯამ. საწყლები იქიდან მწარედ მოსტირიან თურმე საქართველოს, მაგრამ რას იზამენ, ოსმალოს მთავრობა გადმოსვლის ნებას არ აძლევს. მაინც-კი აქ, ჩურუქსუში, ძალიან ხშირად შეხედება კაცი ქვევიდამ მოსულებს. ჩურუქსუში, ქართულ წერაკითხვას გარდა, გავრცელებულია კიდევ ქართული „ავგაროზები“. ამას გარდა აქა-იქ ძველებური ქართული ექიმობაც სკოღნიათ.

ერთს ოჯახში ძველი „კარაბადინებიცა“ აქვთ და ამ „კარაბადინების“ საშუალებით ექიმობენ. სხვათა შორის აქედგან ქართველს თათარს გამოეწერა—ფადარათობის წამალი, ბალახი დაღმათითა იხმარებოდა და ყაზბობის—აღმათითაო. ამათში ბევრი შელოცვა იციან, რომელთა უმეტესი ნაწილი ქრისტიანობის მოძღვრებაზეა დაფუძნებული. სხვათა შორის, ქართველ მაჰმადიანთ ვაქრებში აქა-იქ ქართულს კედლის „კალენდარსაც“ შევხვდით, ბათუმში ვიშოვნეთო. მერმისს ქართველ მაჰმადიანთ ვაქრები ძალიან ბევრს შეიძენენ ამ „კალენდრისასაო“ წიგნაკმა „თამარ მეფემ“ ბევრი ლაპარაკი გამოიწვია, აქა-იქ თა-

მარ მეფის შესახებ საუბარი, ბევრს ზეპირ ამბებს ლაპარაკობენ, იმის გამო. ამ მეფეს მეტად დიდს პატივს სცემენ, ერთ თავად წიგნებს უბით ატარებენ, წიგნებზედ დაბეჭდილს თამარ მეფის სურათს უცქერიან და სტკებებიან მისს მზერით. დღეს აქ ჩურუქსუს ჯამეზედ ვნახე ერთი ქართველი მაჰმადიანი, რომელსაც 120 წლის პაპა ჰყავს.

ამ მოხუცს კაცს თურმე კარგად ახსოვს ქობულეთის გათათრება, 120 წელიწადიაო. ამ მოხუცს ბევრი რამ საინტერესო ცნობა ახსოვს იმერეთის მეფის სოლომონ პირველის, სოლომონ მეორის და განსაკუთრებით გურიელების ცხოვრებიდან, აუ რა დამოკიდებულება ჰქონდათ ამათ, ოსმალეთის მთავრობასთან და ან ოსმალეთს რა გვარის ოსტატობით წაუტმეფია ეს მხარე იმერეთის სამეფოსათვის. ჩურუქსუსში „ივერია“ ერთ ვაქარს მოსდის და სხვა ქართველ მაჰმადიანებიც კითხულობენ. ერთი ქართველ მაჰმადიანთაგანი სწერს ისტორიას იმის შესახებ, თუ რა გვარს მდგომარეობაში იყვნენ ქართველ მაჰმადიანები ოსმალეთის ხელში. რა გვარის უფლებებით სარგებლობდნენ და ან რა წესები არსებობდა რუსეთის მფარველობის ქვეშ შესვლამდე. ქობულეთში ახალ გადმოსახლებულ რუსებიც სცხოვრობენ და ამათ გარდა, ქართველთ ქრისტიანებიც. აქამდის ამათ აქ მღვდლად რუსის მღვდელი ჰყავდათ. ეხლა ეს აქედგან გადუყვანიათ და ამის მაგიერ დაუნიშნავთ ქართველი მოძღვარი, ბენიამინე ღლონტი. გურული, სემენარიელი, რომელმაც ამ ოთხის წლის წინად დაამთავრა სემენარიაში სწავლა.

იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ ბენიამინე აქაურს ქართველ მაჰმადიანებსა და მოღვებს და ხოჯებში სრულს თანაგრძნობას და სიყვარულს დაიმსახურებს. იქნება ქობულეთის სკოლის საქმე რითიმე გათავდეს, „წერა-კითხვის საზოგადოება“ თუ ვერ დაარსებს აქ სკოლას, მაშინ ამ საქმეს არქიმანდრიტ ამბროსი კავკასიძემ მაინც მოჰკიდოს ხელი. ამას წინად ვნახე ეს არქიმანდრიტი და მან დამავალა გარდაეცით „წერა-კითხ-

ვის საზოგადოებასა“, რომ თუ თქვენ არ დაარსებთ ქობულეთში სკოლას, მაშინ მე გადმომეცით რაც-კი ამ სკოლისათვის მოგროვილი ფული გაქვთ, და მე დავაარსებ სკოლასაო. იმედია რომ ეს საქმე დროზედ დაბოლოვდება და სამუდამოდ გათავდება კინტრიშის ხეობის ქართველ მაჰმადიანთ ყმაწვილების საქმე. სწორედ გული ეტკინება კაცს, როცა ამ მხრის პატარა ბავშვებსა ნახავს, ესენი ქართულის პატარა წიგნებით დადიან, ეხვეწებიან, იმუდარებიან, ქართული ანბანი შეგვასწავლეთო. დიდსა და პატარას ქართული წიგნები ყანებშიც-კი უბით დააქვთ, დასვენების დროს შიგ ჩასციცინებენ და ანბანს სწავლობენ.

ქართული მწიგნობრობის საქმე ბათომში.

მეტი არ იქნება, რომ მოკლედ მოვახსენოთ, თუ ბათომში რა მდგომარეობაშია ქართული მწიგნობრობის საქმე. ამის ვაცნობა ჩვენთვის აუცილებელს საჭიროებას შეადგენს, რადგანაც იგი მჭიდროდ არის დაკავშირებული არა მარტო ადგილობრივ წევრთა უმეტეს ნაწილის გონებით და ზნეობით ზრდასთან, არამედ მთელს ქართულ გამომცემლობათანაც და, უკეთ რომ ვსთქვათ, მთელ მწერლობასთანაც.

ბათომის შემოერთების შემდეგ ქართველთ უმთავრეს ნატვრას შეადგენდა შემდეგი: ბათომში ქართული სასწავლებლის გახსნა, ქართული წერა-კითხვის გავრცელება, ქართული მწიგნობრობის მოფენა, ქართული წიგნის მაღაზიის გახსნა, ქართულ მაჯის ცემიანი საზოგადოებრივი ძალის გაჩენა. დროთა მიმდინარეობის მეოხებით ბათუმში ქართველნი უკვე მოვესწარით ზოგ რამ სანუკარ საქმეთა აღორძინებას. გაგვცხსნა სკოლა, გაჩაღთა იმერთ ვაჭრობა, მრეწველობა და სხვანი, რაც-კი კაცის თვალს ახარებს და ასიაშოვნებს.

ქართველ ვაჭართა, ხელოსანთ და მუშათა სიმრავლემაც ცხადად დაგვანახვა ქართული წიგნების სავაჭროს დაარსება და

შით წიგნების გავრცელება. ორმა ქართველმა, სახელდობრ ბესარიონ და გერონტი კალანდაძეებმა, ბათუმში ქართული წიგნების პავილიონი გააკეთეს, შეკრიბეს ყველა ქართული წიგნები და ღროის შესაფერად ყველას წინ უძღვებოდნენ: წიგნებს ავრცელებდნენ ხელოსნებში, ქარხნის მუშებში, ვაქრებში და მოხელეებშიაც.

ქართული მწიგნობრობის საქმე მეტად ჩინებულად მიჰყავდათ და მარტო ჩვენი წარჩინებულ მწერლების ნაწერებს ასობით და ორასობით ასაღებდნენ: ყაზიბეგის ნაწერები, აკაკის, ქავჭავაძისა და სხვათა მოკლე ღროში რავდენ-რავდენი-მე ასობით გავრცელდა. შესანიშნავად მიჰყავდათ საქმე და მათს პავილონში თითქმის ყველა ქართულ წიგნს ნახავდით. ამათ უმთავრეს ღირსებას ერთი ისიც შეადგენდა, რომ იგინი ქართული წიგნების ფულს გამომცემლებს და მწერლებს მალე უსწორდებოდნენ, სუფთად, თავანკრად და მასთან ზომიერ სარგებელსაც იღებდნენ.

ასე სამაგალითოდ მიჰყავდათ ხსენებულ პირებს ქართული მწიგნობრობის საქმე. მაგრამ, ხომ მოგეხსენებათ, ჩვენი ქართველების ბედი, ხსენებულ კალანდაძეები საქარხნო მუშაობისაგან ძლიერ დასუსტდნენ, ჯანში სნეულება შეეპარათ და ორივე უღროვოდ გარდაიცვალნენ და მათის გარდაცვალებით მოისპო ქართული წიგნების ბინაც. მას შემდეგ, ბათუმში, ქართული მწერლობის საქმეს თითქმის მზე დაუბნელდა, თითქმის მისწყდა მის ცხოველ-მყოფელ შუქის ხილვა, თუმცა, რაც ღრო ვადიოდა, მით ქართული წიგნების მომთხოვნელთა რიცხვი-კი ერთი ათად მატულობდა.

რამდენიმე ხნის შემდეგ, ბათუმში გადმოვიდა ჩვენი ცნობილი მესტაშხე და გამომცემელი კოწია თავართქილაძე და ამან გახსნა წიგნის მაღაზია და სტამბა. უნდა ითქვას, რომ კ. თავართქილაძეც შესაფერად ასრულებდა თავის ვალს და ბათუმში ქართულ მწიგნობრობის აღორძინების საქმესაც დიდს ქომაგობას უწევდა. გარდა ამისა იგი სასიხარულო მოვლენა

იყო შითაც, რადგანაც მისი სტამბა, როგორც ქართული სტამბა, პირველი მაგალითი იყო ბათუმში და მეორე, — ბათუმში, პირველად ქართული წიგნები ამ სტამბაში გამოიცა. ბათუმში პირველად დაბეჭდილი წიგნი ფ. ხუსკივაძის მოთხრობა და თვით სტამბის საქმეც „კვალში“ გვექონდა ჯეროვნად აწერილი. ბათუმში დაბეჭდილი ქართული წიგნების ხილვა ყველას აძლიერებდა, ახარებდა, ყველას ემჩნეოდა სიამოვნება, რომ აქამდე თუ ქართველთ სტამბა გვექონდა თფილისსა და ქუთაისში, ახლა ბათუმშიაც დაგვიარსდაო. ეს უკანასკნელი ამბავი-კი მით იყო სანუკარი, რომ აქაურ სტამბის შემწეობით მოველოდით რომ იგი დასავლეთ საქართველოშიაც შეიტანდა განათლებას, აქაურ ქართველობის ოჯახებშიაც შეაშუქებდა ნათელს სხივს; ცხოვრების გამაღვივებელ ძალას, დიად მოქალაქეობის განმტკიცების ნიადაგს, ქართველების და საქართველოს ცნობას, მის მერმისის და ქეშმარიტ სიყვარულის აღდგენას.

ასე იყო საქმე და ასე ვფიქრობთ ქართული სტამბის წარმატების მნიშვნელობაზე დღესაც. მაგრამ, ჩვენდა სამწუხაროდ, ამ უკანასკნელ დროს კალანდაძეების მსგავსად, ხსენებულ ქ. თავართქილაძის სტამბა და წიგნის მალაზიაც მოიშალა და ტფილისში იქმნა გარდმოტანილი. მიზეზი გადმოტანისა ჩვენ არ ვიცით და იმას-კი დავსძენთ, რომ ბათუმში ქართული წიგნების საბეჭდავი სტამბის და წიგნის მალაზიის მოშლა უნდა იქმნეს დიდად საგრძნობელი და მასთან საწუხაროც. განა შეიძლება ისეთი სტამბის დახურვის ატანა ადვილად, სადაც დაიბეჭდა ტისანდიე, ანდერსენი, ნინოშვილი და მრავალიც სხვანი, მე-კი დიდ დასაკლისად მიმაჩნია და სხვებისა-კი რა მოჯახსენათ.

დღეს, მართალია ბათუმში რამდენიმე წიგნის მალაზია არსებობს, მაგრამ ვერც ერთ მალაზიაში თქვენ ვერ ნახავთ ქართულ რიგიან წიგნს, ჩვენი კარგის მწერლების ხსენება ხომ აქ სულ არ არის; ერთის სიტყვით, მთელს ბათუმში, სადაც

ქართველთა რიცხვი თითქმის ნახევარ ბათუმის მცხოვრებულ მეთია, თქვენ ვერ ნახავთ ქართულ წიგნების საწყობს: ქართულ წიგნს, მთელი კვირა რომ სძებნოთ, ერთს წიგნს ვერ იპოვნით, აქა-იქ შეხვდებით ზოგიერთ წვრილ, უწმაწურ გამოცემებს, მაგალითებრ აივაზიანის გამოცემებს, ახვაცილოვის, ფამბაკელოვის, ზაქროვის, ზარიძის და სხვა ასეთ უმზავსოებს.

ბათუმის ვაჭრებმა და ხელოსნებში აქა-იქ ყოფნა მომიხდა და ყველგან მწუხარებას აცხადებდნენ ქართული მწიგნობრობის ასეთ მდგომარეობაზედ. ყველგან მავალბენ, ეგები ესა და ეს ქართული წიგნები გვიშოვნო და ფას-დადებით გამოგვიგზავნო. ნამეტურ ითხოვენ ჩვენს მოწინავე მწერლების ნაწერებს, თარგმანებს და ისტორიულ წიგნებს. ასეთ პირთა დავალებას კაცი თითქმის ყოველ კუთხის ქართველებში ნახავს. ცხადი საქმეა, რომ სადაც ასეთი მოთხოვნილება ისმის წიგნების, იქ მას გასავალიც ექმნება, თუ-კი, რასაკვირველია, გულშემატკივარი პატრონი გამოუჩნდება და ქართულ მწიგნობრობას და თვით საზოგადოებასაც სამსახურს გაუწევს, და ვარწმუნებთ, რომ იგინი არც თვით იზარალებენ.

დღევანდელ ერთის ქართველის მეწიგნის მალაზიაში ფრანგულ, ნემეცურ, ინგლისურ და რუსულ წიგნებს გარდა ქართული წიგნები-კი არ არის. საქირთა გვქონდეს ბათუმში წიგნის სავაჭრო და გვყავდეს დამტარებელი. აქაც, როგორც ტფილისსა და ქუთაისს, კიოსკი უნდა გაკეთდეს, და უსათუოდ ამაზედ ზრუნვა უნდა იკისროს ბათუმის ქართველ ინტელიგენციამ.

დღეის შემდეგ ბათუმში, უმთავრესს ქართულ სტამბად კ. თავართქილაძისა და მის ამხანაგის სტამბა უნდა ჩაითვალოს, სადაც ქართული წიგნებიც იბეჭდებოდა, ხოლო დაიხურა და უდროვოდ მოიხპო ბათუმში, რაც სამწუხარო უნდა იყოს იმ დრომდე მაინც, ვიდრე ბათუმში სხვა ქართული სტამბა და წიგნის მალაზია გაიხსნება.

ქართველ მაჰმადიანთ მეღექსენი და მეღექსეობა.

I.

ქართველ მაჰმადიანებს, როგორც ვიცით, ოსმალნი უკრძალავდნენ არამც თუ მეღექსეობას და ქართულ მწიგნობრობას, არამედ ქართულს ენაზედ ლაპარაკსაც. თვით ქართველ გვარის ხოჯები და მოღვინეებიც-კი ისე სტდილობდნენ ამისთვის, რასაც არაფერი მტრობა არ შეეძარება.

ქართველ მოღვინესა და ხოჯების ფიქრით ქართული ენა ძალღური ენა არის, ლორების, მურტალი, ფინთი და სულის წასაწყმენდი. ამათის ცდით ნახევარ ქართველ მაჰმადიანებმა დაჰკარგეს ქართული ენა, დაკარგვის გარდა ეს ენა ახალციხის, ახალქალაქის და არტაანის ქართველ მაჰმადიანებმა ისე შეიძულეს, ისე შეიჯავრეს ეს ენა, როგორც ძალღური ენა და მურტალი.

მთელს ამ კუთხის ქართველ მაჰმადიანებს ქართული ენის სასარგებლოდ კრინტს, ხმას ვერ დააძრევიანებთ. თუ საქმე ლაპარაკზედ მივიდა და ქართველი უთხარ მას, მაშინ მისგან დამბახის ტყვიაც მზათ არის. ასე მოსპო ოსმალეთის სასულიერო წოდებამ ქართველი ერის არსებობის საქმენი. ნახევარს ოსმალს საქართველოში დამხეს ყოველივე და ისე გააქრეს, ქართველები და ლაზები ისე გადაავარეს, რომ მასზედ სასტიკი აღარაფერი არის. რომ საქმე იქმნეს, ესენი და ნამეტურ ლაზები ქართველ კაცის სისხლსაც-კი დაღევენ.

თუმცა ასე უკუღმა წავიდა ქართველ მაჰმადიანთ საქმენი, თუმცა მათ ბევრი რამ დაკარგეს და მით ჩვენგანაც საბუდამოდ შორს წავიდნენ, მაგრამ მაინც ზოგი-ერთ ალაგას, მათ შორის შეინარჩუნეს დედა ენა, თუმცა ამისთვის ბევრი წვა და დაგვაც გამოიარეს, ბევრი აოხრება, მაგრამ მაინც დღემდე დაიცეს თავიანთი დედა ენა. ამის წინაშე დიდი ამაგი მიუძღვით ქართველ მაჰმადიანთ დედაკაცობას. სადაც-კი დაშთა ეს ენა დაუფიწყარი, იქ ამ დედაკაცობას დიდი შრომა მიუძღვის.

თუმცა მცირედ, თუმც მახინჯად, მაგრამ ზოგიერთ ალაგებს, ქართველ მაჰმადიანებმა ქართულ ენას გარდა, თვით ქართულ მეზიარობა და მეღვთისმეტყველება არ დაივიწყეს, მაგალითებრ ასეთი არის კობულეთი და აქარა, სადაც ქართველ მაჰმადიანთ შორის თითო ოროლა მეღვთისმეტყველები მოიპოვებიან. დღეს, აქ, მათ შორის, მეღვთისმეტყველთა რიცხვს მრავლად ნახავს კაცი, მათში არიან ისეთნიც, რომელთაც ქართული კითხვაც არ იცის. ერთ მეღვთისმეტყველ მოლასაც-კი ქართული ლექსები არაბულის ასოებით უწერია, რადგანც მან ქართული წერა-კითხვა არ იცის, ეს მოლა დიასამიძე არის გვარად.

სხვათა შორის ამათში განთქმულნი ყოფილან შემდეგი მეღვთისმეტყველები:

ბუშანა ბაირახტარ შავიშვილი, სოფ. ვაიოს მცხოვრები 1880 წლებამდე. ამის გამოთქმულია სოლაღას ლექსი, ბათუმის ლექსი და მრავალიც სხვანი. ამის ლექსები აქარაში დღემდე არის ზეპირად გავრცელებულნი.

ჭუსენი შუავენაძე, კობულეთელი. ხელოვანი მეღვთისმეტყველ. ამის ლექსები „ოლქობა“ გოთაულობაზედ და სხვაც ბევრნი ესეთნი. ეს მეღვთისმეტყველ სცხოვრობდა 1880 წლებში.

ჭუსენი ხაბაზ ქამჯარაძე, სოფ. აქყის თაველი. სცხოვრობდა 1900 წლამდე, ვიყავ მასთან. ეს კაცი 30 წელს ქურიისტანში ყაჩაღთ იყო გავარდნილი. ოსმალოს მთავრობა სდევნიდა. რუსის მთავრობამ აპატივა, იგი 1878 წ. საქართველოში მობრუნდა. იყო გამოჩენილი მეღვთისმეტყველ ქართველ მაჰმადიანებში. ამან ქართული კითხვაც იცოდა. ამის ლექსი „დაკარგული ბაჩა“ ზეთელ ქართველ მაჰმადიანებში არის გავრცელებული.

ამ მეღვთისმეტყველ ბევრი რამ ლექსები აქვს, მათში ზოგი უაზროც არის, ზოგი აზრიანი, მიუხედავად ამისა, მე მაინც მისი ლექსები ცალკე წიგნად გამოვეცი, რათა მით წამეხალისებინა როგორც თვით ეს მეღვთისმეტყველ, ისევე სხვა ქართველთ მაჰმადიანთ მეღვთისმეტყველებიც. მე ეს საქმე მჭონდა მიზნად, ამ გარემოებამ თა-

ვის საწადელს მიადწია, ქართველ მაჰმადიანებში ეს წიგნი მალე გავრცელდა მით უფრო, რადგანაც წიგნს წინ წაუშეძლვანე ქართული ყვავილებიანი ანბანიც.

ამ წიგნის გამოცემას ქართულ მწერლობაში უცხო სთვალთ შეხედეს, ერთმა პირმა წერილიც დაბეჭდა ამზედ და კითხვა მომცა მასზედ, თუ ასეთ უაზრო ლექსებს რად ბეჭდავ, მას რა მიზანი აქვსო, გთხოვთ ეს კითხვა ახსნათო. ამის ასახსნელად მეც მაშინდელ 1902 წ. გაზ. „ცნობის ფურცელში“ ეს წერილი დავბეჭდე, რასაც ეხლა აქ უცვლელად ვათავსებ.

მე აქ ზემოდ, ქართველ მაჰმადიანთაგან მარტოდ სამი სახალხო მელექსის სახელი დავასახელე, მეტი არ არის საჭირო, ესეც კმარა ჩვენი აზრის საფუძვლად. ვიტყვი-კი იმას, რომ ქართველ მაჰმადიანებში დღეს მრავლად არიან სახალხო მელექსენი, იგინი ჩინებულად მელექსეობენ და თავიანთ ცხოვრებაზედ ლექსებს სთხზავენ. რიგია რომ ამათ ლექსებს ყურადღება მიექცეს, შეიკრიბოს იგინი და მიუხედავად მათ აზროვნების, მაინც იგინი დაიბეჭდონ, ეს გარემოება მათში ქართული ანბანის გავრცელების საქმეს დიდად შეუწყობს ხელს.

ეს მაგალითით ვიცი. ეს იქნება ჩინებული ვალის გადახდა ქართველის საზოგადოებისაგან.

II.

უმორჩილესად გთხოვ ბ. რედაქტორო, რომ ამ წერილს ადგილი დაუთმოთ „ცნობის ფურცელში“ და დაბეჭდოთ. ამას მე მით უფრო გავალბებ, რადგანაც ბ. მგზავრი ითხოვს, რომ ქამჯარაძის ლექსების დაბეჭდვის მიზეზი ჩვენ ვერ გავვიგეოთ. იქნება მას რამე მიზეზები აქვსო.

მოგეხსენებათ კარგად, რომ ქართული ენა მდიდარია საბუსიკოს კილოთი და მთელს აზიის ერში სულ ორი ხალხის ენა მოიძებნება, რომელთ ენაზედად მელექსეობა ძველადანვე დამკვიდრდა. ეს ორი ხალხის ენა ვახლავთ ქართული და სპარსული. ვინც ქართული მწერლობის და სიტყვიერების ისტორია იცის, იმას, რასაკვირველია, ისიც კარგად ეცოდინე-

ბა, რომ ქართული ენა და მწერლობა მდიდარია ხელოვნუ-
რის მწერლობით, სრულის მხატვრობით აღესილი ლექსები და
პოემები ჩვენ მრავლად მოგვეპოვება, მათი სინაზე, სიკვლეო-
უცე და მაღალი ღირსება ყველასათვის ცხადია.

ამიტომ მე დიდ დანაშაულად მიმაჩნია, ქართულ მწერ-
ლობის ასპარეზზე რომ მდარე შინაარსის ლექსი დაიბეჭდოს.
მე ამ ცნობას მკაცრად ვემორჩილები და ამიტომ არც ვბეჭ-
დავ ასეთ ლექსებს. მე ვბეჭდე ბარათაშვილის ლექსები, გრ.
ორბელიანის, ვ. ორბელიანის, ბესიკის, ილ. ჭავჭავაძის და
სხვაც ასეთ ძველ თუ ახალ მწერლებისა. ამიტომ საჭიროდ
მიმაჩნია მცირე რამ მოგახსენოთ ქამჯარაძის ლექსების გამო-
ცემის შესახებ.

ყველას კარგად მოგეხსენებათ, რომ 1626 წ. დასავლეთ
საქართველო, ანუ სამცხე—საათაბაგო, ოსმალეთმა მკაცრად
დაიკავშირა, ამ დრომდე ბოძებული მესხელთ ავტონომია სრუ-
ლიად გააუქმა და ქართველებსაც გაათათრება დაუწყეს. ორი
საუკუნის განმავლობაში მათ გაათათრეს იქაური ქართველო-
ბა და ამას გარდა ქართული ენაც დაამხეს: 24 ნაწილიდან,
ანუ სანჯახიდან, დღეს მხოლოდ 4 ნაწილი-და ლაპარაკობს
ქართულს.

ამას გარდა—ოსმალის მოლა-ხოჯებმა ქართველ მაჰმადია-
ნებს შეაძლეს თვით ქართული ენა, მწიგნობრობა და მათში
ყოველივე ისე დაამხეს და ისე მოსპეს, რომ მეთვრამეტე საუ-
კუნის შემდეგ მათში ქართული ენის მცოდნე პირთ რიცხვი
სანთლით საძებარი შეიქმნა. ეს გარემოება ყველა ქართველს
მწარედ აღარდებდა და ანაღვლებდა. უკანასკნელ რუს-ოსმა-
ლოს ომის შემდეგ, ხსენებულის რამოდენიმე ადგილები რუ-
სეთის იმპერიასთან იქმნა დაკავშირებული. ამ ცვლილებით და
მშვიდობიანის მდგომარეობით ვისარგებლეთ ჩვენ და მოვიწ-
დომეთ ქართველ მაჰმადიანებში ქართული ანბანის გავრცელე-
ბა. პირველ წლებში ჩვენ ამ საქმისთვის ბევრი შრომაც დავ-
კარგეთ და მასთან ფულიც დამეხარჯა. მაგრამ ყოველივე თი-

თქმის უნაყოფოდ დაშთა და ფანატოკ მოლა-ხოჯების მეოხე-
ბით ხალხი ქართულ ანბანს ახლოც არ ეკარებოდა. ქართუ-
ლი წიგნების ხელში აღება მათში ცოდვად არის აღიარებუ-
ლი, ამას ყველა ერიდება. ამაზე „ცნ. ფურ.“-ში ხშირად ყო-
ფილა ცნობები.

ქამჯარაძე-კი თავის მდბიურის მდარე ლექსებით ცნობი-
ლი იყო მთელს ქობულეთს და აქარაში, მის ლექსს „დაკარ-
გულს ცხენს“ ყველგან ზეპირად კითხულობდნენ. მხოლოდ ამ
აზრით, რომ გვესარგებლნა და ქართველ მაჰმადიანებში ქარ-
თული ანბანის გავრცელების ნიადაგი მოგვემზადებინა, მიტომ
ვარჩიეთ ხსენებულ პირის ლექსების დაბეჭდვა და ანბანიც
თავში მიტომ ჩავურთეთ. ეს წიგნაკი თითქმის სულ მათშივე
იქმნა გაგზავნილი, რაც ქობულეთის და აქარის თვით ფანა-
ტიკ მაჰმადიანებმაც-კი სიამოვნებით მიიღეს რაკი შეიტყეს,
რომ ეს წიგნაკი ხუსეინისა არისო. რასაკვირველია, ჩვენ ამ
წიგნებს მუქთად ვლთმოზბდით.

აი ეს გახლდათ, ბატონებო, ამ ლექსების დაბეჭდვის მი-
ზეზი და მე სხვა აბა რალა უნდა მოგახსენოთ. ბ. მგზავრი თუ
კარგად იცნობს ქართველ მაჰმადიანების გარემოებას, იმისთვის
ესეც საკმარისი გახლდებათ. სხვა რამ მიზეზები და ღირსება
ჩვენ აზრდაც არ მოგვევლია. ისიც დიდი საქმეა, რომ ოსმა-
ლოს მახვალის დროს და ფანატოკ სასულიერო წოდების წი-
ნაშე ერთმა პირმა მეღექსეობა იცოდა და ის თავის შეძლე-
ბის და გვარად სთხზავდა კიდევ. მათგან ეს ჩვენ დიდ საქმედ
მივიღეთ და მიტომაც დავსტამბეთ და მივუძღვენით მათვე. ამ
წიგნაკმა იქ მნიშვნელობა იქონია და ჩვენთვის-კი სულ არა-
ფერია.

აჭარის ქართველ მაჰმადიანთ სოფლები.

„სამცხეში არა არს ციხე, ანუ დაბა, ანუ აგარა, რომელსა შინა არა იდგეს საყდარი ანუ ეკლესია, თლილის ქვით ნაშენნი,—ორი ანუ სამი, დიდი და მცირენი“.

ვახუშტი.

აჭარის აღმოსავლეთით სძევს ზეგანი, არ დაგან ყარსის მიდამოებითურთ. დასავლეთით, სამხრეთით ლივანა და ჩრდილოეთით ბეთლემის ხეობა. აღმოსავლეთიდან აჭარა იწყება შუახევს ქვემოლ და დასავლეთით მიემართება კახაბერის მინდვრებამდე: კახაბერი ბათუმიდამ ათის ვერსის მანძილზე სძევს.

მთელი აჭარა სივრცე-სივრცით მოფენილია მაღალის ტყიანის მთებით. მთების შუა მეტად დაბალი ვიწრო და ღრმა ხევ-ღეღეებია, შემოსილი აგრეთვე დაბურული ტყით. ხშირად ასეთი ხევ-ღეღენი სრულიად ჩაბნელებულია და მზის სხივი ვერ სწვდება რიგიანად. ბევრს ალაგას ისეთი. მაღალი მთებიც არის, რომ ხეები ვეღარ იზრდება და მხოლოდ მუდამ მოტიტვლებულია და ბალახით მოსილი. მრავალია კიდევ შეტად მაღალი და სალი კლდეები ლივანისკენ. ამათი დანახვა საშიშია მგზავრისათვის, რადგან ბევრგან ძალიან მაღლა აღზიდულა და მორღვეულა, ხოლო ძირს მრავლად ჰყრია დიდრონი ქვები. ხშირად მორღვეულა ასეთი კლდეები და ქვეშ დაუღუბნია მგზავრი, მთელი ოჯახი და ხან რამდენიმე ოჯახიც დაუღუბნია ერთად. 1851 წ., მაგალითად, მაქახელში „კლდე კრკვიკინა“-მ 25 კომლი ჩანთქა და ერთი ძველი ნაეკლესიარი ჯამე. აჭარის ტყეებში იპოვება: კაკალი, წაბლი, თხილი, ბევრ ალაგას ხურმის ხეები, ლეღვი, ვაზი, რწყავი, მსხალი, ვაშლი და სხვა ხეხილი. ბევრია კატარი, აქა-იქ ნაძვი, წიფელა, რცხილა, ბზა და სხვანი. ბალახეული საკმარისად ბევრია, თუმცა ისე-კი არა, როგორც მურღულში, ბეთლემში

და სხალტისკენ. აქაც ხილი უფრო აღრე მწიფდება, ვიდრე სხვაგან აქეთ ქვეყნებში. ტყეები და საბალახო ადგილები აქ მარტივად იწყებენ ამწვანებ-აყვავებას და ღვინობისთვის გასვლამდე მწვანით არის შემოსილი. ნაძვი, კატარი და ზოგიერთს მაღალ ბალახსა და დიდრონს ჯაგებსაც-კი ზამთარშიაც მწვანედ გააქვთ ღალანი. უმეტესი ნაწილი აქარისა და ნაშეტურ მალლის მთა-გორაკებისა სულ გაკაფულია ძველადგანვე და საყანე ადგილებად არის გადაქცეული. ტყეები-კი ისეთია, რომ შიგ პირუტყვს თავისუფლად ვერ შეუძლიან სიარული: ჯერ გზების სივიწროვის გამო და მეორე ნადირის შიშით. ამიტომ აქეთკენ საქონელი ისე ვერ მრავლობს, როგორც სხვაგან, რადგანაც აქ საბალახე ადგილები ერთობ ცოტაა, სოფლის საქონელს არტაანის, ყარსის და ზეგნის მთებზე მიერეკებიან საძოვრად.

აქაური ხალხი მისდევს ხვნა-თესვას, უმეტესად სიმინდს სთესენ და აქა-იქ პურსაც; პურს ცოტას სთესენ, ადგილები-კი ისეთია, რომ აქ უფრო პური მოვა, ვიდრე სიმინდი; სიმინდის მოყვანა უფრო ეადვილებათ. სიმინდი აქ ისე მაღალი არ იცის, როგორც იმერეთში, ან გურიაში. უფრო ქართლის სიმინდს ჰგავს. პური უფრო მამხობლიანია. ქრისტიანობის დროს აქარაში ხალხი უფრო პურსა სჭამდაო. მაშინდელი თონებები დღესაც არის. დღეს სიმინდს, თუ პურს კეცებში აცხობენ. ლობიოსაც სთესენ, სოფლებში სხვა რამ ზამთრის სარჩოს მოყვანა და შენახვა აქ არ იციან; ხილის გახმობა, ჩირად კეთება, ან ტყლაპების კეთება არ იციან. დანდური, ჭინქარი და ლალოც-კი იციან, მინდვრის სოკო, სვინტრი და სატაცურიც მოდის, მაგრამ არ სჭამენ; მაჰმადის სარწმუნოებას ამეების ქამაც დაუვიწყებია. შერჩენიათ მარტო ლობიო და მხალი. ამასაც უხეიროდ ამზადებენ.

პირუტყვის მოშენებასაც მცირედ მისდევენ, რიგიანის ყველის კეთება აქედ აღარ იციან, ერბოს აკეთებენ. შინაურ ფრინველის მოშენებაც მცირედ არის გავრცელებული; თითო

ოჯახს 5 ქათამზე მეტი არ ეყოლება, 10 ქათამი იშვიათია; ბატი, ინდოური და იხვიც იშვიათია, თითქმის სულ არ არის. ხულაში და ქედაში მხოლოდ სამს კაცს გაუჩენიათ ბატები და ინდოურები. ბატი და იხვი-კი აქ ძალიან იმრავლებს, რადგანაც წყალი ბევრია.

აქარას შუაზე ჩამოუდის ერთი მდინარე, რომელსაც „აქარის წყალი“ ეწოდება. ამის სათავე იწყება ხულის ხეობის ზემოდ, ლორჯომის მთებთან, მერე ამ წყალს ერთვის სხალტის წყალი, ტბეთისა, ქვანისა, მერისისა და სხვ. აქარ-წყალი სოფელ კიბესთან ქოროხს ერთვის. ეს წყალი სასმელად შემრგოა და სხვაფრივ-კი ჯრგბია. ადრე თ-რმე ამ წყლით ვენახებს რწყავდნენ, რადგანაც ძველად ვენახები მის ნაპირებზედაც ჰქონიათ. დღეს ამ ადგილების ჯმეტეს ნაწილში სიმინდს სთესვენ. ნათესების მორწყვა აქეთ არ იცინ. დასთესვენ ყანებს, ან ჩარგვენ ხეებს და ისე გაუშვებენ, გათოხვნის მეტი სხვა არა სკირდება, თავისით უნდა მოვიდეს ყველაფერი. მევენახეობა და ხეხილის გაშენება ამათში სრულიად დაცემულა. ამბობენ, რომ აქეთ ვაზი ძრიელ იხვირებსო. ტყეში და ნამეტურ ნავენახარის და ნასაყდრევის გვერდით შეხვდება კაცი ბებერ ვაზს, რომელსაც მშვენივრად ასხია ყურძენი, აქა-იქ დიდრონი ღვინის ქვევრებიც ჰყრია; მარნებით ხომ სავსეა სოფლები, უფრო ეკლესიების ახლო და ნასაყდრად აღგილებთან.

აქარელნი მუშაობით ძრიელ ცოტას მუშაობენ, როგორც სხვა მაჰმადიანები, წელიწადში 3—4 თვეს. აქაურის კაცის ხელები რომ ჰნახოთ, სულ ვერ შეამჩნევთ, რომ მუშა კაცის ხელებია. პირის პატივი საიმისოდ არ უყვართ და ცოტასაც სკამენ. ამათი სადილი მქადი და ლობიოა, ან მხალი და მკირედ ყველი. ხორცს იშვიათად სკამენ. ჩაისა და ყავის სმა-კი უყვართ; თაფლიც დიდს პატივისცემიშია. ფუტკარი ბევრსა ჰყავს. ყაჭის ძაფსაც აკეთებენ, მაგრამ მკირედ. წყაროები საკმაოდ ბლომად არის. მადნეულსაც ხშირად პოულობენ. მად-

ნეულები აღმოაჩინეს სოფ. ვაიოს, კაპნისთავს და კიბეში, ოხრა, უმრა და სხვა სალებავი წამალიც ხშირია.

სოფლები გაბნეულია აღმოსავლეთიდან აქარ-წყლის და ქოროხის მარჯვნივ და მარცხნივ კახაბრამდე. სადაც-კი პატარა სწორე ადგილიანი მთები და გორაკები და ტბებია, იქ სოფლებია გაშენებული. ამათი სოფლებიც ისეთივე მშვენიერებია, როგორც ზეგანსა, შავშეთსა და ლივანაში. ყველას ხის ოდები უდგათ, ოდებს ქვითკირის ბუხრები აქვთ დატანებული, ყავრულით დახურულებია, კრამიტსაც ხმარობენ, კრამიტის კეთება აქ ძველადგანვე სკოდნიათ. სახლების იატაკი ფიცრისაა, შიგ სამი ან ოთხი ოთახია და წინ მშვენიერი აივანი აქვს. აქაურ სახლების ნახვა სწორედ სასიამოვნოა. ძველი მშვენიერი სახლებიც ბევრია. სახლების მკეთებლებიც არიან ამათში, თუმცა მცირედ. აქაც ჭანები მისდევენ სახლების კეთებას. აქარელნი არც ვაჭრობას არიან შეჩვეულნი. მთელს აქარაში მხოლოდ ორი ვაჭარი ვნახე ქედაში. ბათუმშიაც არავინ არის აქარელნი. ბათუმში ჰყიდიან სიმინდს, ხილს, თაფლს, ხანდისხან თევზს, რადგანაც აქარის წყალში, ქოროხში იჭერენ ხოლმე. როცა აქარის წყალი ან ქოროხი ძლიერ აიმღვრევა, თევზი ველარ სძლებს წყალში, ნაპირას გამოდის და იხოცება. აქარელნი ნიჩბით ჰხვეტენ და აქა-იქ ჰყიდიან. თევზის ქერას ესენი მაინც და მაინც არ მისდევენ. თუმცა აქარ-წყალში-და სხვა ღელეებშიაც იცის. თევზის საქერად ამათში ძველადგანვე მშვენიერი ბადეების ქსოვა დარჩენილა დღევანდლამდე. ამას გარდა თევზს კაკლის წენგოთი სწამლავენ და ხანდისხან ღამეც თევზაობენ. ერთ დიდს ნაძვის ხის მუგუზაღს აანთებს აქარელი და ცალ ხელში დაიჭერს, ცალ ხელში რკინის ჯოხს და შვეა წყალში; სინათლეზე თევზები მოგროვდებიან და მეთევზეც ჰხოცავს თევზს. მაჰმადიანობამ შეამცირა ქერა თევზისა. ერთს დროს თევზის ქერა ცოდვათაც თურმე მიაჩნდათ, თევზს თავზე ჯვარი აქვს გამოხმტულიო.

ურმები და ურმით მუშაობა აქეთ არ იციან; კამერს თვა-

ლითაც ვერ დაინახავთ. ამბობენ, ძველად იყო აქარაში კამე-
ჩიო. ახლა ნიადაგ ცხენებს ამუშავებენ. ყანის თესვა, მკა, ლე-
წვა და სხვანი აქ უფრო იმერულად იციან, ვიდრე ჯავახურად,
ან ქართლურად. აქარა ზეგნამდის უფრო იმერეთსა ჰგავს ყვე-
ლაფრით. ზეგნის მკვიდრნი-კი ჯავახელებსა და ქართველებსა
ჰგვანან; ლაპარაკის კილოც სხვანიირი აქეთ ზეგნელებს, ვი-
დრე აქარლებს. აქარის მცხოვრებთა გვარები უფრო ძეგებით
თავდება და ზეგნისა-კი — შვილებით. თვით ძველთ აზნაურთა
და თავადთა გვარებიც-კი ასე განირჩევა აქარაში: პირფარე-
შის—ძენი ანუ დღეს ბეჟანიძეები, შარუაშიძეები, დიასამიძეე-
ბი, თურმანიძეები, ბერიძეები, მიქელაძეები, თავდგირიძე, ნა-
კაშიძე, ნიკარაძე და სხვინი. ზეგანში: ხიმშიაშვილი, შალიკა-
შვილი, ავალიშვილი, ავალიანი, ბარათაშვილი, ბაგრატოვანი,
ჯაყელი, ორბელიანი, ერისთავი და სხვ.

ქართული ზნე-ჩვეულება აქ არ გამქრალა. ბევრი რამ
დარჩენილა და შენახულა აქ ძველებური. მაგალითად, აქარა-
ში უფრო კარგად მღერიან, ვიდრე მაჰმადიან ქართველთ სხვა
მხარეებში. ყველგან იციან ქერთული შეწყობილი ხმები და
ყველგან მღერიან ქართულად, მაგრამ უფრო უკეთესად აქა-
რაში მღერიან. აქარაში ბევრნი განთქმულნიც-კი არიან სიმ-
ღერაში. ხოჯებისა და მოღების ქადაგებას სხვა ქართველ მაჰ-
მადიანებში სიმღერა სრულიად შოუსპია და ამათში-კი მოღებს
ვერაფერი გაუწყვიათ, თუმცა აქაც ძლიერ ცდილან. ბეთლე-
მის შეუვალ ტყეებისაკენ, სოფ. აგარასა და სალორეთს ზე-
მოდ, ქელას-ყურის მთის ფერდოებზე, საცა ძლიერ ბევრია
სიმინდის ყანები და საცა მრავლად იცის თეთრი ღორი, და-
თვი, გარეული თხა, ირემი და სხვა ნადირი. ღამ-ღამე დარა-
ჯობენ სიმინდებს, აქა-იქ ნალიების ქვეშ ცეცხლი უნთიათ,
თოფს ისვრიან და ქართულს სიმღერას ამბობენ. თათრული
ენა აქ მაინც და მაინც ისე არ არის გავრცელებული, რო-
გორც შავშეთისკენ, ართვინისკენ და ქვაბლიან. ფოცხოს მი-
დამოში. ამბობენ, ვითომც ქვაბლიზნის მაჰმადიანები ქართვე-

ლები არ არიანო. აგრედვე შავშეთის ერთი ნაწილის მკვიდრნი. ოსმალთს ძველად აქაური ქართველები სჯულის ბრძოლის გამო ოსმალეთში გადაუსახლებია და მათ აღაგას ეს თათრები დაუსახლებიათ, იმათ დღევანდლამდისაც-კი შერჩენიათ თავი-ამთი ენა; ბევრ მათგანს ქართული ლაპარაკი უსწავლია, რადგანაც ქართველ მაჰმადიანთ ქალები შეირთეს და შვილებმა ქართულად დაიწყეს ლაპარაკიო. ძველად თათრების მთავრობამ და სასულ იერო წოდებამ მხოლოდ ჯავახეთის ქართველ მაჰმადიანებს დაატანეს ძალა და გაღიბირეს, ხოლო აქარაში ოსმალნი ისე არა მძვინვარებდნო.

აქარაში საიმისოდ ვერ მოუკიდნია ფეხი ოსმალურს ენას. ძალიან ნაკლებად იციან აქეთ ეს ენა. მაჰმადიანობა-კი მიუღიათ, მაგრამ ენა ოსმალური ვერ შეუთვისებიათ. არც საკვირველია ესა: საყოველღეო ლოცვები და მთლად საღმრთო წერილი აქ არაბულ ენაზედ იკითხება, ჯამეებში მოღებისაგან არც ხალხს ესმის რამე და არც თვით მოღებს, თითო-ოროლა ლოცვა იციან ზეპირად, მაგრამ აზრი-კი არ ესმით. ერთის ლოცვის შინაარსი ვიკითხე და ვერაფერ ვერ ამახსნა, რა ეწერა იმ ლოცვაში.

თუ თითო-ოროლამ იცის კარგად ოსმალური, ეს იმიით აიხსნება, რომ აქედამ ჯარი გაიყვანა ოდესმე მთავრობას და ოსმალეთში დააყენა სხვა-და-სხვა ადგილას. აი ამ უკან დაბრუნებულ ჯარის-კაცთ შეირჩინეს ცოდნა ოსმალური ენისა დღემდე, ამისთანებმა მცირედ წერა-კითხვაც იციან ოსმალური.

ასე არაფის ეჯავრება აქეთ ქართველობა, როგორც მოღებსა და მოლიებსა. ისინი უქადაგებენ ხალხს რომ გძულდეთ ქართველემიო, იმათ მოიყვანეს აქ რუსნოო. იმათთვის სამოთხეც-კი არ არსებობსო... ჯენენთში (სამოთხეა) მარტო ჩვენებური კაცი შევა, იმის კარი ქართველებისთვის დახშულია და არც აღაგია იქ მათთვის მომზადებულიო. ჩვენ რომ ვიხოცებით, ჩვენი ხორცი კვდება მარტოდ, სული-კი ჯენენთში მიდის. ქართველი-კი რომ კვდება, სულ ილუპება და

ჰქრება სულთ-ხორცითაო. იმათთვის სააქაოა დაწესებული, ქეიფი, დროს გატარება და კარგი სმა-ჭამა; საიქიო არა აქეთო.

აქაურ დედაკაცობაში ოსმალური ენა სრულიად არ იციან. ასში რომ ერთმა იცოდეს, დიდი ამბავია. ჩვეულება და ადათი ამათში სულ ისევე ქართულია დარჩენილი: ნანას ქართულად ეუბნებიან ყმაწვილებს, სხვა-და-სხვა ქართული სიმღერებიც იციან. ქართული შელოცვებიც ძალიან გავრცელებულია. ძველი დრო და მამა-პაპის აზრებიც ამათ უფრო ახსოვთ, ვიდრე მამა-კაცებს.

აქარაში ისევე დედაკაცობის იმედი უნდა გვქონდეს. დედაკაცობა უფრო ძველის მიმდევარია, ამათ უფრო ახსოვსთ, რაც ყოფილა ამ ქვეყანაში ოდესმე. ოსმალობა, ენა ოსმალის, ამათ ზნე-ჩვეულება ძალიან ნაკლებად არის გავრცელებული მათ შორის. ან-კი საიღამ: უფრო სახლში არიან მომეტებული ნაწილად და ამის გამო თუ ესმით რამე, ისევე ქართული, თუ ჰხედავენ ვისმე, ისევე ახლო-მახლო მეზობლებს, ისევე უფრო დედაკაცობას, ვიდრე მამაკაცებს, რომელნიც ხშირად დადიან შორეულ სოფლებსა და დაბა-ქალაქებში, არიან გართულნი სხვა-და-სხვა საქმეებში და როცა შინა სხედან, მაშინაც სამლოცველოში, ან კიდევ მოლებთან და ხოჯებთან ატარებენ დროს მუსაიფით. ხოჯა-მოლებისაგან-კი სულ ერთთავად ის ესმით, რომ მოსლიმანობა კარგი სარწმუნოებაა, გიაურები უნდა გეჯავრობოდესთ და სხვ. ერთს დედაკაცს გაეგო, რომ მე მივედი მათს სოფელში, ქრისტიანი კაცი. გაჰხარებოდა ძალიან და ეთქვა, მაღლობა ღმერთს, ამ დროსაც მოვესწარიითო. ასე გამიგონია მამა-პაპათაგან, რომ დრო მოვა და მოვლენ აქ ქართველები, ქრისტიანები და აბა უნდა ეცადოს ჩვენი სოფელი კარგა დაუხვდეს. ისინი-ლა თუ ილოცავენ ჩვენითვის, თორემ ჩვენის მომავლის იმედი აღარა გვაქვსო.

ქობულეთის შემდეგ აქარაში უფროა გავრცელებული ქართული ენა. ქართული, რასაკვირველია, უფრო დედაკაცობამ იცის კარგად. წერა-კითხვის ცოდნა-კი იშვიათია, თუმცა აქეთ

მაინც უფრო ბევრმა იცის, ვიდრე სხვაგან სადმე პაპმადიან ქართველებში, ქობულეთის გარდა. აქარაში სცხოვრობენ ბენი ბეთანიძენი. ერთს ბეთანიძეთაგანს შვილები სტამბოლში გაუგზავნია სასწავლებლად, 1879 წლიდან იქ თურმე არიან ყმაწვილები. მათს დიდი დედას ძლიერ მოუწოდებია მათი ნახვა და წასულა სტამბოლს. თან ეშინოდა თურმე, ვაი თუ ჩემმა შვილის-შვილებმა ქართული აღარც-კი იციან, მე ოსმალური არ მესმის და როგორ-ღა უნდა ველაპარაკოვო. ძალიან გახარებოდა, როცა ენახა შვილი-შვილები და დარწმუნებულიყო, რომ ქართული არ დაჰვიწყებოდათ. შვილებო, ეს ოსმალური კარგად გისწავლიათ ლაპარაკიც, წერა-კითხვაც, ჩვენებურს რაღას ეუბნებითო. როგორაო, გაჰკვირებიათ ყმაწვილებს, განა ჩვენებური ანბანიც არისო. როგორ არ არის, მე თითონ ვიციო, ქართული ანბანი ჰქვიათ. მოუწერია დიდი-დედას სახლში წერილი შვილთან, მოწვევთ ანბანი და გამომიგზავნეთ, უნდა ქართული ვასწავლო ჩემს შვილის შვილებსაო.

შვილი ამდგარა და გაუგზავნია 4 ცალი „დედა-ენა“ და რამდენიმე წერილი ქართული წიგნები.

მთელს აქარაში დღეს არ მოიძებნება ერთი სასწავლებელი, ერთი გაგებულნი ხოჯა, ერთი რიგიანად შესმენილი კაცი. ექიმის ხსენება ხომ აქ არ არის, აგრედვე ფერშლისაც. ზოგს-კი შეუგნია ბევრი რამ, მაგრამ ესენიც შეშინებულები არიან და ხალხში ვერაფერს ამბობენ. ქედის მოლა დიასამიძემ ქართული წიგნები უბეში დამალა, ხოჯამ არ დამინახოსო, ძრიელ ეჯავრებოა. აქარელთ ცხოვრებაც მეტად ჩუმი, წყნარი და შეუმჩნევი.

თოფისა, დამბაჩისა და ხანჯლის ხმარება-კი მარჯვედ იციან; თოფის და დამბაჩის სროლას ბავშვები 7 წლიდანვე იწყობენ.

გაცარცვაც მოხდება ხოლმე აქეთ. ყაჩაღად გავარდნა ხომ საქებურ საქმედ მიაჩნია ბევრს. ბევრი ახალგაზრდა მოსხვეპილი ბიჭი ნატრობს ყაჩაღად გავარდნას, თუმცა შეძლე-

ბულნიც არიან და არაფერი გაქირვება არ ადგიათ. სწორედ ასეთი იყო სელიმ ფაშის დროს ყაჩაღი ჩახალ-ოღლი თურმანიძე და ქანეთილამ გადმოსული ყაჩაღი ურდანი-ოღლი, ნამყოფი აფიკრად ოსმალეთში, ქალების მოტაცებაც აქ სულ უბრალო საქმეა და ძრიელ ხშირი.

სახელმწიფო ხარჯის გადახდა ძნელი არ არის. კომლს წელიწადში ზოგს 2 მან. შეხვდება და ზოგს 3 მან. ზოგს მეტი და იშვიათად აიწვეს 10 მანეთამდე, უფრო 5 — 6-მდეა, მაგრამ ხშირად ამის წინააღმდეგნიც არიან, არ შეგვიძლიან ამ ხარჯის მიცემა, ფუხარა ვართო. ოსმალეთში მაგრე არ არის, მაგრამ იქილამ უარესი ამბები მოსდით. ვინც წავიდა იქ, თითქმის ყველა დაიღუპაო.

ამის წინად ერთი მაჰმადიანი ოსმალეთში წასულა მუჰაჯირად და მერე ისევე მალე დაბრუნებულა. იქ დარჩა მხოლოდ ამის დედა და ცოლიანი ძმები. დედა თურმე უკან მოსტირის აქარას და თავის შვილს უთვლის, ნეტავ ერთხელ კიდევ დამანახება ჩვენი აქარა, მანდაური ღრუბელიო და მერე ვინდა მომკლა და ერთ დღესაც ნულარ მატოცხლაო. მანდედამ წამოსულებს ცრემლები მოსდით და მწარედ სტირიან თავიანთ ქვეყნისათვის.

აქარელთ ტანთ საცმელი ისეთივე აცვიათ, როგორც სხვა ქართველ მაჰმადიანებს; ვიწრო შარვალი, მოკლე ჯონიოს და ზოგს იტალიური პალტო. თავზე ყაბალახი, ფეხზე ზოგს ჩუსტები და ზოგს ევროპიული ჩექმები. ევროპიულს ტანთ-საცმელს ესენი არ ერიდებიან, გარდა ქუდისა; ამათში კაცმა რომ „ფურაშკა“ ან სხვა რამ ქუდი დაიხუროს, სჯულიდამ გადამდგარი იქნება და გაგიაფურებული. ნაბდისა და ბუხრის ქუდზე-კი არას ამბობენ, ნაბდის ქუდს ადვილად დავიხურაყთო; ჰნატროქენ კიდევ კახურ ნაბდის ქუდს. აწინდელ ტანთ-საცმლის ტარება აქეთ ამ 150 წლის წინად შემოუღლიათ, თორემ, როგორც ამბობენ აქარელთ ღრმა მოხუცებულები: ქრი-სტიანობის დროს და მაჰმადიანობის პირველს წლებში აქა-

რელთ ჯავახურად სცმიათ. მაშინ თავზე ბუხრის ქუდები თურ-
შე ეხურათ, ტანზე ჩოხა-ჩერქესკები, ზოგს გძელ სახელებიანი
კაბა (სპარსულ-ქართული კაბა:) ისეთი წაღები ეცვათო, რომ
წაღების წვერებს ჭყავის გრძელი წვერები ჰქონდაო, როგორც
თფილისშიაც იცოდნენ 1870 წლამდის.

ქალებსაც ისეთივე ტანთსაცმელი ჰქონიათ, როგორც სა-
ქართველთს სხვა ქალებსაო, გლეხის ქალებს ჩადრები და შა-
ღები ეხურათო და დიდის კაცის ცოლებს რიზაიშაღები, ქა-
თიბი და სხვანი; მაჰმადის სარწმუნოების მიღების შემდეგ
ყველგან საერთოდ ჩადრი იქმნა მიღებული, რადგან ჩადრ ქვეშ
მყოფი დედა-კაცი უფრო ადვილად დაიფარავდა სახესაო. ქარ-
თული კაბებიც მოსპესო და მიიღეს წითელ-ყვითელი ჩითის
კაბები, ოსმალურებრ. ლეჩაქის მაგიერ შემოიღეს ფესის ტა-
რება, ნიშნად მაჰმადიანობისა, მაგრამ ეს ყველგან ვერ იქმნა
მალე მიღებული; ქალებმა ძლიერ იუარეს თურმე. ნამეტურ
აქარელთ ქალებმა: ჩვენ ქუდებს ვერ დავიხურავთო. ზეგნელთ-
კი ადვილად მიიღეს, მაგრამ არა დიდის ხნით; მალე მისცეს
დავიწყებას და ამ 30 წლის წინად სულ მიატოვეს ქალებმა
ჩადრ-ქვეშ ფესის ტარება.

აქარელნი ძველადგანვე მუშაობას და ვაჭრობას იყვნენ
შეჩვეულნი; ვაჭრობაში ზღვის ნაპირები და ლაზისტანი უწყ-
ობდა ხელს. აქარელნი იყვნენ ძველად მხნე მუშა-კაცი, მხვნელ-მთესველნი, სახლების მკეთებელნი, ეკკლესიის მამუ-
ნებელნი. ვახუშტი ამბობს, რომ სამცხეში „არ მოიპოვება სო-
ფელი, დაბა, აგარაკი, რომელსა შინა არ იდგეს საყდარი, ანუ
ეკკლესია თლილის ქვით ნაშენნი, ორი ან სამი, დიდი და
მცირენი“. სამწუხაროდ დღეს ასე აღარ არის და აქარის სო-
ფლებში თითო ნაშთსაც იშვიათად შეხვდება კაცი, ისიც დან-
გრეულ-დაქცეულს. მხატვრობაც ყოფილა ამათში წინად. ჩვენის
მატიანის თქმით, შესანიშნავი ხელოვან მხატვარნი ძვე-
ლად უმეტეს სამცხელნი იყვნენო. საერო მკურნალობის ხე-
ლობაც ყოფილა ძველად აქეთ გავრცელებული. იშვიათად

შეხვედბა კაცი ეხლო ძველებურს კარაბადინებს. სოფელი არ იყო ისეთი, რომ ერთს ან ორს არ სცოდნოდა ხალხური, შინაური ექიმობა. ერთი ძველებური კარაბადინი, როგორც „ივერია“-შიაც იყო მოხსენებული, აღმოჩნდა მხოლოდ აქარის სოფელს საღორეთში.

აქაური ქალები ხელოვნების მიმდევარნიც ყოფილან. მთელ დასავლეთ საქართველოს სამღვდელიო სამოსელი სულ აქეთ იკერებოდა. აქედამვე იგზავნებოდა აღმოსავლეთ საქართველოში ნაქსოვ-ნაკერ საეკლესიო სამკაული: დაფარნები ოქრო მკედისა, აღსავლის კარების ფარდები, ოლარები, ხატების ფარდები და მღვდელ-მთავართა შესამოსლები. ამის ნიშნები ღღევანდლამდეა აქეთ დაშთენილი, ნამეტურ იმ ოჯახებში, სადაც ძველად რომელიმე წვერი ოჯახის სასულიერო წოდების ყოფილა. ასეთ ოჯახებში ღღესაც მოკრძალებით ინახავენ ქალები ძველს საეკლესიო ნივთებს. როგორც ძველად, ისე ღღეს აქაურ ქალები ამზადებენ: ძაფს, შალს, ჩაფარიშებს, არშიებს და სხვა-და-სხვა ქსოვილებს; ტანისამოსს და ყაბალახებსაც ესენი ჰკერავენ, თავიანთს ლურჯს და თეთრს ჩადრებსაც ესენი ამზადებენ; პირ-ზადეების ქსოვაც კარგად იციან.

აქაურ მოხუცებულთა თქმით, ძველად აქარაში ქალების მოტაცება ისე არ სცოდნიათ, როგორც ეს ღღეს არის. ქალის გულისთვის გადამტერება, სისხლის აღებას საქართველოს ზოგიერთ მთიულნი ძველადგანვე მისდევდნენ. ქრისტიანობის დროს წელიწადში ერთი მაგალითიც არ იქმნებოდა, რომ ვისმეს გაებდნა კაცის კვლა, ან ქალის მოტაცებაო. ქალების გათხოვება ძველად აქეთ უმზითვოდ სცოდნიათ და არცა-რა ხარჯი სასიძოებს ჰქონიათ დავალებული.

მაჰმადის სარწმუნოების მიღების შემდეგ-კი სხვაფერ შეიცვალა საქმე. მუღმივმა ომებმა აქარელნი დააჩვია, უბრალოდ ხალხის ცარცვას და კაცის კვლას; ამ საქმეში ოსმალნიც უწყობდნენ ხელს, თუ ახლად გამაჰმადიანებულ ქართველი ქრი-

სტიანს მოჰკლავდა და გასცარცვავდა, ასე აქეზებდნენ: შენ უეჭველად ცხონდები, პირდაპირ ჯეენეთში (სამოთხეში) შეხვალ, რაკი კერპი, გიაური მოჰკალიოა“.

მაჰმადიანები ქართველებს სხვათა შორის კერპებსაც ეძახიან, კერპების სურათებს ემთხვევიან ხოლმეო. ერთმა მეტად ნიჭიერმა ქართველ ხოჯამ ასე მითხრა:— „თქვენი ყველაფერი კარგია, ყველაფერი მომწონს, მაგრამ ერთი ისაა ცუდი, რომ სურათებს ჰკოცნით და მეორე კიდევ ქელეხებით ხალხს ჰკლუპავთო“.

მაჰმადიანობის გამო, ქალების ყოფა-ცხოვრება მათდა საზარალოდ შეცვლილა: წინად ხატობა სცოდნიათ, ქირსა და ლხინში სიარული ქალიან-კაციანად. რაკი ეს ჩვეულება გადავიარდნილა, რაკი ქალი ჩაკეტილა სახლში და პირბადე შემოდებულა, ქალის გათხოვებაც დაბრკოლებულა. ქალის გათხოვება ახლა აქეთ სრული უფლებაა დედ-მამისა. თვით ქალს არა ეკითხვის-რა. ვინც უკეთესს პირობას მისცემს სასიამაოროს, ქალსაც ის წაიყვანს, აი ამას მოჰყვა ქალების ვაჭრობა, მოტაცება და სხვ.

დღეს სოფელი აღარ არის, რომ არავინ ჩიოდეს, ქალი მომტაცესო. აქაური ციხეები სავსეა ქალების მომტაცებელ სასიძოვებით. აქაური „მეჯლიშები“ და სამმართველოებიც თითქმის ამ საქმეებით არის დატვირთული. ბევრს ალღავს ამის გამო დიდი დავიდარება და შეძულებაა ატეხილი, სისხლის ღვრავა ჩამოვიარდნილი, ერთმანეთის აკლებია გავრცელებული. ამას წინად სოფ. დერე-ხოხნელს ხოჯასაც-კი მოსტაცეს ქალი, 13 წლისა. დიდი აღიაქოთი გამოიწვია ამ საქმემ. ამის გამო ხოჯებმა ქადაგებაც-კი დაიწყეს ჯამეებში. მე მქონდა შემთხვევა შენახა ზოგიერთი ასეთი სასიძო პატიმრები და მეკისხა მათთვის ქალის მოტაცვის მიზეზი. მათ ასე მიპასუხეს: ჩემმა სასიამაორომ ფულის თხოვნა დამიწყო, მე იმდენი ფული არ მქონდა, ღარიბი კაცი ვარ და გოგო მოვიტაცე, ახლა, რაც უნდათ, ის ქნან, თუნდ ციმბირში გამგზავნონ.

ბევრგან მშვიდობით ათავებენ საქმეს და ახტს (შერთვას) ახერხებენ, მაგრამ ზოგჯერ-კი ასეთი მორიგება ვერ ხერხდება და დამნაშავეებს აქა-იქ ჰგზავნიან რუსეთის გუბერნიებში. ვინც მოასწრობს და თავს უშველის, ფირალათ მიდის და შემდეგ ოსმალეთში გადადის. ციმბირის და რუსეთში გაგზავნის აქეთ ძლიერ ეშინიანთ.

განვაგრძოთ იმის ამბავი, თუ რას ამბობს ხალხი თავის გამაჰმადიანობის გამო. რაკი ძალ-მომრეობითა და სასტიკობით საიმისოდ ვერას გახდნენ და ქვეყნის გამაჰმადიანების საქმე ძალიან ჰოკმანით მიდიოდა, ოსმალეთის მთავრობამ ახლა სხვა ღონისძიებას მიჰმართა. ეს ღონისძიება იყო ტკბილი მოქცევა და დაყვავება ერისა, აღთქმა მრავალ-გვარის წყალობისა, დიდის საჩუქრის მიცემა საიქიოს მუჰამედისაგან. შეუსრულდათ გულის წადილი. აქარაშიაც შესწყდა სჯულის გამო გამუღმებული ბრძოლა და სისხლის ღვრა. როგორც ამბობენ, იმოდენი სისხლი სამცხის არც ერთ მხრის ქართველობას არა აქვს დაღვრილი, რამდენიც აქარელებს დაუღვრიათ ქვეყნისა და სჯულისათვის. ეს ყოველ აქარელმა ბეგმა და აღამ იცის და ყოველ ამას ისინი თამამად ლაპარაკობენ.

ბევრის მცადინეობით ოსმალებმა აქარელნი გაათათრეს; რასაც დაჰპირდნენ ყველაფერი აღუსრულეს; ეკლესიებში მღვდლების რიცხვი შემცირდა; ვინც თათრობას მიიღებდა, იმ მღვდელს ყადობას აძლევდნენ; ნელ-ნელა ლაზის ჯანიდამ იწყეს ხოჯებმა შემოსვლა, როგორც ქართული ენის მცოდენნი, ხალხში მეცადინეობდნენ მაჰმადის სარწმუნოების განმტკიცებას და მკვიდრს საფუძველზედ დამყარებას. პირველ ხანებში თათრულს სჯულს ეკლესიაში ასწავლიდნენ და ალოცებდნენ არაბულად. ხალხს ეუბნებოდნენ: ჯამეებად ისევ ეკლესიები გვექმნებაო, რადგანაც ესეც მღვთის სახლიაო; ამითი უფრო იბირებდნენ და იმადრიელებდნენ ახალ გამაჰმადიანებულ ქართველთ. სხალტის ეკლესიაში, ტბეთში, ოპიზას, ხახულს, იშხანს, ანჩას და პარხალში თი-

თქმის ამ დროდამ იწყება მაჰმადის წესით ლოცვების აღსრულება. პარხალი, ანჩა, იშხნის დიდი ტაძარი, ხახულისა და სხვა ტაძრების თითო ნაწილი დღევანდლამდე ჯამეებად არის დაშენილი. ხახულის ხეობა დღესაც ოსმალეთის სამფლობელოშია.

ნელ-ნელა გაავრცელეს ოსმალთ თავისებური ზნე-ჩვეულება და შემოიღეს წეს-წყობილებაცა, დაამკვიდრეს თავიანთი კანონ-მდებლობა და მერე დაიწყეს მეცადინეობა, რომ აქარელთათვის შეეჯავრებინათ ქართველნი და საქართველოს ხსენება. ოსტატურის მეცადინეობით მალე შეაჯავრეს აქარელებს ქართველები და მცირე ხნის შემდეგ აქარელ ქართველნი თავიანთ მოძმე ქართველთ სისხლის მსმელებად გარდააქციეს. საქმემ იქამდის მიაღწია, რომ აქარელთ იწყეს საქართველოდამ ყმაწვილების მოტაცება და ოსმალეთში კარგ ფასად გასყიდვა. გაიმართა „გოთაულობა“, ე. ი. ტყვისა და ყმების ყიდვა-გაყიდვა. აქარელნი თავისუფლად გადმოდიოდნენ გურიაში, იმერეთში, ქართლში და სხვა ადგილებში ყიდულობდნენ და იტაცებდნენ გოგო-ბიჭებს, გადაჰყვანდათ ოსმალეთის საქართველოში და მერე აქედამ მიერეკებოდნენ შავი ზღვის ნაპირას მდებარე ქალაქებში და ჰყიდნენ. ყოვლად დამლუპველისა და სამწუხარო ჩვეულების ამბავი აქარაში დღესაც ბევრს ახსოვს; ბევრნი დღესაც ცოცხალნი არიან მათ შორის, რომელნიც ამ სამარცხინო საქმეს მისდევდნენ.

რაკი ოსმალნი დარწმუნდნენ რომ აქარელნი ახლა-კი ნამდვილ ვათათრდნენ და ერთგულნიც გახდნენ ჩვენიო, რაკი ოსმალთ აშკარად შენიშნეს, რომ ეს ერთის სისხლის ხალხი, ერთი ენისა, ერთის ქვეყნის ერი, ერთი ზნე-ჩვეულების და სარწმუნოებისა ორად გავყავით, ერთმანერთი შევაჯავრედ და ერთმანერთის სისხლის მსმელად ვაქციეთო. იფიქრეს, რომ ახლა-კი აღვილი იქნება აქარელთა დახმარებით და წინამძღოლობით გავითარეშოთ საქართველოს დანარჩენ ადგილებშიაცა, ძმას ძმისთვის ხანჯალი გავალესინოთ, ერთის ენის ხალხი

ერთმანეთს ვაქლექტინოთ და მერე მთელი საქართველოც და-
ვიმორჩილოთო. არც შესცდათ ანგარიში: აქარელთა დახმა-
რებით დაიქირეს ჩაქვი, ქობულეთი, კინტრიშის ხეობა 1771
— 1795 წლებში და ამათის მეოხებითვე მოახერხეს მათი გა-
თათრება. მაგრამ ამბობენ, რომ ახალი ვათათრებულ ქარ-
თველებიც ხშირად ღალატობდნენ ოსმალთაო, გაცხარებულ
ომის დროს თავიანთ მოძმე ქართველთ ბანაკში გადადიოდნენ
და ოსმალთა წინააღმდეგ იბრძოდნენ მწარეთაო. ასე მიამბო
ეს გარემოება სოფელ აქყველ 120 წლის მოხუც ქამჯარაძემ.

ოსმალებმა მალე უბოვეს წამალი ამასაც და საქმე იქამ-
დე მიიყვანეს, რომ „ჯაშუშობაც“-კი გააჩინეს და აქარელი
ხშირად, თავისუფლად აბეზღებდა იმ მოძმეს, რომელიც-კი ოს-
მალთა წინააღმდეგ გაივლებდა რასმე გულში და ან წინააღ-
მდეგობას გაჰბედავდა საღმე და გამოაცხადებდა. უფრო ბე-
გიბმა და ალიებმა დაუწყეს ერთგულობა მთავრობას; ამიტომ
ოსმალებმა მალე აქარის გამგეობას თავი გაანებეს და მთელი
ეს მხარე ბეგებმა და ალიებს ჩააბარეს, ამათ მიანდეს და ყო-
ველის თემისა და ხეობის გამგეთ თითო ბეგი და ალია განა-
წესეს. ყოველივე ამათ ნებაზე იყო ახლა. ოსმალი აღარათერს
საქმეში აღარ ერეოდა. ქვეყნის მართვა, წეს-წყობილება, კა-
ნონმდებლობა, ხარჯის გარდახდა, განაწილება, გზებისა და
ხიდების კეთება, სულ ამათზედ იყო დამოკიდებული. ყოველს
ბეგს თუ ალიას ხელში შერჩა თავის საბეგოოს და საალიოს
გამგეობის უფლება მემკვიდრეობით, ციხე-კოშკების პატრონო-
ბაც, რასაკვირველია, იმათ ებარათ და 1850 წ. მთლად ჩა-
მოერთვათ ეს უფლება და ყოველივე მათი საკუთრება სახელ-
მწიფო საკუთრებად შეირიცხა.

იმავ თავითვე ოსმალებმა დააწესეს ყადებისაგან შემდგა-
რი „მეჯლიში“ ე. ი. სასამართლო. როკელშიაც „ყურანის“
თანხმად არჩევდნენ ყოველს საქმესა და საჩივარს, ნამეტურ
ცოლ-ქმრობისა, ნათესავობისა და სასულიერო უწყების შე-
სახებს. უმეტეს ნაწილს საერო საქმეებისასაც „მეჯლიში“ არ-

ჩვედა. ვინც მეჯლიშის გარდაწყვეტილებას არ დასჯერდებოდა, შეეძლო, საჩივარი ბათუმის მუფთან გადაეტანა; თუ იმის განაჩენსაც არ დაჰყაბულდებოდა, მერე შეიხულ ისლამთან უნდა ეჩივლა. „მეჯლიში“ შესდგებოდა ოთხის კაცისაგან, უმეტესად სასულიერო წოდებისას ირჩევდნენ ხოჯებს, და ამ არჩეულთ სახელად „ყალი“ ეწოდებოდა. წინად „მეჯლიში“ ქრთამების აღებას ძრიელ მისდევდაო; ქრთამს იყოფდნენ ყაღები და ბეგები, ამის გამო დიდი უსამართლობაც იყოვო, სოფ. დერე ხოხნელ ხოჯა მახაკაძემ გვიამბო:

აქარის ბეგებმა რაკი პატარა ძალ-ლონე ჩაიგდეს ხელში, მალე ისე გათამამდნენ, რომ ერთმანეთსაც დაუწყეს დევნა, ხოცვა და ქლექა. ერთის ხეობის ბეგი ებრძოდა მეორეს, აღიადეავებოდა და ეჩხუბებოდა აღიას და იყო მათ შორის განუწყვეტელი შური და მტრობა, ასეთის სადავიდარაბო საქმეების გადაწყვეტა და მერე მორიგება მოჩხუბარ-მაშფოთართა პირველად ადგილობრივ ხერხდებოდა, მაგრამ გავიდა ხანი და ასეთი სასტიკი ზნე ისე გახშირდა და ისე გამწვავდა შური და მტრობა, რომ მალე ოსმალებიც ჩაერივნენ. მაინც ხმას არ სცემდნენ, უყვავებდნენ და კიდევაც აქეზებდნენ, საჩუქრებსაც უგზავნიდნენ მთავრობის წარმომადგენელნი. ოსმალეთს აქარაზედ ხარჯი უფრო მეტი ჰქონდა და აღებით-კი ვერაფერს იღებდა. შემდეგ და შემდეგ აქარელთა ერთმანეთის ქლექა-წყვეტამ ოსმალნი ერთობ დააფიქრა; საქმემ იქამდის მიალწია, რომ ოსმალეთის მთავრობამ აქარა დამნაშავეთა ბუდეთ გადააქცია, და ვინც-კი ოსმალეთში დააშავებდა რასმე, აქეთვე უკრავდნენ თავსა. რამდენისამე ხნის განმავლობაში, ოსმალთა მეოხებით ეს მხარე გაივსო იქილამ დასასჯელად გამოგზავნილ ყაჩაღებით. ახლა ამათ იწყეს ხალხის ძარცვა, ხოცვა და ქლექა. დაემხო ყოველივე წესი და რიგი, წახდა ძველებური ზნე და პატრიოსნება.

ოსმალთ ქართულ წიგნებსა და ენასაც თავის დროსვე მიაპყრეს ყურადღება. ქართულის ენის და მწიგნობრობის წი-

ნააღმდეგ მოღებმა და ხოჯებმა დაიწყეს ბრძოლა. ტრაპიზონ-სა და სტამბოლში ნასწავლი მოლა-ხოჯები ხაფიზნიც და ყურანის ზეპირად მცოდნენი - სასტიკად სდევნიდნენ ენასა და წიგნებსაც. ჩვენ თათრები ვართ და არა ქართველებიო, სჯულიც თათრული გვაქვს და ენა და წიგნიც თათრული უნდა გვექონდესო, ამბობდნენ ისინი. ეცადეთ, რომ ქართული დაივიწყოთ და ის ენა ისწავლოთ, რომელიც ღეთის ენაა და რომელითაც ლაპარაკობდა ჩვენი მუჰამედიო. ქართული წიგნებიც ან დასწვით, ან წყალში გადაყარეთ, რადგანაც უწმინდური-აო. ნელ-ნელა ამ საშინელმა ქადაგებამ თავისი მწარე ნაყოფი მოიტანა: ბევრმა ქართული დაივიწყა, თავისი დედა-ენა უგულვებელ-ჰყო და წიგნებიც დასწვა. ეს არის მიზეზი, რომ ქართულის წიგნის და ხელთ-ნაწერის ხსენება თითქმის აღარ არის აქარაში. მოხუცებულნი აქარელნი ამბობენ, რომ ბევრი ძველებური წიგნი დასწვა ხალხმა, ძველებური ნივთი გააქრო და გადააშენაო. ძველ ნივთებს, დამპალ წიგნების ფერფლს და სხვა ამისთანებს დღესაც ჰპოულობენ ნაეკლესიარებს ახლო. ლივანში ამას წინად იპოვნეს ერთი ზარი მიწის თხრის დროს.

ამბობენ და ერთმა მწიგნობარმა ბევმაც გადმოძეცა, რომ სუნის სარწმუნოების ოსმალებში ოთხი მწვალეობა არსებობს, ერთი მეორეზედ უარესიო. ერთი მწვალეობა ყველაზედ უსასტიკესია, ამ მწვალეობას თავის სახელ-წოდებაც აქვსო, ყოველთვის ოსმალები, სადაც-კი ქრისტიანებს იჭერდნენ და ათათრებდნენ, იქ მერე ამ მწვალეობელთა მოძღვრება შეჰქონდათ თურმე; ქართველთ მაჰმადიანებისთვისაც ასევე უქნიათ და ქართველებშიაც ამ მწვალეობის მოძღვრების ზოგიერთი თვისება გაუვრცელებიათ, რის მეოხებითაც ქართველებშიაც დამკვიდრებულა სასტიკი ფანატიზმი, ქართველ მაჰმადიანები ფანატიზმით თვით ძირეულს ნამდვილს ოსმალებსაც-კი სპარბობენ. ეს გარემოება თვით ოსმალთაც უკვირთ. ოსმალთა ხოჯები ახლად გაათათრებულ ქვეშევრდომთა შორის იმიტომ

ჰქადაგებდნენ ამ მწვალებლობას, რომ ამის მეოხებით სამუდამოდ მოესპოთ მაჰმადიან ქართველთ კავშირი და მონათესაეობა ქრისტიან ქართველებთან, ანუ ერთის გვარის და შთამავლობის ქრისტიანთ და მაჰმადიანთ შორის სრული განსხვავება და სიძულილი და მტრობა დაეთესათ. ამათ მიადწიეს თავიანთ აზრს და ქართველ მაჰმადიანი ისე ვადამტერეს ქართველ ქრისტიანს, რომ ამ მტრობას ჯერ-ჯერობით ვერაფერი მოსპობს გარდა ქართული წიგნის სწავლისა.

ამ მწვალებლობის გავრცელება 1630 წლიდგან დაუწყიათ, ათაბაგობის შემდეგ. 1745 წლებში ხოჯები ოსმალს მთავრობას უმტკიცებდნენ, რომ დღეის შემდეგ ქართველ მაჰმადიანთ შიში ნულარა გაქვთო, ისინი ნამდვილი მუსულმანები არიანო, აღარ აჯანყდებიანო. სჯულის მხრივ განდგომის ფიქრი ნუ გაქვთ, იქნება სოფლის საქმეზედ, ან ხარჯის გამო სთქვან რამეო. დაიმედებულთ ოსმალთ 1750 წ. განიზრახეს ჯარის-კაცთა (ნიზამი) გაყვანა და ეს ძალეც გამოეცხადათ ქართველთ, მაგრამ ამათ არა ჰქმნეს, პირველს ხანებში დიდად იუარეს, მერე-უკი დასთანხმდნენ, რადგანაც კინაღამ ოსმალთა და ამათ შორის ომი ასტყდა. ჯარის კაცნი ოსმალეთში მიჰყვანდათ და იქ იმსახურებდნენ 7 წელიწადს. სამსახურის შემდეგ ყველა შინ ბრუნდებოდა, იქ იშვიათად ჰრჩებოდნენ; თუ ვინმე რჩებოდა იქ, ისიც იმ შემთხვევაში, თუ კარგს საქმეს რასმე იშოვნოდა, მაშინ თურმე სულთნის სასახლის იანგიჩარებად ქართველნი იყვნენ, როგორც უფრო ფანატიკნი და ერთგულნი სულთანისა. სულთანმაც იცოდა და ამიტომ უფრო სცემდა ქართველებს პატივსაო.

ამ ჯარის-კაცთა მეოხებით შემოვიდა და მოიფინა აქა-იქ თათრული ენაო, თორემ 1820 წლებამდის აქარაში ასში ხუთ კაცმაც არ იცოდა თათრული ენა. ამათ უფრო წაახდინეს აქარელნი, ბევრი-რამ ცუდი საქმე შემოიტანეს და განავრცელეს აქარაში, ნამეტნავად გააორკეცეს თოფისა და დამბაჩის ხმარება, ქართველთა მტრობა, საქართველოს საზღვრებზედ ქურდუ-

ლად გათარეშება და ტაციობა. აიყოლიეს მთელი ხალხი და უკანასკნელ ომის დროს აქარელნი დიდს იმედებს აძლევდნენ ოსმალებს, რომ ბათომისაკენ რუსებს და ქართველებს ჩვენ ვეყოფითო. ოსმალებიც დარწმუნდნენ და აზიტომ აქარლებს და სხვებსაც დაურთვეს დიდ-ძალი თოფის წამალი.

უამთა ვითარების მეოხებით აქარელნი ქართველებისათვის ისეთ მტრად და სისხლის მსმელად გარდიქცნენ, რომ 1770 წ. აქ ოსმალებს დიდის ერთგულებით დაუხვდნენ და აღთქმა მისცეს, რომ თუ საქმე იქნება, თქვენ არ გიღალატებთ და ჩვენ ჩვენს ქვეყანაში მტერს არ შემოუშვებთო. ამას გარდა, ქართველებს სადაც მოვასწრებთ, იქვე დავჭრით თავებს და ვეცდებით, რომ წთელი საქართველო დავიმორჩილოთ და გავათათროთო. ამ დრომდის-კი ოსმალებსა და აქარელებში არაფერი განწყოფალება არ არსებობდა. მეცხრამეტე საუკუნეში აქარელები ოთხჯერ აჯანყდნენ ოსმალთა წინააღმდეგ, 1815, 1830, 1845 და 1852 წლებში.

ჩვენ აქ მოვიყვანთ მხოლოდ ზოგიერთს შემთხვევას. 1845 წ. აქარელთ ამოირჩიეს რამდენიმე თავი კაცი, აქ იქ გაამაგრეს ზოგიერთი ციხე-კოშკები და აუჯანყდნენ ოსმალეთის მთავრობას. მალე აქარაში ოცი-ათასი ოსმალის ჯარის-კაცი მოვიდა, თოფ-ზარბაზნებით დაიარაღებულნი; ესენი ოთხსავ კუთხივ მოედნენ აქარას და იწყეს ზარბაზნების სროლა და ომი, მაგრამ აქარელებს ვერაფერს აკლებდნენ, ესენი ისეთ ადგილებში იყვნენ ჩასაფრულები, რომ ოსმალებს სჯობნიდნენ და ამარცხებდნენ. ამ ომში აქარელებმა დიდ-ძალი ხალხი გაუწყვიტეს ოსმალთ. აქარელებს წინამძღოლობდნენ ჰაჯი ასან-ბეგი ბეჟანიძე, სოფ. ზენდიდელი, სოფ. აგარიდგან დევაძეები- სოფ. ორკოდგან ალიქ-ოღლი შარვაშიძე და მრავალნიც სხვანი, იმ დროის აქარელნი, გამოცდილ ვაჟაკნი.

ამ ომში აქარელებს უღალატა ისევ და ისევ საქართველოს ძველის მოღალატეების გვარის წევრთაგანმა, სოფ. ძენ-წმანელმა ხეირულა-ბეგ ჯაყელმა. ამან გასცა აქარელთ ყო-

ველი საიდუმლო და ოსმალთ მიემხრო. ამ ლალატის მეოხებით ოსმალთ გაიმარჯვეს და ყოველი ციხე და სიმაგრეები აქარისა დაიჭირეს. გამცემი ჯაყელი ხალხს აშოშმინებდა: დაწყნარდით, დაშოშმინდით, ოსმალნი არაფერს გიზმენო; ხალხი დაწყნარდა. ამის შემდეგ მოთავენი პატიმარ ჰყვეს და სტამბოლს გაგზავნეს. ხალხს დიდი ხარჯი დაადვეს, კომლზედ 25 მან. ამას შეაკეცეს ის ხარჯიც, რაც ამათთან ბრძოლაში დაიხარჯა. ხალხი ძალიან შეწუხდა, მაგრამ რას იზამდნენ, ოსმალთ ოთხსაე-კუთხივ აუარებელი ჯარის-კაცები დაუყენეს. აქარელთ ლალატს სწამებდნენ, ქართველებისაკენ აქვსთ თვალი და გული, იმათთან მიწერ-მოწერაც აქვთ და აჯანყებას იზიტომ სჩადიანო.

ახალი ხოჯებიც მალე გამოუგზავნეს, რომელთაც მორთეს ოსტატური ქადაგება. ამ დრომდის აქარელ ქალებში თითო-ოროლა ხსოვნა კიდევ არსებობდა ძველ ქართველთ ჩვეულებისა, მაგალითად შელოცვები, ტირილი, ძველის ეკლესიების დასუფთაება, წმიდა სანთელზედ ფულის მიკვრა და ეკლესიაში შეწირვა, წმინდა სანთლის ჩამოსხმა, „იავნანა“ წითელის კვერცხების შეღებვა და სხვაც ბევრი რამ, მაგრამ ახალ მოსულ ხოჯებმა ესენიც მოსპეს, თუ სადმე ეკლესიის ნანგრევები იყო დაშთენილი, ისიც დააქცევინეს მთლად?

რამდენიმე ხნის შემდეგ აქარელთაგან ხეირულ-ბეგ ჯაყელი ლალატის გამო სიკვდილით იქმნა დასჯილი. ერთს ღამეს დაეცნენ ჯაყელის ოჯახს და სამი კომლი ხალხი მთლად ამოსწყვიტეს, ერთი პატარა ყმაწვილი გადარჩენოდათ შემთხვევით, რომელიც დღესაც სცხოვრობს ქედაში და აქაურ „მეჯლიშის“ ყადია. დღესაც ამას აქ ქვეყნის მოღალატე „ჯაშუშის“ შვილს უწოდებენ.

ოსმალებს სრული იმედი ჰქონდათ, რომ საქართველოს დავიჭერთ, ტფილისში ალი-ფაშა თავდგირიძეს დაესვამთ ფაშადაო. ამისათვის დიდი სამზადისი ჰქონდათ. ციხის ძირთან ამათ დიდი ძალი კახელობაც გასწყვიტეს, რუსის ჯარ-

საც ბევრი ავენეს, მაგრამ ბოლოს საქმე მაინც გაუჭირდათ. რუსებმა არზრუმში აიღეს, აქედგან სხვაგანაც წავიდოდნენ, მაგრამ ოსმალთ მორიგება სთხოვეს და არზრუმში გასცვალეს ბათუმი, ქობულეთი, აჭარა, ლივანა, შავშეთი, არდანუჯი, ართვინი, ოლთისი, არტაანი (არდავანი) და ზოგიც სხვა ადგილები. ადგილების გასცვლის ამბავი რომ შეიტყეს აქარელებმა დიდათ ეჯავრათ, ეწყინათ, აღარ იცოდნენ რა ექმნათ და მალე ოსმალების წინააღმდეგ დაიწყეს მეცადინეობა.

ვიდრე მორიგეობა მოხდებოდა, მინამდის აქარელთ რამდენიმე მოწინავე ცაკი ამოურჩევით და ბათუმის ინგლისელ ელჩის დახმარებით ესენი ბერლინის კონგრესზე გაუგზავნიათ და შეუთვლიათ რომ ჩვენ ოსმალებს ფულით არ უყიდნივართ და ნურც გვეყიდისო, თუ არ უნდივართ, დაგვანებოს თავი და ჩვენვე უპატრონებთ ჩვენს თავსაო. ბერლინიდგან წამოსულმა კაცებმა სტამბოლზედ გამოიარეს და აქ ოსმალოს მთავრობას განუცხადეს, რომ ჩვენ რუსეთს არ ჩავბარდებითო. სულთანის ბრძანებით ესენი მაშინვე დააპატიმრეს და აქეთ აღარ გამოუშვეს.

შეერთების დროც მოვიდა, აქარელნი დაირაზმნენ, საომრად. ამათ ხელს უწყობდნენ ფანატიკი ხოჯა-მოლები. ამ დროს აქ გაჩნდნენ ზოგიერთი ბევისა და ალების შეილები და ამათ დაუწყეს ლაპარაკი, რომ ხალხო, გაჩერდით, თორემ ვერაფერს გააწყობთ, თავს გაიფუტებთო. რუსეთს ოსმალებმა ვერა დააკოლო-რა და აბა თქვენ რას იზამთ. ასეთი ბრძნული საუბარი აქარელთ არ შეისმინეს. გარდა ამისა, ეს რჩევა ლაღატად მიიჩინეს, და მთქმელნი—მოღალატედ, ამის გამო ერთს დღეს მოჰკლეს ოსმალოს ასის თავი, ქართველ მაჰმადიანი, გულო-ალა აქარელი. ამას გარდა უპირებდნენ ამოწყვეტას სხვათაც, მაგრამ ამათ ჰმფარველობდა ოსმალის ჯარი და სამხედრო მინისტრი დერვიშ-ფაშა.

მალე აქარელებმა დერვიშ ფაშას გამოუცხადეს, რომ ჩვენ რუსეთს არ ჩავბარდებითო. მინისტრმა მოწინავე კაცები დაი-

ბარა ბათუმში და აი რა უთხრა. ეს ნათქვამი სისტემა-სიტყ-
ვით გადმომცა ერთმა ქართველ მაჰმადიანმა, რომელიც მა-
შინ იქ ყოფილიყო: „ხელმწიფის ერთგულება კარგია, მაგრამ
მისის სიტყვის წინააღმდეგ დადგომა-კი არაფერია. რასაც თქვენ
ფადი-შაჰი ვიბრძანებთ, ის უნდა აღასრულოთ, ჩვენთვის არ-
ზრუმე უფრო ძვირფასია... ის რომ რუსებს დაპრჩეთ, მერე
იქიდგან სტამბოლისაკენ უფრო ადვილად წავლენ და მაშინ
ჩვენ ხომ მთლად დავიღუპებით. ეს ადგილები-კი ჩვენთვის
უსარგებლოა, აქ ჩვენ არაფერი ანგარიში არა გვაქვს, რასაც
აქა ვხარჯავთ, იმის ნახევარს ვერ ვიღებთ. ეს წავიდეს, ისევ
საქართველოს შეუერთდეს, ამით ჩვენ ზარალი არა მოგვეცე-
მა-რა. ამ ადგილების დაქერის გამო ჩვენნი წინაპარნიც შემ-
ცდარან, მაგრამ, მგონი იმათ ისა ჰქონდათ ფიქრად, რომ
მთელს საქართველოსაც დავიჭერთ, დალისტანს შევეუერთებთ
და გამოგვადგებო. ეხლა-კი ეს ჩვენთვის უქმია, ჩვენ აქ გზა
არა გვაქვს, ზღვით არაფერი გავვაქვს, შემოსავალს არას გვა-
ძლევს, ამიტომ მე გირჩევთ, რომ ფადი-შაჰის ბრძანებას დაე-
მორჩილოთ და მშვიდობიანად ჩაჰბარდეთ რუსეთსაო. შემდეგ
თუ აქ დგომას არ ისურვებთ, ჩვენსკენ წამოდით და იქ ოსმა-
ლოს მთავრობისაგან ყველაფერს მოწყალეებას მიიღებთ, ნუ-
რასი ფიქრი ნუ გაქვთო.

მოწინავე კაცებმა ყოველივე მოისმინეს, წავიდნენ და
ხალხს აუწყეს. ხალხმა არ ქნა თურმე, ჩვენ უჩხუბრად ვერ
ჩავბარდებით რუსებსაო. ეს ამბავი მინისტრს აცნობეს. ამან
კიდევ შეუთვალა დარიგება, მაგრამ არ ქნეს. ბოლოს შეუთვა-
ლა მინისტრმა, რომ რაკი არა სწყნარლებით თქვენა, ახლა მე
მოვალ ოსმალის ჯარით თქვენთან საომრადო და ვნახავთ
რას იზამთო, მე დავიმორჩილებთ თქვენა და მევე ჩავბარებთ
რუსებსაო. საქმე როგორც იქნა დაშოშმინდა და რუსებმა ჩი-
ბარეს ხსენებული მხარე. ამ დროს აქარის ფანატიკ ხოჯა-მო-
ლებმა გამოჰფინეს ფანატიკობის მწვანე დროშა და დაიწყეს
ხალხში ქადაგება, რომ აქ ჩვენი დგომა აღარ იქნება, მიტომ

რომ სადაც ჩვენი ადგილები არ არის, იქ ჩვენი ლოცვა არ შეიძლება. ვგენი ასეთები არიან, ისეთები არიან და სხვანიო. ამათის შეოხებით დიდი ძალი ქართველობა გადასახლდა ოსმალეთში და უკანონოდ მოსწყდნენ თავიანთს მამა-პაპეულს მიწა-მამულს. საქმემ იქამდის მიაღწია, რომ მოღებმა და ხოჯებმა აქარაში კინალამ საერთო გადასახლება მოახდინეს. ამისთვის ერთს დღეს ოცდა-ხუთი-ათას სულამდის შეიკრიბა და ერთს სოფელში რჩევა ჰქმნეს გადასახლების შესახებ, ზოგმა თანხმობა აღიარა და ზოგმა არა. ზოგმა სთქვა, რომ წავიდეთ და ქედის მუფთს ვკითხოთ და რასაც ის გვეტყვის, რა გვარს რჩევასაც ის მოგვცემს. ჩვენც ისე მოვიქცეთო. ხალხმა იგრიალა ქედის მუფთისაკენ; ამ დროს აქ მუფთად იყო სოფ. მერისელი, ხალიფაშვილი, ღრმად მოხუცი, სტამბოლში ნასწავლი. ეს მალე გამოვიდა ხალხის წინ, ხალხმა კითხვები მისცა. ამან მოისმინა და პასუხი ასე ქართულად, რომელიც სიტყვასიტყვით მომყავს აქ და, რომლის სიტყვაც დღესაც ბევრს ახსოვს კარგად.

„ხალხნო, გაჩერდით, დადექით, თქვენ რასაც ამბობთ და რასაც სხვა-და-სხვა ხოჯები და მოღები გეუბნებიან, ის სულ ტყუილია, აქ მართალი არაფერია. თქვენ ამბობთ, რუსები უსჯულოები არიან და ამიტომ ვერ დავდგებით აქაო. ჩვენს სჯულის წიგნებში სწერია, რომ მათ სჯული უკავიათ მხოლოდ თავიანთებური, სუფთა და არა ისეთი, როგორსაც თქვენ ჰფიქრობთ, სჯული ვისაც არა აქვს, ის ან ქვაზედ ლოცულობს და ან ცეცხლზედ, მაგრამ მაგათკი ესენი არა სწამთ. თქვენ ამბობთ, რომ ჩვენ გაგვაქრისტიანებენო, ქალბაღანას მოგვტაცვენო! არც ეს არის მართალი; რუსებს თათრები ბევრი ჰყავთ, თვით ჩვენის სჯულის, მაგრამ მათ არც არავინ გაუქრისტიანებიათ და არც არავისთვის ქალბაღანა წაურთმევიათ. ამაებს რომ ლაპარაკობთ, ეს ვინ ნახა თქვენთაგანმა, ჩვენ მათ არ ვიცნობთ, ისინი ჩვენ არ გვიცნობენ და ჩვენ-კი რაღაც ქორებს ვლაპარაკობთ. მოიცადეთ პატარა, ვნახოთ,

მოვიდნენ, გავიცნათ და თუ მართლა გაქრისტიანებას დაგვიწყებენ, ქალ-ბაღანას მოგვტაცვენ და სხვა რამეებს გვიზამენ, მაშინ მე თვით გამოვალ თქვენ წინ, ხელში თოფს ავიღებ, თქვენც გამომყევით თანა და ვიდრე უკანასკნელი დარჩება ჩვენთაგანი. მინამდის ვიბრძოლოთ და ნურაფერს დაეუთმობთ. ვინც დავიხოცებით ხომ მოვრჩებით და ვინც დარჩება, იმათ როგორც ერჩიოთ ისე ქმნან და დაშთნენ.

თუ არა-და რომ მისდინხართ აქედგან, სად მიხვალთ, რათა, რისთვის და საიღამ სად? აქ თქვენი ძველების ყანა-ბალსახლებზედ სცხოვრებთ და ვერ გიცხოვრიათ, აქ მზათ სახლი გაქვთ გაკეთებული, ეზო, ბაღი, ყანა და იქ რომ წახვალთ, უნდა იცოდეთ, იქ ესენი არ დაგხვდებათ; იქ ყველა ამავების კეთება დაგქირდებათ და გაკეთებისათვის ფული, ჯანი და მასალას და ყველა ამავებს, იქ როგორ იშოვნით, რაფერ იცხოვრებთ! რასაც აქედგან ფულს წაიღებთ, ისიც გზაში შემოგეხარჯებათ და დარჩებით ცარიელი. „უკრანში“ და ჩვენს სჯულის წიგნებში სწერია, რომ კაცმა ქალ-ბაღანა ისე უნდა წაიყვანოს, რომ ქალებს პირი არავინ დაუნახოს, ქალ-ბაღანა ისე უნდა აცხოვროს, რომ არ მოშივდეთო, თორემ თუ ესენი ვერ აღასრულა, ეს დიდი ცოდვა იქნებაო, თქვენ რაფერ წაიყვანთ გზაში თქვენს ქალ-ბაღანას, რომ მათ პირი არავინ დაუნახოს; უცხო აღაგას მისულნი ისე რაფერ იცხოვრებთ და ან რითი, რომ ერთხელაც არ მოშივდეთ. იქ დიდს გაქირვებას ჰნახავთ, ცოლ-შვილი შიმშილისაგან აგტირდებათ და ეს უფრო დიდი ცოდვა იქმნება. აქ გაჩერდით, თუკი მე ვჩერდები, მე მუფთი, თქვენ რალა გემართებათ! გირჩევთ, დაწყნარდეთ და თქვენთვის იქმნეთ! ხალხი დაწყნარდა, მალე ბრბო დაიშალა და ყველა თავ-თავის სახლისაკენ წავიდნენ. აქარიდგან რომ ისე ცოტა ხალხი გადასახლდა მაშინ ოსმალეთში, ეს სულ ამ მუფთის საქმე იყო და ამის ოსტატური ქადაგებისა*).

*) ამ ქადაგების მეორე ვარიანტიც არის დაბეჭდილი.

ეს მუჟთი ქელაში დიდხანს ჰმსახურებდა, აქ ამას ჰქონდა მოღობის სკოლა და ჯამეში ხშირად ქართულადაც ჰქადაგებდა, რის გამო ხალხი დიდს პატივს სცემდა, ყველა ემადლიერებოდა მუჟთს, რომ ჩვენს ვასაგებს ენაზედ გვიქადაგებს ხოლმე ჯამეშიო. ხალხი აღტაცებული იყო ქართულს ენაზედ ქადაგებით.

ახლა შევეუდგები შეძლებით სოფლების აღწერას: აქარის სოფლები იწყება აღმოსავლეთით შუა-ხევს ქვემოდგან და მიემართება კახაბრამდე. ჩვენ დავიწყებთ აქარ-წყლის მარჯვენა მხრის სოფლების აღწერით და მერე მარცხენა მხარეს მივუბრუნდებით.

დანდალო, 50 კომლი, ძველად გამოჩენილი სოფელი, ჩვენს ისტორიაში ცნობილი. ვახუშტის თქმით, დანდალომდის ტბეთის ეპისკოპოსის სამწყსოდ ითვლებოდა და დანდალოს ქვემოდ ქუთათელისა. დანდალოს ერთობ დიდი ადგილები და მთები ეკუთვნის, ამ სოფლის წინ, აქარ წყალზედ, ძველი ხილია დღევანდლამდე დაშენილი. აქ ამბობენ, რომ ეს ხილი თამარ მეფის ნაშენიაო. ამ ხიდის გვერდით დღეს სხვა ახალი ხილი გაუკეთებიათ. ხიდს ახლოს ძველად ეკლესიაც ყოფილა, ღღეს ეკლესიისა მარტო საძირკველი-და სჩანს. აქა-იქ ცარიელი ქვევრები, საფლავები და საფლავის ქვები მოსჩანს. ამ სოფელში სცხოვრობენ ძველი აზნაურის გვარები: მოწინავედ ავალიანნი ითვლებიან. პირველად აქ თევდორე ავალიანი გათათრებულა და ამიტომ ამ გათათრებულ შთამომავალთათვის გვარად თევდორ-ოღლები უწოდებიან, დღეს ავალიანადაც იხსენებიან.

ჯალაბაშვილები. ძველად პატარა სოფელი იყო, მთლად ჯალაბაშვილებით დასახლებული. ესენი იყვნენ თევდორე ავალიანთ ყმები, გათათრებულ იქმნენ თევდორე ავალიანის ცდით. დღეს აქ სხვა გვარის ხალხიც სცხოვრობენ, მან კომლია; ჯალაბაშვილები-კი არა და ჯაბალაშვილები ქართლშიაც სცხოვრობენ.

გოგიაური. აქ სცხოვრობდენ ძველად გოგიაშვილები,

ავალიანთ ყმანი, ესენიც ამათის რჩევით გათათრდნენ. დღეს სცხოვრობს აქ 25 კომლი.

ზაქარიაძეები, 40 კომლი. ზაქარიაძეები მაქახლის პირშიაც სცხოვრებენ, ესენი ძველად აზნაურები ყოფილან, ამათ აქ თავიანთ საგვარეულო კოშკიც ჰქონიათ. დღეს აღიები არიან, ზოგნი ბეგები. ზემოხსენებულ სოფელ ზაქარიაძეების მცხოვრებნი-კი გლენნი არიან, ძველად ზოგი ზაქარიაძეთაგანი გაფრანგებულა; გაფრანგებულთაგანი ზოგნი ართვინში სცხოვრებენ, ზოგნი სხვაგან. რუსების შესვლის დროს, ართვინის კათოლიკეთ ეპისკოპოსათ ზაქარიანი იყო, რომელმაც თავის თავი ქართველთ შთამომავლად აღიარა. დროს მეოხებით ამ ფრანგთ დაჰკარგეს თავიანთ დედა-ენა და გასომხდნენ, ზაქარიაძეებიც—ზაქარიანცებათ გადააკეთეს, ზაქარიაძეებიც ავალიშივილებთან ერთად გათათრებულან.

არსანაული, 25 კომლი. წინად აქ სცხოვრებდნენ მხოლოდ არზანაძეები, ავალიანთ ყმანი, ამათის რჩევითვე გათათრებულნი, დღეს არზანოლლებად იწოდებიან, სოფლის სახელი არსანაულიც აქედგან წარმოსდგაო. ამ სოფელში სხვადა-სხვა გვარის ხალხიც სცხოვრებენ.

გიორგისეული, 50 კომლი. ძველად აქ სცხოვრებდნენ გიორგაძეები, მხნე ვაქეაცნი, ავალიანთ ყმანი, უკანასკნელ დროს ავალიანთ ცდით გათათრებულნი.

კოკიტაური, 45 კომლი. ამბობენ, ვითომც ძველად აქ კოკიტაშვილები ყოფილან, ყმანი ავალიანთა, ამათის დარიგებითვე გათათრებულან. აქ სხვა გვარის ხალხიც სცხოვრებენ.

გელიაშვილები, პატარა სოფელია. წინად აქა სცხოვრებდნენ გელიაშვილები, ავალიანთ ყმანი, ამათგანვე გათათრებულნი. დღეს გელიოლლებად იწოდებიან. აქ სხვა გვარის ხალხიც სცხოვრებს.

აბუჩაშვილები, პატარა სოფელია. ძველად ბაბუჩაშვილებად იწოდებოდნენ. ამავე სახელწოდებით მეორე დიდი სოფელიც არის, ამას ქვეით ნახავთ. ესენი იყვნენ ავალიანთ ყმანი და ამათგანვე გათათრებულან.

კიკაშვილები, პატარა სოფელია, ავალიანთ დარიგებით გათათრებულნი. კიკაშვილები ქართლშიაც არიან.

ძანაძეები, პატარა სოფელია ავალიანთ ყმანი, ამათგანვე გათათრებულნი.

ბალაძე, პატარა სოფელია. ავალიანთ ყმანი და ამათგანვე გათათრებულნი. თქმულება არის აქ დაშთენილი, რომ ავალიშვილებს, თავიანთ ყმებს გარდა, ქართლიდამ სხვათა ყმა გლეხნიც ხლებულან, ამათაც თავიანთ თავი ავალიშვილების ყმებათ უღიარებიათ, ქართლში-კი ესენი სხვათა ყმანი ყოფილან.

ცხომრისი, 72 კომლი. ძველად აქ ყოფილა დიდი ეკლესია, დაუქცევიათ 1730 წლებში. აქვთ ჯამე, ჰყავთ ხოჯა, ხოჯას სასწავლებელი აქვს გახსნილი, ქართველს ბავშვებს მხოლოდ თათრულს ასწავლის; აქ თათრული ლაპარაკი არავენ იცის.

აბუკეთა, 20 კომლი. ეკლესიის ადგილი და ძველი ქვები და, ღვინის ქვევრები. ეკლესიის ადგილის ახლოს ბებერი კაკლის ხეები, აქ ობლად დაშთენილი ვაზის ხეებიც არის. ყურძენი აქ ერთობ ადრე მოდის. აქაურს ყურძენს „ლივანურს“ უწოდებენ. აქვთ ჯამე, ჰყავთ ხოჯა და ხოჯა თათრულს ანბანს ავრცელებს ქართველებში, მაგრამ დღესაც აქ არავენ არაფერი იცის თათრულისა.

კანტაური, 32 კომლი. ძველად აქ ეკლესიაც ყოფილა, ამის დღეს აღარ სჩანს, დაუქცევიათ. მარნები და ღვინის ქვევრები მრავალ ალაგას არის. აქ სცხოვრობდნენ ძველად აზნაურათ ყოფილ გვარის ჩხეიძეები, თათრობაში აღარაფრად ცნობილნი, რადგანაც ესენი დაბეზლებულ იქმნენ, როგორც მომხრენი ქართველთა მამა-პაპის ხსოვნის და ორგულნი ოსმალთა და ახალ მიღებულ წესების. აქვთ ჯამე, ჰყავთ ხოჯა. ჯამეს გვერდით სასწავლებელი. აქაც თათრული არავენ იცის.

ტბეთა, 2 კომლი. ეს სოფელი ის არ გეგონოთ, სადაც

ძველი ისტორიული ტბეთის ტაძარი სდგას. ეს სოფელი ახალსდროში გაშენებულა. აქ წინედ მოსახლეთა რიცხვი დიდი ყოფილა. ამათ თავიანთი ჯამეც ჰქონიათ. დღეს აღარაფერი სჩანს. აქედგან დიდძალი ქართველობა გადასახლდა ოსმალეთში და სოფელი მთლად გაოხრდა. ამ სოფელს ჰაწა ტბეთს უწოდებენ.

ნავანები, 65 კომლი. აქ სცხოვრობდა ერთი ფანატიკი ხოჯა, რომლის ქადაგებათა მეოხებით მთელი სოფელი ოსმალეთში გადასახლდა. ნაეკლესიარი აღგილი და ქვებიც სჩანს. აქვთ ჯამე, ჰყავთ ხოჯა, ხოჯა ბავშვებსაც ასწავლის, მაგრამ თათრული არაფერ იცის.

კვაშტა, 55 კომლი. ძველად აქ ყოფილა ფართო ეკლესია. ეკლესია ჯამედ გადაუკეთებიათ, ზოგი ქვები აქედ-იქით წაუღიათ. აქ სცხოვრობენ საქართველოს ისტორიაში ცნობილის ბექა ჯაყელის საფირ-ფაშის შთამომავალნი, აწ ბეგებად ხმობილნი, მოძულენი ქართველთა, ხოლო ქართული ენის მეტის სხვა არაფრის მკოდნენი და გაუნათლებელნი, აქარულად დაშენილნი. აქვთ ჯამე, ჰყავთ ხოჯა და სასწავლებელი. ამათ წინად საშინელი ფანატიკი ხოჯები ჰყოლიათ, მტერი ქართველთა და მოძულე ქართული ენისა, მაგრამ თათრული მაინც არ გავრცელებულა აქაც.

ვაიო, 50 კომლი. მშვენიერი სოფელია, აქარაში იშვიათია ასეთი სოფელი. ძველად ამ სოფელს თავისი დიდი ეკლესია ჰქონდა, მაგრამ ეს ეკლესია აღრიდგანვე დააქციეს მის საძირკველზე ვაიოს კაი ჯამე გააკეთეს. ჯამეს ხის მინარაც აქვს. ამ სოფელში სცხოვრობდა ქართველ მაჰმადიანთ სახალხო მელექსე ბუჰან ბაირახტარ შავიშვილი, რომლის ზოგიერთი ლექსები დასწერა 3, უმიკაშვილმა 1879 წ. ზოგი ამისი ლექსები მე დავბეჭდე 1891—1893 წწ. აქაურს ხალხში ამის ლექსებისა ზოგი ზეპირად იციან. უწყიან, რომ ამ სოფელს ძველად სხვა სახელი ჰქმევია და „ვაიო“ გათათრების შემდეგ დარქმევიაო, რადგანაც ამ სოფლის წისკვილში ერთ ქართველ-ქრისტიან ქალისთვის მოუსწვრიათ ახალ-გათათრებულ ქარ-

თველს ვაჭეებს, ეს ქალი მოუტაცნიათ და წაუყვანიათ. ერთს სდომნია მისი შერთვა და გაათათრება. ქალს უყვირნია „ვაიო, ვაიო“! და ამიტომ დაერქვა ამ სოფელსაც ვაიო, თორემ ამას სხვა სახელს უწოდებდნენ ძველად, ეს ძველი სახელი არავის ახსოვს; ამბობენ, რომ გამოჩენილი მოქიდავე სოლოლაც აქაური იყო. სოლოლა ახალციხის მაზრის ერთს სოფელშია დამარბული და ზედ სამ-არშინიანი ქვა აღევსო. ისიც უწყიან, რომ ძველად აქაურებმა ჩონგურის დაკვრაც იცოდნენ და ამით განთქმულნი იყვნენ აქარაშიო, დღეს ამ სოფელში რამდენიმე ჩასუქებული ხოჯები სცხოვრობენ. ამ სოფლის მახლობლად ერთი პატარა ეკკლესიაც არის დღევანდლამდე დაშენილი. ამ რამდენისამე წლის წინად აქ სპილენძის მადანიც გამოჩნდა. მადანი ბერძნებმა შეისყიდეს. ერთი ჯამეს გვერდით ხოჯებს სკოლა აქვთ და 100-მდე ყმაწვილს არაბულს ანბანს ასწავლიან. აქ ქართული კითხვა გავრცელდება, ამაში ერთი მაჰმადიანი მეხმარება, ზოგმა უკვე ისწავლა, ნამეტურს კითხულაობენ ბუჰანა შავიშვილის ლექსებს.

აქუცა, 77 კომლი. ძველის-ძველ ნასაყდრალის ალაგს ქვები და ქვევრები სჩანს. აქ სცხოვრობენ მაჰმადიანთ ჯრისთავები. ამ გვარისა ერთი კაცი-ღაა აქ დარჩენილი, დანარჩენნი სულ ოსმალეთში წავიდნენ, ერთი ამათგანი, ხოსროვფაშა ერისთავი, ოსმალის დიდი მინისტერი, 1840 წლებში ინგლისში კონსულად იყო, როგორც ევროპიულის ენების მცოდნე და საპოლიტიკო საქმეებში გაწვრიანილი აქ დარჩენილი ამბობდა თურმე: ოსმალეთში მე არ წამოვალ, აღიობას დავთმობ და გავყავი, რადგანაც ეს ჩვენ შეგვიძენია ოსმალთაგან, მაგრამ ერისთავობას არაფერზედ გავცვლიო. ამ სოფლისა და ხულოს შუა ზეავე წყაროებიც მოდის. აქვთ ჯამე, ხოჯა ჰყავთ, ხოჯას სასწავლებელი აქვს და ქართველს ბავშვებს მხოლოდ თათრულს ასწავლის, სწავლით-კი ვერაფის რა შეუსწავლია.

ლოლაძე. 32 კომლი. ნასაყდრალზე ჯამე სდგას. უმეტე-

სი ნაწილი ამ სოფლის მცხოვრებლებისა ძველად თათრობის გამო ქართლსა და იმერეთში გადმოცვინულან. აქ მცირე ნაწილი დარჩენილა ქრისტიან ქართველებისა, ამათში უმეტესი ლოლაძეს გვარისანი ყოფილან; პირველად ესენი გაათათრებულან აქ, ამათთვის აღიობა მიუციათ. 1825 წლებში ესენი დაცემულან. უწყიან, რომ ესენი ოსმალთა წინააღმდეგ იბრძოდნენ იმ ხანობაშიო. უკანასკნელს დროს ამათგან ბევრი გადასახლდა ოსმალეთში.

შოთიძე, 40 კომლი. ამ სოფლის მებატონენი ძველად შოთიძეები ყოფილან, მაქახლიდამ გადმოსულნი. ესენი პირველად ბზუ-ბზოში მოსულან და დასახლებულან. ამათთვის ოსმალთ ის ადგილები უჩუქებიათ თათრობის გამო, სადაც დღეს სოფ. შოთიძეა. შოთიძეებს ამ ადგილებისთვის თავიანთი გვარი უწოდებიათ. ამათ სხვა გვარის ჩაღხნიც მიუყვანიათ აქ და დაუსახლებიათ. შემდეგ ეს ადგილი სოფლად გამხდარა და მცხოვრებთაც უმატნიათ. უკანასკნელს ხანებში შოთიძეები სასტიკად გაფანატიკებულან, ამათ სასტიკად სძულდათ სიტყვა ქართველი. უკანასკნელ ომის შემდეგაც არ დაივიწყეს ამათ ეს სიმძულვარე და მრავალი ამათგანი ოსმალეთში გადასახლდნენ. ამ სოფლის ქვემოდ შესართავამდის, სადაც ქორობი აქარა-წყალს უერთდება, რაც სოფლები სძევს ყველა ესენი მაქახლის ნაწილს ეკუთვნის და ამიტომ ამათ ჩვენ აქ არ მოვიყვანთ. აქედამ ჩვენ მიუბრუნდებით ისევ აქარის დასაწყისს, დანდალოს ახლო, მხოლოდ აღმოსავლის მარცხენა მხრის ნაწილს, აქარ-წყლის გაღმით და ჩავალთ შესართავამდის.

ახა, 35 კომლი. თათრობის გამო ეს სოფელი ძველად შთლად გამწყდარა. ვინც დარჩნენ, ისინიც ოსმალში გარეყეს. აქ არ დასტოვეს თურმე და ამათ ალაგას დაასახლეს საქართველოდგან გამოქცეულნი და აქ ახლად გაათათრებულნი ქართველნი. აქ არის ნაეკლესიარი. ეს დაუქცევიათ 1780 წ. ამ ეკლესიის ერთი ქვა ჯამეს კარებ ქვეშ არის დატანებული,

ზედ ჯვარი სიანს და ქართულის ნაწერების სახეც ატყვია, მაგრამ ეს მთლად გადარეცხილა.

გობურნეთი, 30 კომლი. აქ იყო პატარა კარგი ეკლესია. ახსოვთ, რომ 1830 წლებში, ამ ეკლესიას ერთი მოხუცი დედაკაცი ჰპატრონობდა და ჰგვიდა ხოლმეო. ერთხელ ეკლესიის დაგვის დროს ხოჯამ მიასწრო და ძლიერ გაუჯავრდა, დასწყევლა თურმე, უთხრა, თუ კიდევ გნახე მე შენ აქა, მაშინ მე ფაშას შევატყობინებ და თავს მოგჭირანო. მოხუცი თურმე გაშორდა და გზაში მწარედ სტიროდა. რად დამშალა ეკლესიის გასუფთავება, ჩვენი ძველები შიგ მარხიაო. ეს ეკლესია მალე მთლად მოწმინდეს აქვს კარგი ჯამე

ვარჯანისი, 20 კომლი. ამ სახელის მექონი სოფელი კონტრიშისკენაც არის, ხინოს ქვემოლ, ერთს უდაბურს ტყეში. ამბობენ, რომ ხინოს ვარჯანისი, ანუ ვარჯანული აქედამ მისულეპისაგან გაშენდაო 1790 წლებშიო.

კენივრი, 25 კომლი.

წონიარისი, 40 კომლი. ქართველ მაჰმადიანთ შორის, რამდენიმე კაცს ძველი მცნება დიდ ხანს შეუნახავთ.

სვანივრი, 25 კომლი.

ქინძაკარა, 10 კომლი. აქ წინად ეკლესია ყოფილა, აქვთ საკუთარი კარგი ჯამე.

ქელა, 50 კომლი. ვახუშტი შეჰნიშნავს, რომ ძველად აქ სავაქრო დაბა თუ ქალაქი იყოვო. ეს დღესაც ისეა, მხოლოდ ძლიერ მცირე დუქნებია. სულ იქმნება 15 დუქანი, ესენიც პარასკევობით იღება ხოლმე, როცა ამათი ჯუმბა დღეა და ბაზრობა იცის, სოფლებიდან ხალხი იკრიბება. ვაქრებშიაც ნახევარზედ მეტი ართვინის კათოლიკენი არიან, აქარელნი ვაქრობას აქ ერთობ იშვიათად ეკიდებმან. ძველად აქ ყრფილა დიდი საყდარი; ეს საყდარი დაუქცევიათ, ზედ კაი ჯამე გაუკეთებიათ, მერე აქაც მოუშლიათ ჯამე და სხვაგან გადაუტანიათ. დღევანდლამდე აქ სიანს ქვევრები, ღვინის საწურაგები. აქ გათათრების შემდეგ ფეხი გაიზაგრეს ქართველთ მაჰმა-

დიანთ ბევთ თავდგერიძეებმა. თავდგერიძეებთ გაათატრება დი-
დი ხანი არის, ქობულეთის დაქერის და გაათატრების დროს
ოსმალებმა თავდგერიძეებს ბეგობა მისცეს და აქარაში გააძა-
ლოვანეს, აქამდის აქარაში მძლავრობდნენ ბეჟანიძეები, ანუ
ძველად პირმსახურის ძენი. ბეჟანიძეებს და თავდგერიძეებს
შორის ერთს დროს ომი და ოდიგარიც ასტყდა, ბეჟანიძეები
თავდგერიძეებს აქარაში უფლების ნებას არ აძლევდნენ. აქა-
რა ბათუმის კაიმაკანს დაუმორჩილეს 1820 წ.

ქედის ჯამეს გვერდით ხოჯა სურმანიძეს ქართველ მო-
ლების აღსაზრდელად სკოლა აქვს და 15-მდე ქართველ მო-
ლებს ზრდის. ზოგ მოლამ ქართული წერა კითხვა ისლემ დაი-
სწავლა, სამწუხაროდ თვითონ სურმანიძემ-კი არ იცის ქართუ-
ლი წერა-კითხვა, თუმცა თავისს სამშობლო ენად ქართულს
ენას აღიარებს, მაგრამ ქართველები-კი მაინც სძულს. 1893 წ.
აზან ქედის სამმართველოში ერთს კაცს უჩივლა, რომ მე ამა
და ამ კაცმა ქართველი მიწოდა და ვითხოვ იმის დასჯასაო.
რალა ფიქრი უნდა მას, თუ ეს თავის მოწაფე მოლებში რა
აზრებს განავრცელებს და რაფერ აღზრდის ამათ. ამ ხოჯამ
თავიანთ გვართ შთამოების ცნობაც იცის. სურმანიძეები სა-
ბერძნეთის სურმანიდამ მოსულან საქართველოშიო, ჯერ გა-
ქართველებულანო და სურმანიძე უწოდებიან ქართველთ და
მერე გაათატრებულანო. ქედაში სცხოვრებს ბატყვემული ტუ-
პამ ბეგ შარვაშიძე, ეს პირი მთელს ქართველს მაჰმადიან-
ებში პირველ კაცად უნდა ჩაითვალოს, როგორც უფროსი,
გამგე აქარისა და მასთანავე ბუნებით კვეიანი, შორს მხედვე-
ლი, სიმართლის მოყვარე და განათლების პატივისმცემელი,
ესა და ამისი ძმები თავიანთ შვილებს განათლებას აძლევენ
და იმედი, რომ ესენი სამაგალითოდ გახდებიან მთელს აქა-
რაში. ამ პირს გარდა აქვე სცხოვრობს ბ-ნი სვიმონ იოსე-
ლიანი, რომელსაც დიდი შრომა და ამაგი მიუძღვის ამ მხრის
ხალხზედ და ნამეტურ ქართული წიგნების გავრცელების თა-
ნავრძნობისთვის, რომელიც მან აღმოიჩინა მე.

ქელის გვერდით, აღმოსავლეთით, მხარ-მარჯვნივ შექყვე-
 ბა ერთი დიდი ხეობა, რომელსაც მერისის ხეობა ეწოდება.
 ამ ხეობის ერთი მხარე მაქახლისკენ გადადის და მეორე— შავ-
 შეთისკენ მიემართება. მერისის ხეობა ბევრად უმჯობესია თვით
 აქარაზედ. ორსავე მხარეს მაღალი ტყიანი მთები აქვს, ზოგ-
 აღაგას ვაკენი, მაგრამ ყოველთვის მწვანით მოსილნი, ყველა-
 ფრის ხეები მრავალი, ჰავა კარგი, წყაროები ბევრი და შუა-
 ზედ კიდევ ერთი სწრაფად მომდინარე მერისის ღელე. სწო-
 რედ მშვენიერობა არის ეს ხეობა, კაცი ვერ გაძლება მისის
 მაღალთა მათა მზერით და ჰაერის სისუფთავით. ორსავე კუ-
 თხივ ამ ხეობაზედ გაფენილია ქართველ-მაჰმადიანთ სოფლები,
 ენა ქართულია, ზნე-ჩვეულება, ცხოვრების წესები ქართული,
 ტირილი, სიმღერა, ხმაურობა და სხვებიც ქართული, ერთად-
 ერთი სარწმუნოება აქვთ მაჰმადისა და ჯამეები და ხოჯები
 ჰყავთ. ქალებმა ხომ სულ არ იციან თათრული ლაპარაკი. აქეთ
 ბევრი რამ ამბები იციან აქარის და მერისის ხალხის გათათრე-
 ბის შესახებ.

მერისი. მეტად მშვენიერი სოფელია, ამ ხეობის ყველა
 სოფლებზედ გამოჩენილი. 100 კომლია. მეტიც იქმნება. ნა-
 საყდრალზედ ჯაძე სდგას. აქაურნი მებატონენი ძველად გო-
 გორისშვილი და ჭინკაძენი ყოფილან. ძველად გლეხნი, მა-
 გრამ ოსმალთაგან აღიობა მიუღიათ, რადგანაც ესენი ერთობ
 აღვილად გათათრებულან და ოსმალთათვისაც დიდი ერთგუ-
 ლება და დახმარება აღმოუჩენიათ. მერისის გათათრების შე-
 სახებ აქარელნი ამბობენ, რომ მერისელნი ერთობ გვიან გა-
 თათრდნენო. აქ გათათრების წინად 700 კომლი ყოფილა,
 გათათრების დროს ამათ სასტიკად უბრძოლიათ და ბრძოლა-
 ში 700 კომლი მთლად გამწყდარან. გადარჩენილან მხოლოდ
 ექვსნი ძმანი ცეცხლაძეები, რომლებიც ვაჭირების მეოხებით
 გათათრებულან. აქ რამდენიმე პირთ ქართული კითხვაც შეი-
 სწავლეს, თათრულიც იციან, ხის ჯამე აქვთ, ხოჯა ჰყავთ და
 ხოჯას სკოლაც აქვს.

კუჭური, 30 კომლი. აქ სცხოვრობენ ზეგნიდგან მოსული გამოჩენილ ბოლქვაძეების გვარის წევრნი. აქ ამათ შეუწყეს ხელი თათრობის გავრცელებას, რის გამო ოსმალთაგან პატივიც მიიღეს. შემდეგ დროებში ესენი აქ ჩუმ ქრისტიანებასაც აბეზღებდნენ ოსმალებთან.

კაპარტყე, 14 კომლი. აქ სჩანს ქვევრები და ღვინის საწურავი. სოფელი მშვენიერია. სდგას ძველი ჯამე. თათრული არავინ იცის, თუმცა ერთს დროს ხოჯაც ბეჯითად ასწავლიდა.

სიხალაძე, 10 კომლი. აქ მოსახლობენ სიხლიძენი, ადრე ჯავახეთიდან გადასულნი და დასახლებულნი, არ ვუწყით რა მიზეზების გამო. თათრობას მომხდარა ამათი აქ მოსვლა.

ქეშიშ-ოღლები, ესე იგი მღვდლის, ანუ ხუცის შვილები. 20 კომლი. უწყან, რომ აქ ქრისტიანობა დიდხანს ჰქონდათ ფარულად შენახულიო. აქ ერთი მღვდელი სცხოვრობდა, რომელიც არც გათათრდა და არც აქაურობას მოჰშორდაო. როცა დაბერდა, მაშინ-კი საღაცა ქრისტიან ქართველებში წავიდა, თავის ნებით და იქ გარდაიცვალაო. ამისი შვილები რომ გაუთათრებიათ, ამათვის ქეშიშ-ოღლები უწოდებიანათ გვარათაო. ამ სოფელს ძველად ეკლესიაც ჰქონდაო.

ალიოღლები, 30 კომლი. ეკლესიაზედ ჯამე სდგას. წინად ამ სოფელს ქართული რქმევია. ალიოღლები გათათრების შემდეგ უწოდებიანათ, რადგანაც პირველად ალიაშვილები გათათრებულან.

ალიქოღლი, 60 კომლი. ახალციხის ომის დროს, 1829 წ. აქ მოვიდნენ ჯავახეთის ქართველთ მაჰმადიანები და დასახლდნენ. ამ სოფელს წინად ქართული სახელი რქმევია, გათათრების შემდეგ ალიქოღლი დარქმევია. ვინც აქ პირველად გათათრდა, იმას ოსმალებმა ალიქა უწოდესო და ეს სოფელიც მას აჩუქესო, ამიტომ დაერქვა ამას ალიქ-ოღლიო. შარუაშიძეები აფხაზეთიდან პირველად აქ მოსულან და დასახლებულან. აქ არის ნასაყდრალი, ღვინის ქვევრები, ლელვისა და კაკლის ხეები. საღაც-კი ეს ხეები სდგას, იქ არ შეიძლება,

რომ ეკლესიის ალაგი არ აღმოსწრდეს. აქვთ ჯამე, ხოჯა ჰყავთ და სასწავლებელი აქვთ, ხოჯა ბავშვებს თათრულს ასწავლის, მაგრამ ბავშვებში ვერაფერს რა დაუსწავლია

გოგნიძე, 17 კომლი. მცხოვრებთ შორის რამდენიმე კაცს ქრისტიანობა 1810 წლამდე შეუწახავთ საიდუმლოდ. მერე-კი ესენიც დაუკავშირდნენ ისლამს.

მეძიბნა, 17 კომლი. აქ ძველად მცხოვრებთ ქართველთა უმეტესი ნაწილი აქეთ-იქით გაქცეულან ოსმალის ზიზლის გამო, სოფელი დიდი ყოფილა, სახლები ბევრია, მაგრამ ოხრად შთენილი, ამიტომ აქ მოსულან არდანუჯისა და ართვინის მხრის ქართველთა მაჰმადიანები და დასახლებულან. ჯამე აქვთ, ხოჯა ჰყავთ, ხოჯას სასწავლებელიც აქვს.

შავაბურა, 21 კომლი. მეტად მშვენიერი სოფელია და ხშირად შავად იბურება, რადგანაც აქედ-იქიდგან ტყიანი მთები აკრავს გარს. ჩრდილი უხვად იცის, წყლები ცივი და არა ნოტიო. ძველად აქ იყო საყდარიო. დღეს ჯამე აქვთ და ხოჯაც ჰყავთ. ხოჯებს და მოლებს ესენი ერთობ იაფად იქერენ, წელიწადში 100—150 მ.

აგოთა, რამდენიმე კომლია, პატარა სოფელია.

სილიბაური; 50 კომლი, მოუსავლიანი ალაგია, წითელს მიწაზედ სძევს. ჯამე ეკლესიაზედ გაუკეთებიათ. რაც ესენი გათათრდნენ, მას შემდეგ 125 წელია გასულიო.

გარეტყე, 30 კომლი, 1850 წ. ამათგან ბევრნი გამწყდარან ოსმალთა წინააღმდეგ ომში. ამავების შესახებ ამბებიც ბევრია დაშთენილი.

სამზიარი, 80 კომლი. მშვენიერი სოფელია და მშვენიერს სამზერალს ალაგასაც მდებარეობს. აქ სცხოვრობენ ძველ აზნაურის გვარის წევრნი აბულაძეები, აბულაძეები არტაანში (არდაგანი) სცხოვრობდნენ ძველად და აზნაურის შვილებად ირიცხებოდნენ. არტაანის გათათრების დროს ესენი არ დადგნენ იქ და გამოიქცნენ აქარაში და სამზიარში დასახლდნენ, სადაც ქრისტიანობა აქა-იქ კიდევ ბრწყინაედა. მაგრამ სამზიარ-

საც მალე ეწვია სჯულისთვის ბრძოლა. ოსმალთ გათათრება დაუწყეს, მაგრამ სამზიარელთ არ ქმნეს. ბრძოლა ასტეხეს, ოსმალთ ბრძოლას თავი დაანებეს. მთელს ხეობას აზნაური აბულაძეები ამავრებდნენ, რომ სჯული არ გამოიცვალოთო. უკანასკნელად ესენიც დამორჩილდნენ, მერე ისლამის სასარგებლოდ შრომობდნენ, ამათის ცდით გათათრებულან სამზიარელნი, სადაც მაინც სჯულის გულისთვის 50 კაცზედ მეტი მომკვდარა ბრძოლაში. აბულაძეები დაუწყნარებიან გათათრებულთ თავდგირიძეებთ ასე 1750 წლებში.

ამავე სოფელში ძველად და ღღესაც სცხოვრობენ ხალიფაშვილები. სამზიარის გათათრებულ ქართველთაგანს პირველად ხალიფაშვილებს მიუციათ თავიანთი შვილი ოსმალთა სასულიერო სასწავლებელში შეგირდათ და პირველად ამ გვარისაგან გამოსულა ხოჯა. შემდეგ ეს ხოჯა აქარის მუფთად დაუდგენიან, პირველი მაგალითი ყოფილა აქარაში მუფთის დანიშვნა. ეს მომხდარა 1790 წლებში. ამ საუკუნის 1830—50 წლებში. ამ გვარიდამ, სახელი გაითქვეს ორმა სასულიერო პირმა, რომელთაც სტამბოლის სასულიერო სასწავლებელში ჰქონდათ თათრული სწავლა მიღებული, სახელდობრ: გურჯი ისმაილ ეფენში ხოჯა ხალიფაშვილი სამზიარელი, რომელსაც ოსმალნი სამზიაროლლის უწოდებდნენ და ჩვენგან ზემოდ მოხსენებული ქედის მუფთი ახმედ ეფენდი ხალიფაშვილი. ღრმად მოხუცი გარდაიცვალა 1891 წ. ქედაში. ეს ხოჯა სტამბოლიდგან საქართველოში 1840 წლებში დაბრუნებულა და ისმაილ-ხოჯა-კი სტამბოლში დაოჩენილა, რადგანაც ისმაილ ხოჯა სულთან მამუდს მიუღია თავისს ხოჯად. სულთან მამუდს ეს გურჯი ისმაილი ალოცებდა თურმე. ხოჯა მეტად მშვენიერი კაცი ყოფილა და მასთანავე ძლიერ კარგი ხმაც ჰქონია. მის აზანს განცვიფრებაში მოჰყავდა სულთანიო.

ისმაილ ხოჯამ სულთან მამუდს აუწყა, რომ ჩვენ ქართველები ვართ, ჩვენი ენა ქართული ენა არის, ჩვენმა ხალხმა თათრული და ნამეტურ არაბული არ იცის. ნება მოგვეცით,

რომ ჩვენს ჯამეებში ქართულად იქმნეს ქადაგება, რომ ხალხმა გაიგოს რამე. სულთანმა ნება დართო და შეიხ ისლამისაგან ამის ნებაც მიეცათ ქართველთ ხოჯა-მოღლებს ქართულად ქადაგებისა. „ყურანის“ სწავლის თანხმად ქადაგების წიგნი ქართულს ენაზედ შეედგინა ისმაილ ხოჯას, მხოლოდ მთელი წიგნი არაბულის ანბანით დაეწერა, რადგანაც ამ მახვილგონიერ ხოჯას, ეამთა გსრემოების წყალობით და ოსმალთა მძლავრებისაგან ქართული კითხვა არ სცოდნია, თუმცა ქართული ლაპარაკი ჩინებულად შესძლებია. ამისაგან შედგენილი წიგნი გამოუგზავნიათ აქარაში და ხოჯებისათვის შემოკრებულიათ, რომ ამ წიგნიდგან დაისწავლეთ ქადაგებანი და ჯამეებში ისე იქადაგეთ ქართულად, როგორც აქა სწერიანო. აქარაში ქართულად დაიწყეს ქადაგება. ამ საქმეს დიდად ხელს უწყობდა აქარის მუფთი, ჰასან ეფენდი ხალიფაშვილი, გურჯი ისმაილ ეფენდის ბიძაშვილი. აქარაში ქართულს ენაზედ ქადაგებამ 1855 წლამდე გასტანა, ხოლო ამ დროს-კი აღკრძალულ იქმნა ეს, რადგანაც რუსებისა ეშინოდათ. რუსებმა რომ აიღონ ეს მხარე და ჩვენ გვნახონ, რომ ჯამეებში ქართულად ვქადაგებთ, რას გვეტყვიანო, სუყველას გაგვაქრისტიანებენო, ქართველები თუ არა ხართ ქართულად რაიზა ლაპარაკობთ და ქადაგებთო. ასეთს აზრებს ავრცელებდნენ ხოჯები და ამით მალეც მოსპეს ქართულს ენაზედ ქადაგება, მაგრამ ქედის მუფთიმ ხალიფაშვილმა-კი მაინც თავი არ დაანება და ხშირად ქართულს ენაზედ ქადაგებდა. ამას სხვა-და სხვა ხოჯებმა რამდენჯერმე ოსმალოს შეიხ ისლამთანაც უჩივლეს, რომ ჯამეში ქართულად ქადაგებსო. მაგრამ ვერაფერს დააკლო. ამან შეიხ ისლამს წერილი მისწერა, ასე: „ჩვენ გურჯები ვართ, ჩვენი ენა გურჯულია (ქართული), ჩვენ ხალხს სხვა ენა არ ესმით და მაშ მე რა ენაზედ ვიქადაგო „ყურანის“ სწავლა, თუ არ ქართულს ენაზედაო“. მე მითხრეს, რომ მაშინდელის ქადაგების წიგნის ხელთ-ნაწერი აქარაში აქა იქ მოიძებნებო. ქადაგება ქართულის სიტყვებით არის დაწერილი, მხოლოდ

ასოები არაბულიო. ცნობილი სულ. ბეგი ბეჯანაძე დამპირდა, რომ ერთს ხელთ-ნაწერს გიშოვნით და ქართულად გადაგიწერინებთო. ვნახოთ, მეტად საინტერესო-კი უნდა იყოს მისი მოპოვება, გავიცნათ, თუ ქართველ ხოჯა-მოღები როგორის ქართულის ენით ქადაგებდნენ.

ნამონასტრევი, პატარა სოფელია. აქ იყო ძველად ჩაქცეული ეკლესია, რომლის ქვებრც სოფლებებმა გაზიდეს. დღეს აღარაფერი სჩანს. ცხადი საქმეა და ამას ამ სოფლის სახელიც აჩენს, რომ ძველად აქ მონასტერი უნდა ყოფილიყოს. ამ სოფლებით სრულდება მერისის ხეობა. აქ ბერი კაცები ამბობენ, რომ მერისის ხეობა ერთობ გვიან გათათრდაო. ბევრი უჯათობა ვაუფლიათ, ოსმალთათვისაც დიდი ზარალი მიუციათ. ოსმალნი ამათხედ ძლიერ გაჯავრებულნი ყოფილან და როცა მერისელნი გაუთათრებიათ, ამის შემდეგ, რაც რამ ეკლესიები ყოფილა აქეთ, სულ დაუქცევ-დაუნგრევიათ და მოუწმენდიათ წმინდად, ასე რომ დღეს მთელს ამ დიდს ხეობაში ერთი ნაშთიც აღარ მოიპოვება გარდა სოფლების ნასაყდრალის ადგილებისა. ახლა აქედგან აქარის მარჯვენა მხრის სოფლებს გავყვებით.

ორცვა, 70 კომლი. აქ არის პატარა ნაეკლესიარი. საყდრის გვერდით ერთს ღროს საეკლესიო ნივთებიც უპოვნიათ, მაგრამ ყველა ესენი ერთს ბნელს ორმოში ჩაუყრიათ და დაუმაღავთ. მასში ბევრი ვერცხლის ნივთებიც ერიაო! ლამაზი სოფელია ამის შესახებ ამბობენ: “ორცვა“ იმიტომ დარქმევიან, რადგანაც აქ დიდი სიცივეები იცის, სხვა სოფლებზედ ბევრად ცივიაო და იმიტომ დარქმევიან, რომ „ცივა“ და აქედამ გადაკეთებულა ეს სახელიცაო. აქ სცხოვრობენ ამ მხრის ბეგნი შარვაშიძეები, თურმანიძეები, ძველი აზნაურის გვარი, თათრების გამო შევშეთილამ მოსულნი აქ და დასახლებულნი, მაგრამ ბოლოს აქაც გათათრდნენ. ნაკაშიძეები ქრისტიანობის დროს გურიილამ მოსულნი აქ და გათათრებულნი. აქ ხსენებულ გვარის ოჯახებში ქართული კითხვა კა-

ცებმაც იციან და ქალებმაც. ამ 3 წელიწადში აქ ქართულმა წიგნებმა ცოტათი მოიკიდა ფეხი, დღეს მთელი სოფელი კითხულობს. ნაკაშიძეებს ბათუმში შეეძინათ „ვეფხვის-ტყაოსანა“ და რამდენიმეც სხვა ქართული წიგნები. ამ კეთილს საქმეში წილი აბდულ ეფენდი მიქელაძესაც უძევს „ივერიის“ ამბების მომწერს. იმედია, რომ ეს სოფელი მაგალითად გახდება სხვა სოფლებისათვის. ამათში ქართულს წიგნებს კაცი ყოველს დროს ნახავს. ყველა სიანოვნებით ეგებება წიგნის კითხვის საქმეს. შემდეგ, ენახოთ, როგორ წავა საქმე.

კაკაოლი, 30 კომლი. ძველად კაკაშვილები. უმეტესი ნაწილი ამ გვარის ხალხნი ყოფილან აქ მცხოვრებლად. აქედგან რამდენიმე კაცი წავიდა მუჰაჯირად. კაკაშვილები აქ საქართველოდგან მოსულან.

ძენწმანი, 40 კომლი. აქ ამას წინად ბ-ნმა აბდულ ეფენდი მიქელაძემ ერთი სპილენძის გულსაკიდი იპოვნა, რომელიც წერა-კითხვის სამმართველოს შესწირა. აქ ძველი ნაეკლესიარიც არის, აქა სცხოვრობს ბ-ნი აბ. მიქელაძე, რომელიც ქართულის ანბანის გავრცელებისათვის ჯეროვნად მეცადინეობს. ამ სოფელშიაც გავრცელდა ქართული წერა-კითხვა. იმ დია, უფრო გავრცელდება აქ მცხოვრებ საპატიო ქართველ მაჰმადიანთ მეოხებით, რომელთაც ხალხისათვის გული შესტკივთ.

კორმხეთი, 40 კომლი. არის ძველი ჯამე.

ორთა-ხოხნა, 41 კომლი. ეს ორი სოფლის ხალხი გადასახლებისთვის შეაგულიანა ოსმან-ფაშა თავდგირიძემ, ფაშა ამ სოფლების ახლოს იდგა და მიტომ დიდი გავლენა ჰქონდა მათზედ. ორივე ამ სოფლებში ძველად ეკლესიებიც მდგარა, მაგრამ 1850 წლებში დაუქცევიათ. აქაურის ქართველ მაჰმადიანის ლეზგა მახაკაძის სიტყვით აქ დიდხანს იმაგრა ხალხმა თავი ქრისტიანობისთვისაო. მახაკაძეს ახსოვს, რომ აქ ხალხნი ჩუმად ქრისტიანობდნენო. აქვთ კარგი ჯამე.

ღერე-ხოხნა, 76 კომლი. ამ სოფლის მთაზედ დღევანდ-

ლამდე სდგას მოზრდილი ეკკლესიის ნანგრევი. ამ ეკკლესიის ახლოს ახლა ხან ამ სოფლის კარგი ჯამე გააკეთეს. ჯამეს გვერდით ხოჯას სასწავლებელი აქვს. 60 მეტი ქართველი ბავშვები სწავლობენ. აქ ასწავლიან მარტო არაბულს. ბავშვებს ძლიერ უჭირდებოდათ სწავლა უცხო ენაზედ. მასწავლებლად სტამბოლში ნასწავლი ხოჯა ალი ეფენდი მახაკაძეა. საკვირველი ოხუნჯი, არც ფანატიკი, არც ქართველთ მოძულე და არც ქართულის წერა-კითხვის მკოდნე. ეს ამბობს: „ჩვენ ჯურჯები ვართ, ქართული წერა-კითხვა უნდა ვისწავლოთო“. ამ სოფელში სცხოვრობენ მიქელაძეები, ძველად გურიიდან მოსულნი. მერე თევდორ-ოღლადად წოდებულნი, რადგანაც პირველად თევდორე მიქელაძე გათათრებულა; მაგრამ დღეს ესენი ისევ თავიანთ გვარით იწერებიან, არ უნდათ ძველის გვარის დაკარგვა.

ბზუბზო, 70 კომლი. ძველად გამოჩენილი სოფელი იყო. აქ არის ვრცელი ეკკლესიის ნანგრევი. საძირკველის ახლო ერთის გვირაბის ჩასაღალია, რამდენისამე ნაბიჯს შემდეგ გვირაბს სხვა გზებიც უჩანს. აქ, ამბობენ, რომ ბზუბზო მალე გათათრდაო. პირველად ამ სოფლის მებატონე ბოლქვაძეები გათათრდნენ და ყარა-ალის შვილებიაო. აქ ამათი ქორწილი ვნახე, სიმღერა, თოფის სროლა და სხვანი, სულ ქართულებრ, ამ ქორწილში თათრული სიტყვა არ გამიგონია.

ზვარე, 40 კომლი. არის ნასაყდრალი. აქ სცხოვრებდა უმეტეს ნაწილად ყაჩალი ჩახალ-ოღლი ზვარელი, ეს ყაჩალი სელიმ-ფაშა ხიმშიაშვილის დროს სცხოვრებდა. ამ გამოჩენილ ყაჩალმა კინალამ სელიმ ფაშას უფლება წაართვა ხელიდგან და თვითონ დაიჭირა. ამ ყაჩალის შესახებ მაშინ აქ ლექსებიც გამოუთქვა ქართველ მაჰმადიანთ სახალხო მელექსე ბუჰანა შავიშვილმა, რომელიც ს. ვაიოში სცხოვრებდა.

ლექსი ასე იწყება:

„ჭეი გიდი ჩახალ-ოღლი, ერთხანად გიქროდა ქარი,
შემოიღევი ოლქაობა, ხომ არ ქენი კაი ქარი,

ფაშას ყულე დაუნგრე, სასახლეს გაულე მხარი, სელიმ-ფაშამ რომ შეიტყო, ხომ შეიქნა ჰერსით მთერალი“.

და სხ. ჩახალ-ოლლი სელიმ-ფაშას გარდა სხვა-და-სხვა ალიებსა და ბეგიებსაც ებრძოდა თურმე. გარდა ყაჩაღობისა ეს იტაცებდა, ყიდულობდა გურიიდან გოგო-ბიჭებს და ამათ ტრაპიზონს და სტამბოლში ჰყიდდა კარგ ფასად. აქარაში დიდად აქებენ ჩახალ-ოლლი ზვარელს. აქეთ ჯამე და ჯამეს გვერდით სასწავლებელი. ხოჯა ქართველ ბავშვებს მხოლოდ თათრულს ასწავლის.

ზუზოფელი, 40 კომლი. ამ სოფლის ეკკლესია მეტად მაღალს მთაზედ ყოფილა. ქელას ყურის მთის წვეროების გასწვრივ. ახლა აღარაფერია, თავის დროს დაუქცევიათ და მასალა ჯამესთვის უხმარებიათ. აქ ქართულს კითხვას შეეჩვივნენ. ძველად დანდალოდგან მოყოლებული აქამდის მაჰმადიანთ ავალიანთ საბრძანებელს შეადგენდა. ჯამეს გვერდით სასწავლებელია და ხოჯა ბავშვებს მხოლოდ თათრულს ასწავლის.

გულეზი, 50 კომლი. მშვენიერი სოფელია და ისეთს ალაგას სძევს, რომ მინამ კაცი შიგ სოფელში არ მივა, მინამ ვერას დაინახავს. ეს სახელი „გულეზი“ მასზედ კანონიერია. ამ სოფლის ზემოდ ქელასყურის მთის ახლოს ძველად ეკკლესია ყოფილა, სადაც იქაურები დადიოდნენ სალოცავად. ამ ეკკლესიის ნანგრევი დღესაც სჩანს. ერთის მხრიდგან ჩასავალიცა აქვს. 15 წლის წინად იმ ჩასავალში ერთი ქართველ მაჰმადიანთ ქალი ჩასულა, იქ გზა შეშლია და შიშით ქკუაზედ შემცდარა, შემცდარი ქალი მალე მომკვდარა, მას შემდეგ ამ ეკკლესიის მალაროებს ქართველ მაჰმადიანები აღარ ეკარებიან, ეშინიანთ. ზოგნი ამბობენ, რომ იქ დიდი მალაროები არის და შიგ ფირალები სცხოვრებენო. აქ მოსახლობენ დიასამიძენი. ამათგანი ერთი მოლად არის, ახალ-გაზრდა კაცი, ქართული კითხვა ისწავლა. ერთმა მოხუცმა დიასამიძემ შემდეგი მიაგნო: „ჩვენში ძველად ქართული გძელ სახელოებიანი ჩოხები ეცვათ კაცებს, თავზედ მაღალი ბუხრის ქუდი

ესურათ. განიერი შარვლები ეცვათ, ფეხზედ თეთრი ტყავის წალები, წალებს წინ გძელი წვერები ჰქონდათ. წალებს თითბრის ლილებით შეიკრავდნენ გვერდებზედ. ახლანდური ტანთსაცმელი ლივანაში და გურიაში იცოდნენ, ჩაბალახები იქილამ შემოვიდა ჩვენშიო. ქართლში და თბილისშიაც ხომ ასე იცოდნენ მოქალაქენი.

ასე 1810—20 წლებში ოსმალებს ჰსურდათ, რომ ქალებშიაც შემოეტანათ სხვა-და-სხვა ნაირი ტანთსაცმელი, მაგრამ ეს მალე ვერ მოუხდათო. ერთხნობით ქალები ფესის ტარებასაცკი შეაჩვიესო, მაგრამ ეს მალე გადავიარდაო. თუთუნის თესვა აქარაში მაქახლიდგან შემოვიდაო. ნარდის თამაში ჩვენში ძლიერ იშვიათი იყო, ქალაღდის თამაში-კი იცოდნენო. ჩვენში ყომაირი იცოდნენ, კიდილი, ცეკვა და სიმღერებიო. ამ სოფელში წერა-კითხვა რამდენიმემ ისწავლა, ამით პირველია ეს აქაურ სოფლებში. ჯამეს გვერდით ხოჯას სასწავლებელი აქვს, ქართველს ბავშვებს მხოლოდ თათრულს ასწავლის.

საღორეთი, 41 კომლი. 1873 წ. აქ ყოფილა დ. ბაქრაჩე; ბაქრაძე სწერს, რომ საღორეთში 100 კომლიაო. დღეს-კი 41 კომლია, მაშ სჩანს 60 კომლზედ მეტი წასულა ოსმალებთში. დ. ბაქრაძის აქ მოსვლა დღესაც ბევრს ახსოვს. აქ ლაპარაკობენ, რომ ყველაზედ გვიან საღორეთი გათათრდაო. ამ სოფლის ახლო-მახლო სოფლები გათათრდნენ, მაგრამ საღორეთი-კი არაო. მაშინ ახალ გათათრებულებმა თავიანთს სოფლებში რაც ღორები იყვნენ, სულ შეაგროვეს ერთად და მიურეკეს საღორეთლებს და უთხრესო:

ძმებო! ჩვენ გავთათრდით, ეს ღორები თქვენ გებარებოდეთ. ჩვენ თათრობას ვსცდით, თუ არ მოგვეწონა, მაშინ ისევ გავქრისტიანდებით და ამ ღორებსაც გამოგართმევთ და თუ მოგვეწონა, მაშინ ჩვენ თათრად დაგშთებით და ეს ღორებიც ღმერთმა თქვენ შეგარგოთო. ახალ გათათრებულთ თათრობა მოეწონათო, ესენი ძველსჯულზედ აღარ გადავიდნენ.

და ღორები სულ მათ დარჩათო. რადგანაც ამ სოფელში ღორი ბევრი იყო, ამიტომ დაერქვა ამასაც სახელად საღორეთი, თორემ წინად სხვა სახელი ერქვაო. სოფელს ძველად ეკლესია ჰქონია, ეკლესიაზედ ჯამე დაუდგამთ. ჯამეს გვერდით ხოჯას სასწავლებელი აქვს და ამ სოფლის ქართველს ბავშვებს მხოლოდ თათრულად ასწავლის. უწყიან, რომ ვიდრე საღორეთი გათათრდებოდა, დიდი ბრძოლა და გაქირვება გამოიარესო; ყველაზედ ცხარე ბრძოლა სჯულის გამო აქ საღორეთლებმა გამოსცადესო. ამ სოფელსა და აგარას გადაღმა, ჩრდილოთ, სძევს ერთი დიდი შეუვალი ტყე, რომელსაც სახელათ ბეთლემის ტყეს უწოდებენ.

ბეთლემის ტყეს მეტად დიდი ადგილები უკავია, ყველა ეს ადგილები ვაკე არს და ალაგ-ალაგ მთა-გორებიც არის ხშირის ტყეებით დაფენილი. ბეთლემის ტყეს გარშემო მეტად დიდი და მალალი მთიანი ტყეები ახვევია, ეს მთები და ტყეები ისეა ერთმანეთზედ მიბმული და მიკრული, რომ კაცმა თუ გზა არ იცის ბეთლემის ტყისა და ხეობისა, უამისოდ ძნელად რომ აქ ვინმემ მიაღწიოს და გზა გაიგნოს. ბეთლემის ტყე ამ მთებს შუა ქვაბივით სჩანს. მთელი ბეთლემი სავსეა გაუჩეხავის ხეებით და საცა ხეები არ არის, იქ ეწერი და წყავია ბევრი. აქ ნადირიც მეტად ბევრია: თეთრი ღორი, რაც სხვაგან იშვიათია, დათვი, ირემი, კანჯარი, თხა, თითქმის ყველა ნაირი პირუტყვი, ფრინველიც მრავალია და სხვა-და-სხვა ნაირები. ყვავილებიც ძლიერ ბევრნაირი სცოდნია აქ. ეს ადგილები ისე დამდაბლებულია, რომ ზაფხულში ხშირად ბნელი ბურუსიც იცის აქ, ისეთი რომ კაცი გზას ვერ გაარკვევს.

ბეთლემის ტყის შუაზედ ერთს მთაზედ არის პატარა ეკლესია. გათათრების დროს, დევნულ ქრისტიანები აქ იფარავდნენ თავსაო. ბოლოს ოსმალთა შეუტყეს და წავიდნენ იქ დასამორჩილებლადო, მაგრამ როგორც მოვიდნენ აქ, მაშინათვე ქარი ამოვარდა, დიდი წვიმა მოვიდა და ოსმალთ გზა და გვალი დაეკარგათო. შემდეგ ბევრის წვალების დაიქირეს

ეს ადგილები და ხალხიც დაიმორჩილეს, მაგრამ თვითაც ბევრი იზარალესო. ბევრჯერ შეეშალათ გზა და კვალი და ვერაფერი გააწყესო. მაშინ ამათ აღთქმა დაუდვიათ, რომ ამ ადგილებს ჩვენი კაცი არავინ მიეკაროს და მას შემდეგ აღარავინ ეკარებაო. ამ ადგილების ამბები ოსმალურს ენაზედ აწერილია და ქარტაც გადაღებული აქვთო. ამ ტყის ერთს მხარეს არის ერთი ტყიანი მთა, რომელსაც აქ „ბერთას“ უწოდებენ, ამ მთის გვერდით, მეორე დიდს მთას „გენის საბამი“ უწოდება. მიიხრეს, რომ ძველს დროში ბეთლემში ზღვა ყოფილაო და გემებს თურმე ხსენებულს მთაზედ აბამდნენ, და საბმელი ჯაქვის გამოსაბამი ხვრელი დღესაც სჩანსო. ამ შეუვალ მთებისა და ტყეების შესავალთან არის ერთი ძველი კოშკი, რომელსაც „ცივა სროლას“ კოშკს უხმობენ.

ამბობენ, რომ ეს კოშკი თამარ მეფეს გაუკეთებიაო. ბეთლემში ქართველ მაჰმადიანები სრულებით არ დაიარებიან, აქ ხალხი არ სცხოვრობს, მთელი მხარე გავერანებულია და ნადირთა თავ-შესაფარად გადაქცეული. ერთი და ორი კაცი აქ წასვლას ვერ ჰბედავს, ნადირისა ემინიანთ, რამდენიმე კაცი დაიარაღებულნი ერთად წავლენ ხოლმე. აქაური სოფლის ყანები ამოვადებულია ღორისა და დათვისაგან. ამბობენ, რომ უმეტესი ნაწილი ღორი და დათვი ბეთლემის ტყიდგან გამოდის და აქა-იქ სხვა-და-სხვა სოფლის ტყეებში ეხეტებიან და ყანას სჭამენო. საღორეთი რომ გათათრდა, მაშინ ამათ თავიანთი ღორები სულ ბეთლემის ტყეში გარეკეს. ამ ტყეში ჯერ რუსის კაცს ფეხი არ შეუდგამსო.

ზედა-მახუნცეთი, 47 კომლი. ამ სოფელსა და საღორეთს შუა ერთი ძველი კოშკი სჩანს ერთს მაღალს მთაზედ, თამარ მეფის ნაშენიაო. აქ ძველად ეკლესიაც ყოფილა. 1873 წ. დ. ბაქრაძემ ამ სოფლიდგან ვერ გაბედა კოშკის გასინჯვა და ეკლესიის ადგილის ნახვა. მაშინ დიდი შიში იყო აქ. დღესაც მეტად საშიშარი ტყეები და ადგილებია.

ზენდიდი, 50 კომლი. ეს სოფელი ქედას გაღმით სძევს,

ქელას ყურის მთის ძირს, სოფ. გულეზის მახლობლად. მო-
რიდგან პატარა სჩანს და როცა კაცი ზევით, სოფელში ავა, და
ერთ გორაკს გადაივლის, იქ დაინახავს ვეება ვაკეს სადაც სო-
ფლელეები სცხოვრობენ, სწორედ ამის მიზეზით უნდა დარ-
ქმეოდა ამ სოფელს ზენ-დიდი. აქ არის ძველი პატარა ეკლე-
სია დაქცეული. ამ სოფლის გვერდით არის ერთი ხევი, სა-
დაც ქორიძეები და ბერიძეები სცხოვრობენ, ამ ხევში მოდის
ერთ ნაირი წყარო, რომელსაც ქართველ ქალები აბანოს
ეძახიან, აქ საბანაოდაც მოდიან ხოლმე, აქვე სცხოვრობენ
ძველ თავადისშვილთ შთამომავალნი პირმსახურიძენი, ესენი
ამბობენ, რომ ჩვენ თამარ მეფის დროს თავადის შვილები
ვყოფილვართ და პირველნი ვაქვაცნო, ამათ აქ ოთხი სასახ-
ლე აქეთ, ამათ საგვარეულო დიდი ციხის გალავანიც არის აქ,
ძველ დროს ნაშენი, კედლების სისქე ორი არშინი იქმნება,
ოსმალთა მოსვლის დროს ამ ციხიდან პირმსახურისძეებს დიღ-
ხანს უბრძოლიათ ოსმალთ წინააღმდეგ, მაგრამ ბოლოს ესე-
ნიც შესუსტებულან, ოსმალთ დამორჩილებიან, ოსმალთ ამათ-
თვის თავადობის მაგიერ ბეგიობა მიუციათ, ეს ძველი საგვა-
რეულო ციხეც მთლად დაუქცევიათ, ერთს ალაგას ციხეს
თლილი ქვაც ქონია ქართულ წარწერებიანი, ეს ქვა 1889 წ.
დაკარგულა, საცადა არს ჩატანებულიო, პოვნას უამპირდნენ,
გადმომცეს რომ ძველად პირმსახურიძენი ოსმალეზს სასტიკად
ეკამათებოდნენ და არ უშვებდნენ, რომ მათ აქარაში ოსმა-
ლური ზნე და ჩვეულება შემოეტანათ. ესენი თურმე თავ-
დგირიძეებს და ათაბეგებსაც-კი აყვედრდნენ ხოლმე, რომ ოს-
მალთ ნუ ემხრობითო. 1850 წლებში პირმსახურიძეებმა დიდი
გმირობა გამოიჩინეს. ამათთვის გათათრების შემდეგ ბეჟანიძე
უწოდებიათ, რადგანაც ვინც პირველად გათათრებულა ამათ
ოჯახიდგან იმას ბეჟანა რქმევია სახელად. ამათში თითქმის
ყველამ დაისწავლა ქართულ-რუსული წერა-კითხვა: აბდულ-
ბეგ ბეჟანიძეს დღეს თავისს სახლში ქართველი მასწავლებელი
ჰყავს დაქერილი, მასწავლებელი მათ გვარის ყმაწვილებს წე-

რა-კითხვას ასწავლის. აქა არის ჯამე, ჯამეს გვერდით სასწავლებელი, ხოჯა ქაოთველ ბავშვებს მხოლოო თათრულს ასწავლის.

ზუნდავა, 66 კომლი, არის ნაეკლესიარი და აქა-იქა დიდრონა კურები. აწინდელი ბათუმის მუფთი გვერდაძე აქაურია, ქართველთ მოყვარე, სიტყვა-პასუხიანი კაცი, ზრდილობის მექონი, ამათ გვარში ბევრმა დაისწავლეს ქართული წერა-კითხვა, ამ მუფთმა აღიარა: — „ბედმა გაგვარაჯგვარა, ბედმავე შეგვარათა, მაგრამ ჩვენ არც თათრება ვართ და არც ქართველები. ჩვენ ისეთ ძლიერ შეფეს ჩაუვარდათ ხელში რომ ჩვენა ქართველებსაცან შორს წასვლა ძნელი საქმე იქნება, ნეტა მალე მოხდეს რომ ისევ ისე ძველებურად ერთი ვიქმნეთ“. ამ სოფლიდგან მუაჯირად 3 4 კომლი წავიდა. აქვთ ჯამე და სასწავლებელი, ქართველ ბავშვებს ხოჯა თათრულს ასწავლის.

ცხემლანა, 21 კომლი. აქ მოსახლენი შემცირებულ იქმნენ 1850 წლებში, რადგანაც ესენი შენიშნულ იქმნენ ოსმალთაგან მოღალატედ და ამის გამო მთელი სოფელი გადასწვეს და ხალხიც ოსმალში ტყვედ წაიყვანეს. აქ არის ნასაყდრალი, აქა-იქ ღვინის ქვევრებიც სჩანს ეს 21 კომლიც მას შემდეგ მოშენებულან აქ.

ავარა, 60 კომლი. ავარა სამცხე-სათაბაგოში რამდენსამე ალავს ეწოდება: ერთი ავარა ზეგანშია, მეორე ქობულეთის ნაწილში მესამე არსიანის მთისკენ, მეოთხე ოლთისის ქვემოთ, ოსმალთა საბრძანებელში, მეხუთე ახალ ციხისკენ და მეექვსეც აქარაში, აქა სცხოვრობენ ძველი აზნაურის გვარი დევაძეები ესენი წარსულს საუკუნეში გურიიდან მოსულან აქა, ექვსნი ძმანი ყოფილან: ორნი მომკვდარან და ოთხნი-კი აქ გათათრებულან. ამ გვარის ხალხმა ბევრი რამ ძველებური ამბები იციან აქარის შესახებ, თვით ავარა მშვენიერს ხეობიან ალავას სძევს, შემოსილია დიდის ტყეებითა, წყაროები ცივი, ტყის ნადირი ბლომად, ზაფხულში გრილია, ზამთარში ცივი. აქვთ ჯამე, ჯამეს გვერდით სასწავლებელი, ხოჯა ქარ-

თველ ბავშვებს მარტო თათრულს ასწავლის. ამ ბოლო დროს ქართული კითხვა სამს დავასწავლე, ახლა ამათგან სხვებს დაუსწავლიათ, აქ მცხოვრებთ ერთს ოჯახში ძველი პატარა ქართული კარაბადინი აღმოჩნდა, აბდულ ეფენდიმ—წერა-კითხვის სამმართველოს გამოუგზავნა, ეს პატარა კარაბადინი დიდი რამ განძი არ არის, მაგრამ ჩვენთვის ის არის დიდი რომ ეს ხელონაწერი აქაურს მაჰმადიანთ ქართველს ოჯახში აქამდის შენახულა და მის პატრონს დედაბერს ქართული კითხვაც სცოდნია.

ორპირი, 5 კომლი.

ქვედა-მახუნცეთი, 60 კომლი. ამ სოფლის წინ აქარის წყალზედ არის ერთი ძველი ხიდი, რომელსაც აქაურნი თამარ მეფის ნაკეთებად აღიარებენ. როცა აქარაში თავდგირიძეები გაძლიერებულან, მაშინ ესენი ამ სოფელში დასახლებულან. ამ სოფლის სასაფლაოზედ ერთი საფლავის ქვა აჩენს, რომ თავდგირიძეები ქობულეთიდგან გამოსულნი, აქ მოსულან 1760 წ. გათათრებულნი. ამ გვარის წევრთა ბრძოლაც თითქმის ამ დროდგან იწყება აქარის სხვა ბეგებთან. ამბობენ, რომ ვითომც ალი-ფაშა და ოსმან ფაშა აქაურები იყვნენო. უკანასკნელ ომის შემდეგ, როგორც ფანატიკები, მთლად ოსმალში გადასახლდნენ. აქ ამათის გვარისა ერთი კაცი დარჩენილა. აქვთ ჯამე და სასწავლებელი, ხოჯა ბავშვებს თათრულს ასწავლის.

კვირიტაული, 25 კომლი. აქვთ ჯამე.

ბაბუჩაშვილები, 60 კომლი. მშვენიერი სოფელია. აქვთ ჯამე, ჯამეს გვერდით სასწავლებელი, ხოჯა ქართველ ბავშვებს მხოლოდ არაბულს ასწავლის; ძველად ამ სოფლის წინამძღოლნი ბაბუჩაშვილები ყოფილან, ამათ თავიანთი ცახე და ეკლესიაც ჰქონიათ, ყველა ესენი ოსმალებს გათათრების შემდეგ მოუსპიათ, რადგანაც ბაბუჩაშვილებს ოსმალთ წინააღმდეგ კარგა ხანს უბრძოლიათ თავიანთის კოშკიდგან.

ბელტური, 25 კომლი. ეს სოფელი გაყიდულ იქმნა 1830 წლებში ლალა ფაშას ჯამეს სასარგებლოდ. ძველად ეკლესია მთლად დაუქცევიათ. სოფელი ბოლოს შემცირებულა.

დოლოგანი, 70 კომლი. მცირე რიცხვი გადასახლდა ოსმალეთში. აქ, ამბობენ, რომ ამ სოფელს ძველად **ბოლოგანი** ერქვაო, აქედგან გადაკეთდა დოლოგანიო. თვით სოფლის ადგილ-მდებარეობაც ისეთია, რომ ყველას ბოლოს აქვს განი, თავში და შუაში-კი ვიწრო. ძველად აქაურ სოფლის აზნაურებად საფარაშვილები ყოფილან. ქრისტიანობის დევნის დროს მაქახლიდგან ესენი აქ გადმოსულან. ბოლოს აქაც გასქირვებიათ საქმე და გათათრებულან. ბევრნი ამათგანნი სტამბოლისკენ გაქცეულან და იქ გაფრანგებულან. დოლოგანში ძველად ეკლესია და კოშკიც ჰქონიათ საფარაშვილებს, თუ საფარაძეებს, მაგრამ ყველა ეს მოსპობიათ გათათრების შემდეგ. 1830 წ. ერთს ვილაც ქართველ მდიდარ ბეგის ცოლს ეს სოფელი ოსმალს მთავრობისაგან შეუსყიდნია და ლალა ფაშის ჯამესთვის შეუწირავს. გასყიდვის დროს მცხოვრებნი მწარედ ტიროდნენ თურმე, ეგონათ, რომ ხანუშამ ვაი თუ იქ გადაგვასახლოსო. მაგრამ ეს ასე არ მოხდა, ამათ მხოლოდ წლიური ხარჯი დაადვეს და ესენი ამ ხარჯს ყოველ წელს ხსენებულს ჯამეს უგზავნიდნენ არზრუმში. 1850 წლებში დოლოგნელებმა ოსმალებს დიდი წინააღმდეგობა გაუწიეს; ესენი არავის ემორჩილებოდნენ, არც ხარჯის მიცემა უნდოდათ, არც ჯარის გაყვანა. პირველად ამათ ასტეხეს ბრძოლა და ოსმალებს დიდი ძალი ჯარიც გაუწყვიტეს, ესენი ვიწრო გზებში ესაფრებოდნენ და იქიდგან უხოცდნენ ხალხს. ბევრნი მეკადინეობით ოსმალთ ხალხი დაიმორჩილეს; დამორჩილების შემდეგ ესენი პირველად ეცნენ დოლოგანს და გადასწევს 75 კომლიო. მაშინ აქ 80 კომლი იყო და მხოლოდ 5 კომლი გადარჩაო. დღევანდელი 60 კომლი 1850 წლების შემდეგ მოშენდაო.

საფარა, 20 კომლი. დოლოგანში, რომ საფარაძეები გამრავლდნენ, მაშინ, ზოგი ამათგანი აქ გადმოსახლდნენ. ამ დროს ესენი ქრისტიანები ყოფილან და აქ პატარა საყდარიც გაუკეთებიათ. საყდარი 1850 წლებში დაუქცევიათ. საფარაძენი—საფაროლლად იწოდებიან.

ჭინკაძე, 50 კომლი. დოლოგანსა და ამ სოფელს შუა-
ერთი ეკკლესიის ნანგრევია დაშთენილი. ძველად ამ სოფლის
მებატონენი ქინკაძენი მაქახლიდგან გამოქცეულან და აქ მო-
სულან, ჯერ დოლოგანში დასახლებულან და მერე აქედგან
გადმოსულან ამ ალაგას და სოფელი გაუშენებიათ. გათათრე-
ბის შემდეგ ოსმალთ ამათთვის აღიობა მიუციათ. იმიტომაც
დარქმევია ამ სოფელს სახელად მათი გვარი. აქვთ ჯამე, ჰყავთ
ხოჯა. ხოჯა თათრულს ასწავლის ბავშვებს, მაგრამ მაინც ვე-
რავის რა უსწავლია.

კაპნის-თავი, 41 კომლი. რამდენიმე კომლი წავიდა ოს-
მალეთში. ძველად ამ სოფელს ბერიძე ერქვაო. მშვენიერი სო-
ფელია, მალლობზედ სდვას, ჰავა მშრალი, წყარო ცივი. აქ
არის ძველი ეკკლესიის კედლები. ამ 15 წლის წინად ამ სო-
ფელში ერთს ოჯახში ქართული ძველი წიგნები ჰქონიათ, მა-
გრამ მოლა-ხოჯების სიტყვით, ყველა ეს წიგნები დაუწვავთ.
პატრონი შეუშინებიათ, ეგ წიგნები რომ გიპოვონ სახლში,
შენ და ჩვენც მაშინათვე გაგვაქრისტიანებენო, თათრად არ
დაგვტოვებენო. ამ სოფლის მებატონენი ძველად კიკნაძენი
ყოფილან. ერთმა ამ გვარის მოხუცთაგანმა მიაჩბო, რომ მე
მოვესწარი, როცა ჩვენის სოფლის დედაბრები ამ დაქცეულის
ეკკლესიაში დადიოდნენ და ლოკულობდნენ ხოლმეო. ჯანე
აქვთ, ხოჯა ჰყავთ, ბავშვებს მხოლოდ თათრულს ასწავლის.

კიბე, 60 კომლი. არის ძველი ნასაყდრალი. აქა სცხოვ-
რობს ორი მეტად ფანატიკი ხოჯა. ერთი დელი მეჰმედ ეფენ-
დი, ტომით ქართველი, მოძულე ქართველთა, სისხლის მსმე-
ლი ქართველთა, ამის მეოხებით დაილუპა და გადასახლდა მა-
რადიდი. მაშინ ეს მარადიდის ჯამეში იყო ხოჯად. ამ მტერ
ხოჯას ძმა არის იბრაიმ ხოჯა, ძმაზედ ბევრად ზრდილობიანი,
მაგრამ მეტად ფანატიკი და თავისს სიმდაბლით სახელოვანი;
მთელი აქარა პატივს სცემს ამას, როგორც უფრო ფანატიკს.
ეს უნდოდათ ბათუმის მუფთის მოადგილეთ, მაგრამ ვერა გა-
აწყეს-რა. ამათ მესამე ძმა ჰყავთ და ესეც ხოჯა არის, ყველა-

ნი ერთის თვისების, მაგრამ ერთმანეთს სჯამენ. პირველი 1880 წლებში სასტიკად იქმნა შეშინებული, თორემ ეს თავის საქმეებს არც შემდეგ დაივიწყებდა. ეს მცირე ხნით მთავრობისაგან დაპატიმრებულიც იყო. ქართველი ისე სძულს, რომ ლაპარაკიც-კი ეჯავრება ქართველთან. საკვირველია, რომ ამით სოფლიდგან არავინ წავიდა ოსმალეთში. სოფელს აქვს თავისი ჯამე, ჯამეს გვერდით სასწავლებელი, ხოჯა ბავშვებს თათრულად ასწავლის. ცნობილი ხოჯები აქ ძლიერ მაგრა სდგანან, მაგრამ ქართულმა წიგნებმა მაინც მიაღწიეს ამ სოფელში და ორმა კაცმა ისწავლა.

ხერთვისი, იმყოფება მარჯვენა მხრით; 15 კომლი, აქარწყლის ზემოდ. აქ არის პატარა ნასაყდრალი. აქ ახსოვთ, როცა ამ პატარა ეკლესიაში დედაბრები დადიოდნენ და ღოცულობდნენო. ხერთვისელებმა 1850 წლებში, ოსმალთა წინააღმდეგ ისე სასტიკად და გამირულად იომეს, რომ ყველანი გააკვირვესო. დამორჩილების შემდეგ ოსმალთ მთლად გადუწვავთ ეს სოფელი. ამ 15 წლის წინად აქ ერთს ოჯახში ძველი ქართული წიგნები ჰქონიათ დარჩენილი, მაგრამ ხოჯების სიტყვით დაუწვავთ, თორემ რუსები მაგ წიგნებს გიპოვნან და მერე გაგაქრისტიანებნო, ვისაც დაეწვა წიგნები, ეს კაცი თვით მე ვნახე.

მალაკონი, 15 კომლი. 1850 წლებში ამათაც ღიდის გამირობის შემდეგ ეს სოფელი მთლად დაუწვეს ოსმალებმა. ამ სოფელში სცხოვრობს დიდად პატივსაცემი ლუკა ანდლულაძე, რომელიც ქართულის წიგნების გავრცელების საქმეს დიდად უწყობს ხელს და მან მრავალთ ქართველთ მაჰმადიანებს დასწავლა ქართული წერა-კითხვა. ამისაგან დასწავლილი მაჰმადიანები დღეს თავისუფლად კითხულობენ და სწერენ ქართულად.

ჭალახმელა, 20 კომლი. ეს სოფელიც ოსმალთ გადასწვეს მთლად 1850 წ., რადგანაც სოფელენი მალაკონელებთან შეერთებულნი გამირულად იბრძოდნენ ოსმალთა წინააღმდეგ.

უჩხითი, 15 კომლი. 1850 წ. აქ იყო 40 კომლი, მაგრამ ყველა ესენი დასწვეს ოსმალთ, რადგანაც ესენიც მათ წინააღმდეგ იბრძოდნენ, სხვებთან შეერთებულნი. აქ გათათრების გამოც ბევრი მოსპობილა ძველად.

კირნათი, 25 კომლი. 1850 წ. ეს სოფელიც დამწვარ იქმნა ოსმალთაგან. მაშინ ამ სოფელში 60 კომლი ყოფილა. კირნათელები ოსმალთაგან ბევრჯელ ყოფილან ლალატში შემჩნეულნი და ამიტომ ამათაგან ბევრი ოსმალეთში გადაუსახლებიათ.

მილისი, 30 კომლი. ეს სოფელიც დამწვარ იქმნა ოსმალთაგან 1850 წ. და მეტად უწყალოდ, სხვა სოფლებზედ ბევრად უარესად, შიგ ხალხიც ამომწვარა. ზემოხსენებულს სოფლებს მაშინ დიდი უბედურება სწვევია. აქ აღწერილს ხუთს სოფელს ზოგნი მაქახელს აკუთვნებენ, მაგრამ ეს არ არის, სწორე, ეს სოფლები მაქახელს მხოლოდ 1878 წ. შემდეგ მიაწერეს, რადგანაც მაქახლის, საზღვრებზედ მდებარე აქარის მთებში არიან გაშენებულნი, თორემ ეს სოფლები წინად აქარას ეკუთვნოდა და აქარადვე ირიცხებოდა. ეს ჩვენც ასევე მოვიყვანეთ აქ. ზემოხსენებულს სოფლებს და დოლოგნელებს უსახელებიათ თავი უფრო ომში. ამათ შესძრეს ოსმალთა ჯარიო და ომში თუ მოკვდა ვინმე, ისევე ამათგანიაო. დამორჩილების შემდეგ ამათ სოფლები გადუწვეს, ჯერ თითო კომლს 25 მან. დაადეს ხარჯადო და ხირჯის გარდახდის შემდეგ აღარც ხალხი დააყენეს აქ და ოსმალში გარეკესო. წაყვანის დროს ამათ დედაკაცებთა ტირილი გულს უკლავდა კაცსა. გემში ჩაყრის დროს სულ მიწას ჰკოცნიდნენ და ცხარე ცრემლებს ღვრიდნენო. სოფლებში თითო-ოროლა კაცი დაჩენილა აქაიქ საიდუმლოდ, ეს მოსახლენი მერე მოშენდნენ აქაო.

აქაურ წყლისა და ქოროხის შესართავს ქვეით, კახაბრამდე გაჰყვება შემდეგი სოფლები მარჯვენე და მარცხენე:

ერგე, 40 კომლი. ოსმალებს პირველად ერგეს ხალხისთვის დაუტანებიათ ძალა სჯულის გამოცვლისათვის. ერგეში.

ბევრი ქართველი გამწყდარა სჯულისათვის, მაგრამ საქმე გასკირებიათ და ბოლოს გაათათრებულან. ოსმალებს პირველად თათრული ჯამე აქ გაუკეთებიათ, ასე, რომ მთელს აქარაში ყველაზედ ძველს ჯამედ ერგეს ჯამე იავლება. უწყიან, რომ ვითომც ერგეს კარგ ეკკლესიაზე გაათათრების შემდეგ ზედ ჯამე დაადგესო.

მიკიტაური, 15 კომლი.

ხელვაჩაური. სამამასახლისო, დღევანდლამდე ამ სოფლის ახლოს, ოსანაურის ტყეში, პატარა ეკკლესია სდგას. ამის ახლოს მეორე მთელი ეკკლესიაც არის. ორივე, დღეს თუ ხვალ, დაიქცევა.

შარაბიძე, 15 კომლი. ძველად მებატონენი ამ სოფლისა და ადგილებისა შარაბიძენი ყოფილან. თათრობის გამო ბევრი ამათგანი გურია-იმერეთში გაქცეულან და თავი გადურჩენიათ გაათათრებისაგან.

თოფალაშვილები, 30 კომლი. ამ სოფელში სცხოვრობენ თოფალაშვილები, ძველი მებატონენი ამ სოფლისა. აქ ამათ შესახებ ლაპარაკობდნენ, რომ თოფალაშვილები ძველად მეტად მხნე გულოვანი ვაჟაკანი ყოფილანო და ამათ ოსმალთა წინააღმდეგაც დიდად უბრძოლიათო.

ურეცი, ახლა ამ სოფელს ფერიას უწოდებენ. ეს სახელი ამ სოფელს მას შემდეგ დაერქვა, რაც აქ აფხაზეთიდგან აფხაზები გადმოსახლდნენ. აფხაზებისაგან წინად აქაური ქართველთ მაჰმადიანები ძლიერ შეწუხებულნი იყვნენ. აფხაზებს აქ ქართული ენა კარგად შეუსწავლიათ, რადგანაც ამათ გარშემო სულ ქართულს ენაზედ მოლაპარაკე ქართველი მაჰმადიანები სცხოვრებენ.

დედა-ბერა, აქაც სახლობენ აფხაზნი. ამ სოფელს დღეს სახელი გამოუცვალეს და სტეფანოვკა ჰქვია, აღრინდელი ბათუმის ოკრუგის უფროსის გვარია.

გონიო, სძევს ზღვის ნაპირას. გონიო საზღვარია კახაბრის, ქანეთისა და აქარის. ვახუშტის დროს გონიოში აქაიქ

თითო-ოროლა ქრისტიანებიც ყოფილან. ქანებს ქრისტიანობა მაქრიალში და გონიოში შეუნახავთ კარგა ხანს.

სიმონეთი. მშვენიერი სოფელია, მშვენიერს ალაგას სძევს, ჰაერიც კარგია და წყლებიც. 15 კომლი სცხოვრობს. ზოგი ოსმალში გადასახლებულა, ძველად ამათ ეკლესიაც ჰქონიათ, ეკლესიის საძირკველზედ ჯამე დაუდგამთ, ასეთი ლამაზი სოფელი კახაბრის მიდამოებისაკენ არსად არის.

მახო, რამდენიმე კომლი. ამ სოფლის მახლობლივ თავდება აქარის მალაღმთიანი ტყეები და შემდეგ ამათ პატარა გორაკი მთები იწყება.

თხილნარი, 25 კომლი. ძველად კარგი პატარა ეკლესია ჰქონიათ, დღეს აღარაფერი სჩანს, ოსმალთა ბრძანებით დაუქცევიათ ძველადვე.

ყარა-შარვალი. აფხაზები სცხოვრებენ, წინად აქ ქართველნი სახლობდნენ. სოფელსაც ქართული სახელი ეწოდებოდა. აფხაზებს ქართული ენა შეუთვისებიათ ქართველ მაჰმადიანთ მეოხებით.

უომბალო, 15 კომლი. 1830 წლებში ამ სოფლის მცხოვრებნი ქართველნი აუჯანყდნენ ოსმალს, სხვებთან ერთად შეერთებულნი სასტიკადაც იბრძოდნენ. დამშვიდების შემდეგ ყველა ესენი აფრიკისკენ გადაასახლეს. ეს შავი ხალხი დღევანდლამდის აქ დაშთნენ, ესენი კახაბერშიაც დაბინავდნენ და დროს განმავლობის მეოხებით ამათ თავიანთ სახის ჰირვანდებული შავი ფერი შესცვლიათ და ცოტად სითეთრე შეჰპარვიათ. რაც ხანი გადის, მით თურმე საქართველოს ტურფა ბუნება მათზედ დიდს ზედგავლენას ახდენს თურმე. თავისს დროს სულაც შეიცვლებიან; ამათაც შეუსწავლიათ ქართული ენა.

წითელი მიწა. ამ სოფლის მოსახლენიც ძველადვე იქმნენ ოსმალთაგან გადასახლებულნი ოსმალში, რადგანაც ამათ სჯულის გამო დიდხანს სწამებდნენ ლალატს. ამ სოფელში ოსმალთაგან მოყვანილ თათრები დაუსახლებიათ და სოფლისთვისაც ქართული სახელი შეუცვლიათ და თათრულად უწო-

დებიათ „ყიზილ თოფრან“. აქ ოსმალის თათრობის დროისა არაფერია დაშთენილი, მთლად ქართველ მაჰმადიანები არიან, ქართულს ენაზედ მოსაუბრენი.

ამ სოფლებს ქვემოდ, შავის ზღვისაკენ, დაიწყება კახაბერი და კახაბრის ადგილები. კახაბერი მისდევს აქარის საზღვრამდე.

აქ ჩვენ ბევრი რამ წვრილი სოფლები, მოები, ხეობები და ტყეები ვერ მოვიხსენიეთ. ვიტყვი, რომ ყველა ჩვენ მიერ აღწერილს ადგილებში სცხოვრებენ მხოლოდ ქართველთა მაჰმადიანები, ქართველ ტომის ერი, ქართულს ენაზედ მოსაუბრენი. სამშობლო ენათ ამათში ქართული ენა არსებობს, ქართული სიმღერები, ტირილი, ქართული ხმაურობა და ქართული სახე.

სამცხე-საათაბაგოს დახურობის ზეპირ ამბები ქართველ მაჰმადიანებში. დაწერილი 1892 წ.

აქარის და სამცხე საათაბაგოს დაპყრობის და გათათრების ამბავს აქ ასე მოგვითხრობენ მოსწრებულნი და დროულნი კაცნი: როცა ოსმალნი გაძლიერდნენ და დაიპყრეს საბერძნეთი, შემდეგ საქართველოსაც მოადგნენ, მაგრამ საქართველო აღვილად ვერ აიღეს. ქართველთა სძლიეს ოსმალნი, ჯარი გაუწყვიტეს დანარჩენი ჯარიც ტრაპიზონს იქით გადარეკეს. ოსმალთ გაუძენდლდათ საქართველოს დაქერა და ასე მოახერხეს: წამოვიდნენ საომრად და წინ გაზომიძღვარეს ოცდაათი ათასი ახლად გათათრებულ ბერძნები, ქართველთ იცნეს ბერძნები, რადგან ქრისტიანებად დასახეს, მეგომრობით მიეგებნენ. გათათრებულ ბერძენთაც ეს უნდოდათ, შემოვიდნენ საქართველოში და მათ შემოჰყვნენ ოსმალნიც მალე ოსმალის სხვა ჯარიც მოეშველა. გაიმართა ომი და რამდენისამე დღის შემდეგ აქარა დამორჩილებულ იქმნა.

ქართველთა ყოველივე შეიტყეს ბერძენთა ეშმაკობის, მა-

გრამ რაღა დროს, ერთობ გვიანლა იყო. ოსმალთ აქარა-ქობულეთი დაიმორჩილეს და ფეხი გაიმაგრეს. შემდეგაც ქართველთ ბერჯერ სცადეს და აჯანყდნენ, მაგრამ სამუდამოდ-კი ველარ გარეკეს ოსმალნი, ოსმალნი თანდათან გაძლიერდნენ, ხოლო ქართველნი უკან-უკან წავიდნენ. ქართველთ დავრდომილებას ოსმალნაც უწყობდნენ ხელს. შესყიდვით შოულობდნენ ქართველთ მოღალატეებს. პირველს ხანში აქარის თავადნი გულ-ამღვრევით ეკიდებოდნენ ასეთს საქმეს და ვადაბირებულს ქართველს—ერთ ღღესაც არ აყენებდნენ აქარაში. მაგრამ გავიდა ხანი და მათი ძალაცა დაეცა; ხალხს მფარველ-პატრონობა მოაკლდა, დაიწყო აქარიდამ ქართლ-იმერეთში გადასახლება. სახლებს, ყანებს, ვენახებს და მარნებს სტოვებდნენ ოხრად და რა-კი ოსმალთ მთავრობას ვერ იშენებდნენ, მირბოდნენ საქართველოში, სადაც ქართველთ მეფე, ან მთავარი იჯდა.

აქარაში სოფელი არ არის, რომ რაიმე ძველი ამბავი არ იცოდნენ და თავიანთ მონათესავეების შესახებ არ ამბობდნენ, რომ ძველად ჩვენი ნათესავეები აქარიდამ ქართლს და იმერეთში გადასახლებულანო, ამ გადასვლა-გადმოსვლისაგან ოსმალთ მთავრობა ყოველთვის შეწყუბებაში ყოფილა, რადგან ქვეყანა თითქმის ასის წლის განმავლობაში აღარ დამშვიდებულა, ასე რომ არ ყოფილიყო, ოსმალები ადვილად აიღებდნენ საქართველოს დანარჩენ ნაწილებსაც და ბოლოს დალისტანამდე ჩავიდოდნენო. გათათრების საწინააღმდეგოდ აქარლებმა დიდი სისხლი დაჰღვარეს, ერთ აღდგომის მეორე ღღეს მარადიდიდამ ას ორმოცი კაცი ჩაცვივდა ქოროხში და დაიღუპა სამუდამოდ. ვინც გათათრდა, სახელმწიფო ხარჯისაგან გაანთავისუფლეს, ხოლო ვინც არა იმას ერთი ორად შეაწერეს, მალე თავად-აზნაურნიც შეისყიდეს და თავადობაც და აზნაურობაც მოსპეს. თავადებს ბეგობა მისცეს აზნაურებს-ალიობა.

სხვა-და-სხვა საჩუქრებით მოინადირეს და აღუთქვეს რამდენს კაცსაც გათათრებთ იმდენს აღუთუნს მიიღებთო (10 მ.)

თავად-აზნაურობის გათათრების შემდეგ სამღვდელოებას მიჰყვეს ხელი და დაუწყეს გათათრება, მაგრამ სამღვდელოებამ დიდხანს იმაგრა თავი, ბოლოს-კი იმათაც მოაკლდათ ძალა და ზოგი გათათრდა დი ზოგნი ქართლ-იმერეთში გადაიხვეწნენ, ხალხი თათრობის დროსაც არ სტოვებდა დიდხანს ეკკლესიების პატივის ცემას და სწორედ ეს გარემოება გახდა იმის მიზეზი, რომ ოსმალებმა აქარაში ისე დააქციეს და დაარღვიეს ძველი ნაშთები, რომ ერთი ეკკლესიაც აღარ გაუშვეს დაუქცეველ-დაუნგრეველი. ვინ იცის, იქნება ეს გარდმოცემა ხალხისა ნამდვილად მართალი ამბავია და სწორედ ამიტომაც არის ისე მცირედ აქარაში ძველ-ძველ ნაშთების რიცხვი.

ვიღრე ქართველთ ვაათათრებდნენ ასე: მინამ ბევრნი სთხოვდნენ დაგვტოვებ ჩვენს სჯულზედ და გვიშახურებთ ისე, როგორც თქვენ გენებოსთო, მაგრამ ოსმალთ არ იყაბულეს, ქართველს ჩვენს სამეფოში ვერ შევიანახავთ, განგვიდგებიან, გვიღალატებენ, ომში თავიანთ მეფეს მიემხრობიანო. სარწმუნოების დაძალების გამო ზოგს აბრჩობდნენ, ზოგს თავსა ჰყვეთავდნენ და ზოგსაც ჯაჭვითა და თოკებით აბამდნენ და სცემდნენ, ბოლოს საქმე იქამდე მისულა, რომ ოსმალთ გამოუცხადებიათ ოლონდ თქვენ-კი გათათრდით და არც ხარჯს გამოგართმევთ, არც ჯარის კაცებსა და სხვაფრივაც დახმარებას აღმოგიჩენთო, ისე მოგივლით და გიპატრონებთო, როგორც ჩვენს ნამდვილს შვილებს, ოლონდ შეისმინეთ ჩვენი თხოვნა და მაჰმადიანობა მიიღეთო. ხალხმაც შეისმინა, იყაბულა და კაი ქმნეს, რომ ეს წმინდა თათრობა მიიღეს და სისხლის ღვრა თავიდან აიცილესო.

აჭარული ამბები 1892 წ.

დაბა ქედა მღებარეობს ქვედა და ზედა აქარის შუა. ბათუმიდგან 40 ვერსის სიშორეზედ. ბათუმიდამ ზედა აქარის დაბა ხულამდის 85 ვერსია. ზედა აქარის იქით მიემართება

სხვა-და-სხვა მხრის გზები, სადაც სულ ქართველ მაჰმადიანებში სცხოვრობენ, ქართულს ენაზედ მოლაპარაკენი. ქვედა აქარის ნაწილში არის 72 სოფელი, ზედა აქარაშია 82 სოფელი, ორივედგან 154 სოფელი. აქაურები ამბობენ, რომ ზედ მიწვევით ამ ორს ნაწილში, ე. ი. 154 სოფელში ათი-ათასი კომლი მცხოვრები უნდა იყოსო. ამათში ოჯახთა წევრთ რიცხვი ძრიელ დიდია, ზოგში 10 და ზოგში 15 მეტია. აქეთ რამდენიმე ძმა ერთად სცხოვრობს, გაყრილი ოჯახები მცირეა. რაც უნდა მცირე რიცხვი იყოს ოჯახში, მაინც 5 სულზედ ნაკლები არ იქმნება. ამდენივე უნდა ვიანგარიშოთ კინტრიშის, მაქახლის და მარადიდის ნაწილებში, ერთი ამდენივე იმერხვეის, ართვინის, არტაანის და სხვა ადგილებში, სადაც ქართველ მაჰმადიანები ქართულს ენაზედ ლაპარაკობენ. რაც უნდა ცოტა ვიანგარიშოთ, ქართველ მაჰმადიანთ რიცხვი 150 ათასზედ მეტი გამოვა. ამბობენ არტაანას მთელს ოლქში-კი დაკარგულა ქართული ენაო. კინტრიშის ხეობაში 66, მურღულუს 25-მდე სოფელი, იმერხვეს 20-მდე, მაქახელს 25-მდე, დევესქელს 15-მდე, ლივანას 50-მდე. მთელს ბათუმის ოლქის სოფლებში ქართული ენა ისე არსებობს, როგორც იმერეთს, ქართლს და კახეთს. ქალაქ ართვინს მაჰმადიანის ბევრი არავინ სცხოვრობს. აქ სცხოვრობენ სომხის კათოლიკეები, რომელნიც ძველად ქართველნი იყვნენ და ჟამთა ვითარების მეოხებით ენით სრულიად გასომხდნენ, თავიანთ დედა ენა დაჰკარგეს. სულ ქართველ მაჰმადიანთ სოფლების რიცხვი 450—500-მდეა, იქმნება მეტიც.

ქართული ენა შეჴრყვევლადა ჰსუფევს კინტრიშის მხარეზე, ჩაქვს, აქარას, ლივანას, იმერ-ხვეში და ზოგიერთ ნაწილში, სადაც ქართველ მაჰმადიანები სცხოვრობენ; საცა ოსმალის, ქურთი და სხვები არიან, ესენი-კი ოსმალურს ენაზედ საუბრობენ. აქაც მაინც ქართულს ენას დაუძლევეია ოსმალური, ბევრს ამათგანს შეუსწავლია ქართული, ბევრმა ამათგანმა ოსმალური არც-კი იცის ისე, როგორც ქართული. მარა-

დიდის ნაწილის ერთს კუთხის სახელდობრ კახაბერში, ოსმალი
ლეთს, რამდენიმე კომლი არაბისტნელ არაბნი გადმოუსახლე-
ბია. დღეს ესენი ქართულს ენაზედ ისე ლაპარაკობენ, რო-
გორც ქართველ მიჰმადიანები. კაცი გაჰკვირდება ამათის ქარ-
თულის ენით, როცა-კი მივა ძველად გამოჩენილს კახაბრის
საყანურ ადგილენში და ამ ხალხსა ნახავს.

ეს ამდენი ქართველ ხალხი, ეს ამდენი სოფლები ჩვენგან
სრულიად უყურადღებოდ არის დატოვებული და ამათვის
ცისა და დედამიწის მეტი პატრონი არავინ არის. სადაც მი-
ველ აქარაში და მნახეს, ყველგან დიდის სიამოვნებით შეხე-
დეს ქართულ წიგნებს, დიდი აღტაცება, დიდი სიხარული
გამოსთქვეს. ბევრს გაახსენდა განსვენებული დ. ბაქრაძე, ბევ-
რმა მოიკითხა ბ-ნი პეტრე უმიკაშვილი, ბევრმა მოიგონა პე-
ტრეს აქ ყოფნა, წიგნების თავაზი. მისის დარიგებულის წიგ-
ნებით სოფელს გულებში მთლად დაისწავლეს ქართული ან-
ბანიო. პეტრეს სახელს ჩვენ არ დავივიწყებთო. მის სახელს
ამბად გარდაეცემთ სხვათაო. განსვენებულს გრიგოლ გურიელ-
საც იგონებენ. გურიელი რომ არ ყოფილიყო, მაშინ არზრუ-
მის ფაშა ბაქრაძეს შეიპყრობდაო. ასევე დაემართებოდა გ. ყა-
ზიბეგსაო, რომელიც გ. გურიელს მოსამსახურის ტანთსაცმლით
მოჰყვა აქარაში და ღამე სწერდა ხოლმე გზეასა და სოფ-
ლებსაო.

ბევრი რამ არის ამ მხარეში დარჩენილი და ხელ-შეუხე-
ბელი; ქვაბლიანს ზარზუმის ტაძარა ისევ სდგას, ერთის პატარა
კედლიდამ-კი ერთი წარწერიანი ქვა ჩამოუგდია ვილასაც და
დაკარგულა. აქარისკენაც შეხვდებით აქა-იქ ქართველო-
ბის გულშემატკივრებს. მაგალითად დაბა ქედაში სცხოვრობენ
თუჰამბეგნი, ძველად-ძველი შარუაშიძეები, ამათ გარდა ძვე-
ლის თავადიშვილის შთამომავალნი ბეჟანიძეები, თამარ მეფის
დროს პირ-ფარეშის ძეთ ხმობილნი და ბევრნი სხვანი. შარუა-
შიძეები ცხრა ძმანი არიან, ასევე პირფარეშის ძენი, ყველა
ესენი ქართველები არიან, ამათ უფრო ესმით რომ ჩვენ შთამო-

მავლობით ქართველები ვართ და არა მაჰმადიანნიო; ჩვენში რომ სკოლები დაიხსნას, მაშინ ყველა კარგად ვაიგებს თავის ვინაობასაო. ქედაში ბევრმა დიდის თხოვნით და მუდარით ინატრა სკოლის დაარსება, მაგრამ რითი და რა ექნათო. ჩვენ მუდმივ ომებმა დაგყცა, გაგვალატაკა და დღესაც ვერ მოვლონიერებულვართო. 100 წელიწადი ოსმალეთს ვებრძოლეთ ქრისტიანობის გულისთვის, საქმე რომ გაქირდა ბოლოს დავთმეთ სჯულიო, იმის შემდეგაც არ მოგვისვენია და მრავალჯერ ცეცხლსა და მტერს მისცემია ჩვენი ქონება და სარჩო-საბადებელი, თორემ ჩვენ რომ შეძლება გვქონოდა, მაშინ რად დავრჩებოდით ასეო!

დაბა ქედა საქმარისაჲ კარგს ალავას მდებარეობს. მას გარშემო აკრავს 400 კომლი ქართველ მაჰმადიანებისა. პარასკეობით აქ პატარა იარმუკობა იცის და 500 მეტი სოფლის კაცი შემოდის, ყველა ქართულად მოლაპარაკე. პარასკევს დღეს ჯამესთან მივედი, წიგნები მივიტანე, ხალხს ძრიელ გაეხარდა, ნამეტნავად ყმაწვილებს, ხალხში ბევრი აღმოჩნდა ქართულის წიგნის მცოდნე. მარტოდ ამ დღეს ქედის ჯამედამ თვრამეტ სოფელში წაიღეს 1700 ცალი სხვა-და-სხვა ანბანიანი წიგნები, სახელდობრ: ზვარს, ორცვას, მერის, ზუზნაფელს, დოლოგანს, კაკაძეს, ალიქოლოს, წონიარის, კანტაურს, ვაიოს, სალორეთს, კვაშტას, მახუნცეთს, ბზუ-ბზუს, გულებს, ქვემო-მახუნცეთს და რამდენსამე სხვა სოფელში, წიგნების წამლებნი უმეტესად მამასახლისები იყვნენ და ყველამ იცოდა ქართული კითხვა. მაგალითად: ქედას ბეგის შარუაშიძეების ცხრა ძმათ ყველამ იციან ქართული კითხვა, ასევე ამათ შვილებმა და ესენი სხვებსაც ასწავლიან; ასევე იციან ბეგებმა ბეჟანოღლებ-პირფარეშის ძეთა და მრავალთაც სხვებმა, ამათ სთქვეს: თქვენ შემდეგ ჰნახავთ აქ ქართულ ანბანის მოფენასო. პირფარეშის ძეებს ძველად აქ თავიანთ საკუთარი ძველი ციხეც ჰქონიათ ერთს მაღალს მთაზედ, ციხე ოსმალეთის მთავრობას დაუნგრევია. დღევანდლამდე შიგ დარჩენილა ერთი ქა, საი-

დამ დღესაც იღებენ წყალს. აქ ერთს მთაზედ ეკკლესიაც არის, აწ დანგრეული, გარშემო მარნები აქვს ჩამწკრივებული. ხალხი ბევრს ძველებურს ამბებს ამბობს ეკკლესიებისა და თავიანთ გამაჰმადიანებისას.

ქედაში ქართულის წიგნის მცოდნენი თვით მოღებ შორისაც აღმოჩნდნენ. ამით ძრიელ გაგხარდათ ქართული წიგნების ნახვა, ნამეტნავად მუჰამედის ცხოვრება და ლოცვები. დღეის შემდეგ კარგად ვისწავლითო, რადგანაც წიგნები ვიშოვეთო. ეს მოღები არიან: მოლა სულეიმან ბერიძე, მოლა ჰუსეინ ჩიკოიძე, მოლა ალი დიასამიძე, მოლა აბდულ დიასამიძე, მოლა ჰასან ჩიზურტანიძე. აქ არის 50-მდე მოლა. ამათი უფროსი მასწავლებელი, ქართველთ მუფთი და ქედის ნაწილის სამმართველოს ყადი, გვარად ხალიფაშვილი, მარტში გარდაიცვალა. ახლა ეს სოფლები უპატრონოდ არის. ქედას თავის საკუთარი ხოჯაც-კი არა ჰყავს. ჯერჯერობით ვილაც თათრის ხოჯები არიან, ქართველ მოღებს ამის გამო გული ძალიან ეთანაღრებათ. ყველა კარგადა ჰგრძნობს, რომ ისინი უკან დარჩენილნი არიან და ეს უკან დარჩენა მათ სასტიკადა ვნებს. ამ დღეებში ქედაში ლაპარაკი იყო და ყველამ დიდად ინატრა სასწავლებელი. თვით ბეგებმაც ინატრეს: ჩვენ ქართველების დიდი იმედი გვქონდაო და იმედია, რომ ეს ფუჰად არ ჩაგვივლის, ჩვენს მდგომარეობას ყურადღებას მოაქცევთ და ქედაში სკოლას დაგვიარსებთო. ქედა ძრიელ მოხდენილს ალაგას არის, აქ თუ სკოლა დააარსდა, დიდს სარგებლობას მოუტანს.

ქედის ქართველებთან მთელის ქვედა აქარის 72 სოფელი იხვეწება, რომ გვიპატრონეთ და სკოლა გაგვიმართეთო. სკოლას შეშას ჩვენ მიცემთო. ქედაში სკოლის გამართვას ქრისტიან ქართველებს ეხვეწებიან ის მაჰმადიანთ ქართველები, რომელთაც 100 წელიწადი ოსმალებს ებრძოლეს, ვიდრე დამონდნენ მათ ძალას, 260 წლის განმავლობაშიაც დიდის წვითა და დაგვით შეინახეს თავიანთ სამშობლო ქართული ენა და მცირედ თვით ცნებიერებაც-კი.

აჭარის განახლება.

რაც ხანი გადის, მით აჭარა ცოტ-ცოტა წარმატებას ეძლევა. ადრე აქეთ ხუთ კაცზედ ნაკლები ვერ წავიდოდა გზათ, ყველგან შიში იყო ოსმალოდამ გადმოსულ ყაჩაღებისა, დღეს-კი, ბათუმიდან ახალციხემდე გზატკეცილია ვაკეთებული 150 ვერსზედ, მგზავრს ბუხსაც ვერაფერს აუფრენს. მესხეთ-ჯავახეთი და მთელი სამცხე ამ გზამ კარგად დაუახლოვა ბათუმს.

აჭარაში დღემდე ერთი სკოლა არსებობს, ზედა აჭარას, სოფ ხულოს. მეორე სკოლის შენობას ახლა აკეთებენ ქვედა აჭარის დაბა ქედას. სკოლის შენობა საკმარისად ფართო შენობა არის და მის აშენებას 9,000 მანეთამდე დასჭირდება. სკოლას სხვათა შორის, სხვა-და-სხვა სახელოსნო განყოფილება ექმნება, ნამეტურ ბალოსნობისა. სკოლის შენობა კეთდება ქედის მაზრის-უფროსის შრომით და ცდით და ხალხისაგან შეწირულობით და მოგროვილის ფულით. შენობა მალე დამთავრდება.

აჭარაში სხვა სასიხარულო წესებიც შემოაქვს ადგილობრივ გამგეობას. მაგალითებრ: მთელს აჭარაში იხსნება ფოსტები. უნდა მოგახსენოთ, რომ ადგილობრივ წერილებს გარდა, აქ საზღვარ-გარეთიდგანაც მოდის წერილები, რადგანაც დიდი ძალი ქართველობა არის ოსმალეთში გადასახლებული და მათ თავიანთ მონათესავეებთან მიწერ-მოწერა არ შეუწყვეტიათ.

სკოლის შენობის ადგილობრივ მცხოვრებნთ ზოგნი დიდი წინააღმდეგნი იყვნენ. ხოჯების და მოღლებისაგან გაბრიყვებულნი უფრო სასტიკ წინააღმდეგობას აცხადებდნენ, სკოლა არ გვინდა, არც რამე მასალას მოვიტანთ, ხელსაც არ ვახლებთ, რადგანაც ასეთი სკოლა ჩვენ შვილებს გადააკეთებს, გამოიცივლებიანო. ამათი ფანატიკოსობით აღბორცებულთ წინააღმდეგობა ქედის უფროსმა ჯერეთ დარიგებით აქარწყლა და, ამით რომ ვერას გახდა, უკანასკნელ მახვილი და შიშიც

იხმარა და მხოლოდ ამით დააწყნარა ფანატიკოს მოღვლებისა და ხოჯების წინააღმდეგობა.

ქედა აქარის შუაგულად ითვლება. მას გარშემო დიდძალი სოფლები აკრავს. ამავე დაბაში არსებობს ქსენონი, არის ეკიმი, დოსტაქარი და ბებია. ეკიმად იმყოფება ბნი შენგელია, რომელმაც თავისი ენერგიული შრომით და ცდით ქართველ მუსულმანებს წამლობა და მისი მიღება საკმარისად შეაყვარა. აქამდე აქარელები ქართველის კაცისაგან არამც თუ წამალს, არამედ სასმელად წყალსაც-კი არ იღებდნენ, რადგანაც ქრისტიანისაგან ამის მიღება მათ უსჯულოობის ნიშნად მიაჩნდათ, დღეს-კი ეს ასე აღარ არის და მთელს ოჯახობაში ეკიმსა და დოსტაქარს აქა-იქ ავადმყოფებთან სიამოვნებით იხმობენ და წამალსაც იღებენ.

თუმცა აქეთ ბევრს რამეს ემჩნევა წარმატების ნიშნები, მაგრამ ქართველთ მტრების მოღვებისა და ხოჯების ფანატიკოსობას მაინც კიდევ იჯერებენ.

ოსმალეთში გადასახლების პროპაგანდა თავისებურად სწარმოებს და დღესაც კიდევ მიდიან ოსმალეთში დასასახლებლად. ამას წინედ აქ მოხდა შემდეგი შემთხვევა: ოსმალეთში ამ რამდენიმე წლის წინედ გადასახლდა 100 მოსახლე, ქვაბლიანის მცხოვრებნი; ესენი ოსმალეთში ისე გაქეციანდნენ და გალატაკტდნენ, რომ უკანასკნელ კინალამ შიმშილით დაიხოცნენ და ამიტომ არჩიეს ისევ საქართველოში, ქვაბლიანში დაბრუნება.

როცა ესენი საქართველოში მოდიოდნენ, მათ გზაში შეხვდნენ 50 კომლი ქართველ მაჰმადიანებისა, რომელნიც აქარიდგან ოსმალეთში მიდიოდნენ გასასახლებლად. მგზავრებს ერთმანეთში ლაპარაკი მოუხდათ. ქვაბლიანელებმა აქარელთ უამბეს თავ-გადასავალი, სიღარიბე, შიმშილი, მწუხარება და წარმოუდგენელი, აუტანელი ბავშვების ტანჯვა და გაჭირება, მაგრამ აქარელებმა არ ირწმუნეს, სიტყვა არ დაუჯერეს, ქვაბლიანელთ უთხრეს შემდეგი:

— ღმერთი, რჯული, ნუ მიხვალთ ოსმალში, თორემ იქ მშვიდობა დაიხოცებით, ჩვენსავე ბევრს ინანებთ და ბოლოს შინ დასაბრუნებელი ფულიც არ გექმნებათო.

აქარელთ არ შეისმინეს და მოღებისა და ხოჯების ამ-ყოლნი თავიანთ დასალუპს გზას გაუდგნენ. ასე და ამ გვარად, ვნახეთ ერთი წყობა ოსმალში გარდასულებისა, რომელნიც თავიანთ ქვეყანაში ცრემლით ბრუნდებოდნენ და თან თავიანთ გამბრიყვებლებს სწყევლიდნენ და ამავე დროს ვნახეთ ისიც, თუ მეორე წყობა ასევე გაუბედურებულებისა როგორ მიდიოდა თავის დასალუპ ადგილისაკენ.

— არა, ჩვენ ასე არ მოგვივა, ამბობდნენ იგინი, ჩვენი საქმე სხვაფერ წავაო.

დღემდე ოსმალეთის მთავრობა გარდასახლებულთ ცოტა პატივისცემით ექცეოდა, დღეს-კი ბევრს ადგილებს უფასოთ აღარ აძლევს. ვისაც საქართველოში თავის მამული ფასით გაუ-ყიდნია, ის ოსმალეთში მამულს მხოლოდ შესყიდვით მიიღებს, უფასოდ არას აძლევენ, ცოტა ეს-კი აბრკოლებს მათ გარდა-სახლებას.

ხანი გადის, მაგრამ ქართველ მაჰმადიანთა შორის სისხ-ლის აღების ჩვეულება მაინც არ ვარდება. აქარელნი დღეს უცხოელებს აღარ მტრობენ, მხოლოდ ერთმანერთს ხოცვენ, სჩეხენ და სჭრიან. დღე არ გავა, რომ სადმე სისხლის აღება და მტრობა არ მოხდეს. ასეთ შემთხვევაში სისხლის ამღები ყოველთვის სარგებლობს და იგი ერთობ მალე გადადის ოსმა-ლეთში. დღეს ოსმალეთი და ნამეტურ ხოფა, ირიზე, ტრა-პიზონი და სხვა ქალაქები სავსეა კაცის მკვლელებით. რამდენიმე კაცის მკვლელნი აქარელნი ამ მოკლე დროს ტრაპიზონ-ში იქმნენ დაჭერილნი.

დღეს ყველა იგინი ტრაპიზონის ფაშის განკარგულე-ბის ქვეშ არიან. აქარიდამ კაცებიც იქმნენ გაგზავნილნი, რომ იგინი ჩამოიყვანონ. ცოტა არ იყოს, ოსმალეთის მთავრობა ზოგიერთ ყაზალებს ჰფარავს.

ერთი სიტყვით, მოკლეთ უნდა მოგახსენოთ, რომ ამ „სისხლის აღებისაგან“ მეტად დიდი უბედურება ხდება აქა-იქ და მის მეოხებით ტყეში გავარდნა და ყაჩაღობაც იმართება. ციშიბირ'შიაც ბევრი იგზავნება.

ამ ბოლოს დროს, აქარელთ შორის, ზოგიერთ ძველმა წესებმაც იწყეს ამოვარდნა, მაგალითებრ: აქამდე ქალების გათხოვებაში მისი პატრონები ფულს იღებდნენ საქმროსგან. ვისაც ბევრი ქალი ჰყვანდა, ის სთვლიდა თავის თავს ბედნიერად. დღეს-კი ეს ასე აღარ არის და ბევრს ალაგას ქალის პატრონები აძლევენ ფულს, ოღონდ კარგი სიძე შეხვდეთ.

უკანასკნელ დღეებში, მთავრობისაგან ადგილობრივ ქართველ მაჰმადიანებს გამოეცხადათ, რომ ყველა თქვენი ტყეები სახელმწიფოდ არის შერაცხილი და თქვენ უთუოდ სარგებლობის უფლება არ გესპობათ, ხოლო თუ გასაყიდად წაიღებთ სადმე შეშას, იმაში-კი ხარჯი უნდა გადაიხადოთო.

ლივანის ქართველ მაჰმადიანები და მათი სოფლები.

ძველადვე ამ მხარეს ლივანა რქმევია. ლივანა იწყება მარადიდის ხეობიდან და თავდება კლარჯეთის მიჯნაზე. სხვა გზებს შორის ლივანაში ერთი პატარა ბილიკი გადადის მაქახლიდამ, შავშეთის მხრივ, სოფ. ევფრატზე, კარჩხალის მთის ძირობაზე. ზოგს ძველს ისტორიულს წიგნებში ლივანას ლივანის ხევიც ეწოდება. ამ სახელის მექონი ლივანა შუა-გულ ოსმალეთშიაც არის.

ლივანის დასაწყისში, ქოროხის ხეობის ჩრდილოდ, სძევს ერთი დიდი ხეობა, რომელსაც „დევე სქელის ხეობას“ უწოდებენ ქართველ მაჰმადიანები. ამ ხეობის სიგრძე ექმნება 40 ვერსი. ბოლო თავდება კარჩხალის მთების ჩრდილოდ მდებარე ერთ მეტად მაღალ მთის ძირობაზე; ეს მთა კარჩხალზე ცოტა პატარაა. ამ მთას „პაწა-მთას“ უწოდებენ. ამ მთიდან მთელი სამცხე-საათაბაგოს მთემი სჩანს, შავი ზღვის ნაპირები

და ლაზისტანის უმეტესი ნაწილიც. კარჩხალის მთიდას-კი კარ-
გად მოსჩანს მყინვარის მთა, მთელი ლაზისტანი, ტრაპიზონი
და ბევრი კიდევ სხვა ადგილები. „მყინვარ მთის“ შესახებ აქ
დიდის ცნობის მოყვარეობით მკითხავენ ხოლმე, — თუ ის რა
მთა არისო!

„ღევნის სქელის“ ხეობაც ისევე მდიდარი მხარეა, რო-
გორც მაქახელი; აქ ტყეებია ნაძვისა, მსხლისა, ვაშლისა და
ვაზით სავსე. არის კატარის ტყეც, რომელიც ზამთარ-ზაფხულს
ნაძვის მსგავსად მწვანით არის მოსილი. კატარის ხეების გვერ-
დით ყოველთვის ვარდის მსგავსი სუნი ტრიალებს. ამას გარ-
და აქა-იქ მოიპოვება რწყავის ხეებიც, რომელნიც აგრეთვე
ზამთარ-ზაფხულს მწვანედ შეფოთილიანი არიან და მარიამო-
ბისთვეში მშვენიერ ხილსაც იხამენ. ხილს მაჰმადიანები ჰკრე-
ფენ და სიამოვნებით სჭამენ. ეს ხილი შინდის ფერისაა და
შინდის მარცვალზე ორჯერ მეტი. შიგ კურკა აქვს. ამბობენ,
ამ ხილის ხეები გურიამთაგან მოიპოვება ყველგანო. კაკალიც ბევ-
რია. ჰავე მშვენიერი და მასთან მშრალი. სიცხეებიც საკმა-
რისი იცის. კარჩხალის „პაწა მთის“ ახლოს. სოფ. ოთინგო-
ში თბილი წყლის აბანოებიც არის. ქართველ მაჰმადიანები
აქ ხშირად მოდიან საბანაოდ; ავადმყოფებიც მოჰყავთ. ქალე-
ბიც ხშირად დაიარებიან. აბანოს გარშემო ტყეა ნაძვისა, კა-
ტარისა და რწყავისა. აბანოზე მოსული ავადმყოფები მალე
იკურნებიანო.

აქაური გლეხ-კაცობა, როგორც სხვა მაჰმადიანები, უფ-
რო მუშა ხალხია. ესენი სიმინდის თესვის გარდა მისდევენ
პურის თესვას, პირუტყვის მოშენებას, ყველისა და ერბოს კე-
თებას, ფუტკრის მოშენებას და სხ. თამბაქოს თესვას ისე არ
ეწყობიან აქ, როგორც სხვაგან. პურის მოსაყვანად ამათ ჩვე-
ნებური წესები აქვთ მიღებული. ხენა, თესვა, მკა, ლეწვა,
განიავება, საბძელი, კალო, პურის მოსაყვანი იარაღები და სხ.
ჩვენებურად იციან. სოფლებიც უფრო ჯავახეთის სოფლებს
წააგავს. სახლები ქვით ნაშენია და ერთ რიგობაზე სდგანან.

ამათი ასეთი ცხოვრება და ცხოვრების წესები ჩვენთვის ერთობ გასაკვირველია, რადგანაც მათელს ამ მხრის ხალხს სულ სხვა ნაირად აქვს ყოფა-ცხოვრება მოწყობილი, უფრო იმერულად, ანუ როგორც ქობულეთში, აქარაში, მაქახელში, ლივანაში, შავშეთში და ქანეთში აქვთ. ესენი უმეტეს ნაწილს პურს აცხოვენ კეცებით და ამას უფრო სქამენ, ვიდრე სიმინდს.

მე გამოვიკითხე ამათის ცხოვრების ასეთი განსხვავების მიზეზები და მოხუცებულებმა მიაბმეს: ჩვენში ასეთი განსხვავება მიტომ არის, რადგანაც ჩვენ აქ დიდის ხნის მოსულები არა ვართ, ჩვენ გურჯისტანიდგან მოვსულვართო, ახალციხიდამ. აქ ძველად ვინც მდგარან, ოსმალეთში გაურეკიათ, რადგანაც ქრისტიანობაზე მაგრა მდგარან და სჯულის გამოცვლა არა სდომიათო. ჩვენებიც აქ მიტომ მოურეკიათ, რადგანაც ჩვენი ძველები გურჯისტანთან ახლოს ყოფილან და სჯულის გამოცვლისთვის ოსმალთან ბევრი ჩხუბი ჰქონიათ გამართულიო. აქ მოსვლის შემდეგ-კი მალე გათათრებულანო, მაგრამ თათრობაშიაც დიდ-ხანს შეუნახავთ ქრისტიანობაო. ამის გულისთვის ნახევარზე მეტი გამწყდარა ჩვენის ძველებისაო; ამის ბრალი და მიზეზი ერთი კაცი ყოფილა, რომელსაც შემდეგ „მამაშმინდელი ღორი“ დაარქვესო.

ეს ცნობები ჭეშმარიტებასთან ახლოს უნდა იყოს, რადგანაც ამ მხრის ხალხი მეტად მძიმედ და უფრო ჯავახურის კილოთი ლაპარაკობს ქართულად. ენაში თათრული სიტყვებიც შეჰპარვიათ, თითქმის იგივე ოსმალური სიტყვები, რაც სხვა მხრის მაჰმადიანებში არის შერეული. ქალებმა ოსმალური ლაპარაკი სრულიად არ იციან, ესენი ლოცვის დროს „ალას“ მაგიერ ხშირად „ღმერთს“ ახსენებენ: „ღმერთო, გვიშველეო“ და სხვ. იციან აგრედვე ქართული შელოცვა-ბევრი კიდევ სხვა რამ არის აქ შენახული მამაპაპური, ნამეტურ სიწყნარე და ქართლელ გლეხების სიმძიმე და სიღინჯე-სიმღერებიც ძველებური იციან. ხანდისხან ოსმალურსაც აყო-

ლებენ, როცა ერთი კაცი მგზავრად მიდის საღმე და მღერას დაიწყებს, თორემ ყანაში და საერთო ყრილობაზე-კი მხოლოდ ქართულის სოფლურის ხმებით მღერაინ.

ქალებმა აქ მუშაობა უფრო კარგად იციან, ვიდრე სხვან. ორის ცოლის შერთვა აქ იშვიათია. ამათი ქალები ცოლიან კაცს მეორე ცოლად იშვიათად გაჰყვებიან; მეორე ცოლის შერთვა თვით კაცებსაც ერიდებათ. მთელს „ღვევე სქელის“ ხეობაში სამ-ოთხ კაცს ეყულება ორი ცოლი და ისიც ისეთ კაცს, რომლის პირველ ცოლს შვილი არ მისცემია. ამათში უშვილოდ დარჩენა დიდი ცოდვაა. მეორე ცოლის შერთვას აქ კაცი თავის ნებით ვერ გაჰბედავს, ვიდრე იგი ცოლს და ცოლის დედ-მამას არ დაეკითხება და მათგან ნებართვას არ აიღებს. მეორე ცოლის შერთვა აქ იციან კიდევ იმ შემთხვევაში, თუ კაცს პირველი ცოლი დაუსნეულდა და დიდი ხანი დარჩა მდებარედ. აქაურები ყაჩაღობას არც ისე მისდევენ, როგორც სხვა მხრის მაჰმადიანთ ქართველები. ესენი არც ისე ფანატიკობენ, როგორც ამათ ახლოს მდებარე მაქახლის ხალხი და სხვანი.

„ღვევე სქელის“ ხეობას შუაში ჩამოუდის ერთი ღელე, რომლის სათავეც კარჩხალის მთის ძირს არის. აქეთ ყოველს სოფელში ნახავს კაცი ეკკლესიის ნანგრევს. სოფ. პეტრულში-კი მთლად შენახულა ერთი პატარა გუმბათიანი თლილის ქვით ნაშენი ეკკლესია. ეს პატარა ეკკლესია სოფ. მამაწმინდის წინ სდგას. ერთს მშვენიერს ალაგას, საცა საყანური ადგილებია. ეკკლესიას გარშემო მეტად ბებერი ვაზის და კაკლის ხეები ახვევია და მთელს ამ ხეობას ობლად გადმოშვრია. ეკკლესიის სიგრძე იქნება ხუთი საყენი და სიგანე ორ საყენზე მეტი.

გუმბათში მხატვრობა შეუშლელია, ასევე ძირის კედლებზე. ერთ ალაგას დახატულია რამდენიმე კაცი ბერძნულის ტანთ-საცმლით. ზოგიერთ სურათს ბერძნული წარწერა აქვს და ზოგს-კი ქართული. ეკკლესიის კედლები მთლად არის დაშთენილი. ორი კარი აქვს და ორივე დამტვრევია.

ამ რამდენსამე წლის წინად ეს ეკკლესია მარადიდის უფროსს უნახავს, ახმედ-ეფენდი ხალვაშს, რომელსაც ეკკლესიის ასეთი მდგომარეობა ძლიერ სამწუხაროდ მიუჩნევია და ამიტომ ეკკლესიისათვის ორი კარები გაუკეთებინებია და ორივე მხრივ შეუბამს, რომ ეკკლესია სუფთად დაშთესო. ამ ეკკლესიის მახლობლად მდგომ სოფ. პეტრულის და მამაწმიდის გლეხებისთვის დაუვალებია და უთხოვნია ეკკლესიას უპატრონეთ, შიგ პირუტყვს ნუ შეუშვებთო. ეს ეკკლესია ჩვენის მამა-პაპის გაკეთებულია და ცოდვა არის, რომ დაიქც-დაინგრესო. გლეხებს ეკკლესიისთვის რამდენიმე მიწაც მიუზომავთ ირგვლივ და დღეს ამ მიზომილს ალაგას არავინ აღარ ეკარება, აქ არაფერს თესვენ, ამ ადგილს ეკკლესიის ადგილად სთვლიან. ახმედ-ეფენდი ხალვაში მეტად მოყვარული იყო ძველის დროის ნაშთების დაფარვის.

მე მინამ ეკკლესიას გავწინჯავდი და კარში გამოვიდოდი, მინამ ეკკლესიის გარშემო ქართველ მაჰმადიანთ რამდენიმე მოხუცებული და ახალგაზრდები მოგროვილიყვნენ, ჩემს თანამგზავრს ქართველ მაჰმადიანს ჰკითხავდნენ, თუ ეგ კაცი აქ რად მოვიდაო. ამან პასუხი მისცა. მალე ჩვენ საუბარი დაიწყეთ, მოხუცებულებს ძლიერ ესიამოვნათ. ამბების გამოკითხვა დამიწყეს. მერე მე გამოსაცდელად ვკითხე:

— ეს ეკკლესია მშვენიერს საყანჯრს ადგილზე სდგას, კარგა ფართო ადგილიც უჭირავს, ეს ადგილი თქვენ კარგად გამოგადგებოდათ, რომ ეს ძველი ეკკლესია დაგექციათ და მის ალაგს პური, ან სიმინდი დაგეთესათ-მეთქი. მიკვირს, რომ ამ მხარეებზე სხვა ეკკლესიები სულ დაგექცევიათ და ესეიგი ასე დაგიტოვებიათ. რატომ არ აქცევთ, ან ჯამედ რატომ არ გადააკეთებთ?

ერთმა მოხუცმა სთქვა:

— ვერა, ეფენდუმ, ეგ საქმე არც ჩვენს ძველებს უქმნიათ და ვერც ჩვენ ვიზამთ, რომ დასაქცევი ყოფილიყო, მაგას აღრე დააქცევდნენ. ჩვენში ამბათ არის დაშთენილი, რომ

ვინც მაგ ეკლესიის დაქცევას გაჰბედავს, ის ავად გახდება და მოკვდება, ვეღარ მორჩებაო. ასეთი საქმე ძველად მომხდარა კიდევცაო. ჩვენის ძველებისაგან გავიგეთ, რომ ეს ეკლესია ერთხელ ბათუმის ფაშის ბრძანებით უნდა დაექციათ, რადგანაც ერთს ხოჯას ეჩივლა, რომ დევეს, ქელის ხეობის გურჯები ჯერაც კიდევ დადიან „ქლესიაში“ (ეკლესია) და ჩუმაღლოცულობენო, სანთლებს ანთებენ და ფულს სწირვენო. დაქცევისთვის რამდენიმე სოფლის ხალხი გამოურეკიათ. დაქცევა-კი ვერავის გაუბედნია. მაშინ ჯაშუკი (ჯაშუში) ხოჯა ასულა მალლა, თან წერაქვი აუტანია და, როგორც დაურტყამს წერაქვი გუმბათისთვის, ხოჯა მაშინვე გადმოვარდნილა ძირს და ისე დამტვრეულა რომ მალე მომკვდარაო.

ამას შემდეგ დაქცევისთვის თავი დაუნებებიათ და ამას აღარავინ ეკარებოდა, არც ხოჯა, არც მოლა და არც მემლექეთიო (სოფლელნი). ერთ ჩვენს კაცს ამ ეკლესიიდან ერთი ნაქერი რკინა და მძივები წამოეღოვო, ისიც იმ დღესვე ავად გამხდარა, ღამე სიზმარი ენახა და ასე ეთქვათ მისთვის: — თქვენი ძველების აშენებული ვარ, თქვენ რად მაქცევთ, ან რად მქუცავთ (მძარცვავთ), ჩემი რამეები ისევ ჩემთან მოიტანეთო. მეორე დღეს ავადმყოფმა ყველაფერი ეკლესიაშივე მიატანინა, სადაც ეწყო, იქვე დააწყობინა და მას შემდეგ თვითონაც მალე კარგად გახდაო. ამას შემდეგ ჩვენს ძველებს უთქვამთ, რომ ვინც ამ ეკლესიას ხელს ახლებს და დააქცევს, იმას კაი დღე არ დაადგება, ის ან ავად გახდება და ან მოკვდებაო. აი, ჩვენც ამიტომ არ ვეკარებოდით ამას და არ ვაქცევდით, თორემ ამის შიში რომ არ გვქონოდა, მაშინ ჩვენ ამას დაუქცევს არ გაუშვებდით, ან ჯამეთ (სალოცავი) გადავაკეთებდითო. დღეის შემდეგ ხომ სულ ხელსაც აღარ ვახლებთო.

ამ ეკლესიის პატრონობა ახმედ-ფეენდი ხალვაშს ერთის ოჯახისთვის ჩაუბარებია, რომელ ოჯახის უფროსიც სოფ. პეტრულის მამასახლისია, ამის ერთი შვილი ზავთიად არის და მცირედ ქართული კითხვაც შეუსწავლია.

მთელს დევე-სქელის ხეობაზე ყოველს სოფელს-თავისი ჯამე აქვს; სადაც ათი კომლია, იქაც-კი კერძო ჯამე არსებობს და ჯამეს გვერდით—პატარა სასწავლო ოთახი. მხოლოდ ყველა სოფელს-კი არა ჰყავს თავ-თავის საკუთარი ხოჯა, მთელს ხეობაზე სულ ოთხ-ხუთ ჯამეზე იქმნება ხოჯა და მოღებები; დანარჩენნი ისე არიან დატოვებულნი. სადაც მოლა და ხოჯები არ არიან, იქ სოფლის ჯამეს კარები ღია არის, შიგთხები და ხბორები შედიან და აუწმინდურებენ ყველაფერს. მე ასეთ მდგომარეობაში მყოფი ჯამეები რამდენსამე სოფელში ვნახე და ძლიერ გამიკვირდა, რომ სარწმუნოებით თითქო ფანატიკ ხალხი არაფერს ყურადღებას აქცევს ამას. ჩვენ რომ რიგიანი მქადაგებლები გვყვანდნენ, მაშინ ამ ხეობაში ყველაზე აღრე მოჰფენენ სწავლას. აქაურნი დღეს რასაც-კი ნახავენ, იმას მალე დაუახლოვდებიან. ამაზე დარწმუნებული ვარ, რომ ეს უპატრონო ხალხი პატიოსნურს მოძღვრებას ძლიერ აღვილად აჰყვება და შეითვისებს. ამისათვის პეტრულის ეკლესიის ჯამეთ გადაკეთებაც კმარა.

მთელს ამ ხეობაში წერა-კითხვის მცოდნეს კაცი სრულიად არ შეგხვდება. ამათში მოღებებისა და ხოჯების გარდა წერა-კითხვა არაფერ იცის, არც ოსმალური და არც ქართული. ამათი სამშობლო ენა ქართული ენა არის. ბავშვები ძლიერ ცქვიტნი და მალხაზნი არიან. ამათ რომ პატრონი ჰყვანდეთ, მაშინ ერთ თთვის განმავლობაში ესენი ქართულს ანბანს კარგად დაისწავლიან. სოფლებში იხვეწებიან, რომ ეგები მოხვიდეთ და გვასწავლოთო.

ამ ხეობის ყოველს სოფელში კაცი უეჭველად ნახავს ძველ ნაშთების ნანგრევებს, ზოგს ნახევრად დაქცეულებს, რომელთაც წარწერა, ან სხვა რამ ნიშნების აღარაფერი შერჩენიათ. ზოგში ორის ეკლესიის ნანგრევიც არის და ქვებიც იქვე ჰყრია. ზოგი ნანგრევი-კი ტყით შებურულა და დამალულა. აი აქეთ რა სოფლებია პაწა მთიდგან ქოროხამდე:

ბაგინი, 60 კომლი. აქაური ეკლესია ბათუმის ფაშის

ბრძანებით 1840 წლებში დაუქცევიათ. ლაპარაკობენ ქართულად. ეკლესიიდან გვირაბია ჩაყვანილი დევე-სქელის წყლამდის.

დევე-სქელი, 100 კომლი. სჩანს ეკლესიის ნანგრევი.
ცანათისი, 15 კომლი.

ოხოჯინი, 15 კომლი. აქ სჩანს ეკლესიის ნანგრევი.
ვალაშია, 15 კომლი. ამ სოფლის მთას დათვის საწოლს უწოდებენ. აქვე არის ეკლესიის ნანგრევი.

შუა-ხევი, 25 კომლი.

ბანაკა, 10 კომლი, სძევს წაბლნარა მთის ძირს.

სამახრეო, 10 კომლი.

არვეთი, 18 კომლი.

ნიგია, 15 კომლი. ნიგიის მთაზე ეკლესიის ნანგრევი სჩანს.

ებრიკა, 20 კომლი. ნიგიის მთაზე ეკლესიის ნანგრევის ქვებია დაშთენილი.

მამა-წმიდა, 20 კომლი. ეს კარგად აღარავის ახსოვს, რადგანაც ამათი გადასახლება ამათისავე სიტყვით 1880 წ. მომხდარა. ამავე სოფლის მთის ძირს არის პატარა ეკლესიის ნანგრევი.

ღნია, 11 კომლი.

აღაგული, 50 კომლი.

პეტრული, 20 კომლი. ამ სოფელში სდგას ზემოდ აღწერილი ეკლესია.

კვარცხანა, 25 კომლი.

სინქოთი, 30 კომლი.

დევე-სქელის ხეობის ჩრდილოთ ჩამოდის კოროხი. კოროხის ნაპირს გაპნეულია შემდეგი სოფლები ქართველ მამადიანებისა, სადაც ქართული ენა სუფევს.

არხვა, მურღულის წყლის გვერდით, 27 კომლი. ჯამე აქვთ.

დამპალა, 18 კომლი.

ორჯი, 50 კომლი.

ავანა, 18 კომლი.

თხილაძეა, 17 კომლი. აქ არის პატარა ეკლესიის ნან.

გრევი.

კახტლა, 30 კომლი. ამ სოფლის მთილამ სკრიან წის-
ქვილის ქვებს.

წითურეთი. მთლად გადასახლდა. ეს სოფელი ბორჩხის
ახლოს სძევს. სოფლის წინ, ქოროხის ნაპირას, ერთ პატარა
კლდეზე დიდი კოშკი სდგას. ამ კოშკს თამარ მეფის კოშკს
უხმობენ.

ბორჩხა, დაბა წითურეთს აქედ, ძველ ფორჩხად წოდებ-
ული. 60 კომლი. ორი ჯამე აქვთ. აქ არის რამდენიმე სა-
ვაქრო ღუჯანი. ქოროხიდან ქანეთისკენ, ერთს კლდეზე სდგას
ერთის ციხის ნანგრევი. აქვე სცხოვრობს თ. ივ. ჯაიანი, რომელმაც აქაურს ქართველთ მაჰმადიანთა ბავშვებს წერა-კითხვა
დააწყ ბინა. სამს ბავშვს „ღედა ენიდამ“ რამდენიმე ფურცე-
ლიც შეუსწავლია. ზოგი მათგანი მშვენიერად კითხულობს და
სწერს ქართულს; ესენი ბორჩხის ხოჯასთანაც დაიარებიან სა-
სწავლოდ და მასთან თათრულს ანბანს და ლოცვებსაცა სწავ-
ლობენ „ღედა ენას“ ერთთავად თან ატარებენ. ამათ ძრიელ
მოეწონათ ლ. აღნიაშვილის ანბანები, აღტაცებაში მოვიდნენ,
დიდად მოეწონათ „მოლა მისრედ ხოჯას“ ზღაპრები და ზო-
გიერთი ქართული წიგნები. ამ ბავშვებმა „ბუნების კარი“
ითხოვეს. ამათ გარდა პატივცემულ თ. ივ. ჯაიანთან ხუთს
კიდევ სხვა ბავშვებს დაუწყვია ეხლახან სიარული და ანბანის
სწავლა. დღითი-დღე უფრო მატულობს კითხვის მსურველთა
რიცხვი.

თელას-ყური. ეს სოფელი სძევს ბორჩხის აღმოსავლეთით,
თელას-ყურის ხეობის ნაპირს. 60 კომლია. მთელს ამ
სოფლის ხეობილამ, ე. ი. თელას-ყურის ხეობილამ, 1000 კომლ-
ზე მეტი გადასახლებულია. ამ სოფლის ხეობის ბოლოს, ქო-
როხის ნაპირს, ერთ პატარა მთაზე, პატარა ეკლესია სდგას: ამ

ეკლესიის წინ ძველი ხიდია, რომელსაც თამარ მეფის ხიდს უწოდებენ.

არჩუეთი, 40 კომლია, აქვთ ჯამე.

ერთ მთაზე პატარა დაქცეული ეკლესიის ნანგრევები სჩანს.

ჯკადუეთი, 24 კომლი.

კინწყურეთი, 50 კომლი.

ცოცხება, 40 კომლი, სძევს მეტად მაღალ ალაგას.

ზედ-უბანი, 12 კომლი.

მურკეთი, 25 კომლი, აქვთ ჯამე.

შუბაანი, 30 კომლი.

ნადარბაზევი, 45 კომლი. ნადარბაზევის ახლო-მახლო მთებზე სამი პატარა ეკლესიის ნანგრევია აქვთ ჯამე.

ბურდუხეთი, 23 კომლი.

საბაური, 30 კომლი.

გორგაული, 20 კომლი.

ქესტაში, 15 კომლი.

ხინწყარა, 30 კომლი.

ოლდაური, 50 კომლი.

ჯონკურეთი, 35 კომლი. ამ სოფელთან თავდება ლივანის დასაწყისი რომელიც მარადიდს ზეით სძევს, აღმოსავლეთით.

ართვინის ახლოს სამ-ოთხ სოფლის ქართველ მაჰმადიანებს ქართული ენა დავიწყებიათ. ამ სოფლებს ჩვენ აქ არა ვწერთ. სახელებიც გადუმახინჯ-გადუთათრებიათ. ლივანის ყურძენი აქვთ ძრიელ გათქმულია, მაგრამ დღეს ეს აქვთ მარტო ართვინის ახლო-მახლო-და მრავლობს და მოდის ისე, როგორც ძველად ყოფილა. ღვინოსაც აყენებენ. აქ მევენახობას მხოლოდ ართვინის გასომხებულ ქართველ-კათოლიკენი მისდევენ, რომელნიც დროთა-ბრუნვის მეოხებით ენითა და გვარ-ტომობითაც სრულიად გასომხდნენ, თორემ ამ 200 წლის წინად ესენიც ისეთივე ქართველები იყვნენ, როგორც ტფილისის და გორის

ქართველ-კათოლიკენი. ეკლესიაში სომხური ენის ხმარებამ ეს ასე მოახდინა და დღეს აქაურს ქართველ-კათოლიკეებს თავიანთ სამშობლო ენისა მხოლოდ 1—2 თვლა-ლა იციან და ნათესავეების სახელ-წოდება, მაგალითად: ძია, სიძე, მამიდა და სხვანი.

ლივანას დასავლით ჭანეთი უძევს, ანუ ლაზისტანი. ლაზისტანის რამდენიმე სოფელიც ეკუთვნის ლივანის ნაწილს, რომლებიც აქ არ არის მოხსენებული. აქ არის მხოლოდ მოყვანილი ის სოფლები, სადაც ქართული ენა შეურყვევლად სუფევს, სადაც სამშობლო ენად ქართული ენა არის მიღებული, სადაც იმედია, რომ დღითი-დღე ქართული წერა-კითხვის მკოდნენიც გამრავლდებიან. თუ სასწავლებლები დაარსდა მაშინ ხომ ფიქრი აღარ უნდა, რომ 10 წლის განმავლობაში აქ ქართული ანბანი საკმარისად წინ წავა.

ბორჩხაში მცხოვრებ ქართველ მაჰმადიანმა ბ-მა გელაძემ წარმოსთქვა, რომ ერთი ჩვენი უბედურება ის არის, რომ რჯული და გვარ-ტომობა ვერ გაგვიჩვევია. ჩვენმა კაცმა არ იცის, რომ ის ტომით, ენით ქართველია და რჯულით მუსულმანიაო. ეს ჩვენი ქვეყანა არის, საქართველოა, ჩვენც ქართველები ვართ, მაგრამ რა ვქნათ, რა ვყოთ, ჩვენმა მოლებმა და ხოჯებმა ვინ არ გადარიეს და ვის არ შეუშალეს ცხოვრებაო. ეს კაცი ოსმალოს დროს სამსახურშიაც ყოფილა და ჩვენის ქვეყნის ბევრი ძველი ამბებიც კარგად იცის. ეს ამბობს, მე არავის ვეტყვი, რომ თათარი ვარ, არამედ ქართველ მაჰმადიანიო. ჩვენ სწავლა-განათლების პეტი სხვა ველარა გვიშველის. ჩვენში ძველად ბევრნი იტყოდნენ, რომ ეს ქვეყანა ოსმალოს სამუდამოდ არ დარჩება, ისევ ძველებურად საქართველოს შეუერთდებოა. ამის ეშინოდათ ჩვენს ხოჯებს და მოლებს, ძველი თქმულება-კი მიინც შესრულდა, ღვთის განგებითაო.

ლივანის მარბიდის სკოლის ამბავი 1893 წ.

მარბიდში ამ ოთხის წლის წინანდ ქართველ მაჰმადიანთ შორის, ახმედ-ფეენდი ხალვაშმა, რომელიც იმ დროს მარბიდის ნაწილის უფროსად იმყოფებოდა, მთავრობის დახმარებით სახალხო სკოლა გახარდა. ამ საქმისთვის მან დიდი შრომა მიიღო, რადგანაც იმ დროს და დღესაც ქართველ მაჰმადიანები ასეთ საქმეს მეტად საეკეო თვალთ უყურებენ, მით უფრო, რომ იმ დროს მარბიდისკენ სცხოვრებდა ერთი ხნიერი დამსახურებული ქართველ ხოჯა, რომელიც დღე და ღამე ხალხს მხოლოდ გადასახლებაზე ელაპარაკებოდა, ოსმალეთში წასვლას ურჩევდა. ეს თავის ქადაგებით უკანასკნელს დროს ველარას აწყობდა, ეს მხოლოდ ვნებას აძლევდა ახმედ-ფეენდი ხალვაშისაგან გამართულს სკოლის საქმეს.

რაც შეეხება ხალხის გადასახლებას ოსმალეთში, ამ ხოჯამ მხოლოდ 1880 წლებამდე ინავარდა და რაც უნდოდა, ის მოახდინა: მთელი მარბიდის სამი ნაწილი ოსმალში წავიდა და ამ კაცის მეოხებით დაიღუპა. ეს კაცი დღესაც აქედ სცხოვრობს, მხოლოდ სხვა სოფელში და არა ძველს ადგილას, დღესაც კიდევ ჩუმად დაძვრება აქა-იქ და ხალხში „მუჰაჯირად“ წასვლას ლაპარაკობს. ხალხს თამამად ეუბნება, რომ ჩვენის სჯულის წინააღმდეგია, რომ მართლ-მორწმუნე მუსულმანი ქრისტიან მეფის ხელში დარჩესო, მართალია, რუსები ჩვენ არ გვაქრისტიანებენ, ისიც ცხადია, რომ მათ გზები გააკეთეს, ფირალობა მოსპეს, ბათუმი კარგ სავაქრო ქალაქად აქციეს და ჩვენში ახლა ბევრი ფული ტრიალებს, მაგრამ ჩვენც გეტყვით მართლ-მორწმუნენო, რომ ჩვენი ბინა იქ არის, სადაც ჩვენი ფადიშაჰი ზის. იქ არის ჩვენი ბინა, ვისაც ცხონება უნდა, იქ უნდა წავიდეს, თორემ აქ დარჩენილი კაცი არ ცხონდება, მის სიკვდილის შემდეგ მუსულმანის წესით მისთვის ჯენეთის კარი დაკეტილია.

ერთმა ქართველ მაჰმადიანმა მწუხარებით მკითხა:

— შენი ქირიმე, ერთი სწორედ მითხარი, გეთაყვა, ის ამბავი მართალია, რომ ვითომც ჩვენი თათარი კაცი აქ, რომ დაიხარჯოს (გარდაიცვალოს), ის ჯენეთში არ შევა, მისთვის ჯენეთის კარი (სამოთხის) დაკეტილი იქნება და მას ისე მიიღებენ, როგორც ქართველსო? ჩვენი ხოცები ასე გვეუბნებიანო. ხოჯები იქამდის გათამამებულნი არიან, რომ ესენი შეაჩვენებენ იმ ქართველს მაჰმადიანს, რომელიც თავის მეფედ ფადიშახს (სულთანს) არ აღიარებს; ვინც თავის მეფედ ქრისტიან მეფეს ახსენებს, ის არ ჩაითვლება წმინდა მუსულმანათაო. ამიტომაც დღეს მთელს ქართველ მაჰმადიანებს თავიანთ მეფედ ფადიშაჰი მიაჩნიათ. მოღების სიტყვით ამ მხარეს ისევ ოსმალეთი აიღებსო. დღეს აქ თუ ვინმე იცდის, მხოლოდ იმის იმედით, რომ ოსმალის ისევ დაიბრუნებს ამ მხარეს. სადაც-კი მივა კაცი სოფელში და მოლას, ან ხოჯას, ნახავს, ხოჯასთან ხალხს და ამათ ლაპარაკს, იქ უეჭველად „მუჰაჯირათ“ წასვლაზე ლაპარაკს შეიტყობს, დღესაც კიდევ ხოჯების მეოხებით ყველა იმასა ცდილობს, რომ რამდენიმე ასი მანათი იშოვნოს, შემდეგ გაყიდოს ყველაფერი და „მუჰაჯირად“ წავიდეს!

არ გავიდა დიდი ხანი, რომ ხალვაში გარდაიცვალა და სკოლაში ბავშვებმა სიარულს თავი გაანებეს, რადგანაც მასწავლებელი რუსი იყო და ბავშვებს იმისი არაფერი ესმოდათ. საქმე ჩაიშალა და ახმედ-ეფენდის შრომაც ფუჟად იქცა.

ახმედ ეფენდის შემდეგ ამის შვილი არუნ-ეფენდი ხალვაშიც მეცადინეობდა სკოლის არსებობისათვის. თავის ხარჯით ერთი ქართველი მასწავლებელიც მიიწვია და სკოლაში ყმაწვილების სწავლის დაწყება სურდა, მაგრამ ხალვაშენების გვარის ყმაწვილებს გარდა, სხვებმა არაფერი მიიყვანეს, რადგანაც წინანდელ რუს მასწავლებლის მეოხებით ყმაწვილებს ხალისი დაჰკარგოდათ სკოლაზე და პატრონებს კიდევ ნდობა და პატივის ცემა. აქ ყველაზე საწინააღმდეგოდ ხალხის წინაშე უფრო ის გამხდარა, რომ მასწავლებელმა ქართული არ

იცოდა და ამას გარდა ღვინითა და არყით ითვრებოდა, ქართველ მაჰმადიანთ ბავშვებს მისი არაფერი ესმოდათ და ამიტომ ხშირად გაჯავრებული მთვრალი მასწავლებელი ბავშვებს სცემდა ხოლმეო. უხირო მასწავლებელის ყოფა-ქცევამ, ლოთობამ და ბავშვების ცემა-ტყუებამ უფრო ხელი შეუწყო ფანატიკ ხოჯების მტერობას, რომლებიც ახმედ-ხალვაშის და სკოლის დაარსების წინააღმდეგ იღვწოდნენ.

ახმედ-ფეენდი ხალვაში მარტო ამ საქმით არ არის ცნობილი, იგი ერთ დროს კინტრიშისკენ ხოჯად იყო, თათრული და არაბული ენა კარგად იცოდა, აგრედვე ქართული წერა-კითხვაც. ოსმალთს დროს ქართულ წიგნებსაც კითხულობდა, საქართველოსთან შემოერთების შემდეგ რუსის სამსახურში შევიდა, მალე თავის ნიჭით და გამჭრიახობით დიდი ნდობა მოიპოვა მთავრობის წინაშე და მაჰმადიანთ ქართველების ოსმალეთში გადასახლების დროს, დიდი შრომაც მიიღო, ძალიან მეცადინეობდა, რომ აქაური ქართველები მოღებისა და ხოჯების სიტყვით ოსმალეთში არ წასულიყვნენ, ამათ და რამდენიმე აქაურ მაჰმადიან ქართველთ საპატიო პირებმა დიდი შრომა დასდეს ასეთ საქმეებს და ხალხის საქართველოში დაკავებაზე, ეს კაცი რომ არ ყოფილიყო და რამდენიმე კიდევ სხვა ასეთი პირები, მაშინ შესაძლებელი იქნებოდა, რომ ალი-ფაშა თავდგირიძეს და სხვა ასეთ კაცების მეოხებით მთელი მარადილი დაიკვლებოდა.

ახმედ-ფეენდი ხალვაშმა თავის მეცადინეობით მალე მარადიდის უფროსობა მიიღო. ამ პირმა თავის გამგეობის დროს მარადილიდამ მთლად გარეკა საზღვარ გარედ ის მოლა და ხოჯები, რომლებიც ოსმალეთიდან ან ლაზისტანიდან იყვნენ საქართველოში მოსულნი, და აქ ხალხს გადასახლებას ურჩევდნენ. ვინც დარჩნენ ხოჯა-მოღებისა აქ, ამათაც გამოუცხადა, რომ დღეის შემდეგ თქვენ კრინტი, ხმა აღარ გაბედოთ და ხალხს არაფერი უქადაგოთ აქედამ წასვლაზე, თორემ მე თუ შევიტყე, იცოდეთ, რომ არ შეგარჩინთ და თქვენ უფრო უარეს დღეს დაგაყენებთო.

ეს კაცი ასე წინააღმდეგ იმიტომ მოქმედობდა ამათ წინაშე, რადგანაც მან მამაშვილურის დარიგებით ვერაფერი გააწყაო და ბოლოს საქმე ძალაზე და შიშზე მივიდა: გარდა ამისა დიდად შესტკივოდა გული ქართველ მაჰმადიანების დაღუპვაზე, ნამეტურ საქართველოს ამ ძველად დაკარგულს ნაწილზე, რომ ეს მშვენიერი კუთხე საქართველოსი ოსმალოსაგან ასე უწყალოდ დაცემულა და დაღუპულაო. ამას თავის თავი ქართველად მიაჩნდა, თავის სამშობლო ენად ქართული ენა, თავის სამშობლოდ საქართველო. ამ კაცის მეოხებით დღეს მარადიდის ხეობაში მათ გვარის ოჯახებში დიდმა და პატარებმა ყველამ იციან ქართული წერა-კითხვა. თავის შვილ, არუნ-ეფენდი ხალვაშხედაც საკმარისი გავლენა მოუხდენია და დღეს თავის თავს ქართველად აღიარებს და მთელს მარადიდსაჲს ქართველებად, მხოლოდ სარწმუნოებით მაჰმადიანებს და ჯერ-ჯერობით ველურად დაშთენილებს. ჩვენ ხალხს ცოტა პატრონობა უნდაო, პატარა სწავლა გაიგონ და დაგარწმუნებთ, რომ მაშინ მოლები და ხოჯები ვერაფერს გააწყაონო. ჩვენს დაბაში რომ სკოლა განახლდეს და ვინმემ ხელი მოჰკიდოს ბავშვების სწავლებას, მაშინ მე ჩემის შეძლების დაგვარად წელიწადში 100 მ. დახმარებას მივსცემო. მე ძლიერ მესიამოვნება, რომ კიდევ ის მასწავლებელი მოვიდეს აქ, რომელმაც ჩვენს ნათესავეებს ასწავლა წერა-კითხვაო. მკირედ მაინც გაიგონ ამ უბედურებმა, თუ სწავლა რა ძვირფასი რამ არისო, რომ სწავლა სჯულის საქმეს არ ჰკბენს, არც ვნებს და უშლის რამესო. ხანატრელია და ადვილადაც შეიძლება აქ ეს საქმე მოხერხდეს, რადგანაც ჩვენი სკოლის შენობა დღევანდლამდე მთლადა სდგასო.

დღევანდელი მარადიდის სკოლის მშვენიერი შენობა სდგას უქმად, ოთახები ცარიელია, კარებები და ფანჯრები დაკეტილი, ერთ ოთახში სკოლის ნივთები აწყვია, ყველა ესენი მთლად არის შენახული, პატრონობას და ზედამხედველობას უწევს მარადიდის უუროსი თ. დ. ლეონიძე, რომე-

ლიც დიდად მონატრულია აქ სკოლის გამართვას, ქართველ მაჰმადიანების კეთილად ქცევას და ნამდვილ და პატიოსან მშრომლების აღზრდას. ამ პირმა აღიარა, რომ აქ დღიური დღე სკოლის მსურველთ რიცხვი მატულობსო და მომავლისთვის უფრო იმატებს კიდევცაო. ამ საქმეს პატრონობა და დახმარება უნდაო, თვით ხალხს ამის პატრონობა-კი არ სწადიან, რადგანაც მოღვებები და ხოჯები აშინებენ მათაო. რიგია, რომ ამ საყურადღებო კითხვას ქართველობამ ყურადღება მიაქციოს და ახმედ-ხალვაშისაგან გაკეთებულ სკოლა და ნივთები ქარსა და წვიმას არ დაანგრევინონ. ასეთ შენობას მერე 600—700-მ ველარ გააკეთებ. აქ საქიროა მხოლოდ ერთი რიგიანი მასწავლებელი და სკოლისთვის სახმარებელი წიგნები. მასწავლებლის ოთახიც არის ცალკე. ზემოხსენებულ პირებს გარდა კაცი აქ სხვა პირებშიაც შეხვდება ისეთებს, რომლებიც სკოლას და მასწავლებელს ნატრობენ.

ქართველ მაჰმადიანებში თუ გაკეთდება რამე, ჩვენის ფიქრით, ყველაზე უმჯობესი იქმნება და უკეთესი, რომ აქ, მარადილში, გაკეთდეს რამე, ვფიქრობთ, გაკეთდეს მით უფრო, რადგანაც აქ სკოლის შენობა მზად არის. გარდა ამისა აქედ სკოლა მით უფრო არის საჭირო, რადგანაც მარადიდელნი ფანატიკობით მაქახელს, მურლულს და ლივანის ქართველობას არაფრით ჩამოუარდებიან, ქართულად ლაპარაკობენ, ქართული გვარები აქვთ, მთებს ქართული სახელები ჰქვიათ, სოფლებს, ხეებს, მდინარეებს და ამათ რომ ჰკითხო, თუ თქვენ ვინა ხართ? ესენი მაშინადვე იტყვიან: თათარი ვარო. ამათ ოსმალები-კი გურჯებს უწოდებენ, ესენიც ასე ამბობენ, რომ ჩვენ გურჯები ვართ და არა ქართველებიო. ამ უბედურებს ვერ გაურჩევიათ ის, რომ გურჯი ქართულ ენაზე ქართველს ნიშნავს. ამათში რომ ასე ჰკითხო ვისმეს:

— ვინა ხარ შენ, გურჯი თუ ოსმალი, იგი ჰოგიგებს:

— გურჯიო, ე. ი. ქართველი. რომ ჰკითხო.

— გურჯი ხარ, თუ ქართველი იგი მაინც გეტყვის, რომ გურჯიო თუ ჰკითხე:

— თათარი ხარ თუ ქართველიო, მაშინ კი ეს თამამად იტყვის:

— თათარი ვარ, თათარი. ქართველი არა ვარ.

ქართველი ამათ გინებოდ მიაჩნიად, შეურაცყოფად, რადგანაც ქართველნი ქრისტიანები არიანო. ფანატიკობით ესენი ძალიან ჰგვანან ქვაბლიანის, ფოცხოვის და შავშეთის ერთის ნაწილის ფანატიკ-ქართველებს. აქედ კაცი ხშირად ვერ შეხვდება ისეთ ადამიანს, რომ თავიანთი თავი ქართველად აღიაროს. აქარაში-კი ეს უფრო ხშირია, იქ უფრო ადვილად ნახავს კაცი ისეთ პირებს, რომლებიც თავიანთ თავებს ქართველად აღიარებენ.

ქართველ მაჭმადიანთ უმაღლესი სასწავლებლის კასისის საჭიროება ბათუმში.

ამ ხუთის თვის წინად მარადიდის უფროსისათვის გამოუცხადებიათ ოფიციალურად, რომ დღეის შემდეგ თქვენს საუფროსოში საზღვარ-გარეთელი ხოჯა და მოლები აღარ შემოუშვათ და ეცადეთ, ყველგან და ყოველთვის ადგილობრივ მცხოვრებთაგანი იქმნენ დადგენილიყო. უმაღლესი ბრძანება, რასაკვირველია, რომ სისრულეში უნდა მოვიდეს, რადგანაც ამ ბრძანებას ბევრი სასიკეთო და საკეთილო მხარეებიცა აქვს საგნად, მაგრამ ვიტყვი იმასაც, ასეთ ბრძანებისთვის კოტაოდენი ოსტატობაც არის საჭირო, რომ ამ ოსტატობის მეოხებით საზღვარ-გარეთიდან შემოსულ მოლა-ხოჯების საქციელი აილაგმოს და აქედამ, დღეს თუ არა, შემდეგ მაინც იქმნენ ფეხ-ამოკვეთილნი.

ამისთვის საჭიროა, რომ ბათუმში, ან ტფილისში დაარსდეს ამათთვის სასულიერო სასწავლებელი. ამ სასწავლებელს მიეცეს რიგიანი წესდება და წესები ქართველ მაჭმადიანებსაც გამოეცხადოთ, რომ ვინც ამ სასწავლებელში არ მიიღებს სწავლას, იმას ნება არ მიეცემა ხოჯობისა. ასეთის სასწავ-

ლებლის გამართვა მთავრობისთვის ძვირად არ დაჯდება და გარდა ამისა, ეს მთავრობისთვისაც ძალიან სასარგებლო იქმნება, რადგანაც ამ სკოლის არსებობით შესაძლებელი იქმნება, ნამდვილი და რიგიანი ხოჯები გამოიზარდონ, რომელთაც ქართული ენა და საქართველოს ისტორია ეცოდინებათ, რუსული ენა და სახემწიფო წესები და ესენი ხალხისათვის დიდად სასარგებლო იქმნება. გარდა ამისა, უეჭველია, ესენი ჯამებებში საწერ დაეთრებსაც გაიჩენენ და დღეის შემდეგ ყმაწვილების რიცხვსაც რიგიანად ჩასწერენ, თორემ ამათში ეს დღევანდლამდისაც-კი არ იციან და ვისმე მრევლთაგან თავის შვილის წლოვანობის გაგება რომ უნდოდეს და მოწმობის აღება, ის ვერაფერს მოწმობას აიღებს ისე, როგორც რიგი და წესია და როგორსაც რუსეთის სახელმწიფო კანონ-მდებლობაც თხოულობს.

უასეთ სკოლოდ-კი მავნე ხოჯების და მოღებების რიცხვი მაინც არ მოიხობა, გინდ რომ ყველგან და ყოველთვის სულ ქართველებს ნიშნავდნენ. არ მოიშლება მიტომ, რადგანაც დღევანდელ ქართველთ მოღებების უმეტესნი ნაწილნი ტრაპიზონის და სტამბოლის ოსმალების სასულიერო სასწავლებლებში იზრდებიან. ტრაპიზონის და სტამბოლის მექვეთები (სასულიერო სასწავლებელი) სავსეა ქართველ ახალგაზრდა ყმაწვილებით, რომელთაც პირველ დასაწყისი სწავლა აქ მიუღიათ და შემდეგ ოსმალეთში წასულან, რომ სწავლა იქ დაამთავრონ, მოღებისა და ხოჯების მოწმობები მიიღონ და მერე დაბრუნდნენ საქართველოში. ოსმალეთიდან მოსულ ქართველთ ხოჯების უმეტესი ნაწილი ისე ფანატიკობენ, რომ ბევრად აქარბებენ თვით ნამდვილს ოსმალოს ხოჯა-მოღებს, რომლებიც ტომით და შთამომავლობითაც თათრები არიან. ოსმალოდამ მოსული ნამდვილ თათარი მოლა-ხოჯები ისე გამბედაობით ვერ ჰქადაგობენ ხალხში ქართულ ენის სიძულვილს, საქართველოში დარჩენას და მთავრობის ზიზღს, როგორც ოსმალთა წინააღმდეგ და საქართველოში დაბრუნებული მოლა და ხოჯები.

მაშასადამე, საქართველოში, ქართველ მაჰმადიანებს გინდა ოსმალოს ნამდვილ თათარ მოლა-ხოჯები ჰყოლიათ და გინდ ქართველნი, აქ საქმე უმთავრესად სკოლისა და მოღვაწის აღზრდა-განვითარებას შეეხება. ერთის სიტყვით, ამათი სასწავლებელიც ისევე უნდა იქმნას დაარსებული, როგორც რუსეთში ყაზანის თათრებისთვის არის.

ასეთი სკოლის დაარსება მით უფრო დიდს საქიროებას შეადგენს, რადგანაც დღეს, ამოდოლა მხარეში ბათუმის ოლქი, ართვინის ოლქი, არტაანის ოლქი, არდანუჯში და ყარსის საგუბერნატოროში ერთი სასწავლებელიც არ არის. ერთი სასწავლებელი დღეს მხოლოდ აქარაშია, სახელდობრ დაბა ქედაში, სადაც 25 ყმაწვილი სწავლობს, მასწავლებლად ქართველი ხოჯა ჰყავთ, გვარად სურმანიძე, სტამბოლში გაზრდილი, რომელიც თავის ფანატიკობით ბევრად აქარბებს თვით თათრის მოლა-ხოჯებს. ამას წინად ამ ხოჯამ ქედის სამმართველოს უფროსთან ასე იჩივლა:

— ამა და ამ კაცმა ძლიერ გამკიცხა, მაგინა, შეურაცხყოფა მომაყენა და გთხოვთ, რომ მოიყვანოთ და დასაჯოთ. ქედის უფროსი ჰკითხავს:

— რა გითხრათ, ხოჯა, როგორი სიტყვებით გაგინათ, სთქვით, რომ ჩვენც გავიგოთ. ის სიტყვები და ის კაციც დავიბაროთ. ხოჯამ მიუგო:

— ხალხში დამიყვირა: შე ქართველოვო!

ერთი ამისთანავე შემთხვევა მომხდარა ამას წინად ხულაში. ხულის უფროს პატივცემულ გ. ბერიძესთან მისულა ამავე დაბის ხოჯა და შეუჩივლია:

— ამა და ამ კაცმა ქართველი მიწოდა და ეს წოდება მე იქამდის სალანძღავად და სამარცხვინოდ მიმაჩნია, რომ ვითხოვ იმ კაცის დაბარებას და დასჯას.

პატივცემულმა უფროსმა ამის შესახებ ხოჯას ახსნა დაუწყო, თუ რას ნიშნავს სიტყვა ქართველი, ძლივს ჩააგონა ხოჯას, რომ ის ქართველია ენით, გვარტომობით და რომ სიტ-

ყვა ქართველს არავეითარი ცუდი კავშირი არა აქვს მათ სჯულოთან.

ხოჯა როგორც იქმნა მიხვდა სიტყვა ქართველის მნიშვნელობას. ცოტა შერცხვა კიდევ და ბოლოს უთხრა უფროსს:

— თქვენ სწორედ ბრძანებთ, ეგ სიტყვა მაგრე უნდა იხმარებოდეს, მაგრამ იმან-კი ეგ სიტყვა იმ აზრით მითხრა, რომ ჩემთვის ურჯულო ეწოდებინა.— ამისთანა ამბებს კაცი აქ ხშირად შეხვდება და ასეთი სიტყვის გამო, ე. ი. ქართველს ისე არავის სწყინს, როგორც სტამბოლში და ტრაპიზონში გაზრდილ ქართველ ხოჯებს. ტომით ოსმალოს ხოჯას ზომ სიტყვა ქართველი არც-კი ესმით, მათ რა იციან ქართული სიტყვა, რომ ქართველი ქართველს ნიშნავს და თუ ვინმემ მათ ენაზე დაუყვირა: აი შე გურჯო შენაო, ამას ის შეურაცხყოფად არ მიიღებს, რადგანაც მათ გურჯობა ენატრებათ კიდევ. გურჯი მოლა და ხოჯები სტამბოლში დიდს პატივში არიან. ოსმალურად საქართველოს „მშვენიერი ბალი“ ეწოდება.

ლიტანიის სევის მოღების და სოჯების ამბები.

ებლანდელ მოღებზე და ხოჯებზე დიდ გავლენას ვერ ახდენენ როგორც ამათა სურთ. მაგრამ მაინც სასტიკად აშინებენ და უქადაგებენ ახალ მოღებს, რომ ქართულს ან რუსულს წერა-კითხვას ნუ დაისწავლით, თორემ მაშინადვე გაქართველდებით ან გარუსდებითო. ერთი ახალგაზრდა მოლა დრუსუნ ქარცივაძე გურიაში წასულა და ერთ ქართველ მღვდელთან ქართული და რუსული წერა-კითხვა უსწავლია. დღეს ეს მოლა დაბა ქვანაშია. აქას ამ სოფლის ყმაწვილებისთვის წერა-კითხვა დაუწყებინებია და ბავშვებსაც ძლიერ გაჰხარებიათ, მაგრამ საუბედუროდ ამ ახალგაზრდა მოლას გადაჰკიდებინა სტამბოლიდამ მოსული ქართველ ხოჯები და აუკრძალავეთ, რომ დღეის შემდეგ შენ ქართულის სწავლება აღარ

გაბედოვო. ყმაწვილების პატრონებზე დაურიგებიათ, თქვენი შეილები დაისწავლიან თუ არა ქართულ-რუსულს, ისინი მაშინაღვე გაქრისტიანდებიანო. დღეს ამ ახალგაზრდა მოლასა და ფანატიკოს ქართველ მოლებში დიდი განხეთქილება ჩამოვარდნილა. ფანატიკოსი ხოჯები ძლიერ ემტერებიან და თან უყვირიან, რომ შენ სტამბოლში არ წასულხარ, სტამბოლის მექთე თვალთ არ გინახავს, ჩვენ როგორ გვეტოლებ-გვედარებიო. ეს კილევ მათ სხვა რამეებს ეუბნებოდა. ბევრს უწესობას და უხეირობას ამცნევდა მათ, მაგრამ რასა იქმს ახალგაზრდა ხოჯა. ეს პირი მშვენიერად კითხულობს ქართულს წიგნებს, სხვა და სხვა ქართული წიგნებიც უკითხავს, კარგათა სწერს. აქა-იქ ქართულ გაზეთების ნომრებიც უკითხავს.

საქართველოში მოსული ქართველი ფანატიკოსი ხოჯები ყველა მოლებს ურჩევენ, რომ აქაურ სწავლის გათავების შემდეგ ესენი უეჭველად ოსმალეთში წავიდნენ სასწავლებლად. რაკი ესენი ოსმალეთში წავლენ, მერე ფიქრი აღარ არის, ესენი იქილამ აწინდელ წეს-წყობილებას და მტრებად დაბრუნდებიან. სანატრელია, რომ თვით ხოჯებსაც აღეკრძალოთ ესენი და აქ ყმაწვილებს ცუდს არაფერს ასწავლიდნენ. ასეთ პირებისთვის მარტო ბრძანება არა კმარა, უნდა მიენდოთ ადგილობრივ მთავრობას, რომ ამათ თვალ-ყური ადევნონ, რომ მოლებმა ქრისტიანების და ქრისტიანობის საწინააღმდეგოდ ყმაწვილებს არაფერი უჩიჩინონ.

ერთის ასეთის ხოჯის მეოხებით დაილუპნენ მარადიდის ქართველნი და გადასახლდნენ ოსმალეთში. ერთის ასეთისავე ფანატიკოსის ხოჯის მეოხებით დაილუპა მაჭახელი, მურღული და სხვანი. მარადიდის დამლუპავ ხოჯათაგანი დღესაც აქედ ბრძანდებოდა. ეს დღესაც არ იშლის თავის გველაძეობას, დღესაც დაძვრება ხალხში და აქა-იქ ჩუმად ქადაგებს ქრისტიანობის ზიზღს და მტრობას, ნამეტურ ქართველობის, მაგრამ ძლიერ საიდუმლოდ და ფრთხილად. ერთი ასეთივე პირი გახლავსთ ხოჯა იბრაიმი-ეფენდი კიბისთაველი, უფროსი

ხოჯა, დიდი ფანატიკოსი, მოძულე ქართველთა, მოძულე ქრისტიანთა. ქვემო აქარიდამ და მარადიდიდამ თუ ვინმე გადასახლდა 1881 წლებამდე, ვიტყვით, რომ სულ ამის ბრალი იყო, 1882 წ. ეს მცირე ხნით მთავრობისაგან დაპატიმრებული იყო. ეს ხოჯა დღეს გამგეა ბათუმის ძველის ჯამესი, რომელიც სულთან აზიზის დედისაგან არის გაკეთებული. ჯამეს გამგეთ თვით სულთნის დედას დაუნიშნავს ეს ფანატიკოსი ხოჯა.

ასეთ ფანატიკ ხოჯებს თუ რა გავლენა აქვსთ, ეს გამოჩნდება შემდეგის მაგალითით:

ბათუმში ამ ქამალ უფროს მუფთად იმყოფება ახმედ-ფეენდი გვერდაძე, ხნიერი კაცია აქარის სოფ. ზუნდაკელი. საკმარისი შეძლების პატრონი, მასთანავე ქართულ წერა-კითხვის მკოდნე, სიტყვა-პასუხიანი, თავაზიანი, აწინდელ მთავრობის წესების კარგად მკოდნე და თავის თანამდებობისთვის საკმარისად გამოსადეგი. ამ პირს აუჯანყდნენ რამდენიმე ფანატიკოსი ქართველი მოლა-ხოჯები იბრაიმ კიბისთაველის წინამძღოლობით. ესენი ისუფთს ეუბნებოდნენ, რომ შენ სტამბოლში არ გისწავლია, ჩვენ შენზე უფრო ნაღწავლები ვართ, მუფთობა ჩვენ გვეკუთნის და არა შენაო.

— შენ ნამდვილი მაჰმადიანი არა ხარ, შენ არღვევ მუსლიმანობას, არღვევ მით უფრო, რადგანაც, როცა თქვენს მეგლიში თქვენი ქრისტიანი უფროსი შემოდის, შენ მაშინადვე ფეხზე დგები, ხელს ართმევ და ესაუბრები! ეს ჩვენის შარიათით რიგი არ არის, შენ მუფთი ხარ და თავს ისე როგორ იმდაბლებ, გიაურს ხელს ართმევ. მუფტიმ მიუგო:

— ჩვენ არც ერთს ჩინოვნიკს და ერისთავს ფეხზე არ აუდგებით და ხელს არ მივსცემთ. მუფთმა ამათი წინადადება ბოვშურად დაინახა და ყურადღება არ მიაქცია. გაჯავრებულ ფანატიკ მოლა-ხოჯებმა ხალხში დაიწყეს მუფთზე ლაპარაკი და ქადაგება, რომ მუფთი ქართველობს, მუფთი რუსების მომხრეა, იგი ნამდვილი მუსულმანი არ არის, იგი გამოიცვალოს

და მის აღზავას იბრაიმ ხოჯა დავაყენოთო. ამით ხოჯებმა ხალხი ააღელვეს, ხალხმა საერთო თხოვნა დასწერა და სთხოვეს იქ, სადაც საჭირო იყო, მუფთი გამოგვიცვალებოთ, მაგრამ თხოვნა არ იქმნა შეწყნარებული. ფანატიკოს მოლა-ხოჯებისაგან ისე აიწიწი-დაიწიწა ამათი საქმე და აირივნენ, რომ მუფთისავე თხოვნით რამდენიმე დღეს დაკეტილ იქმნა ბათუმის დიდი ჯამე და ერთი ხოჯაც რამდენსამე დღით დაპატიმრებული.

ურიგო არ იქმნება, რომ ასეთ ფანატიკოს ხოჯა და მოლების დასასურათებლად რამდენიმე სიტყვა მოვიყვანო მათის ქადაგებიდან, რომელიც 1879 წლებში შეუდგენიათ. ეს ქადაგება ხოჯებმა ზეპირად იციან და ჯამეში პარასკეობით ქადაგებენ. ორი ქადაგება თვით მე მოვისმინე.

ერთი ფანატიკოსი მოლა წელიწადში ერთხელ, რამაზანის მარხვაში, როცა ქალები დადიან ჯამეში, უქადაგებს „თორის ქაღმა რომ ქართველ კაცს პარისსხე დაანსოს, მამინვე დაიდუბება. მისთვის ჭუნეთას კარება დაკეტილი იქმნება“.

ერთი ქართველ მაჰმადიანთ დედაკაცი ერთ ქართველ ოჯახში მოსამსახურედ დამდგარიყო, ამ დედაკაცისთვის მოლას უთქვამს „აი შენ დაწყველილო და დაღუპულო, შენ განა ქართველ კაცის ოჯახში უნდა იყო მოსამსახურედ, ქართველი განა ღირსია, რომ წმიდა სჯულის მუსლიმანის დედაკაცი შინ მოსამსახურედ ჰყავდესო. დაანებე თავი, თორემ შეგაჩვენებო. დედაკაცი შეშინდა მოლას მუქარით და დიდის მწუხარებით გამოეთხოვა ქართველს ოჯახს.

ხშირად იციან ხოლმე ეს ქადაგებაც „რაც ხანი გადის, ჩვენ წმიდა მუსლიმის ხალხი ერთობ ვფუქტდებით და ვეცემით. ბევრნი სიხარულით ამბობენ და იმედოვნებენ, რომ ჩვენს წმიდა სჯულს ჩვენი მორწმუნენი ოსმალეთში ძლიერ წმინდად ინახავენო. ამაზე მე მოგახსენებთ, საქმე ის-კი არ არის, რომ კაცმა იქ შეინახოს ჩვენი სჯული წმინდად, საცა ჩვენი ფადიშახი ზის საქმე აი აქ არის, მარადიდში, აქარაში და ნამეტურ ქობულეთში, აქ შევინახოთ ჩვენი სჯული“.

ამისთანა ქადაგებას ესენი ხშირად ქრისტიანებშიაც წარ-
მოსთქმენ ხოლმე. ამას წინედ იბრაიმ ხოჯა სოფ. კიბისთაველ-
მა წარმოსთქვა, რომ ეხლახან ბათუმში ჩვენ ორი ქართველი
გაგათათრეთო. ერთიც კარგი ქალი გათათრებულა, ეს ქალი
ბათუმიდამ ერთ ქართველ თათარს ტრაპიზონში გაჰყოლია ცო-
ლად. ასეთსავე სურვილით და ჩაგონებით გურიიდან გადმო-
სულა ერთი გურული კაცი, გვარად გირკალიძე, სოფ. გუ-
რიანთიდან, ერთ სოფელში ადგილები მიუციათ და ეს კაციც
გაუთათრებიათ. მერე ეს კაცი წასულა შინ, მოკლე დროში
გადმოუყვანია ცოლი, სამი შვილი და ერთის წლის განმავ-
ლობაში ესენიც გათათრებულან. დღეს ამ კაცს ცოლი და ხუ-
თი შვილი ჰყავს, ყველანი მაჰმადიანები არიან. ცოლს ჩადრი
ხურავს, პირს იფარავს და თავის თავს თათარს უწოდებს. ყვე-
ლანი კარვად და ბელნიერად ცხოვრობენო. ცოლ-ქმარნი
მადლობას უძღვნიან გამთათრებლებს, რომ თქვენ ასეთ წმი-
და სჯულზე დაგვაყენეთო.

ამ ერთის წლის წინედ ბორჩხაში, ერთი ხოჯა ხშირად
ამბობდა შემდეგს: თქვენთვის ძრიელ ცოდვაა, რომ თქვენი ნამ-
დვილი ძმები ოსმალეთში სიმშლით იხოცებიან და თქვენ-კი
ამ დროს აქა ბრძანდებით და უზრუნველად სცხოვრობთ.
თქვენ ცეცხლად უნდა შეგერგოთ ის ლუკმა, რომელსაც თქვენ
დღეს აქა სქამთ, რადგანაც თქვენი ძმები იქით შიმშილით
იხოცებიან. თუ წმინდა მუსლიმანები ხართ, მიბრძანდით თქვენი
ძმებისაკენ, იმათ გვერდით იცხოვრეთ, იმათთან ერთად, იმათ
ქირში და მწუხარებაში მონაწილეობა მიიღეთ და, აი, მაშინ
იქმნებით მუსლიმანები.

ყოველ პარასკევ დღეს ხოჯები ხალხს პირდაპირ ეუბნე-
ბიან: აქ ჩვენი ბინა არ არის, ჩვენი ბინა იქით არის, ჩვენი
ფადიშაჰიც იქ არის, აქ დარჩენა ჩვენი წაწყმედა იქნება, იქ
წასვლა-კი ცხონება. გირჩევთ გაუფრთხილდეთ თავებს, თქვენს
წმინდა სჯულს, საუკუნო ცხოვრებას და წახვიდეთ იქით, სა-
დაც თქვენი ძმები სცხოვრობენ.

ორის წლის წინად ოსმალეთიდან დაბა არდანუჯში მოსულა ერთი მსწავლული ხოჯა; ამ ხოჯას არდანუჯის ჯამეში ერთ დღეს ქადაგება წარმოუთქვამს აქაურ ხოჯების ქადაგების წინააღმდეგ, ხალხისთვის უთქვამს, რომ თქვენ, ხოჯებს ყურს ნუ უგდებთ, ოსმალში ნუ მიდიხართ. თქვენ გურჯები ხართ, ეს მხარეც გურჯისტანია, იცხოვრეთ აქა, იყავით მშვიდობით და ცხონების ფიქრი ნუ გაქვთ, ეს ყველგან არის სადაც-კა კაი საქმეები არსებობსო. ეს ხოჯა ქადაგების შემდეგ კინალამ მოუკლავთ. ჯამეში დაუქერიათ, შეუკრავთ და სამართალში მიუტიათ, მხოლოდ იმიტომ, რომ ქართველი გვიწოდა და გადასახლება არ გვირჩიაო.

ნაცემი ხოჯა თურმე დიდის მწუხარებით მოშორებია არდანუჯს. ზემოხსენებულ მანე მტერ ხოჯების ქადაგებათა წინააღმდეგ აქარის მუფთი ხალიფაშვილიც ქადაგებდა ხშირად კარგა და ეს გავლენიანი მუფთი რომ თავის ქადაგებით არ აღმოჩენილიყო აქარაში, შესაძლებელი იქმნებოდა, რომ ზოგიერთ მანე ხოჯების ქადაგების მეოხებით მთელი აქარაც მუჰაჯირად წავიდოდა ოსმალეთში.

ზეგანი ანუ ზედა-აჭარა, ბათუმის ოლქი.

ზეგანს აღმოსავლით უძევს ქვაბლიანის და ახალციხის მიდამოები, დასავლით შავი ზღვა, ჩრდილოდ გურიის და აქარის შუა მდებარე მთები და სამხრეთ შავშეთი, ანუ ოსმალეთის საქართველო.

ზეგანს ხეობასვე ეკუთვნიან შემდეგნი დიდნი ხეობანი: ზეხაძირისა, სხალტისა, მირატისა, ტბეთისა, ლორჯომისა, ხულისა, ქვანისა, ბელღეთისა, ნენია-ფურტიოსი, აღმისა, ფუშრუკაულისა და შუა ხევისა, სადაც თავდება ზეგანის ადგილები და მერე აქარა იწყება. ზეგანი კარგა დიდი მხარეა: სიგძით 100 ვერსზე მეტი იქნება და სიგანითაც ამდენივე. ძველად ამ ადგილებს ზეგანი ეწოდებოდა, თუმცა ვახუშტს ამის შესახებ

ძლიერ ცოტა ცნობები აქვს და ზეგანის სახელს მხოლოდ ერთხელ ახსენებს. დღეს ზოგიერთნი ამ ადგილებს ზედა-აქარას უწოდებენ. თვით აქ მოსახლენი-კი — ზეგანს. აქაურ კაცს რომ ჰკითხოთ: სადაური ხარ, ძმობილო? ის მაშინათვე მოგიგებს: ზეგნელიო. შენ რომ უთხრა, მაკ ადგილებს აქარას ეძახიან და შენ ზეგანს რად ამბობ? იგი იტყვის: არა, ბატონო, ჩვენ ზეგნელი ვახლავართ; ზეგანი სხვა არის და აქარა სხვა; ზეგნელი კაცი აქარელი როგორ იქნებაო. ეს ზედა და ქვედა აქარის ხმარება თათრობის დროს შემოაშულა.

მთელს სამცხე-საათაბაგოში ყველაზედ უკეთესი ჰავა, ტყეები, წყალი და სხვა არა მგონია, რომ ზეგანს, მურღულის გარდა, სხვა რომელიმე ადგილი შეეღაროს.

ზეგანი იწყება ხეხაძირის და სხალტის ხეობით, რომლებიც საესეა გაუჩეხავის ტყეებით. სხვათა შორის ბზაც მრავალია. აქეთ ნაძვის ხეები სულ გაფისულია. ნავენახარი ადგილები ძლიერ ბევრია და ყველა ესენი დღეს ტყით არიან შებურულნი. ეს ადგილები მთელის ზაფხულობით ქურთებს აქეთ დაქვრილი და აქ საქონელს აძოვებენ. ამ ბოლოს დროს აქეთ თუშ-ფშავ-ხევსურებმაც დაიწყეს მოგზაურობა, ესენიც მოერეკებიან დიდძალ ცხვარსა და ძროხას. ესენი პატარა კვალში ჩაუდგნენ ქურთებს, თორემ თქვენი ქუერი, რაც ამ ქურთებისაგან იყო აქაურობა გამხდარი. აქ ქურთები ნამდვილ ქურდები იყვნენ და არიან კიდევაც, პირველ ხანებში ამათგან მოსვენება არ ჰქონდა ზეგნელ ხალხს, ეხლა-კი, რაც თუშ-ფშავ-ხევსურებმა იწყეს აქეთ სიარული, ყველა ამებმა იკლეს. სანატრელი იქნება და მასთანავე ყველასათვის სასარგებლოც, რომ თუშების ერთი ნაწილი ბარემ აქეთვე გადმოსახლებულიყო და აქ დაბინავებულიყო. ამ ადგილებში ნამძვარ საქონლის ნახვა კაცს დიდ სიამოვნებას მოჰგვრის. ბალახი ორ არშინზე მეტი იცის, ნამეტურ არტაანის მალაღს ტიტველა მთებზე. რძე, ერბო, ყველი, კარაქი და სხვანი შესანიშნავია აქ. ზეგნელნი ამაში ძლიერ დახელოვნებულნი არიან. იქ ისეთს

„სმეტანს“ აკეთებენ, რომ ტფილისის ნემსების გაკეთებული ამითან ვერაფრად გამოჩნდება. ძველად ესენი ძალიან მისდევდნენ პირუტყვის მოშენებას; დღეს-კი იმდენი ჰყავთ, რაც ამათ ოჯახისთვის არის საჭირო, რისა გამო ამოდენა მშვენიერი ადგილები ყოველთვის ცარიელი რჩებოდა და ქურთების სამსხვერპლოდ. სიმინდის თესვა და მოყვანა აქ ისე იციან, როგორც სხვა აქაურს ადგილებში. პურის მოყვანა ძველებურად აქეთ, უფრო ჯავახურად. სიმინდს მალალ ადგილებზე სთესვენ და პურს უფრო დაბლობ ადგილებში. აქეთ სიმინდის ტაროები პატარა იყის, მაგრამ ტკბილი; პური მამხობლიენია. ძველებურად პურის ცხობა და თონეები დაჰვიწყებიათ. პურს კეცით აცხობენ. კალო, საბძელი, განიავება, ლეწვა და სხვანიც ისე იციან, როგორც ჯავახეთში. სახლები აქეთ ზოგს ქვითკირისა აქვს და ზოგს ხისა, ყველას ორი ან სამი პატარა ოთახი; უამისობა არ შეიძლება. ამას ამათი სჯულიც თხოულობს: რაც გინდ ღარიბი კაცი იყოს, მას ქალების ოთახი მაინც ცალკე უნდა ჰქონდეს, სასტუმრო ცალკე და შინაურ მამაკაცებისთვის ცალკე. სახლი და ეზოები საყოველთაოდ სუფთად აქეთ შენახული. სახლებს ზოგს კრამიტის ხურავს, ზოგს ყავარი და ზოგს ფიცარი. ბევრ ალაგას ორსართულიანი სახლებიც არის. კრამიტის გარდა თხის ქურქელსაც აკეთებენ.

ქალებიც მისდევენ მუშაობას, ცოტა უფრო მეტად, ვინემ სხვა მაჰმადიანთ ქართველებში. ყანაში და კალოზე მუშაობას გარდა, ესენი ქსოვენ საჩოხე შალებს, ყაითნებს, ხელთათმანებს; აკეთებენ ფერად ძაფებს, თოკებს და სხვ. ქალებმა სხვა-და სხვა ხილის გახმობაც იციან: მაგალითად აკეთებენ ვაშლის და მსხლის ჩირს, კერკს, ტყლაპს. მართალია ამების კეთება დიდს შნოსა და ოსტატობას არა თხოულობს, მაგრამ ჩვენ ეს აქ მიტომ აღვნიშნეთ, რადგანაც ამების კეთება სხვა აქაურ ქართველ მაჰმადიანთ სულ არ იციან და არცა აქეთ ვაგონილი, რომ ხილის გაშრობ-ვახმობა შესაძლებელია. რამ-

დენ ალაგას მთელი ტყეებია ხილისა და ეს ხილი ტყეში უბრალოდ ფუჭდება.

რაც ამ ხილის მეობებით აქეთ ღორი და დათვი მრავლობს, არა მგონია, საქართველოს სხვა რომელსამე კუთხეში იყოს. ამას წინად ერთ დიდს ტყეში ხუთი ღორი მოჰკლეს ქართველ მაჰმადიანებმა, ოთხი ქორაოხში ჩააგდეს და ერთი აქარის წყალში. ყველა ესენი, ღასაკვირველია, შავი ზღვის ზვირთებს მიეცემოდა. ქართველ მაჰმადიანებს ღორები საშინლად სძულთ ასეთი სიმძულვარე ღორისა თვით ნამდვილს თათრებსაც არ ემჩნეოდ. ჯაგარს მაინც აცლიდნენ! მერე ისეთი ჯაგარი აქვს აქაურ ღორს, რომ ერთი-ორად მეტ ფასად გაიყიდება, ვინემ სხვა და-სხვა მხრის ღორის ჯაგრები. ამის შესახებ მე აქეთ ბევრს ველაპარაკე, გავაგებინე, თუ ჯაგარი რისთვის არის საჭირო და ან რა ფასს აძლევენ, მაგრამ მათ უარი სთქვეს.

— ღორის ჯაგარს რას ახმარებენ, ვე ჩვენ არ ვიცით. ჩვენში აქა-იქ ღორები დახოცეს, ჯაგარს გლეჯა დაუწყეს; ეს ამბები ჩვენმა მოლებმა შეიტყეს, ისინი შივიდნენ, ჯაგარი გადააყრვენიეს და ხალხს გამოუცხადეს, რომ ვინც ღორს ხელს დაადებს, ის თავის წმიდა სჯულსა და ტანს წაამურტლებს; იმან რაც უნდა დაიბანოს ხელი და ტანი, მაინც ღორის სიმურტლე არ მოშორდებაო. ღორის ნაწოლ ალაგზე ამათ რომ რამე ნახონ, მაგალითად, შიმშილის დროს პური, ან სხვა რამე, ამის აღებაც კოდვალ მიაჩნიათ. ამბობენ, რომ კინტრისის მაჰმადიანები-კი შესწვევიან არამც თუ ჯაგარის გლეჯას, არამედ თვით ღორების გაყიდვასაც, მოკლავენ თუ არა, მაშინადვე ბათუმისკენ მიაქვთ და იქ ჰყიდიან. ხოჯებს ისიც ეჯავრებათ, რომ დახოცილ ღორებს მაჰმადიანები ჰყიდიან და ქრისტიანები ყიდულობენ. ხოჯები ამბობენ:

— მურტალ რაეში აღებული ფული ისევ მურტალი იქნებაო.

აქედ ძველად სკოდნიათ თოფის, დაბაჩის, წისქვილის-

ქვეების, დანებისა და სამართებლის კეთება. მაგრამ ყველა ესენი ამ ბოლოს დროს დავიწყებიათ. ერთი აქაური ძველი კარგი ოსტატი, თოფისა და დამბაჩების მკეთებელი ზეგანში ამას წინად მომკვდარა და მის შემდეგ მოსპობილა ეს ხელობაც. თვით ხალხი უფრო შეგვრემანია, მესხებსა ჰგვანან, დაბალ ტანისა, თუმც ტანოვან კაცთა და ქალთაც ხშირად შეხედება კაცი. ამათი სამშობლო ქართული ენა მცირედ განიჩევა ქვედა აჭარის, კინტრიშის, მაქახლის, ლივანის და სხვების ქართულ ენისაგან, უფრო ჯავახეთის ქართულ ენის კილო შერჩენიად და შიგა და შიგ ზოგიერთს სიტყვების დაბოლოვება გურულს წააგავს. ოსმალური სიტყვები აქ მცირედ არის შემოტანილი. სულ რამდენიმე სიტყვა იქნება, რომ დავითვალდებოდეთ. აქაურების სამშობლო ენა ქართული ენა არის. მე ჩემის თვალთ ვნახე ისეთ ქართველ მაჰმადიანები, რომელთაც თათრულის ათი სიტყვაც არ იციან, ქალებმა ზომ სულ არ იციან თათრული. ერთ სხალტელს ვინაობა ვკითხე. მან მითხრა, თათარი ვარო.

— ბიჭო, თათარი თუ ხარ, ქართულად რად ლაპარაკობ?

— თათრული არ ვიცი, ბატონო, ჩვენს ძველებსაც ამ ენით ლაპარაკობიათ და ჩვენც ამ ენით ვლაპარაკობთ. ჩვენი ენა ეგ ვახლოვთ. თათრულს რაზე ვილაპარაკებთ ჩვენ გურჯები ვახლოვართ.

— შერე ზომ ცოდო არის, რომ თათარი ქართულად ლაპარაკობდეს; ამას თქვენი მოლები ზომ სასტიკად გიშლიან?

— კი ბატონო, ისინი ამაზე ბევრჯერ ჩხუბობდნენ, სხვებისაგან გამიგონია, მე-კი არ მინახავს; მაგრამ ახლა ისინი ამბობენ, ეს ენა ქართულია კი არ არის, არამედ „გურჯიჯა“ არისო.

ქართულ ენის გარდა ამ ადგილებში ქართული სიმღერებიც შერჩენიათ, მაგრამ ძლიერ მცირედ, სულ რამოდენიმე ხმა იციან, ისიც რაც ამათთვის საჭიროა, თორემ სიმღერები და ხმები აქედაც ხოჯების ძალაობით ისე ამრავარდნილა, რომ

გორც სხვაგან. ახლა დიდი ნატვრა ისმის ამათში ქართულ სიმღერების და ხმების ცოდნისა. აქა-იქ მომაბეზრეს, თქვენებური სოფლური ხმები გვასწავლეთ. წინად ესენი ჩვენში ხმარებაში არ იყო, მოღლები გვიკრძალავდნო, მაგრამ ახლა-კი ხმას არაფინა გვცემსო. აქეთკენ ყანაში 20-მდე კაცი მუშაობდა, სამიოდ სიმღერა სთქვეს ქართული. ხანდისხან შიგა და შიგ თათრულსაც ურევდნენ, მაგრამ ძრიელ მცირედ. ამას წინად ერთ ალაგას ამათ „კურდღელი ჩამოცანცალდა“ მოისმინეს და სიამოვნებით აღარ იცოდნენ, რა ექმნათ, შესწავლა დაიწყეს. საკრავები აქედ, ჩონგურს გარდა, სხვა არაფერი იციან, ამათი ჩონგურები ოსურ ჩონგურებს ჰგავს და ხმას კი იმერულ—მთიულურად აყოლებენ.

რამდენიმე ხეობა გავიარე, აქ ბევრ ალაგას ვნახე ხალხი და მათ ლაპარაკებსაც დავესწარ, მაგრამ „მუჰაჯირად“ წასვლაზე სიტყვაც არ გამიგონია! ამის შესახებ თითქოს ლაპარაკიც არ უნდათ. ესენი უფრო ხშირად იმაზე ლაპარაკობენ, რომ გამვრავლდით, მიწები არ გვეყოფნის და არც ვიცით, რა ექნათ. თუმცა ერთი ხოჯა აქაც ჰქადაგებს გადასახლებას და აწინდელ წესების მტრობას, მაგრამ ხალხს ამის ქადაგებისა არაფერი ესმის, რადგანაც ეს თათრულს ენაზე ჰქადაგებს და ხალხმა კი თათრული ენა არ იცის. ოსმალეთში აქედგან ბევრი არაფინ წასულა, ამ მხრიდან სულ 1500 კომლი გადასახლებულა. მაქახლიდან და მარადიდიდან-კი 8 000 მეტი კომლი წავიდა. კომლში რომ ვიანგარიშოთ ექვსი სული მაინც, ეს გამოვა 50 ათას სულზედ მეტი. მერე ისიც უნდა ითქვას, რომ აქეთ ოჯახები გაუყრელეები არის და მასთან რიცხვითაც მრავალნი.

როგორც შევნიშნე და აქაურებიც ამბობენ, აქედ ხალხი ძლიერ მრავლობს, 70—80 წლის მოხუცებულებმა სთქვეს; ჩვენ გვახსოვს, რომ აქეთ თითო სოფელში 5 კომლი იყოფო და ახლა-კი 30—40 კომლიაო. ხულის საზოგადოება 30 კომლი იყო და ახლა-კი 300 კომლიაო. ავადმყოფობა აქედ მცი-

რედ იცის, ისიც ზაფხულობით და მხოლოდ ციება. მიზეზი ხილია; ხილს ბევრსა სჯამენ, ზედ ცივს წყაროს წყალს აყოლებენ და მერე ციება ემართებათ.

აქაურ ხალხის გვარებში კაცი ნამდვილ ჯავახურს გვარებსაც შეხვდებოდა, ქართულს და იმერულსაც. აშობენ, 1829 წ. რუსმა რომ ახალციხე აიღო, მაშინ იქ ბევრი არ დარჩნენ და აქ გადმოსახლდნენო. ზოგი იმ დროის გადმოსული კაცი მე თვით ვნახე. მათთან ლაპარაკი მქონდა და მათ აღიარეს, რომ ჩვენ მაშინ ძრიელ შეეცდით, რომ ჩვენი ადგილები დაეკარგეთ და აქეთ წამოვედითო. თუმცა ეს უფრო მშვენიერი ადგილებია, მაგრამ მაინც უბრალოდ, ბედი-ავად ჩვენი სახლები და ადგილები არ უნდა დაგვეკარგაო“. უბრალოდ დაეკარგეთ ყოველივე. ჩვენ არა გვიშავს-რა და ვინც ქვეით (ოსმალებით) წავიდნენ, ისინი ხომ სულ დაიღუპნენ, ჩვენ იმათ არაფერი ვიცით და იმათ ჩვენიაო.

ვაქრობა ზეგანში არც ძველად სცოდნიათ და არც ეხლა. ვაქრობა ართვინისა და არდანუჯის კათოლიკეთა ხელშია. აქაური ხალხი ჰყიდის სიმინდს, პურს, ერბოს და ხილს. ახლა კაკლის ხეების გაყიდვაც დაიწყეს. ძველ ნაეკლესიარს ადგილებზედ, ბევრი ბებერი კაკლის ხეებია. ამ კაკლის ხეებს ქართველ მაჰმადიანები სრულიად იცილებენ თაჯიდგან. თითო დიდს მაღალ ხეს 5—6 მან. ჰყიდიან. ამ 25 წლის განმავლობაში დიდი ძალი ხე მოუჭრიათ, ამ 20 წლის განმავლობაში სულაც მოსპობენ. მერე კაკალი თვით ამათ გაუხდებოდათ სასყიდელი ზოგიერთ ადგილებში კაკლის საქიროება შეუგნიათ და ამიტომ სოფლებში აჩენენ კაკლის ხეებს.

აქაური ხალხის ტანსაცმელიც ისეთივეა, როგორც სხვა მაჰმადიანებისა, მხოლოდ აქ უფრო უბრალო შალისას აკეთებენ. აქ კაცი ხშირად შეხვდება თუშ-ფშავე-ხევსურულის მინაგვარ ყაითნით მოვლებულს მოკლე ჩოხებს და შარვლებს. ქალამნების ტარებაც სცოდნიათ; ზოგიერთ მოღლებსაც კი ქალამანი აცვიათ.

ესენი ყაჩაღობას ისე არ მისდევენ, როგორც მაქაბლოლნი, კინტრიშელნი, ზედა-აქარელნი და სხვანი. ესენი უფრო წყნარი უეშმაკო ხალხია და უფრო დინჯ ცხოვრებას მისდევენ.

ქრისტიანობის შესახებ ამათ ბევრი სხვა და-სხვანაირი ცნობანი დარჩენიათ, ზოგან ზანდისხან ლაპარაკობენ, ოსმალთ როგორ გაუთათრებიათ ამათი მამანი. ქალების ზოგთ ახსოვთ ქართული ლოცვები და ბევრს ალაგას ქართული ქრისტიანული შელოცვებიც იციან; ზოგს სოფლებში, აღდგომისთვის წითელ კვერცხსაც ჰღებენ. ეკლესიის ნანგრევები, ნასოფლარები და ნასაყდრალეები მრავალია. ნასოფლარ ადგილებთან და ნამეტურ ეკლესიების ნანგრევებთან მრავლად არის ქვევრები. ღვინის დასაწურ დიდრონ ქვებსაც ხშირად ჰნახავთ.

ამათში ქართული ანბანი სრულიად დაფიწყებულია და ნაცვლად არც თათრული გავრცელებულია. მთელს ამ მხარეში, ზოჯებს და მოლებს გარდა, 20 კაცს ვერ ჰნახავთ რომ თათრული კითხვა ან წერა იცოდნენ. ქართული კითხვის მცოდნე ხომ იშვიათად შეგხვდებათ. ბევრგან ისმის ნატვრა ქართულ წერა-კითხვის შესწავლის.

მშვენიერს ხეხაძირის და სხალტის ხეობაში სოფ. ბახმაროს წინ დღევანდლამდის სდგას ობლად ერთი დიდი ტაძარი, რომელიც მთლად თლილის ქვით არის ნაშენი. ამ ეკლესიას ეწოდება სხალტის ეკლესია. ეს ეკლესია შემოკლებით აღწერა განსვენებულმა დ. ბაქრაძემ თავის არხეოლოგიურს მოგზაურობაში. 1874 წ. აღწერა კიდევ გ. ყაზბეგმა. 1889 წ. უვაროვის მეუღლე მოვიდა აქ და ამ ტაძრის სურათები გადაადებინა, როგორც გარეგან შენობის, ისე შინაგან ხელოვნურის მხატვრობის; რომელიც ძლიერ წაშლარა.

სხალტის ეკლესიას გარედამ სიგძე ექმნება 10 და სიგანე 6 საყენი. აშენებულია უგუმბათოდ, იმ გევით, როგორც პარხალის ეკლესია არის (პარხალი ოსმალშია დარჩენილი) და დღეს ამ ეკლესიის ნახევარი ქართველ მაჰმადიანებს ჯამედ

აქვთ გადაკეთებული. სხალტის ეკკლესია ცოტად ტფილისის ანჩხატის ეკკლესიასაც! ჩამოჰგავს. კედლებზე სანათურებთან ლამაზი ჩუქურთმებია გამოყვანილი. უმეტესი ნაწილი ჩუქურთმისა დაქცეულია. ეკკლესია მთლადა სდგას, ნხოლოდ გარედგან აქა-იქ თლილი ქვები ჩამოსცივნია და ეს ულილი ქვებიც იქვე ჩამონაქცევ კედლების წინ ჰყრია.

ქვებში შესაძლებელია რომ ჩუქურთმები და ზედწარწერაც აღმოჩნდეს, ამას ფიქრი არ უნდა, რადგანაც ეკკლესიის გარედამ არსად წარწერა არა სჩანს და ძნელია კაცმა იფიქროს, რომ ჩვენში ძველად ასეთი ეკკლესია გაეკეთებინათ და მასზედ არაფითარი ცნობა არ დაეწეროთ. აქაური მოხუცებულებიც ამბობენ და თვით ერთ აქაურ ცნობილ ბეგმაც დამარწმუნა, რომ ამ ორმოცის წლის წინად ერთ ქვაზე ქართული ნაწერიც იყო, ხოლო რა იქნა ის ქვა, ეს ჩვენ აღარ ვიცითო.

ეკკლესიას სამი შესავალი კარი ჰქონია და სამივე კარების წინ მიდგმულები აქვს მცხეთის ტაძრის მსგავსად პატარა პატარა შესავალი. ყოველ შესავალს თავის შესაფერი გუმბათი ადგია ზევიდგან. უმეტეს ნაწილ დაზიანებულ ეკკლესიას შიგსვეტები არა აქვს, კანკელის ადგილასაც აღარაფერი ეტყობა, კანკელის ნაპირას, ორსავე მხარეს კედლებში პატარა საჯდომი ოთახები ჰქონია გაკეთებული, სადაც ორი კაცი ჩამოჯდება. იქნება ლოცვის დროს აქ ისვენებდნენ ამ ეკლესიის მამანი.

ეკკლესია მთლად დახატულია შესანიშნავის ხელოვნურის მხატვრობით. უმეტესი ნაწილი მხატვრობისა დავარაყებულია ოქროს ფერად. მხატვრობის ხელოვნებას განცვიფრებაში მოჰყავს კაცი. ასეთი მშვენიერი მხატვრობა ბევრი არ მინახავს. ტფილისის სიონის მხატვრობის შედარება ამასთან არ შეიძლება. ეს ძვირფასი განძი ჩვენის წარსულისა, ძვირფასი საკუთრება ჩვენის მამა-პაპის ხელოვნურის მხატვრობისა დღესაც კი ცხადად მოწმობს და ნათლად ამტკიცებს ქართველთა ჩინე-

ზულს და დიდებულს წარსულს. მაგრამ რა ჰქნას ქართველმა ერმა და მისმა უბედრო მდგომარეობამ, რომ ყველა მის გამაღდიდებელ ძეგლნი ოსმალთ მეოხებით ფერფლად იქცა! სხალტის შესანიშნავ მხატვრობა მთლად დაძველებულა და დახვეწებულა. რაც დრო და ჟამთა ბრუნვას დაუკლია, ის ოსმალებს შეუსრულებიათ. მაღლა, მეტად ხელოვნურად დახატულს მაცხოვარს თვალები აქვს დახვრეტილი ტყვიით. ასევე აქვს ყველა შესანიშნავს დიდრონ ნახატებს. გაფუჭებულია მთელი საკურთხეველის ზედა მხრის მხატვრობა. მაგრამ რაც არის დარჩენილი ხელოვნურად ნახატი არშიები და სურათები თავიანთის წარწერებით, ესეც ძვირფასი ნაშთია ზეითა პირის ყოველს ნახატს შერჩენია თავისი სახელი ხუცურის ასოვებით. მთელი ზეითა ნაწილი ეკლესიისა სავსეა ხუცურის ასო-მთავრულის ასოებით. ალაგ-ალაგ მკაფიოდ, ნათლად სჩანს როგორც ნახატი, ისე ხუცური ასოები. ნამეტურ წამხდარია ეკლესიის ძირის კედლების ნახატები.

ერთხელ, როგორც ამბობენ, 1830 წ., როცა ხოჯა „ელაუ ექბერს“ ლოცულობდა, ეკლესიის კერიდამ ერთი ქვა ჩამოვარდნილა, ხოჯას თავში დასცემია და თავი გაუხეთქია. ქვის ალაგი გამოუვლესიათ და ზოგიერთ ხოჯებს უთქვამთ, რომ მაჰმადი არა ყაბულობს, რომ მანდ ჯამე არის და ჯამეში კიდევ სხვა-და-სხვა სურათები მოიპოვებო. მაშინათვე დაუცალიერებიათ ეკლესია, შეუტანიათ ფიჩხი და შიუციით ცეცხლი. ძირის კედლების ნახატობა გაფუჭებულა, ხოლო ზეითა კედლების სურათებს ალი ვერ ასწვდენია და კედლები ბოლისაგან-კი შებოროტულა. გადაწვის შემდეგ ჯამე განუახლებიათ. ერთის წლის შემდეგ კიდევ ჩამოვარდნილა ერთი ქვა და ხოჯას დასცემია თავში ლოცვის დროს. ამ შენობხვევის შემდეგ-კი აქ ჯამე მოუშლიათ და ეკლესიის დაქცევაც სდომიათ, მაგრამ სხვა და სხვა მიზეზების გამო საქმე შეჩერებულა.

ეკლესიის იატაკიდან და კერიდგან აღუყრიათ თლილი

ქვა და ამ ქვებით ეკლესიის გალავანში, ეკლესიის აღმოსავლეთის კარის წინ გვარიანი ჯამე გაუკეთებიათ; ეკლესია-კი პირუტყვებისათვის თავ-შესაფარად გადუქცივიათ! მაგრამ აქაც ერთი შემთხვევა მომხდარა: ერთ მეცხვარეს ერთ დღეს ცხვარი მთლად გაუწყდა ეკლესიაში და თვით მეცხვარეც აედგახდა. ამის მეოხებით ის ახალი ჯამეც მოშალეს იქ და სხვაგან გადიტანეს. ეკლესიის შესახებ წყევლა დასდეს: დღეის შემდეგ ამ ეკლესიას არავინ მიეკაროსო. ზოგი ამბობდა, შიგ შეითანია და ზოგი-ანგელოზიო. ეკლესიას ხალხი დიდხანს არ ეკარებოდა თურმე. დღეს-კი თითო-ოროლა კაცი შედის. ადრე ამ ეკლესიის ქვებს სოფლის ხალხი იპარავდა, მაგრამ ვინც რამე წაიღო, იმან თავის ოჯახში სიკეთე ვერ ჰნახა და ბოლოს ის ქვებიც უკანვე მიიტანაო.

ამ ეკლესიის შესახებ აი რა ძველებურ ამბავს ლაპარაკობენ: ჩვენ ქრისტიანები ვყოფილვართ, მაშინ ჩვენ გვეოლია ერთი მეფე, რომელსაც სახელად თამარ-მეფე ერქვა. ეს მეფე ამ ხეობაში ხშირად სცხოვრობდა, რადგანაც ეს ადგილები ძრიელ უყვარდა. ერთხელ როცა აქ მობრძანდა, ერთი დიდი მსხლის ხე ნახა, სწორედ იმ ალაგას, სადაც დღეს ეკლესია სდგას. ის მსხლის ხე ისეთი დიდი და ტოტ-გაშლილი იყო, რომ მთელს იმ ხეობას ჰფარავდა. ერთ ღამეს თამარ-დედოფალმა ისურვა იმ ხის ქვეშ ღამის გათევა და გაათია კიდევ. სიზმარში ის ხე ნახა და მისი სიძლიერე. მეორე დღეს თამარ მეფემ იმ მსხლის ალაგს ეკლესიის აშენება ბრძანა. მაშინვე დაიწყეს იმ დიდი მსხლის მოჭრა და ვერ მოსჭრეს; მეშვიდე დღეს როგორც იქნა გადააწვიენს. მეორე დღეს რომ მივიდნენ ნახეს, რომ მოჭრილი ხე ისევ გამთელებულიყო. შეწუხდნენ ძრიელ. დაუწყეს ხელ ახლავ კრა და, როგორც იქნა, მოსჭრეს. დაღალული მუშები საღამოზე შინ წავიდნენ. მეორე დღეს მივიდნენ და ხე კიდევ ხელახლავ გამთელებული დახვდათ.

დიდად დაღონდნენ ამაზე. ეს ამბავი თამარ მეფეს აცნო-

ბეს. დედოფალმა ილოცა და უბრძანა მუშებს: დღეს რომ ჩემოს კრათ, ცულები შიგ ჩაურჭვეთ და ამალამ ისე დასტოვეთ; ხვალ მიხვალთ და იქვე დაგხედებათო. მუშები ასე მოიქცნენ, ცულები შიგ დასტოვეს, მეორე დღეს ხე ველარ გამთელგებულყო. მაშინათვე ეკლესიის კეთება დაიწყეს და ხე აღმო-საყვითის კარებში მოაყოლეს. დღეს რომ ბოძებია დარჩენილი ეკლესიის კარებში, ეს ბოძები სწორედ იმ ხის ბოძებიაო. ეს ეკლესია დაუხატავს იმ ოსტატს, ვისაც სტამბოლის ჯამე დაუხატავსო.“

აქ ქართველ მაჰმადიანებს მე ლაპარაკი დაუწყე და საყვედური ვუთხარი მასზედ, რომ ეკლესია არ უნდა დაგეტოვებინათ ასე, დაქცეულ აღაგას გამოლესავლით, კირით გაამაგრებდით, იქილამ აღარაფერი ჩამოვარდებოდა, არც ხოჯა დაზიანდებოდა და უფრო უკეთესი ჯამე იქნებოდა. აბა ლონფინი და იატაკი აგიყრიათ, ამით ეს დაზიანებულა და წანალების ქვევით ვერც კაი ჯამე გაგიკეთებიათ, ესეთი შენიშვნა ყველას ესიაშოვნა. ერთმა სთქვა, ბატონო ვერე კაი იქნებოდა, მაგრამ რაკი ხოჯოებმა ასე გვირჩიეს, რომ მოვშორდეთ ამასო, ჩვენც მიტომ მოვშორდითო.

ქართველ მაჰმადიანებში დაკარგულა ქართული ჯვარის სახელი. აქაც ჯვარს სომხურად ხაჩს ეძახიან. ეს უნდა მომხდარიყოს შემდეგის გარემოებისაგან, რაკი ქართველნი ისლამს დაუკავშირდნენ, მის გამო მათ დაავიწყდათ ქართულის საეკლესიო ნივთების სახელებიც, ასე დაივიწყეს ჯვარის სახელიც. ხოლო ძველ ეკლესიის კედლებზედ რადგანაც ხშირად ხედებოდათ ჩუქურთმით ამოკრალი ჯვრები, ასეთებს გარდა მათ ხშირად ხედებოდათ ფერადის წამლით ნახატი ჯვრებიც, რაც აკვირვებდათ მათ, ამისთანა ჯვრების სახლებს ესენი ჰკითხავდნენ აქეთ მცხოვრებ ქრისტიან სომეხ-კათოლიკებს, თუ ამას რა ჰქვიან თქვენებურათო? ივინი სომხურად ეტყოდნენ, რომ „ხაჩი“ ეწოდებაო, ამიტომაც საერთოდ აქ ქართველ მაჰმადიანები ჯვარს—ხაჩს უწოდებენ. ასეა ამის ისტორია. ქო-

ბულეთში-კი ზოგ ალაგას ჯვარს იცნობენ, ასევე უწოდებენ.
 როგორც ესტკვით ზეგნელნი საკმარისად ჰგვანან აქარ-
 ლებს, მაინც ესეც აქარა არის. ზეგნელნი უფრო მუშაენი
 არიან, შესანიშნავია ამ კუთხის ქართველ მაჰმადიანები მითაც,
 რომ ამათ დღემდე თავიანთ დედა-ენა—ქართული კარგად
 აქვსთ დაცული, ეს საკვირველია მით უფრო, რადგანაც ზე-
 განს საზღვრავს ქვაბლიანი და ფოცხოვი, რომელ კუთხენიკ
 ზეგანს, მესხეთსა და ჯავახეთს შუა სძევს და ამ კუთხის ქარ-
 თველ მაჰმადიანებში-კი ქართული ენა დამხობილი, დავიწყე-
 ბული აქვსთ. ეს-კი საფიქრებელი არის, ხოლო ამასაც აქვს
 თავის მიზეზები, თავის ისტორია. ამ გარემოებას თავის ალაგას
 აუწერთ მკითხველს. აქ-კი ეხლა მიუბრუნდებით ზეგანს და
 ავსუსხავთ მის სოფლებს, ამის ანუსხვისთვის დიდს ხელმძღვა-
 ნელობას მიწევდა ნური ფენდი ბერიძე, პატივცემული ხოჯა
 მთელ ზეგანში, მასთან დაბა ხულოს მეჯლისის ყადი და ყვე-
 ლა ამებთან დიდათ გონიერი და პატივცემული პირი, რო-
 მელიც თანაც-კი დამდედა.

მთელ ზეგანში აი რა სოფლებია, ქართველთა-მიერ და-
 სახლებულნი:

ბაკო, 8 კომლი. ამ სოფლის გვერდით წიფნარის მთა
 სდევს, მერე ურეყის მთა მისდევს და იმას იქით ფოცხოვი
 დაიწყება, ყარსის საგუბერნატორო ადგილები არტაანისა.

თხილვანა, 30 კომლი. ამას ზევით არის ხირხათის ციხე,
 ხირხათის ციხე დღევანდლამდე მთლად სდგას, 1888 წ. აქ
 მოსკოვის არხეოლოგიურის საზოგადოების ბრძანებით, ადგი-
 ლები დასთხარეს და შიგ ძველ ნივთებს ეძებდნენ, მაგრამ ვე-
 რაფერი ჰპოვეს. სურათები-კი გადაიღეს. აქ იწყება სხალტის
 მდინარის სათავე.

სკვანა, 15 კომლი.

ხეხაძირი, 10 კომლი. აქ არის ნაეკკლესიარი. ამას წი-
 ნად ორი ქვის ჯვარი იპოვნეს.

ორთახევი, 5 კომლი. ზოგნი ამბობენ, რომ ეს სახელი
 უშნო ხევისაგან გადაკეთდა.

ეს დაწერილ არს 1892 წ. ეხლა სოფ. სამჯერ მეტია ხალხით.

კალოთა, 20 კომლი. ამ სოფლის მთაზე პატარა ეკლესიის ნანგრევია. ქერი ჩაქცეულია.

ფუშრუკაული, 15 კომლი.

რაქვთა, 10 კომლი. აქ ყოფილა ძველად ფარაო ეკლესია.

ვერნები, 15 კომლი. აქ ორის ეკლესიის ნანგრევია, რომელზედაც ერთ გლებ-კაცს საბძელი გაუკეთებია: ამ ერთის თვის წინად ამ სოფელში ქვედა აქარის უფროსმა პატივცემულმა გიორგი ალექსანდრეს ძე ბერიძემ ერთი დიდი თლილი ქვა იპოვა ხუცურის წარწერით. წარწერები გადაღებულ არს და ქვა შენახულ.

მალლაკური, 5 კომლი. ამ სოფლიდგან ძველად, გაათორების დროს, იმერეთში გაქცეულან მალლაკიძენი, მღვდლის შვილნი.

კვატია, 20 კომლი. აქაურებს ძველად თოფის და დამბაჩის კეთება სცოდნიათ, ამით განთქმულნი ყოფილან; ეხლა კი ეს ხელობა დაცემულა. ამ ხელობის გამოჩენილი უკანასკნელი ოსტატი შარშან მომკვდარა. ამ სოფლების შემდეგ მიჰყვება სხალტის ხეობა, მაქახელის მთებით, ჩირაულის, კორეიზის და ფორჩხის მთა.

წაბლანა, 30 კომლი. წაბლის ხეებისაგან დაერქვა ეს სახელი. პატარა ეკლესიის ნანგრევი ქვებია დაშთენილი.

ფორჩხა, 15 კომლი. მთაზედ ხოდაბუნს ზევით ეკლესიის ნანგრევი ქვები ჰყრია. ფორჩხას ვახუშტიც ასახელებს, მაგრამ ის ფორჩხა ლივანაში სძევს, ეს სხვა არის.

გორგაული, 10 კომლი. ამ სოფლის ახლო სხალტის ხეოზის წყალზე ხიდი ყოფილა, რომელსაც თამარ-მეფის ხიდს უწოდებენ.

ჭერი, 15 კომლი. ამის ახლოს სდგას სხალტის ტაძარი.

ყინჩაური, 12 კომლი. აქ ქართველთ დიდხანს უბრძოლიად ოსმალთ წინააღმდეგ.

ძმა-გულა, 10 კომლი. სჩანს ეკლესიის ნანგრევი.

ბახმარო, 5 კომლი. ეს სოფელი, ახლად გაშენებულია. დასავლეთით ნენია ფურტიოს ხეობა მოსდევს შემდეგის სოფლებით:

ფურტიო, 40 კომლი. სჩანს ნაეკლესიარი. ესენი დიდხანს დარჩენილან ქრისტიანებად, ამ სოფელში არის ერთი ძველი ქვევრი, რომელშიაც 30¹¹ ჩაფი ღვინო ჩადის თურმე!

შქედრული, 8 კომლი. ძველათაც პატარა სოფელი ყოფილა და შეუნიშნავი. ნასაყდრალი აქაც არის.

თათერული, 10 კომლი.

ბუთურაული, 20 კომლი. ამ ორს საფელ შუა ნასაყდრალია.

ნენია, 40 კომლი. ეკლესიის ნანგრევები დღევანდლამდის სჩანს.

გუნდარა, 30 კომლი. არის ნასაყდრალი.

ორთა მეჭელე, 15 კომლი.

ოქროპარულა, 1¹¹ კომლი. ამ ორ სოფელს შუა არის ერთი ძველი ციხე, რომელსაც აქაურნი „ყალე ბოინს“ უხმობენ. ეს ციხე თამარ დედოფალს გაუკეთებიაო.

დაბა ძველი, 10 კომლი.

ბერსენაული, 15 კომლი.

ყაიბაში, 20 კომლი. ამ სოფელს ძველად სხვა სახელი ჰქონია, რასაკვირველია, ქართული, ყაიბაში ოსმალოურია. ეკლესია ჯამედ გადაუკეთებიათ.

კოლოჩნარი, 10 კომლი. ამ სოფლის ახლოს არის კავიანის ციხე, თამარ მეფის ნაშენი. მთლად სდგას.

გორხანაული, 15 კომლი. ამ სოფელს ახლო, კავიან ციხის ცოტა ზევით, აქარწყლის ნაპირას, თბილი გოგირდის წყარო არის. აქ ბანაობენ ქარებიანი ავადმყოფნი და მალე იკურნებიანო. სვამენ კიდევ, მაგრამ წყარო ოხრად არის დატოვებული.

ვებული, ამ სოფლის ცოტა ზემოდ გადმოვლენ და ერთად იყრება ზეგანის ყველა ადგილების ხეევი და წყლები.

აქარის წყალს აქ ლერთდება ტბეთის და მირატის ხეობა, ვის წყლებით. მირატისა და ტბეთის ხევი სხალტის გვერდით სძევს, აღმოსავლეთით, მარჯვნივ.

გოგაძე, 30 კომლი. ძველად დიდი სოფელი ყოფილა. ისლამის მიღების გამო გოგაძენი აქ ძლიერ ეურჩებოდნენ ოს-მალოს მთავრობას. ბევრნი ამათავანი მღვთობილ იქმნენ და ბევრნი გურიაში გაქცეულნი. დღესაც არიან აქ ამ გვარის ხალხნი, ძაჰმადიანები, თავიანთის გვარებით დაშთენილი.

ლომსაძენი, 15 კომლი. ამ სოფლის მალლა, ერთს ტყიანს მთაში, სდგას პატარა ეკკლესია. ამ სოფელში ძველად ლომსაძენი მდგარან, ბევრნი ამათავანი იმერეთში გაქცეულან.

ვახტანგის-ძენი, 10 კომლი.

ტბეთი, 30 კომლი. ტბეთის ისტორიული ტაძარი აქ არა სდგას, ეს ტაძარი ამ ხეობის გაღმაა. ტბეთი კარგა დიდს ადგილებს, დიდს ხეობას ეწოდება. ამ სოფლის ეკკლესია მთლად დაქცეულა, აქა-იქ ქვები-ლა ჰყრია.

სამოლეთი, 15 კომლი.

მოფრინიძე, 20 კომლი. ამ სოფლის შესახებ მაჰმადიანები ამბობენ: თამარ-მეფის დროს ერთი კაცი ყოფილა, რომელიც აქეთ-იქით თამარ-მეფის წერილებს ატარებდა. ეს კაცი მეტად ჩქარი მოსიარულე იყო, ფრინველივით ფრინავდა. ამიტომ თამარ-მეფემ ამ კაცს „მოფრინიძე“ დაარქვა, ეს ადგილი საცხოვრებლად აჩუქა. ამ სოფელსაც მოფრინიძე ეწოდა.

დაკლაკიძე, 20 კომლი.

ცინარიძე, 25 კომლი. აქ არის დარჩენილი ფართო ეკკლესიის და ციხის ნანგრევი.

ჯაბანიძე, 20 კომლი. აქ არის დაშთენილი ეკკლესიის ნანგრევი ალა.ი, ქვები-ლა სჩანს.

ქიძინიძე, 20 კომლი.

ტბეთის გვერდით მირატის ხეობაა, ეს ისე ხევ-მთა-ტყიანი ადგილებია. აქეთ არის შემდეგი სოფლები:

ღვანი, 40 კომლი. ამ სოფლის ეკკლესიის ადგილას სდგას კაი ჯამე. ძველად აქ კარგი ეკკლესია ჰქონიათ.

ლომინაური, 20 კომლი. აქ ყოფილან ძველად ლომინა-
ძეები, თათრობის გამო ზოგი ამათგანი იმერეთში გაქცეულან.

გოგინაური, 25 კომლი. ძველად ეკლესია ყოფილა,
მაგრამ მთლად დაუქცევიათ, ერთ ქვასაც ვერ იპოვიან

კვირიხიძე, 30 კომლი. ეკლესიის ალაგას ჯამე სდგას.

კარაპეტ (1), 25 კომლი. ამბობენ, რომ ძველად აქ სომ-
ხები იდგნენო. ამათ თავიანთი ეკლესიაც ჰქონდათო. ზოგი
ამათგანი გაათათრებულან და ზოგი აქედამ სხვაგან გაქცეულან.
აქ სომხური ენისა და ტიპის არაფერი ნიშნებია დაშთენილი.
სოფელი ნამდვილ მთიულ სოფელს მოგავგონებთ, მივარდნილ
მიყრუებულს, სადაც ქარულის ენის მეტი სხვა არაფერი ისმის.

მაწყვალთა, 40 კომლი. ეკლესიაზე ჯამე სდგას.

ჯუმუშაური, 10 კომლი. 1855 წ. აქედამ რამდენიმე
კომლი ოსმალმა გადაასახლა წინააღმდეგობის გამო.

ოლდაური. 15 კომლი. აქ ცხოვრებს მოხუცი ჰაჯი-
ლომან ეფენდი ქარცივაძე. ეს გაიზარდა სტამბოლში, იქ დი-
დი ადგილი ეკავა, ხონთქრის კარის ჯამეში ხოჯად იყო და
უფროს მასწავლებლად სულთან მამუდის სასულიერო სასწავ-
ლებელში 18 წელიწადს. ხანში შესვლის შემდეგ ეს თავის
სამშობლოში დაბრუნდა და ხუჯაში სასულიერო სკოლა გა-
მართა, სადაც 100-მდე ქართველ მოღლებს ასწავლიდა. სულ-
თნისაგან ამას თვეში ათი ოქრო პენსია ჰქონია. ეს რუსის
მთავრობამაც პატივით მიიღო. ბევრი ძველებური ამბები იცის
ამ პირმა, ნამეტურ გაათათრების შესახებ.

პაპაშვილები, 15 კომლი.

მალლაკიძე, 20 კომლი. ამ სოფლის ახლოს სდგას ძვე-
ლი ციხე; ციხესთან ახლოს ნაეკლესიარიც არის.

კობალთა, 10 კომლი. აქ ყოფილან ძველად კობალა-
ძეები, აზნაურები. თათრობის დროს ზოგი ამათგან გური-
ა-იმერეთისკენ გაქცეულა და ზოგი ქართლში. ამათ სავგარეუ-
ლო ეკლესია და ციხე ჰქონიათ. აქ დღეს აღარაფერი სჩანს.

ქუთაური, 7 კომლი. ეს სოფელი ქოჩახთან სდევს.

დარჩიმეები, 40 კომლი. ძველს ეკლესიაზე ჯამე დაუ-

დგამთ აქ დიდი ციხეა. სოფელს ზევით არის მთა, ყავახლულად წოდებული, სადაც ქრისტიანობის დროს დიდი ტაძარი ყოფილა, მაგრამ შემდეგ დაუქცევიათ. ეკკლესიის ქვები დღესაც ჰყრია აქა-იქ.

წყაროთა, 5 კომლი. ამას იქით ყალანის მთები იწყება.

შუბაანი, 20 კომლი.

ტამაშეთი, 15 კომლი. ამ სოფელს ძველად ეკკლესია ჰქონია. ეკკლესია თათრობის დროს დაქცეულა. ეს სოფელი სძევს ქოჩახს ახლო, ფოცხოვის მთებთან, სადაც იწყება ყარსის საოლქო ადგილები. აქ ზოგმა ქართული წერა-კითხვა იცის. ეხლა აღწერთ იმ ხეობათა ადგილებს, რაც სხალტის მარცხნივ სდევს, აღმოსავლით და რაც ზეგანის ნაწილს შეადგენს. დავიწყებთ ხულიდგან.

ხულის ხეობა ბევრად მშვენიერია ვინემც ზემოხსენებული ადგილები. აქ სულ ნაძვისა და კატარის ტყეებია, წყაროები მეტად ცივი, ხილი ბევრი, ჰაერი კარგი, ჰურისა და სიმინდის უზვი მოსავალი იცის, ავად-მყოფობა იშვიათია, გარეული ნადირი და ფრინველიც ბევრი. ხულის ხეობას აღმოსავლეთით ქვაბლიანი უძევს, ქვაბლიანის გვერდით ფოცხოვი; დასავლით — აქარა; ჩრდილოეთით — ქობულეთი, სამხრეთით — ტბეთის და მირატის ხეობა შავშეთ-იმერხევის მთებითურთ. აქეთ აი რა სოფლებია:

აგარა, 50 კომლი. აქ არის ეკკლესიის ნანგრევი. ეს სოფელი მეტად მშვენიერი სოფელია. მთელი ეს ხეობა და ნამეტურ აგარა ერთი დიდი წალკოტია.

საციხური, 11 კომლი აქ ძველად დიდი ციხე ყოფილა, სადაც აქაურნი შეაფარებდნენ ხოლმე თავს. ახლა აღარაფერი სჩანს.

სამახარო, 15 კომლი. ამ სოფელში ძველად მახარაძენი მდგარან. ბევრნი ამათგანი ქრისტიანობისთვის დახოცილან. ზოგნი გურია-იმერეთისაკენ გაგცეულან.

ვანაძეები, 10 კომლი. ძველად აქ ყოფილა დიდი და

მშენებელი თლილის ქვით ნაშენი ეკლესია. ეს ეკლესია მშენებით პირველ გათათრების დროსვე დაუქცევიათ ოსმალებს. დაქცევის შემდეგ გამაჰმადიანებული ქართველები თლილ ქვეშ მიეზიდებოდნენ სახლების ასაშენებლად. მაინც ნაეკლესიარის ადგილს დიდძალი ნანგრევი ქვები დარჩენილა. 1889 წ. აქ იყო უვაროვისა და ამან გადაათხრევინა ეკლესიის ნანგრევები, რაც 3,000 მან. დაუჯდაო. მიამბეს: ეკლესიის იატაკი თლილის ქვით ნაგები აღმოჩნდა. მთელი იატაკი ააყრევინა, საფლავები გაათხრევინა, შიგ ერთი ღურჯი მარმარილოს ქვის ფიცარი ჩპოვნეს, რომელზედაც დახატული ყოფილა მღვთის მშობელი, გარშემო ფეხზედ მდგარნი ქართველთ მეფეები და მხედრული წარწერა ჰქონია. იპოვნეს კიდევ ერთი ძველი პატარა ვერცხლის ხატი და სხვა ნივთები, რაც შესანიშნავი ქვები მოგროვდა, რომელზედაც-კი ჩუქურთმა და მხატვრობა აღმოჩნდა, ყველა ესენი ერთად შეკრიბეს და რუსეთს წაიღეს. სულ 100 ფუტამდე იყოვო. დღეს ამ ეკლესიის ალაგას ალარაფერია და მთლათ მიწით არის დაფარული. სოფლელებს მიწა მოუფენიათ და ჰხნავენ, დანარჩენი ქვებიც სულ აქეთიქით გადუყრიათ. ამ ეკლესიას ვახუშტიც მოიხსენებს: აქებს, დიდს, შვენეირსა და კეთილ-ნაგებს ეკლესიას. სჩანს ეს ეკლესია შემდეგ დაქცეულა. ასე და ამ გვარად დაამხო ოსმალებმა საქართველო, ქართველების ყოველივე შექაპა და დავიწყებას მისცა, ამიტომაც ზეგნელების ყოველივე დიდება მართოდ მიწაშიღა ინახება და სხვაგან არსად.

მეკერიძე, 7 კომლი.

ვაშაყა, 8 კომლი.

მიმიოთა, 20 კომლი. მესხნი დასახლებულან 1829 წ.

დავლა, 6 კომლი.

ზემოხსენებულ სოფლებს თავიანთი ეკლესიებიც ჰქონიათ, დღეს აღარაფერი სჩანს.

ალმე, 20 კომლი. აქ არის ნასაყდრალი, ნანგრევის ქვე-

ში ბევრია. აქა-იქ სოფლის სახლის ბუხრებშიაც ნახავს კაცობრივად
ისეთს ქვებს, რომლებსაც ხუცური წარწერა აქვს.

მერგაძე, 20 კომლი. ნასაყდრალი არის.

წინწკარა, 25 კომლი. ნასაყდრაღზე ჯაზე გაუკეთებიათ
აქ ყოფილან აზნაური წინწკარაშვილები. ალობა მიუღიათ და
თათრულად იწოდებიან.

სტეფანეშვილები, 30 კომლი. ამბობენ, რომ ეს სოფე-
ლი ერთობ გვიან გათათრდა. სხალტზე, ფურტიოსა და ფორ-
ჩხაზე ბევრად გვიან. აქ ეკლესიის ქვებიც არის.

ტუნაძე, 15 კომლი. აქ გადმოსახლებულან 1829 წ. მეს-
ხეთილამ.

ირემაძე, 20 კომლი. აქ ამ სოფლებთან ღორჯომის წყა-
ლზე არის ერთი პატარა ქვის ძველი ხიდი, რომელსაც თამარ
მეფის ხანს უწოდებენ. ამ სოფელში ირემაძეებიც ცხოვრებენ,
ესენი ამბობენ, რომ ჩვენი ძველები თამარ-მეფის დროს ირმის
ჯოჯის მომვლელნი ყოფილან. აზნაურობა იმათ გათათრების
დროს ქრისტიანობის გამო დაუკარგავთ.

ამ სოფლის ზემოდ დიდი აქარის ხეობაა, ტყით, ხილით
შემკობილი, მოსავლიანი, წყლით უხვი.

შავაძე, 20 კომლი. კოშკი ჰქონიათ ამათ ძველად. ნა-
კოშკარიც არის.

ხოსიაშვილები, 13 კომლი.

გებაძე, 15 კომლი. ამ სოფლებს შუა ერთი კარგი ეკ-
ლესია მდგარა ძველად, ახლა აღარაფერი სჩანს.

ამ სოფლებს აღმოსავლეთით მოჰყვება არგინეთის მთები
და მის წინ ხულის ხეობა.

ყადიოღლები, 13 კომლი. სოფლის გვერდით ნაეკლე-
სიარია და ციხეც არის, ციხის გვერდზედ ერთ ციკაბ კლდე-
ზე, ერთი დიდი ქვა ძვეს, ეს ქვა ძველად ამ სოფლის შვიდ
ძმას დაუდგიათ ნიშნათ თავიანთის ვაჯკაცობისა. ამ ციკაბო
კლდეზე ორსავე მხარეს კიბეა გაკეთებული წყლისაკენ. კიბის
გვერდით ერთ ალაგას თონეცა სდგას. აქ უვაროვისამ საცეც-
ხლოურის ევენები იპოვნა მიწაში

ელელიძე, 7 კომლი.

ლიაკვიძე, 10 კომლი. აქ ყალიბდები აქვთ ეკლესიის აღსავლის კარის ფარდა. ეს ფარდა მოქსოვილ-მოქარგულია ძველებურის ხელოვნურის ნაკერობით. ამ ფარდას ესენი ხმა-რობენ რამაზანის დროს. ამებებს გარდა ქალებს ბევრი კიდევ სხვა ძველი ნივთები აქვთ თურმე შენახული, მაგრამ ამ ძვირფას ნივთებზედ ცნობების შეკრება ძნელია; ამათი ქალები უცხო კაცს-კი არა და თავიანთ ნათესავებსაც არ ეკარებიან ახლოს, ეს ძველი ნივთებიც რჩება მათში საიდუმლოდ.

დუაძე, 15 კომლი.

ჯირკვა, 30 კომლი. აქ ნასაყდრალი არის.

უჩხო, 15 კომლი. ამ სოფლიდგან ერთი გზა ქვანის ხეობაზედ გადადის მთა-მთა. ტყეები სულ ნაძვით არის საფარ, ერთს ალაგას პატარა რკინის წყაროც არის. ამავე სოფლის ზემოდ უდაბურს ტყეში სდგას პატარა მთელი ეკლესია.

გადასახვევი, 10 კომლი.

ოქროაშვილები, 20 კომლი.

ხულა, დაბაა ძველადგანვე 25 კომლი. აქ ძველათ მშვენიერი ეკლესია იყო; დღეს ამ ეკლესიის საძირკველზე, სწორეთ ეკლესიის ზომაზე ლამაზი ჯამე დაუდგამთ. ხულის ეკლესიის ჩუქურთმიანს ქვებს კაცი აქა-იქ შეხვდება. ჯამეს ქვეშ ორის არშინის ტოლა ეკლესიის კედლებია დატოვებული. ამ ეკლესიის გვერდით არის სასაფლაო ხიმშიაშვილებისა, რომელ სასაფლაოს გალავანიც შემოკრულია ნაეკლესიარის ქვებით; წინა კედელი ნაეკლესიარისა თლილის ქვით არის გაკეთებული. ხულაშივე არის ძველის-ძველი ციხე მეფეების დროს გაკეთებული. შემდეგ ეს ციხე ახმედ ფაშამ დააქცივინა და სასახლედ გააკეთებინა. ეს სახლი დაქციულ-დანგრეულია, ამ სახლის აბანოში ერთი მეტად ძველი ზორბა ზარბაზანიც გლია. ხალხმა ამ ზარბაზანის არაფერი იცის, თუ როდის და ვის მოუტანია. ხოჯა ნური ეფენდი ბერიძემ შემდეგი მიამბო ამ ციხეზე: ახმედ ფაშის ძმა ქორ უსეინ-ბეგ ხიმშიაშვილი

ქრიელ წინააღმდეგი იყო ოსმალის მთავრობისა. იმასა სურდა, რომ ეს მხარე ოსმალებისა არა ყოფილიყო. 3,000 აქარელით ოსმალთ ომი აუტეხა. ოსმალომ ჯარი გაგზავნა, ათი ათასი კაცი. ქორო-უსეინი ამ ციხეში იყო და აქედამ შეება მათ. საქმე გაუჭირდათ ოსმალთ, მაგრამ ბოლოს სძლიეს და ქოროუსეინ ბეგიც დაიჭირეს და სტამბოლს წაიყვანეს, სადაც მოსკრეს თავი. ეს ციხე და სასახლეც მის შემდეგ დაანგრეს.

ქედლები, 30 კომლი.

ამ სოფელს მოსდევს ჩახატურის მთა, ბოდინისა და უჩხითის მთა, ხულის პირდაპირ კატრონის მთა, შუაში გზა გადადის კვანისკენ, მერე მისდევს ბელღეთის მთა. გორჯი-ყალეს ტყეში სდგას ერთი პატარა ეკლესია. ეს მთები გადადის შუა ხევამდის. ამის პირდაპირ, ხულის ხევით აღმოსავლეთის მხარეს არის ბელღეთის ხეობა, რომელზედაც გაივლის ქვაბლიანის სახელმწიფო გზა. ხეობა მეტად მშვენიერი, ჰავით, წყლით, ხილით, მოსავლით და საქონლით. ამ ხეობის ახლოს დაიწყება აქარ-წყლის სათავე, ეს წყალი ერთვის ხულოს და სხალტის წყლებს. აქეთ არის შემდეგი სოფლები:

გელაძე, 10 კომლი. თათრობის დროს აქედამ ბევრი წასულან საქართველოშიო.

იაკობიძე, 15 კომლი. ნაეკლესიარიც არის, აქეთ ყველგან ნაეკლესიარს ნასაყდრალს ეძახიან.

ღორჯომი, 8 კომლი. ძველად აქ დიდი ციხე ყოფილა. 1830 წელში დაუქვევიათ ოსმალთ.

ლუსტა, 30 კომლი. ეკლესიაზე ჯამე დაუდგამთ. საკვირველი აქ ის არის, რომ ხალხის გადმოცემით, ყველა დაქცეულს ეკლესიებზე ჯამეები სდგასო.

პაკსაძე, 15 კომლი.

კორტოხა, 10 კომლი. ამ სოფლის ზემოდ, დიდ გორის ტყეში, საციხურისკენ, ნური ეფენდიმ მითხრა, რომ ერთ თლილი ქვის დიდი ეკლესიის ნანგრევი სდგასო.

მანიაკეთი, 30 კომლი. მშვენიერი სოფელია.

დიოგნისი, 15 კომლი. ძველად აქ ყოფილა კარგი ეკლესია. სოფლელებს დაუქცევიათ და ხოჯისთვის სახლი გაუკეთებიათ.

ტაბახმელა, 8 კომლი.

ბოგაური, 20 კომლი.

ბელლეთი, 30 კომლი. ამ სოფლის ტყეში პატარა ეკლესიის ნანგრევი არის.

მაჭახელი, ბათუმის ოლქი.

ბათუმიდამ მაქახალის უკანასკნელ სოფელს ეფრატამდე სამოც-და-ათი ვერსი ითვლება, ოც-და-ათი ვერსი ცხენით სავლელი და დანარჩენი ფეხით. რადგანაც გზა ძრიელ ვიწრო კლდიანს ალავას გადადის, ამიტომ ერთ კაცსაც უჭირს გაქლა. ასეთი ვიწრო გზებია, საშინელი ადვილები, საშიშარი ტყეები და გადასაეარდნ დასალუბი ხეებში. აქეთ გზები არც ოსმალოს დროს ყოფილა გაკეთებული და, მგონი, რომ არც ეხლა გაკეთდეს, რადგანაც მაქახლის მდგომარეობა ისეთ ნაირად იფარგლ-ისაზღვრება, რომ კაცი იქ თუ განგებ არ წავიდა, უიმისოდ აქ არავინ მოხვდება. თუმცა მოკლე გზა გადადის შავშეთზე, მაგრამ ვიწრო გზისა და შიშიანობის გამო აქეთ არავინ დაიარება. აქ ღღეს დიდი შიშიანობა არის, მართოდ უცხო მგზავრი ვერსად ივლის.

მაქახელს აღმოსავლეთით უძვეეს აქარა, დასავლეთით—ლივანა, სამხრეთით—არტანუჯი და დიდებულნი კარჩხალის მთები და ჩრდილოეთით—ქანეთი. მაქახლის შუა ჩამოდის ერთი მშვენიერი დიდი მდინარე, რომელსაც მაქახლის წყალი ეწოდება. ეს წყალი გამოდის არსიანის მთების დასავლეთ კალთებიდან და აქედან ჩამოუდის კარჩხალს, მერე მიემართება მთელს მაქახელს და ბოლოს ერთვის ქოროხს, მარადიდის მახლობლად, სოფ. აგარის მთის ძირს, რომელ მთაზე ღღევანდლაძდე სდგას ს. აგარის მთის კისერა ციხე.

აქაური ხალხი ძველადგანვე, როგორც მეომარი ხალხი, უმეტესად თოფ-იარაღის კეთებას მისდევდა. მაქახლის თოფი და დამბაჩა შედარებულ და შეწონებული იყო სტამბოლის თოფსა და დამბაჩებთან, აქეთ თოფის წამლის ვაკეთება შემოსულა თითქმის იმ დროს, როცა იგი ევროპაში გავრცელდა. ასე რომ მაქახლელებმა ამის კეთება ოსმალთა დამორჩილების წინედ იკოდნენ. აქეთ, ძველად, მაქახლელნი პირუტყვის მოშენებასაც კარგად მისდევდნენ, ნამეტურ ძროხისა და ცხვრის გამრავლებას. ამას გარდა აკეთებდნენ კარგს მოყვითალო ყველს ერბოს და კარაქს. ამათი ყვილის კვერეული 3—5 გირვანქამდე კეთდება. ეს არა დროს არ დაღობება, არც დაობდება; თუ ძალიან გახმა, ერბოში მოსწვამენ და საქმელად ფრიად გემრიელი და შემრგოა. აქეთ ძველად სთესდნენ სიმინდს, პურს, ბრინჯს, ფეტვს და მისდევდნენ მევენახეობას. მაგრამ ყველა ესენი დაჰარდა მას შემდეგ. რაც სამცხე-საათაბაგო ოსმალმა დაიჭირა და ქართველობაში ოსმალური წესები შემოიტანა. ამის მეოხებით დღეს აქ ყველაფერი დაცემულია და ამოვარდნილი, ვაზიც ძირიანად ამოუგდიათ, პირუტყვის მოშენებაც შემცირებულა, დარჩენილა მხოლოდ სიმინდის მოყვანა.

აქაური ტყეები სავსეა ვაზით, კაკლის, ბუჩის, მსხლისა და ნამეტურ თუთის ხეებით. თუთის მარცვალი ჩვენებურ თუთის მარცვალზე ოთხჯერ დიდია. აქ ამით თაფლსაც აკეთებენ. ამას ქართველი მაჭმადიანები „ბულის ბადაგს“ უწოდებენ. კაკლის ტყესა და ხეებს ნახავს კაცი ნამეტურ იქ, სადაც-კი ძველად ქართველთ ეკლესიები და მონასტრები ყოფილა. დღეს ეს მონასტრ-ეკლესიები მთლათ დაქცეულ-დანგრეულებია და არსად აღარაფერი სჩანს, გარდა დაქცეულის კედლების და ნანგრევებისა. ხიდები და ციხეები-კი ბევრს ალავას დარჩევილა. ზოგიერთ საშიშარი ციხეები-კი ოსმალთ დაუქცევათ. მაქახლის წყალზე ერთ ალავას არის ძველი ხიდი, სიგძით 9 საგენი და სიგანით ორი, ამ ხიდს ქართველ მაჭმადიანები, თამარ მცფის ხიდს უწოდებენ. აქ, ამ მიყრუებულს

მხარეში თქვენ ვერ ნახავთ ვერც ერთ მოხუცს თუ ახალგაზრდას, რომ ამით თამარ მეფის სახელი არ იცოდნენ.

ესენი ხშირად ლაპარაკობენ თამარ მეფეზე და ამბობენ, რომ ეს დიდი ფაღიშაჰი ჩვენს კარჩხალის მთაზე სცხოვრობდა და აქედან ბძანებლობდაო. ამათი ზოგიერთი მოღვბი და ხოჯები ვნახე, თამარ მეფეზე ლაპარაკი ჩამოაგდეს და სთქვეს, რომ თამარ მეფე მაჰმადის სჯულისა გახდა და აქაც იმიტომ შემოვიდა ეს სჯულიო. მე უთხარ, ეგ ტყუილია. მათ ეწყინათ და ფანატიკურის მღელვარებით წარმოსთქვეს.

ჩვენს ქითაბში ეგრე სწერია, ჩვენი ძველებიც ეგრე იტყოდნენო, მაქახლის დასასრულს, კარჩხალის ახლოს, სძევს სოფ. ეფრათი, სადაც აქა-იქ მთებზე ბევრი ძველი ნაშენებია და შთენილი, ეკლესიის ნანგრევებო, ციხეები, კოშკები სხვა და სხვა შენობები და ჰაუზები. ყველა ამაებს მაჰმადიანები თამარ-მეფის ნაკეთებს ამბობენ, ძველად აქ ქალაქი იყოვო და ოსმალთა დროს მაქახელი შეადგენდა ერთ სამუდერისოს, რომელსაც საერისთაოზე მეტი უფლება ჰქონდა მინიჭებული. აქ იჯდა მაშინ ოსმალის მუდერისი. ამას გარდა აქა-იქ სცხოვრობდნენ გამაჰმადიანებული ქართველ ბეგებიც, მაგალითად: გვარილოღლები, ქაეთაროღლები, ზაქარიაძეები და სხვანი, რომელთაც ხალხის საქმეების გამგეობის დროს ერთმანერთში ხშირად ბრძოლა და ვაი-ვაგლახიც ჰქონდათ.

ოსმალის დროს, მაჰმადიანთ სასულიერო წოდებას მაქახელზე ერთობ დიდი ყურადღება ჰქონდა თურმე მიპყრობილი, რადგანაც ესენი დიდხანს ეწინააღმდეგებოდნენ მაჰმადის სჯულის შენობას. აქ ერთ ალაგას სცხოვრობენ ძნელაძეები და ამით სოფელსაც ძნელეთი ჰქვიან, ძნელაძეები დიდი წინააღმდეგნი ყოფილან გაათატრებასა, ამის გამო დაუკარგავთ თავიანთი შეძლება და ბოლოს დაღარობებულან, რის გამო მათი შთამომავალნი ძლიერ ემდურებიან და საყვედურით იხსენიებენ მამა-პაპას, რომ ქრისტიანობის გულისთვის იმოდენა მამუ-

ლები დაკარგეს და ჩვენ ამ ყოფაში ჩავვყარესო.
 ოსმალოს სასულიერო წოდებამ თავის ოსტატურის მრეკვედებით მაქაბლოს ერში სასტიკის წესებით განავრცელა ფანატიკოსობა. მოსპვეს ყველაფერი; ქართული წიგნები, ეკლესიები, მონასტრები და თვით სიტყვა - ქართველი“ და ქართველობა დიდათ შეაძულეს. არტანუჯს, არტანს და ერუშეთის ქართველ მაჰმადიანებთ შემდეგ პირველ ფანატიკოსებათ მაქაბლელები ირიცხებოდნენ და ირიცხებიან დღესაც.

ოსმალოს დროს ამათი რიცხვი აქ 30,000 სულამდე იყო, მაგრამ უკანასკნელს ომში გაწყდა რამდენიმე ათასი. ესენი თავიანთის ნებით მირბოდნენ საბრძოლველად, ომის შემდეგ ამათი რიცხვი 25,000-მდე იყო. რუსეთთან შემოერთების შემდეგ ესენი აჯანყდნენ, მაგრამ ვერაფერს გახდნენ, ამათ მხარეში ოსმალოს მთავრობის მაგიერ რუსის მთავრობა დაარსდა. აქ განაგებდა „უჩასტიკის“ ყფროსი. ეს საკმარისად კარგათაც ეპყრობოდა ხალხს, მაგრამ ფანატიკ მოღლების მეოხებით საქმე ისე მოიმართა, რომ მაქაბლელებმა 1879 წ. იწყეს გადასახლება ოსმალეთში, ანუ როგორც ისინი ამბობენ „მუჰაჯირათ“ წასვლა და ორი წლის განმავლობაში საქართველოდამ ოსმალეთში გადასახლდა ჩვიდმეტი ათასი სული. მთელი მაქაბელი ისე დაცალიერდა ხალხით რომ რუსის მთავრობამ აქ უფროსის სამმართველო გააუქმა, მაქაბელი ზედა აქარას შეუერთა. დღეს მაქაბელში მხოლოდ 700 კომლი დითვლება. *)

ამოდენა მხრის მშვენიერ სოფლების სახელები სულ ვერანად გადაქცეულა. მარჯენივ და მარცხნივ, მაღალი ნაძვის ტყეები სავესეა ოროლ-სართულიანის სახლებით, რომელნიც საბრალოდ გაოხრებულან და მინგრეულ-მიქციულან, მნახველს გულს ცეცხლი მოედება, როცა-კი დაინახავს ამოდენა.

*) ეს აღწერა დაიწერა და დაიბეჭდა 1892 წ. ესლა მაქაბელი გამრავლებულ არს.

მხარეში ასე გაოხრებულ და ვერანად ქცეულს ქართველთა ძველს სოფლებს და მასში ძველად აგებულს მშვენიერს სახლებს ამ მშვენიერ ხეობის მხერით კაცის თვალი ვერ გაძლება. ნამეტურ კარჩხალის წინ მდებარე ნაძვიანის ადგილებით ხერთვისის ახლო-მახლო.

მთელი მაქახელი გავიარე. 1892 წ. 16 ივლისს ხერთვისის ჯამეზე დავესწარი, ქართველ მამადიანების ჯუმა დღე იყო, ე. ი. პარასკევი და აქ ერთობ დიდა ხალხი იყო მოსული, რადგანაც იქვე ასაფლავებდნენ ერთ ქართველ მამადიანს. მიცვალბულის დასაფლავებაზე ამათ არც ტირილი სცოდნიათ და არც ქელები. დასაფლავების შემდეგ შუადღის ლოცვა დაიწყეს ლოცვის შემდეგ მე ძლიერ ბევრნი გაციანნი, რადგანაც აქაურს ერთ ბეგთან ქავის-ოღლისთან აქარის ბევ სულეიშან ბეჟანიძემ წერილი გაშატანა. გარდა ამისა მე საკპარისი დახმარება აღმომიჩინა მაქახელში მგზავრობის დროს მაქახელის მკვიდრ მცხოვრებმა ახმედ ალა მისილ ოღლიმ (კახიძე). ხალხი გაოცებით მიმზერდა. ფეს-დახურული ქართველ მამადიანი და პატარა ბავშვები ერთად უკან დამდევდნენ და საშინელის გაკვირვებით მიცქეროდნენ და ერთმანერთს რაღასაც უჩურობდნენ. ეს არც არის ამათგან გასაკვირველი, რადგანაც მთელს დასავლეთ საქართველოს ნაწილში ყველაზე ველურს ტყის ნადირ ხალხად დღეს მაქახელები ირიცხებიან და ყველაზე მიგდებულს და ყრუ მიღვალ ადგილად მაქახელს სთვლიან.

ჩვენდა საუბედუროდ, მთელს მაქახელში და აქაც ამ კრების დროს, მე ერთი კაციც ვერ ვნახე ისეთი, რომ მას ქართული კითხვა სცოდნოდა. მე ხალხს მათებური ლექსები წავეუკითხე და „მოლა მასრადინას“ ზღაპრები. ხალხს ძლიერ ესიამოვნა. მერე მათებური ლოცვები წავეკითხე და ამან ხომ უფრო გააკვირვა. ზოგიერთებს ანბანის კითხვა დავაწყებინე. ორმა ბავშვმა გვარად დოღლიშვილებმა მტაცეს ხელი და მთხოვეს:

ჩვენ შენ აღარ გაგიშვებთ, ჩვენსა უნდა წამოხვიდე, რომ კითხვა გვასწავლოვო.

ეს ყმაწვილები დიდს ალტაცებაში მოიყვანა „დედა-ენამ“ და ნამეტურ ვ. აღნიაშვილის ანბანმა. სურათებმა და ანდა-ზებმა ერთობ გააოცეს ესენი. ერთმა მაჰმადიანთ ბავშვმა დაუწყაო თავის ამხანაგებს ყვირილი:

— უსუფა, მამედა, ერთი შეხედეთ რა ლამაზი ქითაბია, გურჯიჯა (ქართულ) წიგნებში. ბავშვებმა ჩახედეს და თვალე-ბილამ კინალამ ცრემლები წამოსცვივდათ. ყვირიან:

— შენი ჰირიმე, გვიჩვენე ეგ ქითაბები, გვასწავლე ალიფ ბეი და სხვანი.

ამ დრთს ჩემთან მოვიდა სოფელ ეფფრატის მამასახლისი ოსმან-აღა ტყიბორიძე, კაცი მოყვარე ქართველთა და მითხრა:

— შარშან თქვენ აქარაში წიგნები ამოგეტანათ და ხალხისთვის დაგვრიგებინათ და ანბანის კითხვა გესწავლებინათ ჩვენ რომ შევიტყუეთ ეს აშბავი, ძრიელ გვეწყინა და გული გვეტკინა, რომ ჩვენს დაღუბულს და კაცისაგან მოძულებულს მაქახელში არ ამოხვედით. ეხლა ძრიელ გამეხარდა მე და დიდი მადლობელი ვარ, რომ თქვენ აქაც ამოხვედით. იმედია, რომ დღეის შემდეგ ხშირად გენახავთ და ქართულს წერა კითხვასაც გვასწავლით, ეს ჩვენთვის უფრო საჭიროა, ვიდრე თათრული.

ამან ბევრჯელ მთხოვა, რომ მე მას მშვენიერს სოფელში ეფფრატში გავყოლოდი ყმაწვილების სასწავლოდ, მაგრამ მე მისილ-ოღლეგმა (კახიძეებმა) და გვარელოღლეგმა არ გამიშვეს. გარდა ამისა, მითხრეს, რომ კარხალის წინ, ეფფრატისკენ შიშიც არისო, რადგანაც აქ ყაჩაღობა ხშირიაო. ამან უფრო დამაბრკოლა. მე პირობა მივე, რომ ერთისთვის შემდეგ გენახავთ-მეთქი.

აქვე გამაცნეს რამდენიმე ხოჯა და მოლები, ყველანი ფანტიკები არიან, ტომით ქართველნი და ქართულის ენის, საქართველოს და ნამეტურ აწინდელის მდგომარეობის მძულ-

ვარენი და წინააღმდეგნი. ერთი ამათგანი სოფ. ჩხუტუნეთში ქართველ მაჰმადიანებს ასე უქადაგებს:

— თქვენ ცეცხლად უნდა შეგერგოთ ამ მურტალ ქვეყნის პური, რომ ამ პურს თქვენ აქ სჯამთ და ამავე დროს თქვენი ძმები-კი, მუჰაჯირათ წასულები ოსმალში მშვივრები იხოცებიან, თუ კაცები ხართ, წადით თქვენც მათკენ და იქ იმ საბრალოებთან დაიხოცენით და იქ ცხონდითო. ასეთის მქადაგებელ მოღლებით სავსეა აქაურობა. ამათ აქ თათრული ლაპარაკი საკმარისად მოუფენიათ, ისე რომ მაქახელში ყოველმა ქართველ მაჰმადიანმა იცის თათრული ლაპარაკი ოსმალური, ანუ არაბული წერა-კითხვა-კი ბევრმა არ იცის, თითქმის არაფერ, თითო სოფელში შეიძლება თითო კაცი ნახოთ, რომელმაც იცოდეს თათრული წერა-კითხვა, ისიც სოფლის მამასახლისთან, ესეც მწერალი (ქათიბი) იქნება, რადგანაც აქაურს მუხთრებს (მამასახლისი) სულ თათრული მიწერ-მოწერა აქვსთ. ქართულს ენაში ბევრი თათრული სიტყვებიც შემოსულა. პატარა ბავშვებში-კი დღეს თურმე შემცირებულია თათრულის ენის გავრცელება. ქალებმა ხომ სულ არ იციან თათრული. აქ ესენი ყოველთვის, ქართულად ლაპარაკობენ და უფრო იმერულის კილოთი. სიმღერებიც იმერული იციან, ყველგან „ოდელიასა“ და სხვა სოფელურს ხმებს გაიგონებთ. სხვა რამ ხმები და ოსმალური სიმღერები ამათში ვერ შემოსულა.

ხოჯებთა შორის მე გავიცანი ერთი ახალგაზდა ხოჯა ლომინ ეფენდი შოთიძე, სოფელ აკრიელი ეს სოფელი მაქახელშია, ეფერატის ახლოს. ეს ხოჯა 12 წელიწადია სტამბოლის მაჰმადიანთა სასულიერო სასწავლებელში სწავლობს; მერმის სწავლას ათავებს, წელს იმიტომ ჩამოსულა აქ, რომ ამას თავიანთ სოფელში დედ-მამა დახოცია. თვითონ თავაზიანი კაცია, ხოლო კაი ფანატიკი. მე ვკითხე:

— რატომ ქართულს წერა-კითხვას არა სწავლობთ?

— ჩვენ სტამბოლში ყველა ენებს გვასწავლიან, ფრანსუჯა, ალემანჯა, არიბი, მაგრამ ქართულს-კი არა, რადგანაც

ქართველი ჩვენგან შორს არის. ან რა საქიროა!
— როგორ, განა შენ მაქაბლელი არა ხარ, შოთიძე გვა-
რად, ქართულის ენით მოლაპარაკე! ეს როგორ იქნება, რომ
შენ შენი სამამეულო ენა არ იცოდე, შენის ქვეყნის ძველსა
და ახალს ამბებს არა სწავლობდე?

— მე აქ არ დავრჩები, ქვეით უნდა წავიდე, თორემ აქ
რომ ვრჩებოდე, მაშინ-კი უსათუოდ ვისწავლიდი ქართულს
წერა-კითხვას.

ამ ხოჯამ მითხრა, რომ სტამბოლში ძლიერ ბევრნი სწა-
ვლობენ ჩვენთაგანით, მაგრამ ქართულს არაფერ სწავლობსო.
მე სინამდვილით და დაქვეშაობით შევიტყე რომ ასეთ
ახალგაზდა პირებს სტამბოლიდამ საქართველოში უფრო იმ
განზრახვით გზავნიან, რომ ამათ აქ ხალხს გადასახლებაზე უქა-
დაგონ, სჯულის გულისთვის ურჩიონ ოსმალში წასვლა. მი-
ტომაც აფანატიკებენ თურმე ამათ.

ამის მკადაგებელნი თავიანთ ბუდეთ ისეთ მიყრუებულს
ადგილებს იკეთებენ, სადაც აწინდელის მთავრობის კაცი ერ-
თობ იშვიათად ხვდება. ერთ ამისთანა ბუდეთ მაქაბელი ით-
ვლება და მათის მეოხებით აქ დღესაც ჰნახავს კაცი ისეთ მაჰ-
მადიანებს, რომლებიც მუჰჯირად წასვლაზე ლაპარაკობენ. თუ
ამათ არ მოესპოთ აქ შემოსავლის უფლება და მასთანვე თუ
აქაურებსაც არ აღეკრძალათ თავიანთ შეილების სტამბოლში
გზავნა, მაშინ აქ ბევრი უბედურება დატრიალდება და ძლიერ
ბევრი ოჯახი მოსწყდება თავის სამშობლოს.

მაინე ხოჯა-ამოლების მეოხებით, აქეთა მხრის ქართვე-
ლებში ორის ცოლის შერთვა გახშირებულა. მაქაბლის ქარ-
თველი ქალები ისე არა სწუხან ამაზე, როგორც აქარისა და
სხვაგან. ამას გარდა, აქ მოხდა შემდეგი: ერთი ქვრივი ქალი
ქვრივმა კაცმა შეირთო და ამ კაცმა თავისი გერი—ქალი თა-
ვის პირველ ცოლის შვილს მიცა ცოლად. ამას აჭარელნი
აჯვილად ვერ გაბედვენ, ქალები არ იზმენ. აქედამ მეტქაშიაც
ხშირად მიდიან. რაც შეეხება მუშაობას, აქაც ისევე მცირედ

მუშაობენ, როგორც სხვა მაჰმადიან ქართველნი. ესენი უფრო ღარიბები არიან, რადგანაც ამათი მხარე უფრო მივარდნილი მხარეა და ყველაფერი ძნელი გასასაღებელი.

მაქახელში ძველ გვარებად იცნობიან: ქავთარაძეები, ძნელაძეები, კახიძეები, ჩომახიძე, ყიფიანი, კვერცხაშვილი, ზაქარიძეები, თურმანიძეები და სხვანი. ამთ გარდა კაცი კიდევ სხვა ძველ გვარებს შეხვდება აქეთ. ყველა ესენი ფანატიკები არიან და ამ მხრივ თვით ნამდვილს თათრებსაც-კი გადააქარბებენ. ქართველობა მოხუცებულებს ქირივითა სძულთ. ახალგაზდებშიაც სთესვენ ამ სიძულვილს, მაგრამ ძველებურად-კი ველარ. თუმცა ბევრს ამ გვარ მოხუცებულთ და ხოჯა-მოლებს ძლიერ ეწყინათ მაქახელში ქართულ წიგნების მიტანა, მაგრამ მაინც ამ ხნიერ პირთ წინაშე მოურიდებლად გამოჩნდნენ ბევრნი ისეთ ახალგაზდები, რომლებიც დიდის ხეწნით მემუღარებოდნენ მათ სოფლებში სწავლას და ანბანის სწავლებას. მე ბევრს ვერ შეუძრულე თხოვნა, რადგანაც გარემოება ნებას არ მძლევდა. ამათ დამავალეს, რომ ეგები მერმის მაინც ამოგვიგზავნათ ისეთი ვინმე, რომ ჩვენც წერა-კითხვა გავსწავლოსო. მე პირობა მივეცი. სხვათა შორის ხერთვისის მამასახლისმა მე დიდის ხეწნით მთხოვა ანბანის სწავლება. ამასაც ძლიერ გაეხარდა ის ამბავი, რომ აქ ზაფხულში ამოვლენ ისეთი ყმაწვილები, რომლებიც ხალხს წერა კითხვას ასწავლიან. სახლსა და ხარჯს ჩვენ მივსცემთო.

ევფრატი, მშვენიერი სოფელია, ამ სოფ. თავდება მაქახელი. აქ აზობენ, რომ სოფელი ევფრატი გადაკეთდა სიტყვა „იმფრათი დამო“. მაგალითებრ, ძველად, როცა აქ საყდარი უკეთებიათ, მაშინ უთქვამთ რომ ის საყდარი ისე, იმ ფრათ უნდა გაკეთდეს, როგორც ამა და ამ ალაგას არის გაკეთებულიო. ამიღამ გამოსულა სიტყვა „ევფრათიო“.

ქედ-ქედი, პატარა სოფელი არის, გადასახლდენ ბევრნი. გვარა, ამ სახელის მექონი სოფლები სხვა კუთხეებსაც არის. გარდა ამის, ზოგს მაჰმადიანს გვარად ამ სოფლის სახელი აქვს.

ებლა-კი ერთობ ცოტა ღა არის. ეს სახელი ზოგთ ქართველ მაჰმადიანთ გვარათაც აქეთ დარქმეული, როგორც გვარიშვილი—გვარელოდლი იქვე

ცხემლანა, წინედ მცხოვრებთ რიცხვით დიდი, დღეს მცირე.

ხერთვისი, ამ სახელის მექონი სოფლები აქეთ ბევრია, ოსმალთა დროს ხერთვისი **ღაბა** იყო, დღეს-კი მცირე სოფელი არის. აქეს დიდი ჯამე, ჯუმა დღეს აქ ხალხი მრავლად იყრის თავს სხვა და სხვა სოფლებიდან.

ჩხუტუნეთი, პატარა სოფელი, წინეთ-კი ფართო.

ჩუკუნეთი, პატარა სოფელი, წასულან ბევრნი.

პატარა ხერთვისი, დღეს მცხოვრებლებითაც პატარა არის. წინეთ-კი ფართო ყოფილა.

მინდიეთი, მშვენიერი სოფელი არის, აქეს გაუჩნებავი ბნელი ტყეები. მეტად ბევრი ფუტკარი არის აქაურ ბნელ ტყეებში. მინდიაშვილები აქედამ წასულან გათათრების დროს ქარაღწი.

ქვაბის თავი, მაინც სოფელი შეიძლება ქვაბის თავად დაიხახოს.

ზედა ვაკე, სწორეთ ასეც არის და **ზედა ვაკე** არის.

საფუტკრეთი, ცხადია, რომ ეს სახელი მას ფუტკრის სიმრავლისაგან ეწოდა, მაინც აქ ერთობ ბევრია ფუტკარი.

სინდიეთი, წინედ მცხოვრებლებით სავსე, ებლა-კი ცარიელი, ცოტანი არიან.

მაჭახლის პირი, პატარა სოფელი.

ძნელიეთი, აქ სცხოვრებენ ძნელაძეები. იმერეთის ძნელაძეები აქედამ არიან გასულნი, ამ სოფლის ამბები ცალკე არის გათათრების წიგნში აწერილი.

ბაზარეთი, ეს სიტყვა ბაზარეთი რა მიზეზით დაერქვა ამ სოფელს, არავინ იცის. წინედ აქ ბევრი სცხოვრებდა ხალხი.

კახიეთი, აქ კახიძეები ყოფილან გვარად, იმერეთის კახიძეებიც აქედამ არიან წასულნი.

ნაქალაქევი, ნაქალაქევის აქ აღარა ეტყობა რა ამბობენ ძველად-კი მართლაც ბევრი იყვნენ აქ მცხოვრებლებიო.

სალიბაური, პატარა სოფელი არის.

აკრიელი, პატარა სოფელი არის.

გოშპარეთი, შაღლიან შემცირებული სოფელი მცხოვრებლებიო.

კეჟერეთი, უეჭველია კეჟერაშვილებიც აქედამ იქნებიან წამოსულნი გარეთ კახეთს.

ხინკალეთი, მცხოვრებთ გარდა ცარიელი, გაოხრებულნი სახლებიც ბევრი არის მუჰაჯირისაგან დატოვებულნი.

კირკიტეთი, პატარა სოფელი.

საყანური, აგრეთვე მცირედ დარჩენილი.

გვიანეთი, მცირე სოფ. მცხოვრებლებით.

ამ სოფლებს გარდა, მაქახელში სხვა სოფლებიც ბევრი არის. მთელს მაქახელში ადრე რამდენიმე ასა სოფელი იყო და დღეს-კი 30 აღარ არის. ათიოდე სოფელიც ხან აჭარაზედ იყო მიწერილი და ხან მაქახელზედ. ასეთი სოფელი არის მილისი, უჩისთი, კალხმელა, მალლაკონი, კირნათი და სხვანი. ძველის სოფლების სახელებიც აქ ისევე დაკარგულა, როგორც თვით აქ მცხოვრებთა რიცხვი მოსპობილი.

მაქახელში და ასე ცოტა სოფლები გარემოებას რა გაეწყობა. აქეთ რა არ მოისპო აწინდელი სოფლების.

მაქახელში დღეს ირიცხება 35 სოფელზედ მეტი. ზოგი სულ ცარიელია, გაოხრებული. თითო სოფელში 5—10 მოსახლეა; რაც უნდა ბევრი იქმნეს სოფელში მოსახლე, მაინც 30 კომლზე ზევით არ ავა. 1855 წ. სოფ. ძნელიეთის ახლოს ერთი დიდი უზარმაზარი „კლდე კვირკვინა“ მოხეტქილა და 30 კომლი დაუღუპავს და დაუნთქავს. ამათშივე დაქცეულა ის დიდი ჯამე, რომლის მასალისთვის ნერთვისისკენ ერთი დიდი ძველი ეკლესია დააქციეს და ამ ეკლესიის მასალით ეს ჯამე გაუკეთებიათ. ზოგიერთი მაჰმადიანები ამბობენ, რომ ამ კლდის მოხეტქა სულ იმ ეკლესიის დაქცევის ცოდვით

გვეწიანო. 10 სოფელი დავეხვიეთ და დღე და ღამე ვაქცევდით ჩვენის ფადაშახის ბძანებითაო. აბა ძველს ეკკლესიასთან ჩვენ რა საქმე გვექონდაო.

ეკკლესიების ჯამეთ გადაკეთება აქ ერთობ გვიან დაუწყვიათ, მიტომაც დანგრეულან ძველი ნაშთები. აქ რომ ეს ძველი საყდრები მოეწყობათ და ჯამეთ გადაეკეთებინათ, მაშინ უკეთესი იქნებოდა, ამით ძველი ნაშთები შეინახებოდა და მეორე სოფელს ფულიც ცოტა დაეხარჯებოდა.

მაქახელში ეკკლესიების ნგრევა-ქცევა შემცირებულა, მაგრამ რაღა დროს, როცა ყველაფერი პირქვე დაქცეული იყო და დამხოზილი. აქეთ ვერ ნახავთ ვერც ერთ პატარა სოფელს, გინდ 5—7 კომლი იყოს, რომ მას თავისი ჯამე არა ჰქონდეს და ხოჯა არა ჰყავდესთ. ჯამეებს გვერდით ხოჯებს უბრალო სასწავლებლები აქვსთ და პატარა ქართველ მაჰმადიანთ ბავშვებს არაბულს ასწავლიან. ხოჯები თურმე ბავშვებს ფანატიკობას პატარაობიდანვე უნერგავენ, თითქმის სკოლაში მისვლის პირველ დღიდანვე.

ხერთვისის სკოლაში ნამყოფმა ერთმა 17 წლის მაჰმადიანმა გვარად იაკობიძემ ქართულ ანბანს თათრული ანბანი მოუწერა და ამ სახით ქართული კითხვა სამ დღეში ისწავლა, ამათებური ბავშვები ძრიელ ცქვიტი და მარდნი არიან. ორსამ წაკითხვით ესენი ანბანის კითხვას იხსომებენ. ამათ ზოგიერთ ალაგას ხოჯა-მოლები და მოხუცებულებიც უშლიდნენ და აფრთხილებდენ, ერიდეთ ქართულის კითხვისაო. მაგრამ ესენი მაინც არ იშლიდნენ, არ ერიდებოდნენ. მაქახელში რომ ერთ ზაფხულს ორი მკოდნე კაცი ამოვიდეს და ბავშვებს კითხვა დააწყებინონ, მაშინ იმედია, რომ მთელს მაქახელის ბავშვებში ქართული კითხვა მალე მოიფინება.

ხერთვისის ჯამეზე მოხუცებულებმა და მოლამ ყმაწვილებს დაუყვირეს: ქართულს ნუ კითხულობთ, თორემ რჯულიდამ გახვალთ, გაქრისტიანდებითო. ყმაწვილებმა ზედაც არ შეხედეს იმათ. ოთხმა-ხუთმა ყმაწვილმა მითხრეს. ჩვენები ასე

გვეუბნებიან: როგორც ქართულ წიგნის კითხვას დანისწავლით და კითხვას დანიწყებთ, მაშინვე გაქართველ-გაქრისტიანდებითო.

ერთ სოფლის ჯამეზე ერთმა მოხუცმა მაჰმადიანმა დაიქირა რამდენიმე პატარა ბავშვი და ასე უთხრა.

— აი ეს ქითხეები და, თუ თქვენ კითხვა არ დაგისწავლიათ, მაშინ თავებს დაგაქრითო. ისწავლეთ, ისწავლეთ.

მთელს მაქახელში მხოლოდ ორი ხანში შესული კაცი ენახე თანამგრძობი ქართულის წერა-კითხვისა—ერთი ეფფრატის მამასახლისი და მეორეც ზემოხსენებული მოხუცი. დანარჩენი სულ ახალგაზღვებში მოიპოვებიან. აქ ერთმა ახალგაზღვათაგანმა სთქვა:—ვიღრე ეს ბერი-კაცები არ დაიხოცებიან, მანამდის ჩვენ ვერას გავაწყობთო.

მაქახლის გათათრების შესახებ ბევრი ცნობებია დარჩომილი მოხუცებულთ შორის, მაგრამ ყველას ძლიერ ეშინიან ეს ამბები სხვებს უნახოს, ვაი თუ ამას ცუდი რამ შედეგი მოჰყვეს და ბოლოს გაქრისტიანდეთო. მაინც ერთ მოხუცებულ ძნელაძეთაგანმა ბევრი საინტერესო ცნობები მიიხრა მათ გვარეულობის გათათრების შესახებ.

აქეთ ყველამ იცის კარგად, რომ ისინი წინაღ ქრისტიანები ყოფილან, რომ ყველა ისინი ენითა და შთამომავლობით ქართველები არიან, მაგრამ დღეს თათრები. ქართულად ლაპარაკობენ, ქართულად მღერიან, სტირიან და ხმაურობენ და, როცა ქართულ ენისა და წერა-კითხვის შესახებ საუბარი იქმნება, მაშინ-კი ამათი მოხუცებულნი მოაზრიდებლივ ამბობენ, ქართული წიგნი და ენა რა საჭიროა ჩვენთვისაო, ჩვენ გვეშინიან ამით არ გაქრისტიანდეთო. თუ არ გადავდგებით სჯულიდამ, მაშინ-კი კაი იქმნება, რადგანც ჩვენის ძველების ენა ქართული ენა არის და ჩვენც ქართულად ვლაპარაკობთო.

მაქახლის შემოერთების შემდეგ, 1878 წელს დანიშნულ იქმნა მაქახლის ნაწილის გამგეობა, უჩასტკნოი უბრაველენია და მის გამგეთ ერთი ქართველი თავადი. მაშინ ეს პატონი

ვაზ. „დროება“-ში სწერდა, რომ მაქაბელში სულ 2500 კომ-
ლი იქნებაო. იგივე სწერდა, რომ მაქაბელები სცხოვრებენ
შტაცებლობითო, ესენი ხალხს სცარცვამენ, მარადიდელებს
ჭაროხში სამგზავრო ნავებსაც-კი აჩერებინებენ, თორემ თოფს
გესვრითო და ამათაც სცარცვამენო.

იგივე სწერს, რომ „მაქაბელი არას ბუდე ავაზაკებისაო,
აქ ისეთი ბეგი არ იქნება, რომ მას გამოქვეული რუსის სალ-
დათების, ქართველების და გურულების შეფარებულები არა
ჰყვანდესო. აქ ას კაცში ერთი კაცი არ კვდება თავის ნები-
თო, აქ კაცის მოკვლა ქება არისო, ძაღლას სიკვდილა-კა
ცოდვაო. სწერს კადევ რომ აქ 5 წლას ბავშვა სრაულა ისე
იციის, რომ მას კაი ნასწავლი სალდაათაც ვერ აჯოვებსო. მა-
ქაბელში რამდენიმე ასი კაცი არის იარაღის მკეთებელიაო.
საომარ ასპარესზედ ამათგან 3000 კაცი ადვილად გამოკაო.
იგივე სწერს, რომ ერთის ზოჯის სახლში, ოსმალურ ენაზედ,
თამარ მეფის ისტორია ვნახეო, მაგრამ თხოვნით არ მომცე-
სო. ესევე პირი ამბობს, რომ მაქაბელებმა ყურბან ბაირამის
დროს, ქართული ლხინი იციანო. ზოგი ამის ცნობები რომ
უცხო კაცმა წაიკითხოს, იგი მაქაბელებზედ ერთობ კუდ,
აზრს შეადგენს. მის წინ ეს ხალხი ტყის ნადირათ დაიხატება,
ქურდებათ, მცარცვალებათ, კაცის მკვლელად და სხვაც ათას ამ
გვარნი. ხოლო ეს-კი არ ეკადრებოდა ამ თავადს ასე, მას არ
უნდა ეწერა ასეთი ცრუ ბრალდებანი.

ჩვენ მის ბოროტებას არ გამოვეციდებით და იმას-კი ვიტ
ყვით, რომ ამ ბოროტის თავადის გამგეობის დროს დაიწყო
მაქაბელების ოსმალეთში გადასახლება და რაც 1878 წლამ-
დის დარჩნენ მაქაბელში და არ გადასახლდნენ, იმათაც ამ ბა-
ტონის (აკაკის ძმა) გამგეობის დროს იწყეს გადასახლება...
მაქაბელების შესახებ აი კიდევ ცნობა: ნაამბობი ართვინის
სომეხ-კათოლიკ-ეპისკოპოს-ზაქარიანისაგან. ვაზ. „დროება“
1880 წ. 78 №-ში.

ძველად მაქაბელი, ერთობ ძრავლად იყო დასახლებუ-

ლიო, მთელი ხეობა სავსე იყო სოფლებითა, გათათრების დროს ბევრნი აქეთ იქით გადასახლებულან, ბევრნიც გაფრანგებულან, მაგალითებრ ჩვენ, ართვინის სომეხ კათოლიკეთ წოდებულნი გვაროვნობით ქართველები ვართო, მაქახლელნი და იქვე გაფრანგებულნიო. რაც-კი სომხები, ან თათრები ზაქარიანები და საფაროვები არიან, სულ მაქახლიდამ არიან გასულნიო, ზოგი გაფრანგებულა და ზოგი გათათრდაო, მართლაც მაქახელში რამდენსამე სოფელში გათათრებულ ზაქარიანების და საფაროვების ასობით სცხოვრობენ.

მურღულის ქართველ მაჰმადიანთ ზოგთ სოფლები.

(ართვინის ოლქი).

მურღული სძევს ლივანის ჩრდილო დ. წინ ქოროხი ჩამოუღის. მურღული იწყება ბორჩხის ზემოდ, სოფ. წითურეთის ახლოს, სადაც მურღულის ღელე ქოროხს ერთვის. აქ ქართველ მაჰმადიანების სოფლებია და შემდეგ ოსმალოს საზღვარს ახლო ლაზების სოფლები იწყება, რომელთა უმეტეს ნაწილს ქართული სახელები ჰქვიათ. მურღული მალეა სდგას დანარჩენს ადგილებზე ჰაერით, წყლით, მთებით, ხელუხლებელ ტყეებით და სხ. მურღულის დაბურული ტყეები სავსეა ბროწეულით, ღელვით, წაბლით, კაკლით, ბზის ხეებიც მრავლად არის და ამებს გარდა აქ ისეთი მცენარეებიცა ვნახე, რომლებიც სხვაგან არსად შემხვედრია. მცოდნე კაცისათვის მეტად საინტერესო უნდა იყოს. მადნებიც ბევრი ყოფილა სპილენძისა, რკინისა და სხ. მადნებს ინჟინერები სინჯავენ ეხლა.

მურღულის ხალხი, როგორც სხვა ქართველ მაჰმადიანები, ძველათგანვე მხოლოდ მეურნეობას და მევენახობას მისდევენ. ამათში ვაჭრობა და სხვა რამ წარმოება სულ არ

იკოდნენ, მაგალითად, როგორც ამით მოსაზღვრეთ მდებარე
ლაზებს შენიშვნენ ჩვენი მემატრიანენი, რომ ლაზები აღებ-
მიცემობასაც მისდევნო. ძველად ვიდრე საქართველო ფეხზედ
იღგა და ეს ნაწილიც საქართველოს სამცხე-საათაბაგოს ეკუთ-
ვნოდა, მინამდის ამ ერში, როგორც ვიცით ჩვენ ეს ზედ მი-
წევნით და რასაც სხვებიც მოწმობენ, იყვნენ გამოჩენილნი
გმირნი, ომში მხნენი, ერთგულნი და ყველა საქმეში თავდა-
დებულნი.

ამბად არის დარჩენილი, რომ მურღულში ქრისტიანობა
ადვილად არ დაუთმეს ოსმალსაო. ეს ერი ოსმალს მთავრო-
ბას დიდხანს ეურჩა და მკაცრ წინააღმდეგობას უწევდა სჯუ-
ლის გამოცვლაზეო.

ამბობენ, რომ სწორედ ეს ურჩობა გახდა იმის მიზეზად,
რომ ოსმალს მთავრობამ ამით ძველათგანვე შეუკრა აქეთ
იქით გასავალი გზები, დაკეტა შიგ ესენი და ისე მოამწყვდია,
როგორც ციხეში ტყვენი-პატიმარნი. ოსმალთ არც ეს გაუძ-
ნელდებოდათ, რადგანაც მურღულის სურათი სვანეთის მსგავს
სურათს წარმოადგენს. ერთი შესავალი ქოროხის ნაპირს, მუ-
რღულის დელესთან იწყება და მეორეც ლაზისტანისკენ გადის.
ოსმალეთმა ნელ-ნელა შეაპარა თავისი ბრჭყალები მურღულს
ქართველთა და მოსპო მათი ყოველივე ზნე-ჩვეულება.

ამას შემდეგ მიჰყო ხელი და საცა რამ ნაშთები იყვნენ,
ან სიმაგრენი, სულ დაანგრევინა თურმე. ამით ყრილობდნენ
იმით ჯავრს, ვინც თავის სარწმუნოებას მტკიცედ ემსახურე
ბოდა და ოსმალთაც ეურჩებოდა. ამის მიზეზით აიხსნება
ის გარემოება, რომ აქ ძველის შესანიშნავ ნაშთების რიცხვი
ერაობ მცირეა. მურღულელნი უფრო ჩვენს მთიულებსა ჰგვა-
ნან.

ამბობენ, რომ, ვიდრე მურღულის ერი სჯულს გამოიც-
ვლიდა, მინამდის მათგან ბევრი მოკვდა თავსაკვეთ კოშკშიაო.
ეს თავსაკვეთი კოშკი დღესაც უნდა იდგას მურღულის სადმე
შეუვალს ბნელს ტყეში. ეს ამბავი გარდმოცემით იციან, მაგრამ

თვით კოშკი-კი არავის უნახავს, თუმცა ერთმა სთქვა: მე ვიცი ისეთი კოშკი, რომელსაც ერთ ალაგს თავ-საკვეთი ჭეა აქვს გაკეთებულიო. სად არის ეს კოშკი?—როდი სთქვა. ამათ არის დაშთენილი, ვითომც მეორე კოშკი უნდა იყოს ისე მაღალი კოშკი, რომელიც მურღულის წყალს აქეთ სოფ. წითურეთის წინ, ერთ კლდეზედ სდგას და რომელ კოშკსაც აქაურნი თამარ მეფის კოშკს უწოდებენ. ოსმალთ ამ კოშკშიაც უჭრიათ თურმე ქართველებისათვის თავი და აქედან მერე თავი და ტანი ჭოროხში უყრიათ, მე დარწმუნებული ვარ, მურღულში რომ რიგიანად მოიძებნოს, მეორე თავისაკვეთი კოშკს ჩვენ ადვილად ვიპოვნით, თუ არ დაუქცევიათ ამ ბოლოს დროს.

ასე და ამისთანა წვალეებით, ხოცვით და ელექტა-წყვეტით, დასთმეს სჯული. ჩუმად დაიარებოდენ აქა-იქ ძველს ეკლესიის ნანგრევებში და საიდუმლოდ ლოცულობდნენ. ოსმალი გაუტეხელ მურღულელებში მალე ვერას გააწყობდა. რომ ლაზები არ მიემხრო. ლაზისტანიდამ ოსმალი პირდაპირ მურღულში შემოსულა და ამათ მაშინათვე მურღულის შესავალი კარი დაუკეტიათ. მურღულიდამ ლივანაში-კი მალე ვერ შემოუდგამთ ფეხი. ერთის ლაზელის ხოჯის სიტყვით, ოსმალნი ლივანაში მაქრიალის გზით შევიდნენ და შეიტანეს მაჰმედის სჯულიო.

ლივანის დაქერის შემდეგ კი მურღულის ხალხიც გამტყდარა, დაღალულ-მოქანცულა ბევრის ბრძოლით და მერე, როგორც ესენი აიბობენ, „შესრულებულა გამჩენელის ღმერთის ბრძანება“ და მურღულელნი ისე წმინდად გათათრებულან, რომ ბოლოს ყველაზე მეტად შესჯავრებიანთ არამც თუ ძველი სჯული და საქართველო. არამედ სიტყვა „ქართველი“ც-კი. ამათში პირველად ლაზისტანიდამ მოსული ხოჯები და მოლები ჰყოლიათ, მერე თითონაც ნელ-ნელა უსწავლიათ და ამათშიაც გამოჩენილან მოლები და ხოჯები. ამ დროდამ მათში იწყო ქართულ ცხოვრების და ზნე-ჩვეულების ამოვარდნამ: მოისპო მე-

ვენახობა, ხენა და თესვა, პირუტყვების მოშენება და სხვ. თათ-რობაში ესენი სიჭინდის და სხვა რამის კეთებას, ძლიერ მცირედ მისდევდნენ, იმდენს, რაც მათთვის იყო საჭირო. მუსულმანისთვის ლოცვა არის საჭირო და არა ჭამა-სმაო.

პირველ ხანებში ლაზელი ხოჯები მურღულულებს ასწავლიდნენ, რომ, ოღონდ დღეში ხუთჯერ-კი ილოცეთ და მუშაობა თქვენთვის საჭირო არ არისო; სამუშაოდ აგერ, აი ის გურჯები არიან დანიშნული, რომელნიც არ თათრდებიანო, იმათ უნდა იმუშავონ და თავიანთი ნაბუშავარი თქვენ გაძლიონ, ამით თქვენ უნდა არჩინოთ თქვენი წმინდა თავიო და შრომის მაგიერ დღეში ხუთჯერ უნდა ილოცოთო. ასეთმა დარიგებამ ეს ხალხი მეტად გაათამამა, ისლამის სწავლას კარგად არ უხსნიდნენ და ასწავლიდნენ.

ოსმალმა მურღულულეთ დიდი ერთგულება შეამჩნია და ამიტომ თავიანთ ხეობის გამგეობა თვით მურღულულეთ ჩააბარა. მათ დაუნიშნეს მხოლოდ მეტად გამჭრია ფანატიკოსი სასულიერო კაცნი და ამ სასულიერო კაცთა მეოხებით მურღულულში სრულიად ამოვარდნილა ქართული ჩვეულებანი და ქართული სიმღერებიც-კი გამქრალა, თუმცა მურღულელი, ძველად ძლიერ განთქმული ყოფილა სიმღერით, ამათი ჰანგი ყველასთვის მოსაწონი ყოფილა, ხოჯებს ამაზედ ჯავრი ჰოსვლიათ და ხალხი დაურწმუნებიათ, რომ ვინც ქართულად იმღერის, ის სჯულის მცნებას დაარღვევს და მას მაჰმედი სამოთხეში აღარ შეუშვებსო. ქართული სიმღერები პირველად აქ ამოვარდნილა, სხვა მხარეებში კი ეს ისე ვერ მოხდა, მაგალითად, თუნდ აქარაში, თუმცა მოღლები და ხოჯები აქაც ჰქადაგებდნენ ამის წინააღმდეგ. ამათის ფიქრით, მაჰმადს მართო ქართული ხმები ეჯავრება. მაგრამ სიმღერის მოსპობა არც ეგრე ადვილია, არ შეიძლება ცოტა რამ მაინც არ დარჩეს ხალხში. ამ დღეებში ერთ ხოჯას ყანაში ნადი ჰყოლია, მუშებს თავიანთებურის ქართულის ხმებით დაუწყევიათ ყანურის მღერა, ამ სიმღერაში ხოჯაც აყოლია. ამაზე ხალხი ძლიერ

გაკვირვებულა და ერთს უთქვამს, ხოჯა! აკი თქვენ ამბობდით, რომ გურჯულის მღერა ცოდვა არისო? თქვენც კარგათ იმღერეთ ჩვენთანო!?

— ყანაში მუშაობის დროს არა უშავს-რა ქართულს, მიტომ რომ ჩვენები თათრულს ასე ვერ აწყობენო, — მიუგო ხოჯამ. ეს ხოჯა მეტად ფანატიკოსია თურმე, სტამბოლში გაზრდილი, ტომით ქართველი, მოძულე ქართველთა, მუშებმა სთქვეს:

— ასე ყოფილაო, როცა მაგათვის ვმუშავობთ, მაშინ თუ ვიმღერეთ, ცოდვა არა ყოფილაო და როცა ჩვენთვის, მაშინ-კი დიდი ცოდვა არისო.

მურღულის ერის ასეთმა მოწყვეტამ და განკერძოებულმა მდგომარეობამ ერთობ ცუდად იმოქმედა მათზე და ბოლოს ესენი ისე განადირდნენ, ისე გაველურდნენ, რომ თვით ოსმალოს „მთავრობაც-კი მიავიწყდათ და მარტოდ შეიხ-ისლამილა აგონდებოდათ.

ძველად ჩვენის მეფეების დროს, მურღულთ ქიზიყელე-ბივით გამგე ჰყოლიათ. თავად-ახნაურობაცა ყოფილა აქ, მაგრამ ბატონ-ყმობისაგან მეფეების დროსვე განთავისუფლებულთ გლახობა, ისე რომ თავად-ახნაურობას არავითარი ძალა არა ჰქონია აქეთ.

მურღულელნი წინად თვით აკეთებდნენ თავიანთ ტანთ-საცმელს და ფეხთ საცმელს. თამბაქოც მოჰყვანდათ, ამათის თამბაქოს ფოთოლი ძლიერ განთქმულია. ეს ხალხი ოსმალს პირველად არაფერს ხარჯს აძლევდა, ბოლოს და ბოლოს-კი შემოიღეს გარდასახადი სიმინდითა და თამბაქოთი. 1840 წ. ეს მხარე ცოტად ცნობილი გახდა ოსმალოს მთავრობისთვის, რადგანაც ამ დროებში ოსმალმა მათ ნიზამი მოსთხოვა. პირველ ხანებში ესენი ამის წინააღმდეგნი იყვნენ და არ ემორჩილებოდნენ, მაგრამ ორის წლის შემდეგ დაემორჩილნენ ხონთქრის ბრძანებას, რადგანაც ხოჯა, მოღებმა იწყეს ქადაგება, რომ ფადიშაჰის ურჩობა არ შეიძლებაო. ესენი დაემორჩილნენ,

მაგრამ თავიანთ ჩვეულებას მაინც არა სტოვებდნენ.

სჯულის დათმობის შემდეგ მურღულში მოისპო ქართული წერა-კითხვა და ქართული წიგნებიც. ამის მაგიერ თათრულს უნდა ეწყო გავრცელება, მაგრამ ვერც ეს მოიფინა. აქ ენას გარდა ყველაფერი მოისპო, ქართული მხოლოდ ენა დაშთა ისე სუფთად, რომ მურღულის ხეობის ქართველ მაჰმადიანები ყველა ქართველ მაჰმადიანებზე უფრო კარგად ლაპარაკობენ ქართულს, წმინდა ქართულის დარბაისლურს ენით და ამათ საუბარში კაცი ისე ხშირად ვერ გაიგონებდა ოსმალურს სიტყვებს, როგორც სხვა მხრის მაჰმადიანებში. ამათი ქართულ ენის ასე შენახვის გამო აღტაცებული იყო განსვენებული დ. პაქრაძე, მოგზაური გ. ყაზიბეგი და ნამეტურ გრ. გურიელი, რომელმაც მურღულელების შესახებ ძლიერ ბევრი ძვირფასი ამბები იცის.

მურღულელებმა საქართველოსთან შემოერთებამდე, ფულის ხსენება არც-კი იცოდნენ თურმე. ფული თვალით არ ენახათ. ამათ როცა რუსის ფული ნახეს, მაშინ დიდათ გაკვირდნენ და არ იცოდნენ, როგორ მოეხმარათ. ამას გარდა ბევრი კიდევ სხვა რამეები არა სცოდნიათ. ექიმობა და წამალი აქ თითქმის არც-კი სცოდნიათ. ამათი მოხუცებული დედაკაცები სწამლობდნენ ხალხსა და ხშირად ქართულ შელოცას მიჰმართავდნენ. აქეთ თითქმის ყველას სცოდნია, რომ ისინი წინად ქართველები, ქრისტიანები ყოფილან და მერე გაუთათრებიათ. ამათი და საერთოდ ლივანა-აქარის გათათრება ბევრად უგვიანეს მომხდარა ვიდრე ახალციხისა და ჯავახეთის გათათრება. ჩვენის ისტორიით ყველასთვის ცხადია, რომ 1626 წ. ბექა ათაბაგ (ჯაყელმა) მიიღო სტამბოლში მაჰმადის სჯული. 1629 წ. მან მაჰმადის სჯულის გავრცელება სამცხეში დაიწყო და ეს მხარე მალეც გაათათრა. აქეთ-კი მის წინააღმდეგ დარაზმულან, წინააღმდეგობით კარგა ხანს დაშთენილან და ბოლოს მაინც გათათრებულან. აქეთ ყველა უარს ამბობს, რომ არა, ჩვენ ათაბეგების ხელით და მის დროს არა.

ვართ ვათათრებული, უფრო აქეთ დროშიო. ბექა ათაბაგის შთამომავალნი დღეს შავშეთში სცხოვრობენო.

ოსმალოს მფარველობის დროს მურღულში რამდენიმე ათასი კომლი სცხოვრებდა. მაშინდელი ამათი ოჯახები მეტად დიდი ოჯახები ყოფილა, ასე რომ ზოგში 30—40 სული სცხოვრობდა და ზოგში მეტ-ნაკლებიო. მაშინ ძმები განუყრელად სცხოვრებდნენ ერთად, მათში უშვილოთ არავინ შთებოდამო: კაკს რომ ერთის ცოლისაგან არ მისცემოდა შვილი, მაშინ ის მეორესაკ ადვილად ირთავდა და გარდა ამისა მოლა-ხოჯები ორ ცოლის შერთვას იმიტომ უფრო ჰქადაგებდნენ, რომ მუსულმანის სარწმუნოების ერი გამრავლდესო. ამათ გამრავლებას ერთი ის გარემოებაც უწყობდა ხელს, რომ მურღულში მეტად მშვენიერი ჰაერია, წყაროები ცივი. აქეთ რამე ჭირის გაჩენა არ იცის და ხალხი დიდხანს სცოცხლობს. ერთმა ხოჯამ სთქვა, ერთს სოფელში 10 წელიწადი ვიყავი ხოჯად და ჩემს ყოფნის დროს მხოლოდ ერთი მოხუცებული დავასაფლავეო.—ახალგაზდა ხალხი იქ არ იხოცებო.

მაგრამ, ჩვენდა საუბედუროდ, ეს ხალხი მოღებისა და ხოჯების მეოხებით დაიხოცა მაშინ, როცა ეს მხარე რუსეთმა აიღო, ზოგიერთ მანე კაცებმა ამათ ბევრი ცუდი რამეები შეასმინეს რუსებზე და ამის მეოხებით მთელი მურღული თითქმის სულ გადასახლდა და მუჰაჯირად წავიდა წლინახევრის განმავლობაში. ასე რომ მთელს მურღულში მხოლოდ შვიდი მოსახლე და დაშთაო, ერთი მოსახლე ძველ-აზნაურის გვარისა ბოლქვაძე, სოფ. ტრაპენში მცხოვრებელიო. აი წინედ რა სოფლები ყოფილა მურღულში, სადაც თითო სოფელში, რაც უნდა პატარა ყოფილიყო, 50 მოსახლეზე ნაკლები მაინც არ იქმნებოდა:

1, ტრაპენი, ქოროხისა და მურღულის წყლის შესართავს ზემოდ, მთლად გადასახლდნენ. 2, არხვა. აქ დარჩა ერთი კომლი ბოლქვაძეების გვარისა, რომელ გვარის ზოგიერთ პირთ ქართული წერა-კითხვაც სცოდნიათ. 3, ევანა, 4, ქამალეთი,

5, პუტგრეთი, 6, ერგვანა, 7, კორიდეთი, 8, ოსამალა. წინეთ-
ამ სოფელს სხვა სახელი რქმეგია. აქ სცხოვრობს ერთი ქრის-
ტიანი ქართველი, ომანიძე, რომელიც მევენახობას მისდევს,
ღვინოსა და არაყს აკეთებს, თამბაქოს სთესავს და მით ვაჭ-
რობა აქვს გაპართული. 8, დუჩა, 9, მეზრე, 10, აღუჩა, 11,
ძანცულა, 12, ერგვანა, 13, ისკევი, 14, კაპარქეთი, 15, გურ-
ბინი, 16, ბაგა, 17, ქურა, 18, ჩხალეთი, 19, გოგილეთი,
20, ბაშქორი, 21, ფორსეთი, 22, ქალავი, 23, გომჩირეთი,
24, ურძუმა, 25, ავანა, 26, ნალვარევი, 27, კველი, 28, ზე-
და-იქურა და სხვა წვრილმანი სოფლები. ეს სოფლები რუსე-
თის ნაწილშია. რუსის საზღვართან ახლოს მდებარე ესენია:

1, პოტოქური, სადაც ქართულ ენაზე მოსაუბრე მაჰმა-
დიანები სცხოვრობენ.

2, ორჯი, ისევე ქართულს ენაზე მოსაუბრენი არიან.

3, სიღირეთი და

4, დილარგეთი. ყველა ამ სოფლებში და სხვაგანაც მაჰ-
მადიანები თავიანთ სამშობლო (ქართულს) ენაზე ლაპარაკო-
ბენ. აქეთ, თუ სადმე ძველი ხიდებია ან კოშკები და ეკლეს-
იის ნანგრევებია, ყველა ამას მურღულელები თამარ მეფის
დროს აწერენ. მურღულის წყალზე გაკეთებულია ერთი მა-
ღალი ქვის ზიდი, სიგრძით 30 საეწეზე მეტი. ამ ხიდის კეთება
ოსმალოს ღროს, ერთ ქართველ მაჰმადიანს დაუწყვია, მაგრამ
ომის გამო ვეღარ დაუმთავრებია; და თვითონაც ოსმალში
წასულა მუჰაჯირად.

დაბრუნებულნი მურღულელნი ბევრს სწყველიდნენ თა-
იანათ წამქვებელ მოლა-ხოჯებს და სწყველიან დღესა კი-
დევ. პირველ გადმოსახლების შემდეგ სხვებიც მოდიოდნენ
ველ-ნელა, მაგრამ მურღული მაინც ცარიელი იყო. ამ დროს
აქარიდამ იწყეს იქ გადასახლება და მზა სახლებში დასახლე-
ბა. რაოდენსამე ალაგს ამათ მთელი სოფლები და სოფლის მა-
მულეები დაიკავეს თურმე. ამის გამო მურღულელთა და აქა-
რელთ დიდი ჩხუბებიცა ჰქონდათ. მურღულელნი ეუბნებოდ-

ნენ, რომ აქ ნუ სახლდებით, ოსმალთად ჩვენები უნდა დაბრუნდნენო. აქარელნი ეუბნებოდნენ:

— ბიჭო! რა მიდიოდით, ხომ ხედავდით, რომ ეს მშვენიერი ტყეები და ადგილები თან არ მოგდევდათ, არა, რისთვის მიდიოდით ოსმალში და თუ წახველით, აქ აბა რაღას შორბიხართ, სირცხვილი არ არის, თქვე ბლაცყეპო თქვენა!

ასე და ამ გვარად ეკამათებოდნენ ერჰმანეთსა და ბოლოს მურლულელებმა აქარელებს დაუწყეს ყვედრება, რომ ჩვენის გადასახლების მიზეზი სულ თქვენა ხართო. სულ თქვენ შემოგვიჩინეთ ჩვენი ხოჯა-მოლები და სულ თქვენის შესყიდვილ გვეუბნებოდნენ იგინი, რომ ჩვენ აქედამ გადავსახლებულიყავით ოსმალეთში და ჩვენი ადგილები თქვენ დაგვიკრათო. თუმცა მურლულში აქა-იქ აქარელებიც დასახლდნენ, მაგრამ მაინც დიდი ადგილები დარჩა ცარიელი და დღეს ამ ადგილებზე მთავრობას განზრახვა აქვს, რომ მალაქნები დაასახლოს. ერთ ალაგას, ადგილობრივ მცხოვრებნი ცოტათი შეფიქრიანებულან ამის შესახებ, ორმა-სამმა შეგნებულმა კაცმა სთქვა, ნეტა ისეთი ხალხი დაასახლოს, რომ ჩვენი ენისა მათ ესმოდეთ რაზე, ან ჩვენ მათის ენისაო, ჩვენ მარტო უენობას შეუშინდებითო. ამბობენ, რომ ვითომც რაქაში დიდი სიფიროვე არის ადგილებისაო. რატომ რაქველები არა სთხოვენ ამ ადგილებს და რატომ იგინი არ დასახლდებიან აქეთ, ჩვენთვისაც კარგი იქნება ეს, რადგანაც მათს ენაზე ვლაპარაკობთ და ორივე ერთმანეთს მაინც გავაგებინებთ რამესო.

უნდა ითქვას პატიოსნურის სისწოროთ, რომ აქ მალაქნებს უგზო-უკვლობის და გაუჩიხავი ტყეების გამო საკმარისად გაუჭირდებათ ცხოვრება. გარჯა ამისა ოსმალთს საზღვარი ძრიელ ახლოს არის და ამათზე დაცემა-გაცარცვას ყოველთვის ადვილად გაჰბედავენ ოსმალთს ქართველ მაჰმადიანები, რადგანაც მათ ჩვენი ხალხი და ნამეტურ რუსები ძლიერ ეჯავრებათ. ამათებური ქუდებიც-კი სძულთ. ეს რასაკვირველია, სულ მოლების ჩაგონებით. ყაჩაღობის მოსპობა აქედ შეუძლე-

ბელია, რადგანაც ოსმალოს საქართველოს მთებში, მთა ბარში და ტყეებში, ქიანჭველასავით ირევა ხალხი. უმეტესი ნაწილი აქედამ გადასულნი არიან და სამშობლოსაგან შორს რომ ვე-
ლარ წასულან, აქვე საზღვართან დასახლებულან, სამშობლოს-
თან ახლოს.

ვინც-კი ავა ჩვენის საზღვრების მთებს და იქიდან გადა-
ხედავს ოსმალოს საქართველოს, ის იქ მეტად სამწუხარო სუ-
რათებს დაინახავს: ახლად გაშენებულს პატარა სოფლებს, ლა-
რიბს ხალხს, ტიტველა ქალებს და ყმაწვილებს, ერთთავად
შიმშილისაგან შეწუხებულებს. ოსმალოს მთავრობა ამით და-
ხმარებას არ აძლევს. მაშასადამე, ფიქრი აღარ უნდა, რომ
ესენი აქეთ მოსულს უცხო ხალხს ხშირად დაეცემიან, უწყა-
ლოდ აიკლებენ და აკლები უმალ ოსმალეთს გადავლენ. რა-
ჭველებს, ანუ ქართველებს-კი ესენი ისე არ მოექცევიან, რად-
განაც ესენი მათი ენის ხალხია.

ქართულ ენას გახმაურება მიეცა, ელირსა ამ ენას აქ
გაფართოების დასაწყისი. ამას აქ მგზავრი ცხადათ შენიშ-
ნავს.

როცა რუსეთმა ოსმალოს საქართველო დაიჭირა და აქ
რუსის ჯარი შემოვიდა, მაშინ მურღულულის შესახებ საუბარი
ატყდა და რუსის ჯარმა და ჩვენმა მილიციამ მხოლოდ ერთის
წლის შემდეგ გაბედეს მურღულულში ფეხის შედგმა და ისიც
დიდის სიფრთხილით, რომ სისხლი არ დაღვრილიყო. გაიარეს
რამდენიმე სოფელი და მურღულულეთა ჩვენს ჯარს გზაში მო-
ციქულად სასულიერო კაცები მიუგზავნეს და შეუთვალეს,
გაჩერდით, ჩვენში ნუ მოდიხართ, ჩვენ მინამ ფადიშახისაგან
ნება-რთვა და ამბავი არ მოგვყავა, მინამდის არ ჩაგბარდები-
თო, სისხლს ტყულად დაღვრითო. ამათი ამღელვებელი უფ-
როსი სასულიერო კაცი ყოფილიყო, მთელის მურღულულის გამ-
გე. ეს კაცი ბათუმში მიიხმეს და პატიმარ ჰყვეს. ჯარმა თა-
ვისუფლათ გაიარა მურღულულში და მივიდა რუსეთის საზღვარზე
და გაჩერდა. ამ დროს საჩქაროდ გაჩნდნენ ზოგიერთი თანა-

ტიკი მოღლები და ამათ დაიწყეს მურღულში გადასახლების შესახებ ქადაგება. ამ მხენე პირების მეოხებით საქმე ისე მოიმართა, რომ მთელი მურღული მუჰაჯირად წავიდა.

უცხო აღაგას მისულს ხალხს ძლიერ გაუჭირდა თავის რჩენა და ცხოვრება, ამათი მდგომარეობა განწირულებად მივიდა, ბევრნი შიმშილით დაიხოცა, რადგანაც მათ ოსმალოს მთავრობა დახმარებას არ აძლევდა. იმათ პირველ ხანებში ავეჯეულობის გაყიდვა დაიწყეს და მით თავის რჩენა, მაგრამ გაჭირებას მაინც ბოლო არა ჰქონდა. შემდეგ ამათ დაიწყეს შვილებით ვაჭრობა და ვისაც-კი მშვენიერი ქალ-კაეები ჰყავდა ოსმალებზე ჰყიდდა და შვილებში აღებულ ფულით სცხოვრებდა. საქმე ისე გაუმწვავდათ ამ უბედურებს, რომ ისინი ოსმალეთში ან შიმშილით უნდა გამწყდარიყვნენ და ან თავიანთ სამშობლოში წამოსულიყვნენ, მაგრამ რით და რა შეძლებით.

გაჭირებულთა გადასახლების მესამე წლის ბოლოს გადასწყვიტეს სამშობლოში წამოსვლა და როგორც იქნა ამათ მოახსიეს კიდევ მურღულს. მთელი მურღულის სოფლები ამ დროს ცარიელად იყო დატოვებული და მცხოვრებთა სასახლეებიც ძაღლ და ტყის ნადირის თავ-შესაფარად გადაქცეულიყო. მცხოვრებნი თავ-თავიანთ სოფლებში მივიდნენ, ზოგი თავის სახლში შევიდა და ზოგი სხვაგან, მაგრამ მურღული მაინც ცარიელი იყო, რადგანაც რაც აქედამ მუჰაჯირათ წავიდა, იმის მეთადიცი არ გადმოსახლდა, უმეტესი ნაწილი გაწყდა თურმე სიმშილისა და ავადმყოფობისაგან, ზოგიც აქა-იქ დაყიდულ იქმნენ და ზოგნიც ოსმალეთში დარჩნენ.

29 ივლისი 1892 წელი.

მურღულის ხეობა ცნობილია არა მარტო ქართულს ისტორიულს წიგნებში; არამედ მის შესახებ ბიზანტიის და რომაელთ ძველი მწერლებიც მოგვითხრობენ სხვა-და-სხვა ცნობებს. ამის მიზეზად გახლავსთ ის გარემოება, რომ მურღულის

ხეობაში, ქრისტეს წინად, ქართველთ და ელლინთა სანაღრო ქარხნები ჰქონდათ დახსნილი და რკინა, თითბერი და სპილენძი გამოჰქონდათ. ასეთ ქარხნების ნიშნები დღესაც სჩანს მურღულის ხეობაში

მურღულის ხეობა მთელს ოსმალეთის საქართველოში ერთ საუკეთესო მდიდარ კუთხედ ითვლება. იგი ძვეს ლივანის ანუ ქოროხის ხეობის მახლობლად, დასავლეთით, რომლის კიდეებიც აწინდელს ოსმალეთის ლაზისტანს აკრავს და შავის ზღვის ნაპირებსაც უახლოვდება. მურღულის ხეობა სავსეა სხვა-და-სხვა მადნებით. აქ ხარობს ზეთისხილი, ფორთოხალი, ვაზი, მწყავი და სხ.

მთელი ხეობა წარმოადგენს სამოთხის მსგავს სახილველს. ამ ხეობის მშენებით აღტაცებულნი არიან ყველა ჩვენი ძველი და ახალი მოგზაურნი და მათ შორის დიმი ბაქრაძე, გ. ყაზბეგი და ზოგნიც სხვანი.

მურღულიდგან ერთი გზა პარხლის ხეობაშიაც გადადის, სადაც დღემდე დაცულია საქართველოს ისტორიაშიაც ცნობილი პარხლის ჯაძარი, რომელიც დღეს ჯამეთ აქვთ გადაკეთებული ქართველ მაჰმადიანებს. ეს კუთხე დღესაც ოსმალეთის სამფლობელოს შეადგენს, იგი ლაზისტანზეა მიკრული და მცხოვრებთ ქართველ მაჰმადიანთ შორის ქართული ენა არის შენახული.

ამ კუთხის ისტორიულის აღწერით თავს არ შეგაწყენთ.

მურღულის ხეობა ბათუმიდგან 60 ვერსის მანძილზედ სძევს. ბათუმიდგან ბორჩხამდე ეტლებიც დადის, თითო კაცის წაყვანა 1 მ. 20 კაპ. ღირს. გზა ქოროხის ხეობით, ლივანის ხევს, ანუ მთელს ლივანს უვლის, ბორჩხა ზედ მურღულზეა მიკრული. ერთი გზა ბორჩხიდგან მურღულს მიდის და მეორე გზა ლაზისტანს, ჩხალის ხეობაზედ. ლაზისტანი ბორჩხიდგან 10 ვერსის სიშორიდგან იწყება. ბორჩხა დაბა არის, აქ არის დუქნები, ვაჭრობა ჩაღდება, მუშების დიდი მოძრაობაა.

მურღულის ხეობის მთა-მადნების მნიშვნელობა ადგილო-

ბრევ მეზობლად მცხოვრებ ბერძნებმა კარგათ იცოდნენ და ამიტომ ქართველთ გარდასახლების დროს, აქაური ადგილების უმეტესი მადნის მთები მათ იყიდეს. ბევრი გამოძიების შემდეგ ყველა ეს ადგილები ინგლისის მდიდარ სამადნო საქარხნო წყევებს მიჰყიდეს. დღეს ნახევარ მურღული მდიდარ ინგლისელების საკუთრებას შეადგენს.

ერთმა ინგლისის კომპანიამ მთა-მადნის სპილენძის გამო-საყვანად 7 მილიონი ფული გამოიღო და აგერ ეს მეორე წელიწადია, რაც მურღულის ხეობა ინგლისელებით აივსო და დღეს დიდი გაცხარებული მუშაობაც არის გამართული სამადნო ქარხნების ასაგებად, ჯერ ერთის კომპანის ქარხანაში დღეს 2000 კაცი მუშაობს და შემდეგ, რაღა თქმა უნდა, ეს რიცხვი იმატებს. ინგლისელებმა ბორჩხილამ მურღულის სოფ. ძანცულამდე ელექტრონული სინათლე გაიყვანეს, ტელეფონი, ტელეგრაფი და მშვენიერი გზა. იქ, სადაც ამ 15 წლის წინეთ ოსმალთა ყაზალების შიშით კაცი ვერ გაივლიდა და მთელი მურღულის ხეობა ერთს საშაშს გვირაბს წარმოადგენდა, დღეს იქ ვინ იცის ინგლისელთა მეოხებით და ან რა არ გაკეთდება კიდევ მომავალში. ინგლისელთა კომპანიის უფროს გამგებად არიან დირექტორები და ინჟინერები. მუშებსაც კი ფასს აძლევენ, მხოლოდ მუშა ხალხს მათი ენის უცოდინრობა უჭირებს საქმეს. ინგლისელთ პირველ მოსვლის ხანს სახლების კეთება ძრიელ გაუჭირდათ, ამიტომ მათ ხის სახლები ინგლისილამ დაიბარეს, 15 დღას განმავლობაში, ლონდონილამ ბათუმში ეს სახლები უკვე მოვიდა, იგი მალე აიტანეს და მურღულში გამართეს.

მურღულში ინგლისელთ აქვთ მუშათათვის მალაზიებიც, სადაც ვაჭრობენ მუშები. აქ უოველივე მოწყობილია ინგლისურად, ვაჭრობა, ლაპარაკი და წესები სულ ინგლისური არის, ჩვენს მუშებს ინგლისელები საკმარისს პატივს სცემენ, სამუშაოსაც აძლევენ. უმეტესად-კი მურღულის ხეობაში სამუშაოდ ოსმალთს სამფლობელოს მცხოვრები ლაზები, ბერძნები, სომხები და თათრები მოდიან.

მესხეთის ქართველ მაჰმადიანები.

მესხეთი ქართული ენის კერა იყო, აქ ამ ენის ლამაზარი უნთო. „მესხი სწავლითა ქებულიო“ მთელ საქართველოს ერის კუთხეებში მცხოვრებთ ქართველთ ენას მესხეთის ქართველთ სუფთა ენა აჩირალდნებდა. დღეს კი ეს ასე აღარ არის, მესხეთი ქართული ენით ნატამალობს. ქართული ენის ვრდომა აქ იწყება იმ დღიდან, რაც ეს კუთხე ოსმალეთის სამფლობელოდ გახდა. ამ ვრდომას დაეხმარა შედეგი გარემოება: ქართველნი დაუკავშირეს ისლამს, ამიტოა ამათ სჯულის ენად გახდა არაბული ენით დაწერილი ლოცვები. არაბული ენის ხელსაძლევანოდ მიღებულ იქმნა ოსმალური ენაც.

ხოჯები და მოღებები არაბულად ალოცებდნენ და ქადგებას-კი ოსმალურს ენაზედ ამბობდნენ, რაც მათში საჭიროდ ზდიდა ოსმალურ ენის ცოდნას.

რადგანაც ოსმალოს მთავრობას საქართველოს სამეფო სძულდა, ამიტომ ქართველ მაჰმადიანებში ქართულ ენას სპობდა, ამის გარდა სდევნიდა კიდევ და სწორედ ეს დევნა იყო მის მიზეზად გამხდარი, რომ ზოგ ალაგას ეს დევნილი ენა მაინც შეინახეს ქართველ მაჰმადიანებმა.

მესხეთი იყო მქიდროდ დასახლებული, აქ ქართველთ რიცხვი ნახევარი მილიონი იყო. სოფელი იქმნებოდა რამდენიმე ასი, დღეს-კი აქ ქართველობის ყოველივე ნატამალობს. მთელს მაზრაში დღეს ითვლება 300 დიდი და პატარა სოფლები. ნახევარზედ მეტი აქ მცხოვრებნი არიან ქართველთ მაჰმადიანები, ყველგან ამათ ქართული ენა დატოვებული აქვსთ. ზოგს ალაგას ეს ენა მათ იციან, მაგრამ იქაც იდევნება ეს ენა, მოღებები და ხოჯები სცდილობენ, რომ მათ მალე დაავიწყონ ქართული ენა. ქართულად მოლაპარაკე ქრისტიან ქართველები სცხოვრებენ შემდეგ სოფლებსა და ქალაქებში:

- დიდი აგარა, 25 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
- ანდრია წმინდა, 100 მომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
- ახაშენი, 4 კომ. ქართულად მოლაპარაკენი.
- აწყური, 14 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
- კობიეთი, 1 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
- დადეში, 43 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
- დღვარი, 20 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
- დვილი, 45 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
- წედა თმოგვი, 40 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
- ქვაბის ხევი, 29 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
- კუცნა, 15 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
- მიქელ წმინდა, 2 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
- სოკეთი, 16 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
- საკირეთი, 50 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
- ტაესას, 30 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
- ტატანისი, 11 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
- ტყემლანა, 5 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
- ტობა, 9 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
- ტოლეში, 24 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
- წნისი, 2 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
- ქობარეთი, 36 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
- ერკოტა, 4 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
- რაბათი, 65 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

ქართველ მაჰმადიანთ რიცხვის, რომელთაც იციან ქართული ენა სცხოვრობენ 10-მდე სოფლებში, დანარჩენ სოფლებში სცხოვრობენ ისეთ ქართველ მაჰმადიანები, რომელთაც ქართული ენა დაკარგული აქვსთ, დღემდე ამ ენას აქეთ განსაცდელი აღვა, დღეიღამ-კი ეს განსაცდელი მას მოსცილდა, ვინაიდან ოსმალოს სასულიერო წოდების გავლენაც საკმარისად დასუსტდა, დღეის შემდეგ უეჭველია ქართველ მაჰმადიანთ შორის, ქართული ენა კვალად აღსდგება. ამ აღდგენას სხვათა შორის ხელს უწყობს ახალციხის ქართველ ურიე-

ზის ქართული ენის ხმარება, ასევე ქართველ კათოლიკების და სხვათა, რომელნიც მკვიდრად ფლობენ ქართულ ენის და რომელნიც ქართველ მაჰმადიანებს ამ ენით ელაპარაკებიან და არა ისე, როგორც აღრე შიშიანობის გამო მათ წინაშე ქართულად ხმას ვერაფერს გასცემდა, ამისი ყველას ეშინოდა, ნამეტურ ოსმალოს მთავრობის დროს. დღეს-კი ეს ისე აღარ არის. აქ ამ ენის ხმარების არავის ეშინიან. ეს ენა გავრცელდა თვით არზრუმიდამ გადმოსახლებულ სომხებში. 1870 წლამდე, მსხეთსა და ჯავახეთში ქარაულ ენის სომხურ ენამ კინალამ დასძალა, რადგანაც ამ ორს კუთხეში სომხთა რიცხვი 60 ათასამდე არის, სადღეისოდ-კი ამ კუთხეებში ქართული ხმაურობა დაწინაურდა, ასე რომ აქეთ უქართულ ენოდ კაცი ვერ იცხოვრებს და უსომხუროდ-კი შეიძლება, ასევე უთათრულოდ. უქართულოდ-კი არა იქნება-რა. წინეთ-კი აქ სომხური ძლიერება ისე წავიდა წინა, რომ მოსულ სომხებმა განიძრახეს, რომ ახალციხის და ახალქალაქისათვის სახელები უნდა შეეცვალად, სომხურად უნდა დაერქმიათ, ამაზედ მთავრობასაც მისცეს თხოვნა, მაგრამ აქედამ ნება არ მიეცათ, თორემ დღეს ახალციხეს ახალი არზრუმი ერქმეოდა და ახალ ქალაქს ახალი ბაიაზეთი. დღეიდან ამ კუთხეებს თავის კანონიერი ხმაურობა ეძლევა, რაც ნელ-ნელა ქართველ მაჰმადიანებიც თვალს გაახელენ, მით ეს ქართული ხმაურობა აქეთ უფრო გაფართოვდება. საქმე მხოლოდ ამათ განათლებასა და თვალის გახილებაზედ არის დამოკიდებული.

ჯავახეთის ქართველ მაჰმადიანები

ეს ვრცელი კუთხე—ჯავახეთი ოსმალეთის სახელმწიფომ ჩაყლაპა XVII საუკ. ნახევრიდან. ამ ჩაყლაპვის ტრფიალების მიზეზად გონი ის უნდა ყოფილიყოს, რომ 1628 წ. შემდეგ, ახალციხე გახდა ოსმალის საფაშალიკოთ, აქ გამაგრდა ოსმა-

ლოს სამხედრო წესები, გამგე ფაშები, აქ აღორძინდა ისლამი. ერთი სიტყვით ახალციხე გახდა ოსმალთა მთავრობის და მუსულმანობის ცენტრად მესხეთ-ჯავახეთში.

აქ საქმე ცხადი არის, რომ ოსმალეთის მთავრობა იმეცადინებდა და ასეთ შუაგულ ქალაქის და სიმაგრის გარშემოც თვის ერთგულ მცხოვრებთ გააჩენდა, ხოლო ეს აქ როგორ მოხდებოდა, აქ ოსმალთა ტომის ხალხს საიდან გააჩენდა, ისევ ადგილობრივ უნდა ეძებნა-მოენახა და გაეჩინა. ამისთვის მათ ბევრი ძებნა არ მოუწიათ, მათ მალე იპოვეს ადგილობრივ მცხოვრებ მკვიდრ ქართველნი. ამათ დაუწყვეს დამონება, სულიერად დამორჩილება, რამდენიმე ხნის განმავლობაში, მათ ნახევარზედ მეტი დაიმორჩილეს, ჯერ ისლამი მიადებინეს და მის მერე მკაცრს მონებათაც გახადეს.

საქმე მართა აქ ისლამი არ იყო, ამით არ გათავდა ეს ჯავახეთი სთქვეს:

რა უქირს ბატონო, ისლამს, ერთი ძმა მუსულმინი იყოს, მეორე ძმა ქრისტიანი, სჯული თავიანთი აქვდეთ, ხოლო ძმობას ნუ მოშლიან ერთმანეთშიო.

რასაკვირველია ეს ასეც უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ოსმალთა მთავრობამ ეს არ ინდომა, ჯავახელ და მესხელ ისლამს გარდა მოსთხოვა ისიც, რომ მათ შეეჯავრებინათ თვისი მეთვისტომე ქრისტიან ქართველნი. დაევიწყათ მათი, ანუ თვისი მამაპაპეული ენა, მის მაგიერ გაეკვეთათ ოსმალური ენა. საქმე არც ამითი გათავდა და შეეჯავრების გარეშე მტრობა და სისხლის დაღვრასაც ასწავლიდნენ, ამისთვის დიდათ იმეცადინეს, ამის საწადელსაც მიღწია ოსმალთა მთავრობამ.

მოკლე დროის განმავლობაში, მათ მთელი ჯავახეთის მცხოვრებთა ოთხი ნაწილი, ქართველ მაჰმადიანების, ქართულ ენით მოლაპარაკენი, ქართული ოჯახის შვილნი, გახადეს თვის ერთგულ მონად და ქართველ ქრისტიან სისხლის მსმელად. ეს არ იყო კაი საქმე. მუჰამედის სიყვარულს ასწავლის ხალხს და ოსმალთა მთავრობა კი ქართველ მაჰმადიანებს

მტრობას ასწავლიდა, მათ დაისწავლეს ესეც. მთელი ჯავახეთი გახდა ოსმალოს მონად, თავის ქვეყნის და ენის მტრად. XVII საუკ. ანუ 1635 წლებში მესხეთ-ჯავახეთში ერთი მილიონი ქართველი ესახლა, ჯავახეთს ნახევარი მილიონი იქნებოდა, ყველა ეს ქართველი ტომის ერი იყო, ქართულად მოლაპარაკენი.

დღეს რაღა არის ჯავახეთი?—აღარაფერი, ძრიელ ცოტა აღარც მეთედი მის რაც 1635 წ. იყო. მაშ რა იქმნა ეს ამდენა ქართველი ერი? იკითხავს მკითხველი: ოსმალეთის მთავრობამ და მათმა მახვილმა შექამა იგინი. დღეს ჯავახეთის ერი არც ოსმალეთის არსებობს, არც თავის თავისთვის, გურჯისტანისთვის, იგინი გაქრნენ უმეცრების და ფანატიკობის წყალობით, ამას მათი მთავრობაც ნატრობდა. ამ გაქრობის უმთავრესი მიზეზი ის არის, რომ 1828 წ. ჯარებმა ჯავახეთი და მემხეთი აიღეს, ეს აღება ქართველ მაჰმადიანებს ისე ეჯავრად, რომ მათ ვერ მოითმინეს, როგორც ველურებმა და ველურობაში მყოფთ, ოსმალოს მთანრობას გაჰყენენ უკან, ესენი გადაასახლეს შუაგულს ოსმალოს ადგილებში, სადაც შემდეგ ესენი სულ გაწყდნენ შიმშილის და უცხო ჭაერის აუტანლობისაგან.

ამათ ალაგას არზრუმელი სომეხნი მოვიდნენ და დასახლდნენ.

დღეს მთელ ჯავახეთის სოფლებთ შორის: ქართველ მაჰმადიანები ერთობ ცოტადა სცხოვრობენ, მათი რიცხვი სულ რამდენსამე სოფელში იქნება, სოფელში ქართული ენა იციან, მაგრამ ამ ენას ისე უყურებენ, როგორც ძაღლის ენას, თვით არიან უმეცარნი, უსწავლელნი, ნამდვილი უმეცრული ტეტიები არიან, არც ოსმალური იციან და არც ქართული, მდაბიო ერს გარდა თვით აქაური ბეგებიც მეტის-მეტი შეუგნებელი და უსწავლელნი არიან, ამათ დღემდისაც-კი ვერ შეიგნეს, რომ იგინი ტომით ქარუველნი არიან, თვით საშუალო სკოლებში მოსწავლე ქართველ ბეგის შვილებიც-კი ვერ

გამოტყდნენ აქამდის და თავიანთ ვინაობა ვერ შეიგნენ, თავი თურქათ მიაჩნიად. სხვა აბა რა უნდა ითქვას ამათ ცხოვრებაზედ, კარგი არაფერი.

მთელ ჯავახეთში 250 სოფელი იქნება დიდი და პატარა, ზოგი სოფელი მიწერილი არის დიდ სოფელზედ, ამიტომ მისი სახელი არა სჩანს. მთელს ჯავახეთში არის 80 ათასი მცხოვრებნი. 30 ათასი სომეხი იქნება, 20 ათასი ქართველ მაჰმადიანები, რომლებშიაც ზოგმა იცის ქართული ენა, ზოგმა აღარ, დანარჩენი სხვა ტომისანი არიან, ამ კუთხეში ქართულად მოლაპარაკენი სცხოვრობენ შექდეგ სოფლებში:

სარო, 70 კომლი, ქართულ მოლაპარაკე ქრისტიანები.

ხიზაბავარა, 200 კომლი, ქართველ კათოლიკენი.

ვარგავი, 25 კომ. ქართ. კათოლიკენი.

თოკი, 41 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

ვარევანი, 20 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

კოთელია, 90 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

ბარალეთი, 80 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

აზავრეთი, 10 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

ბალანთა, 5 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

ქირსაულა, 5 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

ხუმრისი, 5 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

გურჯახეთი, 15 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

ახალქალაქი, 30 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

ბერტენა, 50 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

ჩუნრსა, 50 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

ქილდა, 70 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

გოგაშენი, 80 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

აფნია, 30 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

მუსხი, 100 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

ამ სოფლის მცხოვრებთაგან განისმის ქართული ენა მთელს ჯავახეთში. ამათ გარდა, ქართული ენა დევნილი არის ყველგან, ქართველ მაჰმადიანები, რომელთაც ცოტა კიდევ

იციან ამ ენის, იგინიკ კლილობენ ამის დავიწყებას. ასევე დაკარგეს ქართული ენა ქართველ კათოლიკებმა შემდეგ სოფლებში, დღეს ესენი სომხურად ლაპარაკობენ:

ქარტიკამი, 150 კომ. ქართ, კათოლიკენი, ქართული ენა დაკარგეს.

ხულგუმო, 70 კომ. კათოლიკენი, ქართული ენა დაკარგეს.

ზაფრა, 30 კომ. ქართ. კათ. ქართ. ენა დაკარგეს.

ეშტია, 200 კომ. ქართ. კათ. ქართ. ენა დაკარგეს.

ტურცხა, 40 კომ. ქართ. კათ. ქართ. ენა დაკარგეს.

ქართველ კათოლიკების ენის დაკარგვას ხელი შეუწყო იმ გარემოებამაც, რადგანაც სამცხე ოსმალთ ეკავათ, მათგან ქართველ მაჰმადიანთ წინაშე ქართული ენა გამობილი იყო და ამას გარდა ქართველ კათოლიკეთა სჯულის ენათაც სომხური ითვლებოდა. ამიტომ მოხდა ამათი გადაგვარებაც.

თუმცა ჯავახეთში ქართული ენა დევნილი არის, მაგრამ მაინც ეს ენა მთელს მზარაში მაინც არსებობს და ნელ-ნელა ქართველ მაჰმადიანებშიაც-კი იღვამს ფეხს, თუმც მდევნელიც ჰყავს, მაინც ქართველ კათოლიკენიც მოდიან ცნებებზედაც.

ქართული ენის დაკარგვა ქვაბლიანის ქართველ მაჰმადიანებში

ქვაბლიანთან — ქობულეთს მსგავსება აქვს. ქვაბლიანს ვარს აკრავს ფოცხოვი. ზედა აქარა, მესხეთი და იმერეთის მთები. აქ სცხოვრობენ სულ ქართველთ მაჰმადიანები, ყველა ესენი არიან ერთობ უკან ჩამორჩენილნი, ფანატიკები და ძალიან დაცემულ გაველურებულნი. ამათში ქართული ენა დაკარგული არის. აქ ქართულს ლაპარაკობენ მხოლოდ ქრისტიანები შემდეგ სოფლებში:

უდე, 240 კომ. ქართ. კათ. ქართულად მოლაპარაკენი.

ვალე, 200 კომ. ქართ. კათ. 40 კომ. მართ. მად. ქართულად მოლაპარაკენი.

არალი, 70 კომ, ქართ. კათ. ქართულად მოლაპარაკენი.

ბალაჟორი, 10 კომ. ქართ. კათ. ქართულად მოლაპარაკენი.

აბასთუმანი, 40 კომ. ქართ. კათ. და მართ. ქართულად მოლაპარაკენი.

მთელს ქვაბლიანსა და ადუგენის ნაწილში იქნება 150 სოფ. ყველა ამ სოფლის ქართ. მაჰმადიანები არიან, ზოგან სომხებიც სახლობენ, ამათში ქართული ენა დაკარგული არის. ამათ ენის დაკარგვას საოცარი ისტორია აქვს, ეს ბედშევი სივერაგე ოსმალოს მთავრობის ჩვენ ბევრჯერ ავნუხსეთ, ამიტომ აქ აღარას ვიტყვიტ მასზედ.

მხოლოდ აქ ერთი ის არის საკვირველი, რომ ქვაბლიანის მოსამზღვრე ზედა აქარაში ქართული ენა არსებობას, ასევე მეორე კუთხეს, ანუ მესხეთს და ზემო ხსენებულ ქრისტიანთ სოფლებში, საკვირველი ის არის, რომ მიუხედავად ამ სოფლებში ქართული ენის ხმაურობის. მაინც ქართულ მაჰმადიანთ შორის ქართული ენა ამოვარდნილა. ეს გარემოება ცნობას იძლევა მის შესახებ, რომ აქ ოსმალოს სასულიერო წოდებას ისლამის ძალით, ქართული ენა აკრძალული ჰქონია, მეორე ქრისტიან ქართველებსაც დაშლილი აქვდათ თურმე, რომ გათათრებულ ქართველებთან რამე საქმე რომ ჰქონიყო, მაშინ მას უსათუოდ ოსმალურად უნდა ელაპარაკანა და არა ქართულად, წინააღმდეგ დასჯილდენ ორივეს და ნამეტურ გათათრებულს, ამიტომ თურმე ქვაბლიანის ქართველებს პირზედ ქართული ენის კლიტე ედოათო.

ერთად ერთი თურმე ახალციხის ქართველ ურიებს აქვდათ ქართული ენის ხმარების უფლება, ესეც იქნება მიტომ, რადგანაც ოსმალინი მათ იცნობდვენ ურიებათ და ვინ იცის იქნება მათ ისკი არ იცოდნენ, თუ იგინი ქართულად ლაპარაკობდნენ, თორემე მაშინ მათაც აუკრძალავდნენ ქართუ-

ლი ენის ხმარებას. ურიები მოგზაურობდნენ ვირებით, ცხენებით სოფლებში და წვრილმან საქონელს ატარებდნენ და ვაჭრობდნენ, ამ დროს, იგინი ქართველ მაჰმადიანებთან ქართულ ენას ახმარებდნენ, თუ სადმე აქეთ ქართული ენის რამე არსებობს, ეს არის ამაგი ქართველ ებრაელთა არსებისა საქართველოში. ერთმა მოხუც ქართველ ახალციხელ ებრაელმა ამის შესახებ ბევრი რამ მიაგმო, სთქვა მან:

ჩვენ, ბატონო, ქართულ მიტომ ვხმარობდით, რომ ვაჭრობაში არ მოვტყუებულყავით, მეორე თათრებს ჩვენზედ უკეთ ესმოდათ ქართული და აბა ჩვენ რა ძალა გვადგა, რომ თათრული გველაპარაკა, ჩვენ ქართულად უფასებდით. ვევაჭრებოდით და იგინი თათრულად გვაძლევდნენ პასუხს.

ესეც იყო თურმე. რომ ფოცხოვს, ჩილდირს, ქვაბალიანს და აღუგენსაც, ვინც ქართველ თათარმა თათრული არ იცოდა, მაშინ იგი თავის მერჯულესთან-კი ქართულ ენას ხმარობდა თურმე ისიც ჩუმად და ურიასკი მაინც ქართულად არ მისცემდა პასუხს, თავის მერჯულე მეორე თათარს, რომელმაც იცოდა ლაპარაკი, იმას მიაცემინებდა თათრულად პასუხს, ერთმანერშიკი ურიის ცოტა მოწორებით ქართულად ილაპარაკებდნენ თურმე, ამავე კუთხის სოფლების შესახებ ვინმე მესხმა ერთის „მისიონარულის“ დღიურიდამ შემდეგ სოფლის სახელები გადმომცა, რომელნიც XVII საუკ ბოლოს ერთ კათოლიკის მღვდელს აუწერია.

სოფელი წყარო, წახნისა, სარჯინი. შოყა, ენთელი, თებრო, მიქელ წმინდა, წყურთა, ხევაშენი, უნცა, ვარსინა ფერხა, ბენარა, ოში, თხაკი, საკლი, ორალი, ჯვარის ციხე, პაბაჯი, სხვილისი, უდე, ნიოცხრები, წინაუბანი, აბატ ხევი, უდელა, წყალ-თბილა, ქაიხელი, ჩუჩუტო. ქიქინეთი, სალრიძე, ნაქურდვეი, ფარეხა, უნწო, წარო, წახნისი ბ, ხარჯამი, წირე, ხევაშენი. ბოლაყური, არძნე, ლაღვი, გომარო, ქაცარული, ზონავი, აფიეთი, გოდერძი, კეხოვანი, კიკობო, ფლოტე, დესესელი, შოყო, სირმე, მოსე, მლაშე, ზარზმა. უტყის

უბანი, ქექელა. ქელა, ციხის უბანი, ღორთ უბანი, გუგუნაუ-
რი, ნამიაური, ნაქურდოვანი, ოჩიეთი, წირკა, სამოდა, ჩორ-
ჩონი, არალი, გორგული, ყართ უბანი, ლელოვანი. ახერი,
კოსარეთი, სამურე, ღორძე, ხურო, ორჯიშინა, წარბასტ-
უბანი, ხონა, მარელო, ზაზალო და სხვანი.

ახალციხიდან ქვაბალაიანზე გზატკეცილი არის გაკეთე-
ბული ბათუმამდის, ეს გზა აერთებს მთელს ზედა და ქვედა
აქარას, ამიტომ აქარელთაც ხშირი მისვლა-მოსვლა აქვსთ ამ
გზით ქვაბლიანზედ, მგზავრობაში აქარლები ყოველთვის ქარ-
თულ ენას ახმარებენ, ამიტომაც ამ კუთხეში ქართულ ენამ
გახმაურება დაიწყო. საერთოდ მთელს კუთხეში, იმედი არის,
რომ ასეთის პირობებისაგან აქ ქართული ენა კვალად აღსდ-
გება ქართველ მაჰმადიანთ შორის, ამას ფიქრი არ უნდა,
ამის მაგალითიც გვაქვს, შავშეთში ქართული ენა დაიკარგა,
დღეს იქ ეს ენა გახმაურებას და აღორძინებას მიეცა ლივა-
ნელ ქართველ მაჰმადიან მენავეებისაგან, რომელნიც ყოველ-
თვის ქართულ ენას ხმარობენ მოგზაურობის დროს, აქაც
ქვაბლიანში ასე მოხდება აქარლებთაგან.

ქართული ენის დაკარგვა ჩილდირის ქართველ მაჰმადიანებში.

ჩილდირის ხეობა ჯავახეთს აკრავს, იგი არტაანის და
ახალქალაქის მაზრის შუა სძევს, ამ ხეობაზე, XVII საუკ.
ქართველთ რიცხვი დიდი იყო. — დღესკი ჩილდირი აღარაფერი
არის ჩვენთვის, აქაური მცხოვრებნი მხოლოდ ქართველ ტო-
მისანი არიან, მაგრამ მათ ტომობას რას ვაქნევთ, არაფერს,
იგინიც უმაქნისნი არიან, როგორც ფოცხოველნი, დღეს
ესენი არც თათრები არიან და არც ქართველნი, ორივეში
გამოწყვეტილნი გახლავან. მთელი ხეობა საესე არის ქართლ-
ლის ძველის ნაშთებით, რადგანაც მთელმა არტაანის ოლქმა
დაკარგა ქართული ენა, ამიტომ ამათაც დაკარგეს ეს ენა და

ოსმალურად იწყეს ლაპარაკი, თუმცა აქ ეს არ უნდა მომხდარიყოს, რადგანაც ჩილდირელთ მისვლა ნოსვლა აქენდათ ჯავახელ ქართველებთან და აქ ცოტად თუ ბევრად ქართული ხმა ესმოდათ, მაინც მიუხედავად ამ გარემოების ოსმალოს მახვილმა იმძლავრა მათზედ და აქაც მოსპო ქართული ენა. ეს კუთხე დღეს ქართველის ტომისთვის გულსაწვავს ფერფლს წარმოადგენს. იგი აწერილი მაქვს ბევრნაირად, ამიტომ აქ ამაზედ არას ვიტყვით, დავსძენ მხოლოდ შემდეგს: ოსმალოს მახვილმა აქაც შექამა ქართველობა და ქართული ენა, ხოლო არც თვით დაშთენ სადღეისოდ მკვიდრად საქართველოში, მათ ძალასაც ეღება აქ ბოლო.

აქ ქართული ენა იხმარებოდა 1830 წლებამდე, მის მერეკი ამ ენის ამოვარდნის საქმეს ხელი შეუწყო რუსეთგან ახალციხის აღებამ, რადგანაც ჯავახეთიდან ოსმალეთში გადასახლდა 20 ათასი ქართველი მაჰმადიანი, ქართულად მოლაპარაკენი და ამათ წასვლამაც ხომ გაწყვიტა ჩილდი ისაკენ ქართული ხმაურობა. ქართული ენის ხმის მოსპობას იმანაც შეუწყო ხელი, რომ 1830 წ. აქეთ გადმოსახლდენ ოსმალოდამ სომხები, რომელთაგანაც თათრული და სომხური ხმაურობა განისმა და განივრცო. ახალქალაქიდან ჩილდირზედ თუ ყარსის რკინის გზა გაივლის, მაშინ შესაძლები იქნება, რომ ჩილდირშიაც ქართული ენა ქართველ მაჰმადიანთ შორის აღორძინებას მიცემა.

ქართული ენის დაკარგვა ფოცხოვის ქართველ მაჰმადიანებში

ფოცხოვის ხეობა ყარსის და არტაანის ნაწილს შეადგენს, ესევე ახალციხეზედ ახლო არის, ზედ მიკრული, მაგრამ რა ვსთქვათ ამ ხეობის ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ, კარგს არაფერს ვიტყვით, მიტომ რადგანაც თვით მათშიაც კარგი არაფრის არის, ფოცხოვის ქართველ მაჰმადიანებიც არიან ისე-

თივე ბაიყუში, უმეცრები და კერპნი, როგორც მთელი არტანის ოლქის, მასთან ჯავახეთის და მესხეთის ქართველ მაჰმადიანები.

ფოცხოველნი არიან ნამდვილი ტეტები, როგორც ქართლის აჯამი ტეტია გლეხები არიან, ესენიც ისე გახლავან. ამათ თათრობის მიღების უმაღლვე შეითვისეს განუსაზღვრელი ბოროტება საქართველოსადმი, ამ ბოროტებას ყოველთვის ახალციხის ფაშები და ყადებიც ერთი ოცად ამრავლებდნენ. ამიტომაც ფოცხოვის ქართველ მაჰმადიანებმა სიამოვნებით დაკარგეს თავიანთ დედა ენა, იგინი დღეს ოსმალურად ლაპარაკობენ, თუმცა კითხვა რომ იქმნეს, მაშინ ხან იტყვიან მუსულმანი ვარო, ხან თათარი და ხან გუოჯიც გამოვა მათი პრიდამ, მაგრამ ეს გუოჯიც არის ცარიელი ჩონჩხი, ცარიელი სიტყვა, სხვა მის მიტი შიგ არაფერი ჰყრია. ამიტომაც ასეთ ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ რა უნდა ითქვას, არაფერი, იგინი ქართველებისთვისაც გაწყვეტილნი არიან, დაკარგულნი და იმავ დროს არც ოსმალები გახლავან. ესენი აქეთაც დაკარგულნი არიან და იქითაც, არც ერთნი და არც მეორენი გახლავან. ხოლო რა იქნებიან შემდეგში, ამისიც ჯერ არა ითქმის-რა.

მთელი ფოცხოვი-კი არის ქართველი ტომის საბინადრო, ქართველ ერის შთამოვივლობითვე დასახლებული. ხოლო ენით დაკარგულნი, ზოგ ალაგას ქართული ენა იციან, ხოლო მცირედ. ფოცხოვი მიწერილი არის ყარსის ნაწილზედ და ამიტომ იგი მოწყვეტილი გახლავსთ მესხეთისაგან. ფოცხოვში XIX საუკუნის დამდეგს 100 სოფლამდის იყო, დღეს ამაზედ მცირე არის, შემცირდნენ გადასახლებით ოსმალებით 1854 წლიდამ. ქართული ენა ზეგნელებისაგა ახლა აქ ხმარებაში არის, ნელ-ნელა ვრცელდება. იმედია შემდეგში უფრო მოიფინება.

ქართველ მაჰმადიანთ გადაგვარება

არტაანის (არღვანი) ოლქს, კოლას, კარს და სხვა
კუთხეებში.

გულ-ცეცხელ, საწვავ სიტყებს ჩვენ ბევრს არას ვიტყვით არტაანის შესახებ, რა უნდა დავსწეროთ ამ ჩვენი ტომის შესახებ, როცა ამ კუთხეში დიდი ხანია რაც ქართველნი მოისპნენ და აღიგავნენ დედამიწის პირიღამ. აქ თუ რამეს ვიტყვით და მოვიყვანოთ, ეს იქმნება მხოლოდ თხრობა ჩვენის ტომის განვლილ ცხოვრების ვითარების და მის ავ-კარგიანობის. სხვა არაფერი, რადგანაც ყოველივე გარდაიქმნა, გარდა-შენდა, გადასხვაფერდა, ძველის ძველ ქართველთ კვალი წაიშალა, მოისპო. ერი არა კვდებაო, არამედ გარდიქმნებოა.

არა მგონია, რომ სადმე, ასე უჩუმრად და შეუმცნველად გადაგვარდეს რომელიმე ერი და აიგავოს თვისი სამშობლო ქვეყნის ასპარესზედ, ეს როგორც მოუხდათ არტაანის ქართველთ, ოლთის, კარის და სხვათა. მთელი ამ კუთხეების დაბა, სოფლები და ქალაქები ქართველი ხალხით იყო დასახლებული. ყოველ ქალაქში სცხოვრებდა ქართველი ერი. გამგეობა იყო მათი ქართული, წინეთ საქართველოს მეფეს ემორჩილებოდნენ, საქართველოს სამ სამეფოდ და ხუთ სამთავროდ გაყოფვის შემდეგ სამცხის ათაბეგს ექვემდებარებოდნენ, ასევე ქალაქის მსგავსად დაბასა და სოფლებშიც მთლად ქართველი ტომის ერი სცხოვრობდა, მათში მცირედ ერივნენ სომეხნი, ბერძენი, ოსმალ-სპარსნი და ქუთრებიც, ხოლო ძრიელ მცირედ. მათი რიცხვი შეუმცნველი იყო. ყველა ამ ადგილებს ქართველთგან ეწოდებოდა **ზემო ქართლი** და არტაანის ნაწილს „ერუშეთი“.

რადგანაც სამცხე-საათაბეგოს შესახებ, ჩვენ მოკლე ის-

ტორია ცალკე გვაქვს დაბეჭდილი, ამიტომ აქ ჩვენ მარტოდ მოკლედ უნდა აენუხსოდ ის გარემოება, თუ ხსენებულს კუთხეში როგორ მოისპო ქართველი ტომის ერი. ოსმალთა რაკი სტამბოლში გაიმაგრეს ფეხი და ტრაპიზონიც დაიჭირეს, მერე საქართველოსაც დაუწყეს ბრძოლა, პირველად გზაში მათ საქართველოზედ სამცხე-საათაბეგო დახვდათ, დაიწყეს ბრძოლა 1520 წლებიდან. 1550 წ. სამცხე-საათაბეგოს ზოგ. ადგილები დაიპყრეს, მაგრამ მფლობელობის განმტკიცებისკი დიდათ ეშინოდათ 1580 წ. კი მაგრად მოხვიეს ხელი და დაიჭირეს არტანუჯი და არტაანი არსიანის მთამდე. ეს იყო პირველი ნაბიჯი ოსმალთა, ამ ნაბიჯით იწყება მათი გაძლიერება სამცხე-საათაბეგოდაც საქართველოზედ და ქართველთა დაცემა უწყალოდ. ასე და ამგვარად, სამცხე-საათაბეგოს ნახევარზედ მეტი ადგილები ოსმალთაგან დამორჩილებულ იქმნა მეთექვსმეტე საუკუნის ბოლოს. აქედამ იწყება ქართველთა დაცემა საქართველოში და ოსმალთა ამაღლება, დაწინაურება.

არტაანელნი და მთლად მესხ-კლარჯნი ისე ცხარედ ომობდნენ ოსმალეთთან, რაისა გამო ოსმალთა დიდი შიში აქვდათ ხსენებულს ადგილებში ფეხის გამაგრებისა. ამიტომ ოსმალნი სამცხელთ ავალებდნენ მხოლოდ მორჩილებას, თავის დაკვრას და დანარჩენს სამცხე-საათაბეგოს წესების ხელშეუხებლად დატოვებას, ათაბეგთა და მათის უფლების დატოვებას და სხვანიც მრავალნი ამგვარნი. მრავალჯერ ომებში ყოფილთ და მობეზრებულ ქართველთ მეტი გზა არ აქვდათ, მთლად სამცხეში გაწყვეტას ისევ დამორჩილება არჩიეს და დაამორჩილდნენ ოსმალთ, ხოლო შემდეგის პირობით. რის შედეგნაც ეკუთვნის 1566 წ. აი თვით პირობაც:

ა. სამცხე-საათაბეგო მორჩილდება ოსმალეთის სულთან სელიმს და ამიერიდამ ათაბეგნი და ხალხი თავიანთ ქვეყანას და ხალხს სულთანის მფარველობის ქვეშ აღიარებენ და მისი ერთგულნიც იქნებიან ყოველთვის. სახელმწიფო ხარჯი და

ხონტკრის ბრძანება ყოველთვის უნდა ერთგულად აღასრულონ.

ბ, ოსმალეთს არა აქვს უფლება რომ მოსპოს ათაბეგთა ტახტი, ათაბეგნი და მათ მაგიერ განაწესოს ოსმალის მოხელეები. სამცხე-საათაბეგოს განაგებს ათაბეგი. ფული მუშაობს ოსმალის. ხალხის სჯული ხელშეუხებელია, ძალით გათათრება არავის შეუძლიან. ხარჯს იხდიან ათაბეგთა, ანუ ქართულის კანონებით, ტყვის ტაცვა, წაყვანა და გაყიდვა არ უნდა იქმნეს, ჩუმით გათათრებაც არ შეიძლება, როცა ერთი ათაბეგი კვდება, მის შერე ტახტს იკავებს მისი უფროსი ვაჟი, თუ ვაჟი არა ჰყავს, მაშინ ძმა ან ძმის წული და ასე და ამ გვარად გვარის ერთი უფროსთაგანი.

პირობას ბევრნაირი სხვა მუხლებიც აქვდა, ჩვენ აქ უმათერესი კითხვები ავსუხსეთ ორ მუხლოში.

ასეთის ოსტატობით უახლოვდებოდა ოსმალეთი ქართველ ტომის ერს, მათ მიწა-მამულს და დიდის მოხერხებითაც ემზადებოდა რომ ეს ერი ოდესმე დაემხო, მოესპო მათი ყოველივე და მის ნაცვლად თვისი დაემყარებინა. ამისთვის მათგან გამოწვეული მახვილი ოლთის ხვდა, კარს და არტაანს. პირველად ამ კუთხის ქართველთ დიდებულებს უწყეს შესყიდვა და ქვეყნის ლალატის ჩანერგვა. ნელ-ნელა გათათრებასაც აჩვევდნენ. გათათრების აუცილებლობას ითხოვდა ოსმალთა იმ დროის პოლიტიკის ის გარემოება, რომ ვიდრე სამცხის ქართველებს არ გავათათრებთ და სჯულით არ დავიახლოვებთ, მინამდის, ეს ხალხი ჩვენი ერთგული არ იქმნება, ყოველთვის თავიანთ თანარჯულე იმერთა და ქართველებზედ ექმნებათ გული და თვალი მიპყრობილიო. ამას ფიქრობდნენ და საქმეც აისრულეს.

1627 წლამდე, საქმე ისე მოაწყეს, რომ ბექა ჯაყელის გათათრების საშუალებით მოსპეს ათაბეგობა და მის მაგიერ განაწესეს ახალციხის ფაშად თვით გათათრებული ბექა ათაბეგი, შემდეგ საფარ ფაშა ახალციხისა. პირველ დროს, ახალ-

ციხის ფაშას ემორჩილებოდნენ მთელის სამცხე-საათაბეგოს ფაშები. ახალციხის ფაშა იყო მათი მთავარ სარდალი. ამის საზღვრები იყო არზრუმით—ტრაპიზონამდე. შემდეგ დროსკი ახალციხის ფაშა დაუკავშირეს არზრუმის სერესკერს. ასე რომ მთელი სამცხე-საათაბეგოს ქართველნი და მის გაშვნი არზრუმის სერესკერს დაემორჩილნენ. ამ დღიდან შემოვიდა მათში ოსმალურ მოხელეთა სახელწოდებანი. რაკი ოსმალეთმა მოახერხა და თავისი ძლიერების ძალა მტკიცედ დაამყარა სამცხე საათაბეგოში. მერე მიჰყვა და ხალხს დაუწყო, გადაგვარება. პირველი მახვილი გადაგვრების ხვდა ოლთის, კარს და არჯანს. მცირე ხნის შემდეგ ეს მახვილი მძლავრად დატრიალდა ახალციხეს და მის თემთა სოფლებში, არტაანელთ ქართველთ გათათრება იწყება 1640 წლებიდან და 1670 წლიდან სასტიკათ ძლიერდება. 1680 წლიდან იწყება არტაანის ქართველთ შლილობა, ასევე ოლთის, კარის და სხვათა.

საქმე ასე მოეწყო, ასე დაბოლავდა ქართველ ტომის დასაღუბათ ხსენებულს კუთხეებში. ყველა ამ კუთხის მთასა და ბარში ქართველი ხალხი სცხოვრობდა, მათი ხმაურობის მეტი იქ სხვა არა გაისმოდა-რა. გარდა ამისი მთელი ქართველობის საუკეთესო ძალაც იქით იშლებოდა. საქართველოს შემცნევი კუთხე ძველადგანვე არტაანი გახლდათ. იქაურნი ქართველნი იყვნენ ბქენი ქართველთა და გასაღები სიბრძნის წყაროსი. ასეთ სიდიადეს ერუშნელთ ენიჭებოდათ საბერძნეთის სიახლოვის გამო. ერუშნელთ შორის საბერძნეთის მსწავლულთა და ფილოსოფთა ცოდნას ადრევე მიეცა აღორძინება და დასაწყისი. სამწუხაროდ, მე ვერ მიმოვლე დაწვრილებით და ვერ ავუხსნე თუნდ სოფლების სახელები, მაინც დაწვრილებით ეს შეუძლებელიც არის ჩვენთვის, რადგანაც ერუშეთის მთათა და ბართა ანუ ხეობათა ვინ მოსთვლის, ვინ აღწერს, ჩვენ მათი არსებობის აღარა ვიცით-რა. იქ მცხოვრებთ რიცხვიც ხომ აღარ არსებობს ჩვენის ტომის ხსენებისათვის. ჩვენის ტომის სამახსოვროდ მხოლოდ ზოგიერთ კუთხის

ქართველ მაჰმადიანთ შერჩათ ქართული ტიპი, სახე და ნი-
შანწყალი, ამის მაგალითია ჩილდირის ხეობის ქართველ
მაჰმადიანთ საქმე და სხვანი, სადაც კარგად ემცნევათ ქართ-
ველ მაჰმადიანთ ქართველთ ტომის ოდგმის ნიშანწყალი,
დანარჩენი გაჰქრა ყოველივე. ჩვენი სილიადე ერუშეთის განვ-
ლილ დროის ქართველთა სჩანს შემდეგის გარემოებიდანაც.

ერუშეთის და ერუშნელთა სამწყსოს შეადგენდა ბანის,
ანუ ბანელთ მღვდელ-მთავრის სამწყსო. ბანის საეპისკოპოზო
კათედრა თავის დროს იყო ერთი უშესანიშნავეს ძეგლთაგანი
მთელ საქართველოში- ამის მსგავსი შენობა ცოტა არის.

1840 წ. მოგზაურ ნემეცს ბოტანიკს კოხს უნახავს ეს
ტაძარი, იგი გაკვირებით სწერს, რომ მთელს აღმოსავლეთში
ჩემს თვალებს ასეთი არაფერი უნახავსო. ბანის ტაძრის მსგავ-
სია მხოლოდ სტამბოლში, სოფიოს ტაძარიო. ამ დროს, ბა-
ნის ტაძრის გუმბეთიც-კი მთელი ყოფილა და საყდრის კედ-
ლებზედ მდგარა. დღესკი, როგორც სწერდა ე. თაყაიშვილი,
ამ შესანიშნავ ძეგლს გუმბათიც დაჰქევი და თვით საყდრის
შენობაც მთლად ქცევა, ნგრევას მისცემია, სადღეისოდ დაშ-
თენილა მხოლოდ საკურთხეველი, რომელიც მოქარგულია
სოფიოს კენჭებით. ყოველივე ეს დღეს დამხობას და მუსერას
არის მიცემული, დღეს მხოლოდ ცდილობენ რომ ამ ძველი
დიდებულ ნაშთის გეგმა აღადგინონ და მით დაიციან მისი
განვლილ დროის ბრწყინვალე სახის მოყვანილობა და მის
ნიშანწყალი. ამ კუთხეში ასე დაეცა არა მარტო ერთი ეს
შთენი და ძეგლი, არამედ რამდენიმე და მრავალი. ამ კუთხე-
ში დაშთენილ შთენტა და ძეგლთა რიცხვი ერთობ დიდია და
მრავალი, მარტოდ რასაკვირველია, ეს შეათეა იმ ნაშთების
და ძეგლების, რაცკი ოდესმე ერუშეთში აღორძინებულა და
მოფენილა.

ამ კუთხის შესახებ ქართველ მაჰმადიანთ შორის დაშთა
მხოლოდ ის ცნობა გარდმოცემით, რომ ერუშეთს, ანუ ზარუ-
შეთს, ძველად ქართველები მდგარან და ქრისტიანები ყოფი-

ლანო, ჩვენი ძველები ისინი არიან თურმე და ადრე ჩვენს ქართველები ვყოფილვართო. ხოლო მერე მღვთის ბრძანებით გავთათრებულვართ.

ამ ქვეყანასაც არღვანიკი არ რქმევია, არამედ ზარუშეთი—ერუშეთი. ყველა ციხე, ყველა საყდარი და ხიდები აქეთსულ ნაკეთებია თამარ მეფის, თამარ მეფეც ჩვენი ძველების მეფე ყოფილა.

აი ეს არის, ეს გარდმოცემა არის დაშთენილი არტაანის ქართველ მაჰმადიანებში. სხვა ყოველივე გამქრალა და მოსპობილი. აქ ჩვენ ერუშეთის წარსულ დროის დიდებაზედ აღარას ვიტყვით, აქ ეს მრტი იქმნება, უნდა აღვნიშნოდ მხოლოდ ის, თუ ამ ვრცელს კუთხეში როგორ მოისპო ქართველი ტომი და როგორ გაქრა მისი კვალი სამერმისოდ. ესეც მხოლოდ აღსანიშნავად მის, თუ რაგვარ მოელო აქ ამ ტომის ერს ბოლო.

II

ერეშეთს, ანუ არტაანს, იყო სამი კათედრა, ბანელისა, უმთავრესი, კარელისა და ანელისა. საზღვრები ამათი მისწვდებოდა არმენიის და საბერძნეთის საზღვრებამდე. კუთხე იყო ვრცელი და მასში მრავლად მოსახლეობდნენ ქართველნი, ესენი იყვნენ მხნენი, ერთგულნი ქვეყნისა და მხნე მხედარნი მტერთა წინაშე ბრძოლაში. მთლად ამ კუთხის ქართველ სოფლებთა რიცხვი იყო 1000 სოფლამდე, დიდი და პატარა, მათ აქვნდათ მრავლად ციხეები, კოშკები, ძველი ტძრები, წყლებზედ გასავალი ხიდები და სხვანი. მათი უმთავრესი ქალაქი იყო არტაანი. შემდეგ არღვანი, ქართველი ხალხი აქ მისდევდა ხნა, თესვას, ერბო-ყველის კეთებას, ბანბის მოყვანას, მრავლად მატყლის წარმოებას, საქონლის მომრავლებას, რადგანაც მათ მახლობლად სძევს არსიანი და ეს ხომ ცნობილია როგორც კარგი საბალახენი. ეს გარემოება ერუშენელთ დიდათ უწყობდა ხელს საქონლის გამრავლებაში. სამეურნეო ნაწილს გარდა ვაჭრობასაც მისდევდნენ, ვაჭრობა

აქენდათ ძველადანვე ბერძნებთან და ოსმალ-სპარსებთან შართული. სტამბოლშიც ადვილად მგზავრობდნენ ერუშენლი ვაქრობის მიზნით.

ერუშეთი ოსმალთა მკაცრად დაამუხლეს 1625 წლის შემდეგიდამ, მათში მოსპეს ყოველივე თვითცნობიერება ქართველობისა, დაახსეს ყოველივე ქართველობის, გაანადგურეს. თუ ვინმე არ დაემორჩილა მათს მახვილს და არ გაათათრდა, იმას კიდევ ან გაქცევა ელოდა და ან სიკვდილი. საზოგადოდ ცნობილია, რომ ერუშეთში, ქართველთ შორის ქრისტიანობა სრულიად, ანუ ძირიან ფესვიანად ამოვარდა 1700 წლის შემდეგ, სულ 60 წლის განმავლობაში აქ ეს ისე დაამხეს, ისე მოსპეს რომ XVIII საუკუნის დამდეგამდე, იქ ქართველ მაჰმადიანთ შორის ქრისტიანობა აღარსად იყო. ენაკი იხმარებოდა ზოგიერთ ადგილებში და გლეხთ შორის კვალად მოისმოდა ქართული ენა აქა იქ, ხოლო მცირედ, იგოდენ მცირედ, რომ ამ სიმცირეს თვით ვახუშტიც ანუხსნავს 1735 წლებში. ამ დროს, ქართველ ბეგებთ შორის ქართული ენა დიდათ ყოფილა შერყეული, იგინი სახლში ოსმალურის ენით ლაპარაკობდნენ თურმე. მათ ერთობ მალე დასთმეს ეს ენა ოსმალთა ბრძანებით.

თუ ყოველივე ეს როგორ მოხდა და როგორ ამოვარდა, ამას გვაჩვენებს შემდეგი მაგალითები:

ერუშეთის მკაცრად დამორჩილებას მოჰყვა ქართველთათვის გაათათრება მკაცრის კილოთი. ყველა სოფელს გამოეცხადა დამონება, ვინც თათრობა იყაბულა, ის იქ დარჩა, ვინც არა და უსათუოდ უნდა აყრილიყო და ქართლსა და იმერეთში წამოსულიყო, ან იქ მოკვდებოდა ბრძოლაში. ქართველს იქ არავის დასტოვებდნენ. ქართველი თუ სომხის, ანუ კათოლიკის სჯულს მიიღებდა და ამით აცნობებდა თავის ვინაობას, მის მერვეკი ეძლეოდა მას იქ ცხოვრების უფლება, ასე და ამ გვარად, ძრიელ ბევრ ქართველთაგანი, რომელნიც თათრობას ადვილად ვერ უერთდებოდნენ, იგინი თავს სომხად, ანუ

კათოლიკად აღიარებდნენ და ამიტომ თავსაც გადირჩენდნენ. ამ გვარის ქართველთ რიცხვი ერუშეთში მველიდგანვე დიდი იყო. მომავლისთვის მათ დაკარგეს ქართული ენა. ამის მაგალითთა არტაანის ნაწილის ჩილდირის ხეობის სოფელ ველის მცხოვრებთ ქართველთა ვითარება, რომელთაც კათოლიკობა მიიღეს და შემდეგ დროს. მათ ქართული ენაც დაკარგეს. დღეს იგინი ოსმალურად ლაპარაკობენ, სჯულით ქრისტიანები არიან და სომხის კათოლიკედ ირიცხებიან, თუმცა გვართომობით კი ქართველები არიან. ამათში ქართული ენა ძირიანად ამოვარდა XIX საუკუნის დამდეგიდამ. ერთი ნაწილი ამ სოფლის 1863 წ. ახალციხისკენ გადასახლდნენ და სხვა და სხვა სოფლებში დასახლდნენ, დღემდე აქ არიან ესენი. ქართული ენა დაკარგული აქვსთ. ლოცვა სომხურად აქვთ საყდარში და ირიცხებიან სომხის გვარის კათოლიკეთ, თუმც მათ კარგათ იციან რომ ქართველთ შთამომავალნი არიან. მაგრამ სომხად კათალიკობენ.

ასე და ამგვარად, მთელს ერუშეთში, ქართული ენა დაკარგეს იმ ქართველთაც რომელთაც ისლამის იწამეს და დაკარგეს იმ ქართველთაც, რომელთაც კათოლიკობა და გრიგორიანობა აღიარეს, ქართულ გვარს და ენას ერთმაც მოუსოც ცელი და მეორემაც ყველა ესკა სასიხარულო მოვლენა იყო ოსმალის მთავრობისათვის, რადგანც მათ დიდი შიში აქვდათ მისი, რომ ვაი თუ, ქართველთ ხალხი ვერც მაგრა გავათათროდ, ვერც გავიერთგულოდ და ვერც ვიყმოთო. ამიტომაც იყო რომ იგინი მძლავრის მახვილით სპობდნენ ქართველთ რიცხვს არტაანის მხარეს, ანუ მთელს ერუშეთში.

გათათრებულ სოფლებს სათითაოდ ყველას დაუდგინეს ხოჯა, მოლა და სხვა. გაუკეთეს ჯამე, მოუხერხეს სოფლის მედრესე. ხოჯა ხალხს უქადაგებდა ისლამის სწავლას, ქრისტიანობის ცნების დავიწყებას, ქართული ენის დათმობას, ოსმალურის შესწავლას, ხოჯა, თუ მოლა ასე და ამ საგანგდ ქადაგებდა მუდამ დღე ჯამეში, ასევე ქადაგებდა ბავშვე-

ბის წინაშე მედრესეში. ერთსა და მეორეშიაც ქართველობის ყოველივე იგმობოდა. სასულიერო წოდებამ იმეცადინა და ქართული ენის და თვითცნობიერების შესახებ სრული ზიზღი და მტრობა ისე მძლავრად დანერგა, რომ თვით ქართველ მაჰმადიანებივე მოიძულებდნენ დედაენას და ყოველივე გვაროვნობის თვითცნობიერებას. ყველა ამის კვალად ხელს უწყობდა ოსმალეთის მთავრობისაგან გაბატონებულ ოსმალური ენის ხმარება, რაც ყოველ ერუშნელს უნდა სცოდნიყო, თორემ ის უამისოდ ოსმალთა სამართველოში ფეხს ვერსად წაარდგავდა, მას ქართულის ენით არავინ ალაპარაკებდა, მისთვის მთავრმნელი იქმნებოდა საჭირო. ამიტომ ყოველი ქართველ მაჰმადიანი სცდილობდა ოსმალური ენის შესწავლას, ქართულის დავიწყების. აი ამ გარემოებამ შეუწყო ხელი არტაანის ოლქში ქართული ენის ამოგდების საქმეს. ქართულ გვარსა და ენას ძირიან-ფესვიანად მოთხრას მტრობაც მოეველინა ოსმალთაგან.

მთავრობის ბრძანებით სოფლებში აკრძალული იქმნა ქართული ენა სალაპარაკოდ. კარში, საქვეყნოთ კი ჯარა და თვით ქალებს სახლში, ჩუმათაცკი ეშინოდაუ შეიღებთან ქართულს ენაზედ ლაპარაკის. ქალებს ასმენდნენ ისეც, თქვენ რადგანაც მუსულმანები ხართ, ამიტომ უნდა ეცადოთ რომ მუსულმანის ენა დაისწავლოდ და ამ ენით ილაპარაკოდ, თორემ წინააღმდეგ იქმნება ქართული ენის ხმარება—ამით წაწყმდებით თქვენ. ამ გარემოებით მათ დაიმორჩილეს თვით ქართველ მაჰმადიანთ დედაკაცობა და მათაც შეაძულეს ქართული ენა 1670 წლიდამ. მაგრამ ვერც ამით ხდებოდნენ რამეს, ქართველ მაჰმადიანთ ქალებში ქართული ენა მაინც არსებობდა, ყმაწვილებს არ ავიწყდებოდათ ეს ენა, რადგანაც დედას მათთან ქართული ენით აქვდა ლაპარაკი. ეს გარემოებაკი წინააღმდეგი იყო ოსმალთს პოლიტიკისათვის. მერე სხვა ხერხი მონახეს.

1690 წლიდამ მთელს არდაგა ის კუთხის სოფლებისაყენ

მძლავრის რიცხვით იწყეს ქურთების გადმოსახლება, ოსმალე-
ბის და სხვათა. ამათ რიცხვის ზოგს აქა იქ სოფლებში ასახ-
ლებდნენ, ზოგთაგანაც ცალკე სოფლებს აფუძნებდნენ. ამა-
თის რიცხვით არიეს ქართველი მაჰმადიანები და მალე ისეც
მოახერხეს რომ სჯულის საშუალებით ყველა ესენი ერთმა-
ნეთს დაუახლოვდნენ, დანათესავებაც იწყეს. ერთმანერთში
ქალების გათხოვებაც მოაწყეს: ქურთის და ოსმალის ქალს
ირთავდა არტაანელი ქართველი მაჰმადიანი, ამ გზით ქურ-
თის ქალს მის სახლში შეჰქონდა ოსმალური ენა, ქართველ
მაჰმადიანთ ქალს თხოულობდა ოსმალი, ან ქურთი და სხვანი.
ოჯახში რასაკვირველია ქართველ მაჰმადიანთ ქალიც ოჯახის
წევრთა შორის გამეფებულს ოსმალურს ენას ემორჩილებოდა,
ქართული ავიწყდებოდა და ოსმალურს ეთვისებოდა ასე და
ამ გზით, ქართველ მაჰმადიანთ კაცთა გარდა, თვით ქართველ
მაჰმადიანთ დედაკაცობის ცხოვრების წესებიც ევლინებოდა
ქართულ ენას არტაანის ოლქში დავიწყების დასაწყისად.
უნდა მოგახსენოდ რომ ამ გარემოებამ ისე იმოქმედა, ისე
მედგრაღ დევნა ქართული ენა, რომ XV III საუკ. ნახევარს,
არტაანის მხარეში ქართული ენა თითქმის ძირიანად იქმნა
ამოკლებული, ქართველთა შორის მოსპობილი და დავიწყე-
ბული.

ქურთებსა და თურქის ტომის ხალხთა გამრავლების გა-
რეშე, ოსმალური ენა გამეფებული იყო ხსენებულ კუთხეში
მცხოვრებთ ბერძენთა, სომეხთა და სპარსთა და სხვათა შო-
რისაც და ეს გარემოებაც მკაცრად უწყობდა ხელს, რომ
ქართველთა შორის გავრცელებულიყოს ოსმალური ენა. ამას
გარდა, რომ მთელს ერუშეთს შესცვლოდა თავის ძირეული
სახე და გადაქმნილიყო სხვათ, მიტომ დაიწყეს ასეთი საქ-
მენიც.

არტაანს უწოდეს ოსმალურად არადჰან — არდაგან, ერუ-
შეთ-ზარუშეთ. არტაანი აღშენებულია ვახუშტით ჯავახოს
ძემან მცხეთოსანმან ქრისტეს წინედ! შემდეგ დროს, აქ იჯდა

ერისთავი არტაანისა და კოლისა. აქვე იყო ქართველთ დიდი ტაძარი. ასეთი მკვიდრი ნათესავობა იყო არტაანის ქართველ ერის ტომისა მის წარსულოთან, დღესკი აღარაფერია იგი. მას გარს მოსია ოსმალური სულიერების გარესახიერება, ქართული მთლად მკვდარია. როგორც გამოუცვალეს არტაანს სახელი და უწოდეს ოსმალური, ისევე გამოუცვალეს სხვათა ქალაქებსაც.

ერუშეთის სოფლებსაც ასევე შეუცვალეს ქართული სახელები და მათ ნაცვლად უწოდეს ოსმალური, თურქული და ქურთული სახელები, თითო ოროლა სოფელს კი შერჩათ აქა იქ ქართული სახელები, მაგრამ ერთობ მცირედ. სადღეს-სოდ, ამ აუარებელ ქართველ სოფლებთ შორის ნატამალობს ქართული სახელწოდებანი, ყოველივე ისე გარდაიქმნა და გარდაკეთდა, რასაც მნახველი თუ არა ისე ვერავინ წარმოიდგენს.

წყლებსა და მდინარეებს უწოდეს ოსმალური სახელები და მოსპეს მათი ის ძველი სახელები, რაც მათ წინეთ ერქვათ, მაგალითებრ: მტკვარს უწოდეს ქურა სუ, არდაგან სუ, ფოცხოვ სუ და სხვანიც ამ გვარად, ზედ დართვით ოსმალურ სუ როგორც აქარას, აქარ სუ, კინტრიშ სუ, ზარღშეთ სუ და სხვათაც ასევე.

ადგილებს, მთებს, ხეობათა, ველებს და კლდეებსაც გამოუცვალეს სახელები და ქართულის მაგიერ უწოდეს ოსმალური სახელები. თვით გზებსაც შეუცვალეს ქართულ წოდებანი, ხიდებს და სხვათაც.

სახელწოდებათა ცვლილება ისე წავიდა წინ, რომ ძრიელ ადგილად და მარტივად სახელებს და გვარებს უცვლიდნენ თვით ქართველ მაჰმადიანებსაც და რაც უნდა რთული ქართული გვარი ჰქონიყო ვისმეს წოდებულო, იმას უსათუოდ ოსმალურად შეუცვლიდნენ და შეილის მაგიერ ოღლოს უწოდებდენ. ასე რომ სადღეს-სოდ, მთელს ერუშეთის მცხოვრებათ ქართველთ მაჰმადიანთ შორის, თქვენ ველარ ნახავთ ვერც

ერთს კაცს რომ იმას ქართველი კაცის გვარის რამე ნიშანს წყალიღა ეცხოს. ყოველივე შეცვლილი აქვსთ მკაცრის ოსმალურ ენის წესზედ და იწოდებიან თათრად. მოკლედ უნდა ითქვას, რომ ერთუშეთში არ დარჩა არც ერთი კუთხე, ნაშთი, მთა, ბარი, ქვა, მიწა, ქალი, კაცი და სხვანი რომ ქართულს მაგიერ ოსმალური სახელები არ სწოდებოდათ.

ყველა ამანკი, სულ ორი საუკუნის განმავლობაში, ქართველის ხსენება სრულიად გააქრო, გარდაქმნა ოსმალურად, შეიტანა მათში ქართულის მაგიერ ოსმალური ენა, სჯული და ყოველივე აქ ისე მოიხპო, ისე ამოვარდა ქართველთა რიცხვი, რაუ შეგნებულის მამულიშვილისათვის გულს საწვავი უნდა იქმნეს, დღეს არტაანის, ანუ ერთუშეთის ისტორიულ ცნობირება მარტოდ ქართულს ძველს წიგნებშიღა მდუმარებს, ახალ დროში, არტაანის, ანუ ერთუშეთის ხსენება ერთმა ქართველმაც აღარ იცის, არ იცის, თუ ძველად, ეს კუთხე ვისი ტომის ხალხით იყო დასახლებული, ვის საკუთრებას შეადგენდა და ან რა დევნა და მახვილის ხმარებით ამოვარდა აქ ქართველობა, ან ქართველ ტომს ამ გადაგვარებით რა ზარალი მოუვიდა და როგორ დაიჩაკრა და დაიქსაქსა მისი სხეულებრივი არსებობის ძალა, მისი ტანი, ჯანი და როგორის გადამახინჯებით გადაკეთდა და გარდაიქმნა, ან ამისთვის რამდენს ეღებოდა მათში უადვილესად და უბრალოდ ბოლო.

ვიტყვიოთ იმასაც-კი, რომ ერთუშეთს, ანუ არტაანს, აუ არდავანის ოლქის ხეობათა ზოგ სოფლის მცხოვრებთკი შერჩათ ქართველი ერის ტიპის სახე და იგინი არა ჰგვანან იმ მცხოვრებთა ქართველ მაჰმადიანებს, რომელთაც ნათესავობა ჰქონიათ ოსმალ, ქურთებს და სპარსთა ტომს ერთან. ქართულ ტიპს გარდა ზოგიერთ სოფლებში, ქართველ გადაგვარებულ მაჰმადიანთ დედაკაცებთ შორის, დღესაც კიდევ არის ზოგი რამ ქრისტიანული წესების დარჩენილი მავალითებრ ჩილდირის ხეობის ქართველ მაჰმადიანთ დედაკაცები ძველს ნასაყდრალეებს გარშემო ნართს ახვევენ, გარს უვლიან და

ლოცულობენ, რაც ეს მათ დედეულთაგან აქვს მცნებათ
გარდმოცემული. ამანებს გარეშე, სხვა ყოველივე არდაგანის
ოლქში ქართველების მკვდარია და გამქრალი. ასეთ გამქრალ
და მოსპობილი კუთხე ჩვენგან არც ისე შორს არის. მას აი
საქართველოს რა კუთხეები ჰქვლობენ, ანუ საზღვრავენ. აღ-
მოსავლეთით მიდამოები; დასავლეთით შავშეთ კლარჯეთი,
სამხრეთით არზრუმის კუთხე და ჩრდილოდ თრიალეთი ჩილ-
ღირის ხეობითურთ, რომელიც ჯავახეთზეა მიკრული. არტაანი,
ერუშეთი, კოლის და კარის მდინარენი ერთიან მტკვარს და
ყოველივე ეს ზოდეს აღმოსავლეთით. ამ კუთხეთა დასავლეთ
მხრიდამ იწყება კლარჯეთი, რომელ კუთხის წყლები მიერ-
თიან ქოროხს და ქიაროხი ერთვის შავ ზღვას და მტკვარი
კასპის ზღვას.

ასე და ამ გვარად: ოსმალეთის საქართველო იყოფა ორს
ნაწილად, ორს კუთხედ, ორს მხარედ. ერთი შეადგენს აღ-
მოსავლეთ სამხრეთ ჩრდილოეთის ნაწილს საქართველოსას,
სადაც არის მთელი კუთხე ბერდუჯისა, თრიალეთი, ჯავახე-
თი, მესხეთი, ფოცხოვი, ჩილღირი, არტაანი, ერუშეთი, კო-
ლა, ყარს, ფანასკერტი, დასავლეთით სამხრეთ ჩრდილოდ
გახლავსთ შავშეთი, კლარჯეთი, ოლთისი, ლაზისტანი. ლი-
ვანა. აქარა, ზეგანი და მრავალიც სხვა კუთხენი საქართვე-
ლოსი, სადაც დღემდე ზოგს აღაგას კიდევ არის ქართული
ენა ქართველ მაჰმადიანთ შორის დაცული. ასეთ კუთხეებათ
ითვლებიან 40 სოფ. კინტრიწის ნაწილში, ანუ ქობულე-
თის ნაწილს, 92 სოფ. აქარას, 120 სოფ. ზეგანს. 42 სოფ.
ლივანას, 35 სოფ. მაქახელს, 32 მურღლუღის ხეობას. 50
მესხეთსა და ჯავახეთს, 20 სოფ. ართვინის ახლო-მახლო 20
არჯევადიანთ ხეობის შეყოლება ოსმალეთის სამფლობელო
საქართველოში, 20 სოფ. (თაოსკარი) პარხალს, 10 სოფ.
ოლთისსაკენ. ზოგში მკვიდრად არის დაცული, ზოგში შერ-
ყევას არის მიცემული და ზოგშიკი ოსმალური ენა გაბატო-
ნებულა. აუ გარემოებამ მოსპობა არ აცდინა, მაშინ აქაც

ისევე მოისპობა ქართული ენა ქართველ მაჰმანდიანთ შორის, ეს როგორც მოისპო ოსმალოს დესპოტიზმის წყალობით არ. ტაანს, ერუშეთს, შავშეთს და ვინ იცის კიდევ რამდენ სხვა ადგილებში.

აქ საყურადღებო ჩვენთვის კვალად ისიც უნდა იყოს ერთის მხრით, რომ ასეთ კუთხის მათვისების და ხალხის გადაგვარების და შექმნის შესახებ არც თვით ოსმალეთის მთავრობა და სასულიერო წოდება ფიქრობს რამეს. ვგონებთ დიდი სამარცხვინო უნდა იყოს და არა საპატიებელი რომ ოსმალეთის მთავრობა ასე უწყალოდ აქრობს და სქამს სხვა და სხვა ტომთა შვილებს. ასეთი საქციელი არ შეფერის არც ერთს რიგიანს და კაცთ მოყვარე სახელმწიფოს, რომ თავის მართვაგამგეობის დროსა და ძალას სხვა და სხვა ტომთა დამორჩილებას და შექმნის შრომის ანდომებდეს, ეს იქმნება მეტად სამარცხვინო და არ საკადნიერებელი ღირსება შესმენილი სახელმწიფოსთვის. ოსმალეთის სახელმწიფოს ჩვენს ტომის წინაშე დიდი ცოდვები და დანაშაულობა მიუძღვის. მან დაიმორჩილა მთელი სამცხე-საათაბაგოს ქართველნი და უკანასკნელ ამის ძალით მოსპო მთელი ქართველობა თავის სამშობლოს მიწა წყალზედ. დღევანდელი ჩვენი ტომის განსაცდელი პირდაპირ ამათ ღდებად ბრალად. სამწუხაროდ ოსმალეთის მთავრობა სხვა და სხვა ტომთა განადგურებას ადრევე დაადგნენ და ქართველთ გარდა მათ მრავლად გაათათრეს ბერძნები, ბოლგარელნი, სერბიელნი, ჩერნოგორელნი და სხვანიც მრავალნი ქრისტიანები სლავიანთ ტომისა. ზოგს ამათ თავიანთ ღედა ენაც დაავიწყეს, მკაცრად გააფანატიკეს. ხოლო ჩვენსავით ვერ მოსპეს და გააქრეს თავიანთ სამშობლო ქვეყნის ადგილებით და მის საკუთარის ასპარეზით. ყველა ასეთ გათათოებულებში ჩვენ პირველ უბედურად აღმოვსჩნდით და დავკარგეთ ყოველივე, დავივიწყეთ ენა, ქვეყანა, ისტორია და ჩვენი თავის და ვიანაობის ხსოვნა. ეს სწაღდა ოსმალოს მთავრობასა და მან მკირე აზიაში ოსმალთა ტო-

მი სწორედ ასეთის გადაგვარებულთა რიცხვიდამაც შეადგინა და მით დაარსა აქეთ ოსმალთა ტომი. თორმე აქეთ ოსმალთა არც სამშობლო იყო და არც ოსმალთა ტომის ხალხი სცხოვრებდა, ყოველივე ბერძნების, სომხების და საქართველოს საკუთრებას შეადგენდა, მაგრამ მათ დაიკავს ყველა ესენი, გაათათრეს ხალხი, ოსმალური ენა შეასწავლეს და მით აღადგინეს ოსმალთა ტომის რიცხვი საბერძნეთს, სომხეთს, საქართველოს და სხვა ტომთა ადგილებზედაც.

ასეთი საქციელი ოსმალეთის მთავრობისა ჩვენს ისტორიაში ყოველთვის მწარე მოსაგონარი იქმნება და თან მეტად საწუხიცი. ამას ეჭვი არ უნდა. ჩვენი ისტორიისთვის ამ კუთხის და ხალხის დაკარგვა საქართველოს მიწა-მამულის რიცხვიდამ არის გულ-ცეცხლ საწვავი საქმე და მოგონება. რასაც შეგნებულნი ქართველი ადვილად ვერ დასთმობს, ჩვემის ტომის და ტერიტორიის დასაღუბს მახვილს ქართველი ადვილად ვერ დაივიწყებს.

ო ლ თ ი ს ი (ზეგო ქართლი)

ოლთისი საქართველოს ისეთივე ნაწილი იყო და კუთხე, როგორც არტაანის, ყარსის, შავშეთის, ლივანის, ლაზისტანის და სხვანი.

ამ კუთხეშიაც ისევე იყო ქართველი ერი დასახლებული, როგორც ქართლ-კახეთ-იმერეთის მჭიდროდ დასახლებულ კუთხეებში. მთელი ოლთისის კუთხე სავსე იყო ქართულის სოფლებით, სოფლებს ერქვათ ქართული სახელები, ასევე მთებს, ტყეებს, გორებს, წყლებს და სხვანი. ამას გარდა აქეთ-კენე იყო დიდძალი ძველი ნაშთები, ციხეები, კოშკები, ტაძრები, საყდრები და მრავალიც სხვანი, რომელთა ნაშთნი დღემდეც არის ოლთისისკენ აქეთ იქით დაშთენილნი.

იმევ დროის დასაწყისიდან ოლთისი იყო პირველი კუთხე ზემო ქართლის, იგი შეადგენდა სამცხე-საათაბაგოს ნაწილს და მის სამზღვრებს მიჯნავდა დასავლეთით ლაზისტან-ქანეთი, სამხრეთ ბიზანტია—მერე ოსმალეთი, აღმოსავლეთით არტაანის და ყარსის მიდამოები და სამხრეთით ძველი ბიზანტიის ადგილები. ოლთისის ქართველობა გამოჩენილი იყო მთელს სიქართველოს ერის წინაშე ბიზანტიის სიახლოვის გამო, იგი ბევრად იყვნენ დაწინაურებულნი. სწავლა-განათლება ამათში ისე იყო აღორძინებული, როგორც სამცხე-საათაბაგოს სხვა კუთხეებში. ოლთისელები მრავლად და უზვად მისდევდნენ განათლების საქმეს და მათ დროის კვალად თითქმის ყველა ოლთისელმა იცოდა წერა-კითხვა, ქართული მწიგნობრობა, ვინაიდან ყველა სოფლის ეკლესიის გვერდით იყო სასწავლაბელი, სადაც ასწავლიდნენ როგორც შეძლებულთ შეილებს, ისევე შეუძლოთა და ასეთებს. ამიტომ ოლთისელთ შორის ქართული წერა კითხვა ყოველთვის არსებობდა იგინი გამოჩენილ და ქებულ იყვნენ ამით, მათში თვით დედაკაცობაცკი მისდევდა უზვად ქართულ მწიგნობრობას, მათში ძნელად რომ ქართველ ქალს წერა-კითხვა არ სცოდნოდა, ქართულს გარდა უნდა ვსთქვათ. რომ ბერძნულსაც ადვილად სწავლობდნენ, რადგანაც ბერძნებთან ახლოს იყვნენ და მისვლა-მოსვლა, აღებ-მიცემა, საქმიანობა, ხელოსნობა და საქვეყნო საქმეთა შესახებ საუბარიც ხშირად აქენდათ.

ვითყვით, რომ მწიგნობრობის მხრით ქებულნი იყვნენ ძველად ოლთისელები, ვის არ უნდა ახსოვდეს გიორგი ოლთისელი და ვინ იცის რამდენი კიდევ სხვანი, ესენი დაუთვლელნი, მწიგნობარნი, სამღრთო მეტყველნი, მღვთის მეტყველნი, მთარგმნელნი, მწერალნი და სხვანი, ასეთ მწიგნობარ პირთაგან მრავლად არის ქართული წიგნები ნაწერი, ნათარგმნი და ვადმოკეთებულნი. რაც ოლთისის კუთხის ტაძრების სენაკებში ქართული წიგნები დაწერილა, იმედოლა რიცხვის, რომ თვით დღესაცკი მრავლად ვნახავათ ხსენებულ

კუთხის სხვა და სხვა ადგილებში ძველად ნათარგმს და პერ-
გამენტზედ ნაწერ წიგნებს, რომელთაც ბევრნაირი მნიშვნე-
ლობა აქვსთ ჩვენის ისტორიისთვის.

მწიგნობრობის გატეხე, ოლთისელნი იყვნენ კარგი ხე-
ლოვანი ოსტატებიც, ჭვის მქრელნი; მექანდაკენი, მთლელ-
ნი, კალატოზნი, მაშენებელნი და სხვანი. ამათ გარდა თავიანთ
დროის კვალად ყველა სახელოსნო საქმეთა ხელოსნობასაც
კარგად მისდევდნენ. მათში გაჩაღებული იყო თვით მეზღვაუ-
რობა, მეთევზობა და სხვანი. მეურნეობასაც უხვად მისდევ-
დნენ, მათში მეურნეობა აღორძინებული იყო. აღებ-მიცემა და
ვაჭრობაც იცოდნენ, რადგანაც ხშირი გასვლა-გამოსვლა აქენ-
დათ ბიზანტიის ქალაქებს და სოფლებში. მოკლედ რომ ით-
ქვას, ოლთისის ხალხი დაჯილდოვებული იყო ყველა საქმის
სიყვარულით და წარმატებით.

ასეთი კუთხის ერი სრული სახე იყო ბიზანტიის ძლიერე-
ბის და განათლების, მათის კულტურის და შემძლებლობის,
სამწუხაროდ ასეთ ღირსეულ კუთხეს სადღეისოდ არ შერჩა
თავის ბრწყინვალე წარსულის ცნობები, ასეთი მაღალი ღირ-
სების კუთხე და ერი გაუქმებულ იქმნა ოსმალთა მახვილისა-
გან, ოლთისელთ ქართველთ ძლიერება ჩაყლაპა ოსმალთს
ველურობამ, აქ გაქრა ყოველივე ქართველთა, დღეს ოლთისი
მარტოდ ისტორიის ფურცლებით შეიძლება ვიცოდეთ, ისიც
მცირედ: ყოველივე ამოვარდა და მოისპო როგორც ადგი-
ლობრივ, ისევე ისტორიაში ყოველივე ამანებთან მოისპო აქეთ
ქართული ენაც,

დღენდელ ოლთისელ ქართველთ შესახებ ჩვენ ბევრი
რამ აღარა ვიცით რა, იგინი მოწყვეტილნი არიან ჩვენგან
და ჩვენ მათთვის, ერთმანერთის ცნობაკი არა და არსებობაც
კი დაგვაფიწყდა. დღეს ოლთისში ქართული ენის ყოველივე
ნატამლობს, ამ ნატამლობის უმთავრეს საფუძველი ისლამი
გახდა და ოსმალთს სასულიერო წოდება. მიუხედავად ამათის
ძლიერის ბოროტების, მაინც ამ თემის ქართველ მაჰმადიანთ

შორის დღემდე ქართული ენა დაცულ, ანუ შენახულა არს, მაგალითებრ სოფელ შორთულს. სალაჩურს, თაოსკარს, ნარიიანს, ფენიაკს, ოლთის, კოსორს, ყარაფაფახს, შარდუს, აგუნდარას და სხვაგანაც დღემდე თურმე ქართველ მაჰმადიანები ქართულად ლაპარაკობენ. უმაწვილები 15 წლიდამ იწყებენ თურმე ოსმალური ენის შესწავლას ქალებს თურმე სუფთათ აქვსთ დაცული ქართული ენა და დღის შემდეგაც ესენი კარგა ხანს შეინახამენ ამ ენასო.

ლაზისტან-ჭანეთი *)

ლაზისტანი ხშირად ექვემდებარებოდა უცხო სახელმწიფოებს. მაგალითებრ იგი რამდენჯერმე ეკავათ რომაელებს, ბიზანტიელთ, არაბებს და სხვათაც. რომაელთა მფლობელობა იწყება ძველის დროიდან. ამათ ფლობის შესახებ სხვა და სხვა ისტორიული ცნობებიც არის დაშთენილი. მათი გავლენა ლაზებზედ მძლავრად ყოფილა განფენილი და ამ სიმძლავრის დროს, არც თვით ლაზები ყოფილან შჩატენი. ლაზებს ისეთი ძლიერება ჰქონიათ შინაურის ცხოვრების, რაისა გამო მათ თვით უცხოელთა გავლენის დროსაც კი, დაუცავთ თავიანთ სულის ძლიერება და ნაციონალური თვით ძალმომრეობა სხვათა წინაშე.

რომაელთა მფლობელობის გარეშე ხშირად ამათ ბიზანტიის ფლობაც ევლინებოდა. უძველეს დროიდან, ამ კუთხის და ერის საქმე ისე იყო მოწყობილი, რომ იგი ხან ერთს ემორჩილებოდა და ხან მეორეს, მაგრამ ყოველთვის კი იგი რჩებოდა მძლავრად და ნაციონალურ მხარეებთა სიმავრის ხელ-შეუხებლად, მას ვერც ერთის მძლავრის სამეფოს მონო-

*) ლაზისტანის ვრცელი აღწერა დაუბეჭდავი არის.

ბა ამცირებდა, ვერ არყევდა. რომი და ბიზანტია, ეს ორი ძველი კერა განათლებისა, ძველი აკვანი ცივილიზაციის და კულტურის ლაზების წინაშე რჩებოდა მხოლოდ ისტორიულს მაგალითად, თორემ მას რამე სამასწავლებლო გავლენა და მნიშვნელობა სულ არ აქვნდა, რადგანაც ლაზებს თუმცა საქართველოსთან ერთად არ აქვნდათ დიდი საომრო და მის იარაღთა შემძლებლობა, მიტომ მის უქონლობის და სიმცირის გამო უცხოელთაც ემორჩილებოდნენ, რადგანაც უცხონი სიმრავლით სჯაბნიდნენ, ასეე.ი დაჯაბნა იყო მხოლოდ მძლავრებით, რაც შეეხება სხვაფრივ გავლენას ესკი მცირედ იყო, რადგანაც თვით ლაზები და მასთან მთელი ქართველის ერიც დიდეს კულტურით და ძველის განვითარებით იყო დაჯილდოებული, ამას ასაბუთებს ცხადათ ის გარემოებაც, რომ ლაზებმა. მეგრელებმა და სხვათა ძველადგანვე დღემდე მკვიდრად შეინარჩუნეს თავიანთი სულის ძლიერება და თვით მცნობელობა, იგი ვერაფერ შეარყია თვინიერ ოსმალთა დესპოტიურის მახვილის და ფანატიზმის.

ლაზისტანში მრავლად არის დაშთენილი როგორც რომაელთა კვალი, ისევე ბიზანტიელთ და ებრაელთაც კა. ამ კუთხის მთა ბარში კაცი ხშირად შეხვდება სხვა და სხვა ღირს შესანიშნ ნაშთებს, სამახსოვრო ნივთებს და მიწაში დამარხულს ღირს სახლოვარ ფულებს. ლაზებმა V საუკუნის შემდეგიდამ მიიღეს მკიდრო კავშირი საქართველოს საქმეებში, ვახტანგ გორგასლანის ძალით დაიმკვიდრეს ერთი და განუყოფელი არსება ქართველებთან ყოველნაირის მხრით-

ლაზისტანს მეტად ძველი და მასთან მდიდარი ისტორია აქვს. მისი არსებობის დასაწყისი უსხოვარის დროიდან იწყება, მისი საისტორიო ცნობები მრავლად მოიპოვება ბიზანტიელთ და რომაელთ მწერლების ძველს წიგნებში. ძველს ისტორიულს წიგნებში ისე შესანიშნავად მთელი საქართველოს ერთი არ არის მოხსენებული, როგორც ლაზისტანი და ქანეთი. საფიქრებელია ისიც რომ ხშირად უძველესის დროიდან ლაზის-

ტანის სახელწოდებით იგულისხმებოდა მთელი საქართველო და ქართველ ერისკვი.

ვიტყვი, რომ ძველად ლაზიკა და სამეგრელო კერა იყო ქართველის ტომის განვითარების და განათლების. დღესკი ვართ ერთმანეთისაგან დაკარგულნი, თორემ უხსოვრის დროი-დამ ლაზისტანი და ქანეთი გადაბმულ-გადაქსოვილი იყო ქართლზედ. ქრისტეზედ ბევრად უწინარეს, ქართლის მეფენი და ლაზისტან-ქანეთის ერთად და ერთნაირად იწოდებოდენ. ქანეთ-ლაზისტან მეგრელი და ქართველი ერთი და იგივე იყო და ყველა ქართველს წარმოადგენდა.

მთელი შავი ზღვის ნაპირები იწოდებოდა ქანეთ-ლაზის-ტან-სამეგრელოდ, გურია შემდეგ დროს არის გაჩენილი და შუაგულს დასახლებულნი. როგორც ქვემოთაც ნახავთ აქ დაუსახლებიათ ქართულად მოლაპარაკე ურიები, რათა ამათის საშუალებით სამეგრელოსა და ლაზისტანში საერთო ბარის ქართული ენა გავრცელებულიყოს. აქეთ ძველი ქართული ენა მიტომ დარჩენილა შეურყეველი, რადგანაც აზიიდან გამავალ ერს მათთან დაახლოვების შემთხვევა არა ჰქონიათ, ხმელეთს იქით შავი ზღვა იყო და ეს გარემოებაც უშლიდა უცხო ტომთ მათთან დაახლოვებას, ამიტომაც აქ ქართულ-მეგრულ-ლაზური დაშთა თავის სიტყვებით. ბარს ადგილებში კი მაგალითებრ კახეთს, ქართლს და იმერეთს უცხო ტომის ერნი ხშირად ზედებოდნენ, აქ მათი სიტყვებიც ადვილად შემოდინოდა მეგრულ-ლაზურ-ქართულში, აქედამ შეიქმნა აწინ-დელი ქართული, თორემ ძველი ქართული მეგრული და ლა-ზური ენა ყოფილა. მიზეზი ეს ყოფილა და მიტომ მოუხდენ-იანთ ასეთი განყოფა და დასახლება მოქალაქური ქართულით მოლაპარაკეთ.

მოგზაური პროსკურიაკოვს შეაუდგენია ლაზური ენის ლექსიკონი. ეს სხვათა შორის ამბობს, რომ ლაზები ტრაპი-ზონულადაც ლაპარაკობენო. ეს პირი სწერს, რომ ლაზური და მეგრული ენა ერთი ენა არისო. იგინი განსხვავდებიან

შხოლოდ ადგილმდებარეობის ზოგი რამ განმასხვავებულის სიტყვებითო. ოსმალური სატყვებიც მრავლად მოისმის ამ ენის ხალხშიო. ამ პირს ბევრი შეცდომებიც აქვს.

ლაზური ენის ნათესავეობა ქართულ ენასთან კეშმარიტი საგანია, — ეს კეშმარიტება არის. ლაზურ-მეგრული და ორივე ენაკი ძირი, ანუ ფესვი ქართული ენისა. სხვათა შორის ბარონ როზენმა შეადგინა ლაზური ენის გრამატიკული გარჩევა და ამით მან დაასაბუთა ლაზური ენის მჭიდრო ნათესავეობა ქართულ ენასთან* თუმცა არა გარკვევით, მაგრამ ბოტანიკი კოხიც ამავე აზრის არის, რომ ლაზური ენა არის კილო-კავი ქართულის, ამათ გარდა უსლარი სწერს, რომ კოლხები მეგრელები არიან — იგივე ლაზი და ყველა ესენი-კი ქართველნიო. ყველა ამათ დედაენა არის ქართულიო.

გამოჩენილი ელიზე რეკლეუ სწერს ასე: ლაზები ქართველის ტომისანი არიან, ამათი ენა არის ქართული, ზოგან ნამდვილ მეგრული ენით ლაპარაკობენ, ზოგან შერეულით. ზნეც ისეთი აქვსთ, როგორც იმერლებს, კარგად ჩაცმას და სიმდიდრეს ეტრფიან და სულაც არ არიან ზარმაცნი, როგორც საზოკადოვ ამბობენ მააზედ, სამი საუკუნის წინედ ისინი ქრისტიანები იყვნენ, ეხლა მაჰმადიანები არიან. ასევე მოიხსენებს აქარლებსაც. ასეთი აზრები მოყვანილი აქვსთ ქართველ მსწავლულთაც, ისტორიკოს დიმ. ბაქრაძეს, ბარათიშვილს, ტოპოგრაფ ყაზიბეგს და ბევრსაც სხვათა, სომეხთ შორის მოგზაურ სარქისიანიც ასე ამბობდა 1850 წლებში.

ამ ბოლოს დროს, პროფესორის ნ. მარის მიერ დაბეჭდილის წიგნიდამ სჩანს, რომ იგიც ამავე აზრის უნდა გახლდესთ. ვინაიდან მან ლაზური სიტყვების დასაწერად ქართული ასოები იხმარა, თვით ლაზური ლექსებიც-კი ქართულის ასოებით დასტამბა.

ბოტანიკმა კოხმა თვით მცენარეთა და ხეებთა ისეთი სახელებიც-კი უჩვენა, რომელნიც ორივე ამ ენის ხალხში ერთნაირად იხმარებიან. ესეც ცხადი საბუთი არის ამ ენების

ურთიერთ შორის ნათესავობის. ზოგთა თქმით, ლაზისტანში სომხებიც სცხოვრებენ, იგინი დღეს თურმე გადაგვარებულან ასეთ სომხებს ად. ლოზენი იამშილებს უწოდებს. ორთინის სომეხ კათოლიკეთ ეპისკოპოს ზაქარაიანს მეისტორიე დიმ, ბაქარაძისთვის ეთქვა, რომ ლაზები XVII საუკუნეში, მრავლად გაფრანგდნენ ლაზისტანშიო. ამ ლაზებს შემდეგ ლაზური დავიწყებიათ და სომხურად დაუწყვიათ საუბარი, დღეს ასეთ გასომხებულ ლაზთა რიცხვი საკმარისი არის. თვით ართვინელ მემადნე კათოლიკე აშტრაკიანშაყ-კი მიაწბო, რომ დიახ ესე იყოვო.

მთელი ლაზისტანი შესდგება ცხრა სანჯაყისაგან. 1854 წლამდე, ლივანა გონიოს ფაშები ლაზისტანის ფაშათაც ირიცხებოდნენ, მაგალითებრ 1830 წლებს, მუსა ფაშა ქყონია, რომელმაც ქართული წერა-კითხვაც იცოდა, იგი თავის წერილებში ასე აწერს ქართულად ხედს:— „გონიო ლივანა ლაზისტანის სანჯაყის მფლობელი მუსა ფაშა ქყონია.“

აქედამ უნდა ვიფიქროდ, რომ მთელი ლაზისტანი ორ საფაშალიკოთ უნდა ყოფილიყოს გაყოფილი, ერთი ეს და მეორე ტრაპიზონისა, მთავარი ქალაქი ლაზების, სადაც იჯდა ვალი ფაშა.

ლაზებს აქვსთ 250 ვერსის სივრცეზედ ბათუმიდან სხვა და სხვა ქალაქები და დაბები, მათში ზოგი ნავთსაყუდარიც არის, აქ ევროპიელთ ხომალდებიც ჩერდებიან, ყველა ქალაქებში ლაზებს აქვსთ ხელში დაქერილი ვაჭრობა და ხელოსნობა-ოსტატურად, ხელოსნობას გარეშე მეზღვაურობაც კარგად იციან, ოსმალთ ესენი საკმარისად აღემატებიან სავაჭრო და სახელოსნო შნოთი. ოსმალთა შურთ ლაზების ასეთი უპირატესობა და აზიტომ იგნი მათ სდევნიან კიდევც.

ბათუმი და ლაზისტანი

დ. ბაქრაძის რუსულის ცნობებით.

ბათუმი შავი ზღვის ნაპირასა სძევს, ხმელეთით ერთის მხრით იმის საზღვარს შეადგენს ტყიანი პერანგის მთების შტოები და მეორეს მხრით ლაზისტანისა, ანუ პონტიის მთები. რომელნიც მდ. კოროხიდამ (ბათუმიდამ 13 ვერსი) არიან გავრცელებულნი.

ბათუმს აქვს ჩინებული ნავთსადგური, რომელსაც შეადგენს აღმოსავლეთის მხრით გრძლად ზღვაში შესული მიწა და დასავლეთის მხრით მდინარე წყლისაგან მაღლად მოსილი მიწა. მთელი ამ ნავთსადგურის სიგრძე თითქმის 5 ვერსამდინ იქნება. იმის უმთავრესი ღირსება ის არის რომ აქ ზღვა თვით ნაპირამდინ საშინლად ღრმაა: არა ნაკლება 10 საყენის და ამას გარდა ისიც რომ აქ ხომალდებს თითქმის არასოდეს არ უნდა ეშინოდეს ქარისა.

ბათუმი დიდი ხნის ქალაქია. რომაელებისათვის მე-11 საუკუნემ ის სამხედრო სტანციად ყოფილა, აქ მდგარან რომის ჯარები. შემდეგ ბათუმი გურიის მთავრობის სამფლობელოს შეადგენდა. მათიანები ამბობენ, რომ ეს ქალაქი 1564 წელს, წიართვეს ოსმალებმა გურიის მთავარს როსტომ გურიელსაო. ამ ქამად 1874 წ. ბათუმი ლაზისტანის ფაშალიყის უმთავრესი ქალაქია: აქ არის მუტასერიფი, ანუ ლუბერნატორია რომელიც პირდაპირ ტრაპიზონის ლენერა-გუბერნატორს ექვემდებარება.

ლაზისტანის ფაშალიყი 11 ყაზისაგან შესდგება: ბათუმი, ჩურუქსუ, ზემო აქარა, ქვემო აქარა, მაჭახელი, ლივანა, გონიე, ხოფი, არხავე, ეხშინა და ათინე, თვითეულ ყაზაში არის

ყაიმაკამი, ანუ მაზრის უფროსი, რომელსაც ექვემდებარება 2 ანუ 3 მუდირი ე. ი. უჩასტკის უფროსი.

ფაშის გარდა ბათუმში იმყოფება „მეჯლისი“ ე. ა. ლუბერნიის რჩევა, ყაიმაკამი, სასამართლო, დამოვნა და ბათალიონის შტაბ-კვარტირა. რომელიც დაქვრილია, სხვათა შორის სიმაგრით. აქ ორი შკოლაა - თათრისა და ბერძენისი, სამი მეჩეთია და წმ. ნიკოლოზის სახელზედ აგებული მართმადიდებელთ ეკლესია. ქალაქის უმჯობესი ნაწილს წარმოადგენს ნავთსადგური რომელზედაც ჩამწკრივებულია ბერძენებისა და სომხების მალაზიები და რამდენიმე გვარიანი შენობები. ამათში უმაგრესი ყურადღებას მიიქცევს ჩვენი ვიცე კონსულის ორ ეტაჟიანი სახლი, ბალით' ევროპიულ გემოზედ და ლაზი მაშადის სასტუმრო თათრულ ევროპიულ მანერებით; აბანოთი, ყავახანით და ბილიარდხანით. ქალაქის ამ ნაწილთან არის ბაზარი, ვრცელი, რომელიც შესდგება უმეტეს 800 დუქნისაგან, ამის იქით დაიწყება გაფანტული უბანი.

ბათუმს შედარებით აქვს ადვილად ასატანი ჰავა: სიბრვლივ არ არის ჰაობები და ამისათვის ციებ-ცხელების უში შრად შეიძლება ცხოვრება, ქალაქს აქვს არა მაწყინარი ქის წყალი, ის არის უჩასტკებად დაყოფილი: გაყიდვა და გიდვა ამ ადგილებისა მინიჭებული აქვსთ ყველას, თუნდ უცხო ქვეყნელიც იყვე. მაგრამ ამბობენ თავისუფალი უჩასტკები კოტა დარჩა და მათ ფასმა აიწია ამ უკანასკნელ დროსაო. იმათი უმეტესი ნაწილი შეიძინეს ლაზებმა, რომლებმაც გამართეს აქ დუქნები და სახლები. ბათუმში ბევრნი სცხოვრობენ ქობულეთელები, აქარლები და ლაზები, ამათ სუყქელას ერთნაირად აცვიათ. თათრული თავზედ მოსახვევა, ჩაღმა, მოკლე კურტკა, ვიწრო მოუდის შარვლები და ფართე სარტყელი წელზედ შემოხვეული იმათ ტანისამოსზე, ისინი ყველა შეიარაღებულნი არიან ხოლმე ადგილობრივის ხელობის თოფებით, წელში გარკმული მოკლე ხანჯლებით' ანუ როგორც

აქ ეძახიან ფიშტოებით, ალმები არა აქვსთ. ბათუმში გაიგონებთ ბერძნულს, თათრულს და ქართულს. უმთავრესი სახმარი ენა არის ქართული. რომელზედაც ბევრი ლაზელთაგანიც ლაპარაკობს.

ბათუმს ვრცელი ვაჭრობა არა აქვს, იქ შემოდის ინ გლისიდამ და შვეიცარიდამ ბამბის საქონელი, ალღებოდამ და დამასკოდამ აბრეშუმის მატერიები, რუსეთიდან რკინეულობა, ყირიმიდამ და საქართველოდამ მატყლი, ამას გარდა სხვა და სხვა მხრიდამ შემოდის შაქარი, ყავა და სხ. ნაწარმოები, ფოლადი, კალა და სხვა და სხვა გვარი სასმელები. თვითონ ხალხში გარეშე ქვეყნებიდამ შემოტანილი საქონელი ნაკლებად ვრცელდება. რაც შეეხება აქედამ გატანილს საქონელს და ნაწარმოებს, ყოველ წელიწადში შეიძლება გაიტანოს ხალხმა შემდეგი მომეტებული ნაწარმოები 300 კილოგრამი სიჰინდი, 18000 ოყა ბრინჯი, 300 ოყა ყვითელი წმინდა სანთელი, 10,000 ოყა თაფლი, 12,000 თევზის ზეთი და საშენი ხე-ტყე და შეშა ბლომად. ლაზისტანის ფაშალიკიდამ მუდამ წლიური შემოსავალი არის 1,900,000 პიასტრი, ე. ი. 168,571 მ. რომლიდამ 1,200,000 თვითონ ადგილობრივ გამგეობისათვის იხარჯება. მაგრამ ჩვენ დარწმუნებული ვართ. რომ ამ მცენარეობით მდიდარ ქვეყანას შეეძლო ამაზედ ბევრად მომეტებულის შემოსავლის მოტანა ხაზინისათვის თუ რომ იმას კარგი გამგებლები ჰყოლოდა და თუ რომ ხალხი რიგიან შრომას ყოფილიყო მიჩვეული.

აქ ძვარფასი ნაწარმოები მოდის: ზღვის ნაპირა ლაზიდამ ლიშონის ხე—გარედ მოუვლელად, ხარობს ბრინჯი და ბამბა არ ავადმყოფობს, აქ ის ღირს 6 მ. და 50 კაპ. ხან 7 მ. ფუთი ლივანის სელი 1 მ. ისყიდება ბათუმის, ქობულეთის და ართვინის აბრეშუმში ფუთი 100 მანათად ფასობს. აქაური თაფლის სანეთელი სტამბოლში და ოდესაში მიაქვსთ და ადგილობრივ ფუთი 18 მან. იყიდება. ლივანის ზეთის ხილი, რომელსაც სხვათა შორის ახალციხის მაზრასა და თფილის-

შიაც კი ასაღებენ ფუთი მ მან, გაღის. ლაზისტანის ფაშა-
 ლიყში ბევრი ჩინებული, ძვირფასი საშენი ტყეებია. ქობულე-
 თის მაზრაში კარგი მუხა არის, რომელიც ბევრი შიპქესთ
 რკინის გზის ტრავერსებისათვის სტამბოლში; ქოროხის ხეო-
 ბაში და აქარაში მოიპოვება მშვენიერი ჯიშის ბზის ხე.
 რომელსაც ადგილობრივ ოყას თითო ყურღუშად ჰყიდიან; მდ.
 ქოროხით. შიპქეთ ნავერით დიდძალი ფიცრები: წიფლისა,
 ფიქვისა, კაკლისა და წაბლისა; თითო ფიცარი ადგილობრივ
 30—50 კაპეკად ისყიდება.

ლ ა ზ ი ს ტ ა ნ ი

II

ბერძენთა და რომაელთა მწერლები მძველ ლაზისტანის
 შესახებ ბევრს ცნობებს მოგვითხრობენ, სამაგიეროდ თითქმის
 არაფერი ვიცით დღევანდელ ლაზისტანის მდგომარეობის შე-
 სახებ და არცა ვცდილობთ ამ არ ცოდნის თავიდან აცილე-
 ბას. გესურს ამიტომ მოკლედ ავწეროდ ლაზისტანი და იქ
 მცხოვრებთა მდგომარეობა, რაიცა, ვაგონებ, ყველასათვის
 საინტერესო უნდა იყოს.

ლაზისტანი იწყება მაქრიალიდამ და მიაღწევს თითქმის
 ტრაპიზონამდე. მაქრიალი მდებარეობს ზღვის პირად, ბათუმის-
 დან 26 ვერსის მანძილზედ.

ლაზისტანი ოსმალეთმა სრულიად დაიმორჩილა 1629
 წელს. ამ დროდან შეუდგა იგი ისლამის გავრცელებასაც. ლა-
 ზები სცხოვრობენ 200 ვერსის მანძილზე, შავი ზღვის პირად
 მდებარე დაბებსა, სოფლებსა და ქალაქებში. უმთავრესად ლა-
 ზები მისდევენ სასოფლო მეურნეობას, ვაჭრობასა და ხელოს-
 ნობას. განსაკუთრებით განთქმულნი არიან სახლების შენე-
 ბით, ღურგლობითა და კალატოზობით. ნაეოსნობაც კარგად

იციან. საქართველოს მეფეების დროს შავ ზღვაზე ნავსნობას მისდევდნენ; გემებსაც კი ისინი აკეთებდნენ.

ლაზისტანის მცხოვრებთ ქრისტიანობა მე-18 საუკუნის ნახევრამდე მთლად დაჰკარგეს და ისლამი იწამეს. ქრისტიანობის დაცემასთან ერთად ლაზისტანში დაეცა და განადგურდა ძველი ქრისტიანული ნაშთები და ტაძრები. დღეს კაცი მთელს ლაზისტანში იშვიათად შეჰხვდება ქართველთ მფლობელობის დროის ნაშთს. იმ თითო-ოროლა ნაშთს, რაც დროთა ბრუნვას გადარჩენია, მცხოვრებნი თამარ მეფის ნაშენად აღიარებენ. ნახევარ ლაზის ანში თამარ მეფის სახელი დღესაც კარგადაა ცნობილი. დაავიწყდათ ჩვენი სახელოვანი მეფე უფრო ტრაპიზონისაკენ მცხოვრებ ლაზებს.

ლაზისტანი ემორჩილება ტრაპიზონის ფაშას (გუბერნატორ). ტრაპიზონი საგუბერნიო ქალაქია.

ლაზთა ყოველივე საყურადღებო და თვალსაჩინო საქმე ტრაპიზონში ირჩევა, ამასთან იქვე თავდება, ასე რომ იშკიათია, რომელმამე საქმემ სტამბოლამდე მიაღწიოს. ორისავე სქესის ლაზთა რიცხვი შწმ ათას სულამდე აღის. ისინი თვალსაჩინოდ მრავლდებიან. სამწუხაროდ, ოსმალეთის მთავრობა ზელს უწყობს იმათ რიცხვის შემცირებას, რადგანაც ჯარისკაცებს ხშირად ისეთ ქვეყნებში ჰგზავნიან, საიდანაც ლაზები სამშობლოში ვეღარ ბრუნდებიან. ამას გარდა ლაზთა შვილების სყიდვა და მოტაცებაც ხშირია, რადგანაც ლაზებს ლაზის ხალხის სახელი აქვთ ვაფარდნილი.

ლაზური ენა მტკიცედაა დაცული ლაზისტანში, ყველა ლაზი სახლობაში ლაზურად ლაპარაკობს; განსაკუთრებით ქალებმა იციან კარგად და სუფთად ლაზური ენა. ოსმალური ენაც მიღებულია, თუმცა ხშირად შიგ მეჯლისში ქალებიც კი ლაზურად ლაპარაკობენ. თვით „ყურანის“ ძალით სხვა და სხვა საქმეთა გარჩევა ხშირად ლაზურად სწარმოებს, „მეჯლისი“ და ყადი თითქმის ყველა სოფელშია. ემორჩილებიან ისინი ქალ. ირიზეს მუთესერიფს და იმასთან მყოფს მუფთს

და მის გამგეობას. მთელის ლაზისტანის უფროსი მუფთი ტრაპიზონში სცხოვრობს.

ლაზთა სასულიერო წოდებას თვით ლაზების შთამომავალი შეადგენენ. მოღებად და ხოჯებადაც ბევრი ლაზია. უმეტეს ნაწილად სასულიერო სწავლა-განათლება მოღებსა და ხოჯებს სტამბოლში აქვთ მიღებული, ზოგს მოპოვებულიც აქვს ღვთისმეტყველის ანუ ხაფიზის სახელიც. ფანატიკოსობას ძლიერ აქვს ლაზისტანში ფესვი გადგმული. ხშირად ფანატიკოსობაში ლაზები ნამდვილ თათრის მოღებსა და ხოჯებსაც სჯობობენ. ბევრგან არსებობს სამრევლო სკოლები, სადაც მასწავლებლობას ეწევიან მოღები და ხოჯები. სწავლა სწარმოებს არაბულს ენაზე; უმთავრესად ასწავლიან ზეპირად ლოცვებსა და „ყურანს“. აღზრდის წესი ოსმალურია, ხშირად წკვლასა და ეკლიან ჯოხებსაც ხმარობენ. ლაზთა ბავშვებს ძალიან უჭირდებათ ამნაირ „სისტემაზედ“, სწავლა და ხშირად ისინი 5 წლის განმავლობაში მარტო არაბულს ანბანს ძლივს ითვისებენ. ამ სკოლაში მოღები ფანატიკობას ბავშვებს პატარაობითვე უნერგავენ.

ლაზური ენა ძალიან წააგავს ქართულს, ერთ ალაგს ენაზე ლაზელი დურგლები. სახლის შენების დროს, როდესაც კოჭები აქკონდათ, ეს ლაზები მთელ ქართულ წნადაღებას ხმარობდნენ და ხშირად იძახდნენ, მაგალითად „ცოტა კიდევ“, „ცოტა კიდევ“ და სხვას. ნახევარი სიტყვები ლაპარაკისა ქართულია. ლაზებმა კარგად იციან, რომ ქართველები და მეგრელები იმათი მონათესავენი არიან.

რუსეთის ხელში ლაზისტანისა დღეს მხოლოდ ერთი სამამასახლისოა, სახელდობრ, ჩხალის ხეობა. მხოლოდ ამ ხეობის ლაზები ეკუთვნიან რუსეთის იმპერიას, დანარჩენ ლაზისტანის მცხოვრებნი ოსმალეთის ქვეშევრდომნი არიან, ზემოხსენებულ ჩხალის ხეობაში ლაზთა სოფლები ერთ სამამასახლისოს შეადგენენ. ეს სამამასახლისო მიწერილია ლივანის ანუ მარდიდის საბოქაულოზედ.

აი იმ სოფლის სახელები, სადაც ლაზები სცხოვრობენ:

1) დაკვარა, 5 კომლი; წინად მეტი იყვნენ, მაგრამ რუსთაგან დაკავშირების დროს ბევრი ოსმალეთის ლაზისტანში გადასახლდნენ.

2) ოხორდია, 10 კომლი, ზოგი წავიდა,

3) კორტანეთი, 15 კომლი, ზოგი წავიდა.

4) ბელღევანი, 20 კომლი, ზოგი წავიდა.

5) პანჩერეთი, 15 კომლი, ზოგი წავიდა.

6) სუჯუნა, 5 კომლი. 55 კომლი გადასახლდა.

7) მამანათი, 30 კომლი.

8) სკურჩე, 5 კომლი, ზოგი წავიდა.

9) მაკრეთი, 15 კომლი, ზოგი წავიდა.

10) გადრავეთი, 9 კომლი, ზოგი წავიდა.

11) მაჭათი, 10 კომლი. ზოგი წავიდა.

12) გაბრიელა, 5 კომლი.

13) ლუსკოი, 60 კომლი.

14) სარფი, 40 კომლი. ზღვის პირად მდებარეობს.

15) ლიმანი, 20 კომლი.

15) შაქრიალი, 20 კომლი.

არის სხვა პატარა სოფლებიც, რომელთაც არ ვასახელებთ, რადგან იქ მცხოვრებთა რიცხვი ორ-სამ კომლს არ აღემატება. ჩხალის ხეობიდან ოსმალთს ლაზისტანში მშვენიერი გზები გადის. ლაზებს გადააქვთ და გადმოაქვთ ლიმონი, ფორთახალი, ზეთის ხილი, ლეღვი და სხვა ხილი.

როგორც ჩამოთვლილ, ისე სხვა სოფლების სახელები ლაზისტანში ქართულია. ამ გვარ სახელის სოფლებს კაცი თვით ტრაპიზონამდე შეჰხვდება. თითო-ორი სოფელს გადაუსხვაფერებია ქართული სახელი და ოსმალური დაურქმევია. მთების, ღელეების, მდინარეების და სხვათა სახელებიც ზოგჯერ ძველი დარჩენილი, ზოგჯერ-კი გადასხვაფერებულია.

ცვლილებას არც თვით ხალხი ასცდენია. ლაზურ ანუ ქართულ სახელს თითქმის აღარც ერთი ლაზი აღარ ატარებს.

დღეს. ძველი ქართული გვარიც ზოგს შეუნარჩუნებია, ზოგს კი ოსმალურად გადაუქეთებია. მაგალითად, ქურდიანი დღეს ქურდოლოდ იხსენიება, მარგიანი — მარაგოლოდ, მარიამიძე — მაიროლოდ და სხვ.

როგორცა ვთქვით, ლაზებმა კარგად იციან, რომ მეგრელები და ქართველები იმათი მონათესაეენი არიან, ამიტომ ოსმალელი ლაზები ხშირად გადმოდიან ჩვენსკენ და აქ სცხოვრობენ. ლაზების შესახებ შემდეგი თქმულებაა, დარბენილი. ძველად, სოხუმიდამ მოყოლებული ტრაპიზონამდე, ზღვის პირად, სულ მეგრელები და ლაზები სცხოვრობდნენ. მხოლოდ შემდეგ ხანებში ქართველ მეფეთა ბრძანებით აპყარეს ბათუმიდან ფოთამდის მცხოვრები ლაზები და საქართველოს სხვა კუთხეებში გადაასახლეს, ხოლო იმათ მაგიერ ზღვის პირად დაასახლეს ქართულად მოლაპარაკენი, რომელთაგანაც გურულები წარმოსდგნენო. ლაზები თავიანთ ვიანაობის შესახებ სხვა ძველ აპბებსაც გადმოგვცემენ, თუმცა ისლამის ზეგავლენით და ხოჯებისა და მოლების წყალობით ძველი თქმულებანი დამახინჯებული და შეცვლილია, ლაზებს საკუთარი სიმღერები აქვთ, ზღაპრები, ზეპირ-გადმოცემანი, ლეგენდები, არაკები და სხვანი.

ლაზს ძლიერ უხარიან, როდესაც ლაზურის ენის მკოდნე შეჰხედება. იგი აღვილად უმეგობრდება და უკავშირდება იმ პირს, ვინც კი მისი ენა იცის. კარგად ესმის, რომ თუმცა სჯულით ოსმალთა, მაგრამ ტომით ლაზია, ქართველის მონათესავე. მე დარწმუნებული ვარ, რომ ლაზი თავის ენას დიდ ხანს არ დაჰკარგავს, თუმცა ყველგან გარეშემო ოსმალური ენაა გამეფებული.

ლაზთა ცხოვრების შესახებ ბევრი რამ უნდა გვეთქვა. მაგრამ გარემოება ნებას არ გვაძლევს. ლაზისტანის ანუ ქანეთის ვრცელი აღწერა უკვე მომზადებული გვაქვს და გინდა ცალკე წიგნად გამოვეცეთ.

დასასრულ, თრიოდე სიტყვას ლაზებსა და ჩვენს ურთი-

ერთობაზე მოგახსენებთ. ლაზებთან ჩვენი დაახლოვება მეტად
წინელია, რადგანაც ისინი ოსმალოს სამფლობელოში არიან,
ხოლო ოსმალნი მაგრე რიგად არ შეგვიშვებენ: ლაზისტანი
სავსეა ფანატკ მოღლებით, ხოჯებით და ხაფიზებით. ყოველ
შემთხვევაში ამ ქაშად უმთავრესი ყურადღება ლაზურის კი-
ლოს შესწავლას უნდა მივაქციოთ. ენის შესწავლისა და ლაზ-
თა გაცნობის შექდევ აქედანაც შეგვიძლიან ვიქონიოთ მცირე-
ოდენი გავლენა, შეგვიძლიან მოვიპოვოთ იმათი ნდობა და
ნელ-ნელა ქართული ენაც აღვადგინოთ.

ვიმეორებ, საუკეთესო სახსრად და ლაზთა დასახლოვებ-
ლად მათის ენის შესწავლა უნდა ჩაითვალოს და ამ ენით
იმათთან საუბარი, საქმის დაქერა, განსაკუთრებით დიდი
მნიშვნელობა ექმნება, თუ ლაზთა სიტყვიერების მასალებს
შევკრებთ და ქართულის ასოებით დავსტამბავთ. არაბული
ანბანი იმათ ხმათა მრავალ გვარობას ვერ აკმაყოფილებს,
ქართული-კი ზედ გამოკრილია. ლაზს ძრიელ წაახლისებს და
გაახარებს, როდესაც თავის გარდმოცემებს და სხვა ცნობებს
ქართულის ასოებით დასტამბულსა ჰნახავს. უკვე ვსცადე ესა
და უნდა მოგახსენოთ. რომ დიდი გავლენა იქონია ლაზებ-
ზედ.

ჩემის აზრით, ზეპირ-სიტყვიერების შესაკრებად ლაზის-
ტანში მეგრულის ენის მკოდნენი უნდა ვიყოლიოთ.

ლივანიდამ ერთი გზა ჩხალის ხეობით ლაზისტანში გა-
დადის: აქეთ ოსმალეთის სამზღვარი ძრიელ ახლოა. ლაზის-
ტანიდამ აქარასა და ლივანში ხშირად შემოდინან ლაზელი
ხელოსნები: დურგლები, კალატოზები და სხვანი, აგრეთვე
სხვა-და-სხვა ვაქრები და სასულიერონიც.

მათში მრავლად არიან ქართულს ენაზედ დაუბრკოლებ-
ლივ და თავისუფლად მოლაპარაკენი. ბევრი მათგანი ლაზის-
ტანის შესახებ საინტერესო ცნობებს მოგვითხრობს, ამ მოკ-
ლე დროის განმავლობაში მე გავიცანი რამდენიმე ლაზი,

შუა კუთხეებიდან მოსულნი, და მათ ჩემს კითხვებზე შემდეგი პასუხი მომცეს.

მთელს ლაზისტანში ლაზური ენა დღეს დიდს დევნაშია. საქმე თუ ასე წავიდა, მაშინ ლაზური ენა მალე დაიკარგება, რადგანაც მთელს ლაზისტანში დღეს სწავლა და წერა-კითხვა სულ არაბულად და ოსმალურად სწარმოებს. სამართალი, მეჯლისი, მიწერ-მოწერა. ლოცვა და ქადაგება სულ ოსმალურად არის. აღრე მოღებები და ხოჯები ჯამეში, ქადაგების დროს, ხშირად ლაზურ ენას ხმარობდნენ, ამ ენათ. ქადაგებდნენ. რადგანაც ხალხს ოსმალური კარგად არ ესმოდა; ეხლა კი ესეც მოისპო. ყოველი ლაზელი ხოჯა ოსმალურად ქადაგებს და ცდილობს, რომ ლაზური ყველა ლაზის ოჯახში მოისპოს. მათ თავიანთ წადილს მიიღწიეს კიდევაც: დღეს მთელს ლაზისტანში აღარ არის ისეთი ოჯახი, რომ მათ ქალებმა ოსმალური ენა არ იცოდნენ. ამიტომ ქალები ლაზურის ენის შესწავლას პატა აობიდან დაივიწყებენ და მალე ლაზური ენა მთლად ამოვარდება. დღეს ტრაპიზონისკენ იშვიათად შეხედებით ლაზს, რომ ლაზურს ენაზე ლაპარაკობდეს, დარჩა მხოლოდ აქეთა მხარე. რომელსაც საზღვრად აკრავს აქარა და ლივანა, სადაც ქართველი მაჰმადიანები მთლად ქართულად ლაპარაკობენ.

კარგად სჩანს და ეს ყოველმა ლაზმა კარგად იცის, რომ დღეს მთელს ლაზისტანში ლაზური ენა მთავრობის წინაშე არამც თუ უმნიშვნელო ენად არის მიღებული, არამედ აღკრძალულიც კია, რაბა მალე ამ ენის აღავას ოსმალურ ენა გაზეფდეს. ამ გარემოებას თვით ლაზებიც არ ეწინააღმდეგებიან.

ყოველი ლაზი ფანატიკია და მუყაითი მფარველია ოსმალურის ენისა და ძლიერებისა. იგინი ფანატიკობით ბევრად აღემატებიან ქართველ მაჰმადიანებს, საქმე თუ ასე წავიდა ლაზისტანში, უნდა ვიცოდეთ, რომ ლაზურ-ქართული იქაც ისე ამოვარდება, როგორც ეს მოხდა ქართველ მაჰმა-

დიანთა შორის შავშეთი, ერუშეთს, არდიჰანს, თორთომს, კორსა და მთელს დასავლეთ-სამხრეთ საქართველოს ძველს ბიზანტიისა და რომეთის საზღვრებამდე.

შავშეთი.ხ ქართველ მაჰმადიანები

საგეოგრაფიო მეცნიერება უნდა გამოტყდეს, რომ ოსმალეთის საქართველოს ზოგიერთ ნაწილს, როგორც, მაგალითად, შავშეთს და მთიან ლაზისტანს, ნაკლებათ იკნობს, ვინმე შიდა აფრიკას.

სამი თვე ოსმალეთის საქართ. გ. ყ.

I.

ისტორიიდან ვიცით, რომ ძველათ შავშეთი შეადგენდა კლარჯეთის ნაწილს; კლარჯეთად იწოდებოდა მთელი დასავლეთ საქართველო სამხრეთ-აღმოსავლეთ არმენიის და დასავლეთ-სამხრეთის საზღვრამდე. დასავლეთ-საქართველოს ნაწილი ცხადათ არის აღნიშნული ლენორმანის მეთერთმეტე რუქაზედ. შავშეთს ძველს ქარტებშიაც საკმარისი ადგილი უკავია და, თუ სადმე დასავლეთ საქართველოს ადგილები-კი არის მოქცეული ¹⁾, იქ თქვენ შავშეთის მდებარეობას თვალდა თვალ შენიშნავთ, რადგანაც შავშეთი დასავლეთ საქართველოში ერთ უმთავრეს შესაიიშნავ კუთხეთ ითვლება. ²⁾

შავშეთი შესანიშნავია ყველაფრით: ბუნების, არქეოლოგიის, გეოლოგიის, მინერალოგიის, ბოტანიკის და ზოოლოგიის მხრით; მწერების, დედამიწის გულში ჩარჩენილ. ისტორიის წინა დროების ნიშნების მხრით და ათასი კიდევ სხვა

¹⁾ საქართველოს ისტორია დ. ბაქრაძისა, გამოცემა 1890 წ.

²⁾ ქართლის ცხოვრება ნაწილი პირველი.

ამ გვარ საგნებით. ყოველივე ეს მკვლევარს თვალ-წინ გადაეშლება და დიდ ცნობის მოყვარეობას აღუძრავს. რომ ეს შესანიშნავი მხარე შეისწავლოს და გაიცნოს ისე, როგორც აწინდელი ახალი მეცნიერება თხოულობს, როგორც საჭიროა ჩვენთვის და გამოსადეგი.

შავშეთ და მისი მკვიდრნი ძველის-ძველად ემორჩილე ზოდნენ დასავლეთ-საქართველოს მამასახლისს, ესკი მცხეთის მამასახლისის ხელ-ქვეითად ითვლებოდა. ¹⁾ შავშეთი ძველათ მართო ადგილ-მდებარეობის მხრით არ იყო შესანიშნავი, ის შესანიშნავი იყო თვით მცხოვრებთა ზნით, ხასიათით, ჩვეულებით და ლაპარაკით. დასავლეთ საქართველოს მცხოვრებნი თითქმის სულ ერთი ზნისა და ხასიათის იყვნენ და ერთი ენის კილოთი ლაპარაკობდნენ. მათი ცხოვრება ერთი საზოგადო ხასიათის სურათს წარმოადგენდა. მათში მხოლოდ შავშელნი გაირჩეოდნენ; ესენი არ ჰგვანდნენ დანარჩენ ქართველებს.

სწორეთ შავშეთის ასეთი ღირსება იყო იმის მიზეზათ, რომ ქრისტეს შობის ბევრად უწინარეს, ყველა გამოჩენილ გმირები შავშეთში ისადგურებდნენ და ცხოვრებდნენ. ამასვე ვხედავთ ჩვენ იმ დროს, როდესაც საქართველოში ქრისტიანობის ნიშნების შემოტანა იწყეს და როცა უკვე ჩოციქულებმაც ისურვეს ამ კუთხის გაცნობა. ყველა მქადაგებელს, ქრისტიანობის მლაღადებელს და მოღვაწეს პირველათ აქ შემთხვევია დროებით მაინც ცხოვრება და მერე აქედან სხვა მხარეს გამგზავრება. ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგაც ამასვე ვხედავთ შავშეთში, თვით იმ დროსაც, როცა ქართველებმა იწყეს ძლიერების მხრით გამოჩენა, შავშელებმა პირველი ალაგი დაიკავეს ამ ალორძინებაში. ხშირად მომხდარა რომ საქართველოზე მოსული მტრები მართო შავშელებს

1) საქართველოს გეოგრაფია ვახუშტისა. 1848 წ.

გაუდევნიათ და მით გადაურჩენიათ დანარჩენი საქართველოს ადგილები მტრის შელახვისაგან.

ვანათლების და მწერლობის აღორძინების დროსაც შავ-შელებს თითქმის უპირველესი ადგილი ექირათ, უმეტეს ნაწილი ჩვენის სასულიერო მწერლების შავშელები იყვნენ: თვით ექვთიმე, იოანე და გამოჩენილი გიორგი მთაწმინდელიცა. ასეთ მოღვაწე პირთ სახელების მოხსენებას რომ გავპყვეთ, მაშინ ეს ერთობ შორს წავა, რადგანაც შავშეთი თავის წარსულის ისტორიულის ცხოვრებით და მსწავლულ პირთა რიცხვით სავსეა. როგორც უწყიან, თვით გამოჩენილი შოთა რუსთაველიც აქ აღზდილა, ტბეთის ტაძრის მახლობლად დაარსებულ სასწავლებელში, იოანე შავთელიც, რომელიც თავის თავს შავთელად უწოდებს, აქაური ყოფილა. იმერხევს და შავშეთს შუა სძევს სოფელი შავმთა, სადაც დაბადებულია თვით იონე შავთელი. დღეს ეს სოფელი წარმოადგენს ნატამალს, აქ აღარაფერია დაშთენილი, დროსა და ეამს აღუგვია.

სასულიერო და სამოქალაქო მოღვაწეებს გარდა, შავშეთში სასულიერო პირთ რიცხვიც ძველთაგანვე დიდი მწიგნობრობისაგან შესდგებოდა. ჩვენს მეტად ძველს ისტორიულ მწერლობაში, რომელიც-კი გადარჩა ყოველნაირს ცეცხლს და უბედურებას, შესანიშნავი ადგილი უკავია ტბეთის ტაძრის ეპისკოპოსის სტეფანე მტბევარის აღწერას, რომელ ეპისკოპოსიც შეათე საუკუნის დასასრულს სცხოვრობდა და რომელმაც მიხეილ ახალციხელის ცხოვრება, აშოტ ერისთავთა—ერისთავის ბრძანებით აღწერა, ასეთ მწიგნობარ მღვდელმთავრებით სავსე იყო შავშეთი.

უნდა შევნიშნოთ და ვაღვიაროთ, რომ ბუნებას თავის ძალოვნება დასავლეთ საქართველოს ადგილ-მდებარეობაზე ძალუმ უმოქმედებია, იქ ეს ათასნაირათ გადუსხვაფერებია ადგილ-მდებარეობათა სურათები სხვა ადგილების სურათებთან. ასევე უმოქმედნია ერზე და იქაური ქართველობაც დანარჩენ

ქართველებზე ბევრათ წინ დაუყენებია: იგინი შეუმკვია უბრატესობის ღირსებით, მათში ჩაუნერგავს უმაღლესი შნო, შემძლებლობა და მიხვედრა. ცხადი საქმეა, რომ უმწვერვალესთა მთა-ბართა და ბუნების შემკობილობას დიდი ზე გავლენა უნდა ჰქონდეს თვით სულიერს ცხოვრებაზედაც, ე. ი. კაცობრიობაზე და, ან კერძოთ რომ ვსთქვათ. შავშეთში შავშელ ქართველებზე.

როდესაც არდანუჯისკენ ბაგრატიონები გაძლიერდენ, ამათ პირველად იცნეს საქართველოს დაკნინებული მდგომარეობა, მათ თავს იღვეს საქართველოს გაძლიერების საქმე, განიძრახეს ქართველთ დანაწილებულ თემთა შეერთება და დაკავშირება. ასეთ პირთ იმ დროს, მათ ერთგულნი და გამოჩენილნი შავშელნი რომ არა ჰყოლოდათ, მაშინ: ექვი არ უნდა, ბაგრატიონები ვერც აფხაზეთს დაიქერდენ და ვერც მთელს საქართველოს შეაერთებდენ ერთ გვირგვინოსან პირის ქვეშ., მაგრამ ყველა ეს მოხდა შავშელ გმირთა მეოხებით, რომელთა ღვაწლსა და ამავსაც „ქართლის ცხოვრება“ ცხადათ მოგვითხრობს. ამ შრომას და მეცადინეობასაც ერთობ დიდი ადგილი უკავია იმ ხანათა ისტორიაში, როდესაც იწყება საქართველოს აღორძინების ხანა, როცა დასავლეთ საქართველ აღმოსავლეთისას დაუახლოვდა და როცა ყოველივე ეს ადგილები ერთ გვირგვინოსან მეფის გამგეობის ქვეშ მოემწყადა.

ასეთი იყო ისტორიული ღირსება და მნიშვნელობა შავშეთისა, ასეთი ადგილი ეკავა მას ძველათ საქართველოს ისტორიაში, ასეთ ღირსების მექონი შვილნი და გმირნი გამოდიოდენ შავშეთიდან და ნათელს ჰყენდენ დანარჩენ ქართველთ სახეს და მხნეობას. ჩვენ არ ვიტყვით, რომ საქართველოში ასეთ ღირს-შესანიშნავ პირებათ მარტოთ შავშელნი ყოფილიყვენ; არა, ეს ასე არ არის, ზავშელების ალაგას გინდ მოუხებშავი მოხისელნიც ყოფილიყვენ, ასეთისავე ღირსების მექონე პირებათ გარდაიქცეოდნენ, რადგანაც შავშეთის აღ-

გილ-მდებარეობას და სხვა-და-სხვა სახელმწიფოთა მეზობლურ პირობებს სხვაფერი ზე გავლენა ჰქონდა შავშელლებზე. სხვა-ფერი წარმატებითი მხარეები და აღორძინება დაატყო. ამის დასასაბუთებლად ჩვენ ცხადს საბუთს გვაძლევს ერთად-ერთი ბიზანტიის მეზობლური დამოკიდებულება საქართველოსთან და ნამეტურ დასავლეთ-საქართველოს და შავშეთთან. ესენი დიდის მხნეობით და მამულის სიყვარულით აღმოჩნდნენ და ამის მხრით ჩვენ უპირატესობას ვუთმობთ მათ.

ჩვენ ამის საბუთისთვის ძალიან შორს ერ წავალთ. იმის დასამტკიცებლათ, რომ შავშელნი ჩვენი მამულის წინაშე დიდის დიდებით ბრწყინვენ, კმარა დავასახელოთ თუნდ შემდეგი თხზულება, რომელიც შეუდგენია, შეუმუშავებია და შემოაუტანია ჩვენს მწერლობაში იონე შავთელს, ეს შრომა არის **არითმეტიკული საპასეჟო** ცხრილი, ანუ, როგორც ჩვენი ძველი მწერლები უწოდებენ, ხუთასიანი ქორონიკონის სახელმძღვანელო. დ. ბაქრაძის სიტყვით, ეს შრომა შესანიშნავია არითმეტიკული და მატემატიკურის ტერმინებით, ამ შემანიშნავ შრომას ბროსემაც მიაქცია ყურადღება და მან ფარნგულ ენაზე გათასთარგმნა და ქარაული ტექსტით და რუსული დამატებით ცალკე ტომათ დაბეჭდა, კომენტარია რუსული ენაზე აქვს. ბროსე ვრცლად საუბრობს იონე შავთელის ბიოგრაფიაზე და იმის ნაშრომის ღირსებაზე, თუ ამ შრომას რა მნიშვნელობა უნდა მისცენ არამც თუ ქართველთ, არამედ თვით ევროპიელთაც, რომელთათვისაც ამ შრომას, როგორც საშუალო საუკუნის ნაშთს, ერთობ დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს მინიჭებულიო.

II.

შავშეთი მდებარეობს დასავლეთ-საქართველოში. სამხრეთის მხარეს; აღმოსავლით აკრავს არსიანის მთები, რომელთა სიმაღლე 10000 ფუტამდი იქმნება. ეს მთები საქართველოს ისტორიაში ცნობილია, რადგანაც აქედან მრავალ მდინარეთა სათავეები იწყება; დასავლეთით საზღვრავს კარჩხალის დიდებული მთა, რომლის სიმაღლეც 12 ათას ფუტამდე ითვლება.

დასავლეთ-საქართველოში და მასთან მთელს ოსმალეთის საქართველოშიაც ეს ყველაზე მაღალი მთა არის. სამხრეთით ისაზღვრება ოლთისის მთებით და მიდამოებით და ჩრდილოეთით ჩირულის, მთებით და აქარა-საქართველო-ჯავახეთით.

მდებარეობა შავშეთისა არის მეტათ ლამაზი, ყოველი მხრით მთები აკრავს და თვითონ შავშეთი შუაშია მოთავსებული, თითქოს ბუნებას მისთვის ეს გარე მთები განგებ გარს გალაფნათ შემოაურტყამს; ამ მთებიდან თვალ-წინ გეშლებათ მთელი შავშეთი, ამ მთების შტო გორაკები შუაგულ შავშეთშიაც შედის და ჰყოფს მას რამდენსამე ხეობათ და ვაკე-მინდვრებათ.

ხსენებულ მთების უმეტესი ნაწილი ტყით არის მოფენილი; ტყე თან-და-თან მკირდება, მთის სიმაღლის მიხედვით, და შწვერვალზე-კი სულ ისპობა. ასეთი მაღალი მთები აქვთ ხშირია. ეს მთები ზაფხულობით მსუქან-ნოყიერი ბალახით იმოსება. აქ სხვა-და-სხვანაირი მთის სუნნოვანი ყვავილებიცაა. შავშეთს მაღალი ტიტვლიკანა მთები აკრავს მთლათ არტანის, ოლთისის, არსიანის დ მირატის მხრიდან; ამ მთებიდან კვალადა-კვალ შეიძლება, რომ კაცი გაემგზავროს მირატის ხეობის მთით კარჩხალის მთაზე. მირატის ხეობა და ამის მთები ჩვენს ისტორიაში არაა მოხსენებული. რიგიანათ ვერც ჩვენი დროის გეოგრაფიული რუქანი და აღწერანი აღნიშვნენ. ეს მთა ძევს სხალტის ხეობას და შავშეთს შუა.

ყველა ეს მშვენიერი მთები დიდათ შევლის შავშეთის მკვიდრთ; ზაფხულობით ამ მთებზე დიდ-ძალი ხალხი დადის, საქონელი აჰყავთ, მთელი ზაფხულობით აქ რჩებიან და საქონელს აძოვებენ; აქ სადგომათ სახლებიც-კი აქვთ გაკეთებული. საქონელი აქ მშვენიერათ იკვებება. მთის ბალახს მათზე დიდი ზე-გავლენა აქვს: აქაური საქონლის რძე, ყველი და ერბო მეტათ მსუქანიც არის. აქ სძოვენ ძროხა, ხარი, კამეჩი, ცხვარი და ნამეტურ თხები. აქეთ თხების შენახვას ძრიელ მისდევენ. ყველაზე საუკეთესო ბალახის შექონ მთათ ჩირულის

მთა ითვლება, რომელიც დასავლეთ საქართველოში აღმოსავლეთ-ჩრდილოეთ ძევს და რომელსაც ზედ ეკვრება არსიანის მთები. დღეს ჩირულის მთები შავშელებს, არდანუჯელებს, აქარელებს და მირატის ხეველებს ეკუთვნის; შავშელნი ამის კმაყოფილნი არ არიან და ამბობენ, რომ ჩირულის მთები ჩვენს საკუთრებას შეადგენსო: ძველათ თამარ დედოფალს ეს მთები ჩვენთვის დაუმტკიცებიაო. ჩვენს ძველებს ხელშეუშლელათ ეკავათ ეს მთები და ახლა-კი სხვები გვეცილებიანო. ადრე შავშელებს ამის დასამტკიცებელი ქალაქები ჰქონიათ და დღეს-კი არაფერი გვაქვსო, იქნებ ძველ ქართულს წიგნებში ამის შესახებ რამე აღმოჩნდესო.

როგორც კარჩხალის მთიდან, ისე არსიანის მთიდან, ჩირულის, მირატის, ყვფრატის, არტაჰანის და ოლთისის მთებიდან მთლად ჩანს დასავლეთ საქართველო, მდლათ ჩანს ის ნაწილი საქართველოსი, რაც დღეს ოსმალეთს უკავია, ე. ი, პარხალი, ლაზისტანი, თორთომი, ხახული, იშხანი, ვანის კუთხე და ბევრი კიდევ სხვა ადგილები. როცა კაცი კარჩხალის მთიდან შეხედავს მთელ დასავლეთ-საქართველოს და წარმოიდგენს მის სივრცეს, სილამაზეს, მოხდენილობას და აგრეთვე იმას, თუ ამოდენა ადგილებში რამდენი ქართველობა უნდა ყოფილიყო ძველათ დასახლებული, უნებლიეთ გული შეუწუხდება, სწორეთ ასე მომივიდა მე, როცა მირატის ხეობიდან დასავლეთ საქართველო დავინახე, როცა ჩემ თვალწინ გადიშალა ჩვენი დიდებული სამშობლო — თვალუწვდენელი სივრცის მექონი საქართველო. რომლის საზღვრები საბერძნეთს და არმენიამდის მიდის. ამოდენი ადგილების დაკარგვა. ამოდენ ქართველ ხალხთა მოცილება, ცხადი საქმეა, ჩვენი ძალოვნებისთვის დასალუპა იყო. მე არ შემიძლია, მკითხველს გარდავცე ის მწუხარება, რა მწუხარებასაც ჩვენი მამულისშვილი იგრძნობს იმ დროს, როცა ის ზემოხსენებულს მაღალს მთებზე ავა და იქიდან სულ ძველათ ამადლებულ და შემდეგ დაღუპულს და განადგურებულს საქართველოს ადგილებს გადახედავს!..

ამ შევნიერ მაღალ მთებზე მენახირეები თავისი ნახარით მარიამობისთვის ნახევრამდის რჩებიან, შემდეგ-კი აქ ღგომა-ალარ შეიძლება, რადგანაც მთებს ჩამოთოვს ხოლმე. აქ ორისამი საენის სიმაღლე თოვლი იცის და ამიტომ მწყემსები ნელ-ნელა მთების ძირ-ძირ იწევენ და რამდენათ თოვლი, ბურუსი და სიცივე უსწრობს, იმუნათ ისინი ძირს იცვლიან და ბოლოს შინ მიდიან, უნდა აღინიშნოს, რომ მწყემსებათ აქ უმეტეს ნაწილათ ქალები არიან, ნამეტურ ხნიერი დედა-კაცები და პატარა გოგოები. მთელ ზაფხულს ესენი ისე ატარებენ დროს, რომ მათ მამაკაცები ერთხელაც არ მოიკითხავენ, ერთხელაც არა ნახავენ. ამ მხრით აქ ქალებს შიში არა აქვთ.

ამ მთებზე ერთი საოცარი ის არის, რომ აქა-იქ აუარებელი ქვის ნამტვრევები ჰყრია: კაცს გააკვირვებს ის, თუ ასე ოსტატურათ იმოდენა ქვები რამ დაამტვრია და ან საიდან გაჩნდა, როცა ხსენებული მთები სულ რბილი მინდვრებისაგან შედგება და არასად არაფერი კლდეები არა ჩანს. ამას, რასაკვირველია, გეოლოგიური გამოკვლევა უნდა, მისი გეოლოგიური საილუმოებაც აიხსნება.

იქაური მკვიდრნი ამბობენ, რომ შავშეთს ოსპალურათ ნისლათას უწოდებენო, ე. ი. ნისლიან ქვეყანასო, ოსმალთ წიგნებში ასე მოახსენება ამ ადგილების სახელიო. ვახუშტის თქმით, შავშეთს სახელი მისგან დარქმევია, რომ შავშეთში ყოველთვის, ნაძვნარის მეოხებით, სიბნელეა, შავით არის მოსილი და იმიტომ უთქვამთ, რომ „შავშიო“. ამ ნაირად სიტყვა შავშიდან წარმომდგარა სიტყვა შავშეთი. ეს შესაძლებელია, რომ სწორეთ ასეც იყოს, რადგანაც მთელი შავშეთის მთები, პატარა გორაკები და ხეობანი სულ ნაძვის ტყით არის მოფენილი: დილით, როცა კაცი ადგება და გამოვა კარში, შეხედავს იგი მთელს შავშეთს, მეტათ შავით მოსილს, თითქმის შავი ფერისას. ნისლი-კი ძალიან არ იცის აქ; ეს შავი სუდა-რა მას აკრავს იმ დრომდის, ვიდრე მზეს დაუპირდაპირდება,

მერე-კი ისე გაბრწყინდება და განათდება მთელი ეს კუთხე, რომ კაცი მასზე უკეთეს და ლამაზს სხვას ვერას ჰპოვებს.

შავშეთს ოთხივე კუთხით მაღალი მთის ფერდობიდან პატარ-პატარა რუები ჩაუდის, ხოლო ტბეთის გვერდით-კი დღეე მიმდინარეობს, რომლის სათავეები არსიანის მთაზე იწყება. ერთი დღეეც შავშეთის სათლეს გვერდზე ჩამოდის მაღალი ხეობიდან; ბოლოს ეს დღეეები წყფთის ციხესთან ერთდებიან და შალე ქოროხს ერთვიან.

შავშეთში წყაროები და მდინარეები მეტათ მარგებელი, წმინდა და ანკარაა. მაგრამ აქ წყაროები და დღეეები ისე უხვი არ არის, როგორც აქარაში და იმერხევში, ბევრ სოფლებში ზაფხულობით წყლის კლება იცის. საცა-კი წყარო გამოდის, ყოველგან მეტათ ცივი წყაროები იცის, ისე ცივი, რომ ხამ კაცს უცბათ დაღვევა-კი გაუჭირდება. სხვა რამ მჟავე წყაროები, ან თბილი აბანოები აქეთ არ არის, გარდა სოფ. მიქელეთისა, რომელიც იმერხევში მდებარეობს. მოგზური ცხადათ შენიშნავს, რომ შავშეთის მცხოვრებლებს ხშირათ უნდა აკლდებოდეთ წყალი. აქ ყანები ხშირათ ირწყვება; გარდა ამისა აქეთ თითქმის ყოველ ხეობაში არხები აქვთ გაყვანილი. უცხო მნახველი გაჰკვირდება, მათ ისეთ მაღალ ციცაბო კლდეებზე აქვთ გაყვანილი არხები და სხვა საშუალებანი, რის მეოხებიცაა ბალახი ყოველ პატარა ადგილებშიც-კი მოდის.

შავშეთში იზრდენა მრავალ ნაირი ხე, ბალახი, ყვავილები და ხეხილი. აქ ხილი კარგი იცის, ნამეტურ ქოლი (ბელოლი). ქოლს აქ ჩვენებურ თუთას უწოდებენ. ქოლი ძრიელ მრავლობს, ისე რომ ქოლის ბადაგსაც აკეთებენ და ზამთარში თაფლის ალაგას ხმარობენ. ქოლიდან გამონაწური ძმარი აქ მე პირველათ ვნახე და ერთობ გავკვირდი. ზაფხულის სიცხიან დღეში მოითხოვეს ქოლის ბადაგი და ძმარი, მერე ესენი ცივ წყალში გახსნეს, ერთმანერთში აურიეს და გულის გასაგრილებლათ დალიეს, თუმცა ისიც უნდა ითქვას,

რომ იკაური ცივი წყაროები ამაებს არ საქიროებენ, მაგრამ რაკი ჩვეულებათ ჰქონიათ მიღებული, ამიტომ ამით უცხო სტუმარს პატივს სცემენ ხოლმე. ხილის მოსავალი შავშეთში ხან უხვათ იცის და ხან ნაკლებათ. როცა უხვათ მოდის, მაშინ შავშელებს ხილი არდაჰანში და ყარსში გადააქვთ და იქა ჰყიდიან ან სხვა-და-სხვა რამეებზე სცვლიან.

შავშეთზე არდაჰანი, ყარსი, ართვინი და სხვა დასავლეთ საქართველოს დაბები თითქმის ერთნაირ სიშორეზე მდებარეობენ; მაგალითებრ, შავშელები არდაჰანში მეორე დღის შუადღეს ჩადიან ქვეითად, ხოლო ყარსში მისვლასკი ორ დღეს უნდებიან. საქონელს ცხენებს ჰკიდებენ, რაცკი ექნებათ გასაყიდი: მსხალი, ვაშლი ან სხვა რამ და თვითკი ფეხით მისდევენ. თუ როგორ, რას ჰყიდიან იქ და რას იღებენ, ამის მე არა ვიცი რა და როგორც ეტყობა შავშელები, ისინი ამაში დახელოვნებული არ უნდა იყვენ.

შავშეთს ისეთი ალაგი უკავია, რომ მისი საზღვარების ბოლოზე იწყება ერთი მხრით ბათუმის ოლქის მიჯნა, მეორე მხრით ყარსის, მესამე მხრით ოლთისის და მეოთხე მხრით არდაჰანის მიჯნები. ოთხივე მხრისკენ აქედან გზები მიდის; შავშეთში ერთი გზა აქარიდან მერისის ხეობით გადადის. აქედან მინდიეთის ტყის მახლობლივ უნდა წახვიდეთ, გადაიაროთ კარჩხალის მთის წინ, გაიაროთ ფაფათის მთა, სადაც ფაფათის ციხე დგას; ამ ციხის იქით სოფელი ბაძგიერეთია, საიდანაც იმერხევი დაიწყება და რომელსაც მისდევს შავშეთი. აქ შევჩერდები და ფაფათის ციხის შესახებ სახალხო თქმულობას გადმოგცემთ.

ხალხი ამბობს, რომ ფაფათის მთის ციხე სამ დას გაუკეთებიაო. თითო ქვა თითო დას აუტანია მთაზე; ერთს მეორე ქვაზე შეუდვია ქვები და ასე ამ გვარათ სხვა ქვები და უკანასკნელ დროში ეს ქალები თურმე დიდათ იქებოდნენ და იდიდებოდნენ, მთელს იქითა მხრის ხალხში მათი მხნეობის და გარემოების ცნობები ისმოდა. მათზე გამოუთქვათ ძველათ:

სამმა დამა ფაფაფელმა,
ფაფათს ფაფა ნაქამებმა,
მაღალ მთაზე სამი ქვითა
ჩვენ ვაკეთეთ ციხე ქვითა.
სამსა ძმასა ქადაგლებსა,
ქადაგს ქადა ნაქამებსა.
ვეტყვით, თუ იმ ქვებს დასძრავენ
ჩვენ წავყვებით მაშინ ცოლათ.

ეს ლექსი ძველათ ვრცელი ყოფილა, მაგრამ ეამთა მიმდინარეობას დაუკარგავს და აღმოუკვეთია ხალხში სრული მისი ხსოვნა, ეს იყო ისლამის ნაყოფი. ლექსში გამოყვანილი ყოფილა ის ცნობა, რომ ვაჟები ქალებს თხოულობდენ, მაგრამ ქალები არ მიჰყვებოდენ; ესენი ეტყოდენ:—ჯერ თქვენნი გმირობა გვაჩვენეთ და მერე წამოგყვებით ცოლათო. ასეთი იყო ძველათ ზნე და ხასიათი ქართველი ქალებისა... ამას ხომ ცხადათ „ვეფხისტყაოსნის“ თინათინის საქციელიც ამტკიცებს ავთანდილის წინაშე.

მოსავლის მხრით შავშეთი შესანიშნავია. აქ მოდის ჰური, სიმინდი, ქერი, ლომი, ლობიო (მეტათ კარგი სკოდნია), კართოფილი, ქარხალი, მწვანილეულობა, ერთი სიტყვით, აქეთ კაცი რასაც-კი დარგავს და დასთესავს, ყველაფერი ხეირობს; გარდა ბრინჯისა, აქ ყველაფერი უხვათ მრავლობს და მოდის. მოუსავლობა აქ იმ დროს იცის, როცა წელიწადს გვალვიანია, ანუ გადამეტებული წვიმიანი. ისიც-კი უნდა ითქვას, რომ აქაურ შვენიერ ადგილებს ბევრნაირი შრომა სჭირდება, რადგანაც შავშეთს გარშემო მეტათ შავი მრისხანე მაღალი მთები საზღვრავს, რომლებიც შავშეთს ხშირათ და ადვილად აჯილდოვებენ ხოლმე ქარით, სეტყვით, დიდი წვიმით, თოვლით და ვინ იცის რაებით არა. ასე რომ აქაურ მუშა ხელს ერთობ დიდი შრომა უნდება.

შავშელნი მაინც დიდი მხნეობით მუშაობენ: აქ კაცი, ქალი, მოხუცებული და ყმაწვილები ერთთავად მუშაობაზე

არიან დაბანდებული; ზაფხულში ამათ ყველას ყანებში, ვენახებში და მთა-ტყე-მინდვრებში დაინახავთ სამუშაოზე. დილიდან საღამომდის მოუსვენრათ და მხენეობით მუშაობენ ისე, როგორც ჩვენში ქართლის მხნე გლეხკაცობამ იცის. შავშვლებს მუშაობა ისე უყვართ და მას ისე ეტრფიალებიან, როგორც აქარლები, გურულების მსგავსათ, კობწიობას და ნავარდობას. ზაფხულში ერთი საქმის მუშაობას მეორე მოსდევს, ეორეს-მესამე და შემდეგ შემოდგომა და ზამთარიც მოდის. ზამთარი აქეთ დიდი იცის და ამიტომ შავშელი ზამთრის სარჩოს ზაფხულში იშადებს; ზამთარში ესენი მარტო შინაური საქმეების კეთებას უნდებიან და საქონლის მოვლას. გარჯა-მუშაობის მხრით შავშელები ბევრათ მაღლა ღვანან დასავლეთ-საქართველოს სხვა დანარჩენ ქართველ-მაჰმადიანებზე.

წყნარი მუშაობა და მშვიდობიანი მხარეები შავშელებს ძრიელ შეუთვისებით; ესენი დილა აღრიან წამოხტებიან თუ არა, მაშინვე სამუშაო გზას გაუდგებიან და ამისთვის ისინი ხშირათ დილის ლოცვასაც აკლდებიან. უამისოთაც-კა დღისით, როცა ამათ გაცხარებული მუშაობა აქეთ—დღეში ხუთჯერ არ ლოცულობენ ისე, როგორც სხვა მაჰმადიან ქართველებმა იციან და მეტურ აქარა-ქობულეთელ ქართველ ფანატიკოსმა მაჰმადიანებმა. მე დავესწირი შავშელების მუშაობის დროს, თან მყავდენ აქარელი კაცები. როგორც ლო ვის დრო მოვიდა, აქარელებმა ლოცვა დაიწყეს და შავშელები-კი მე მესაუბრებოდენ. საქმე ისე მოეწყო, რომ, ცოტა არ იყოს, აქა-იქ მუშაობის დროს შავშელებს აქარლების შერცხვათ ლოცვის შეუსრულებლობის გამო და ამიტომ იმათაც ილოცეს, თუმცა, როგორც შევატყე, არაფრათ-კი ებიტნავათ აქარელების საქციელი, მაგრამ რას იზამდენ. არ-მლოცველი მუსლიმანი—მუსლიმანი არ იქნებაო. შავშელი კაცის დაკოწივებული ხელები ცხადათ ამტკიცებს მათს მაღალ მიმზიდველობას შრომა-მეცადინეობისადმი.

ცხადათ ჩანს, რომ ისინი ისეთი ფანატიკოსებიც არ

არიან, როგორც დანარჩენ საქართველოს მაჰმადიანები: მაგალითებზე, ამათთან რომ ვინმე ქრისტიანი მივა, ისინი მას სჯულის შესახებ-კი არ დაუწყებენ დაედარებას, კამათობას და ლაპარაკს, არამედ გამოჰკითხავენ ქვეყნის ამბებს, სადაურობას, მოსავლიანობას, მთავრობის ვითარებას და სხვა. ყველაფერს დიდი კმაყოფილებით და სიამოვნებით მოისმენენ და მიიღებენ. თქვენ მათ მცირე რამესაც ვერ შენიშნავთ, რომ ისინი ქრისტიან კაცს ექვით უმზერდენ. ისინი უმზერენ მას ისე, როგორც სტუმარს და არ იციან, როგორ ასიამოვნონ, როგორ ემსახურონ, როგორ რა მიართვან, როგორ აამონ და სხვა; ყოველი მათი მიმოხვრა და საქციელი გარემოცულია მაღალი სტუმართ-მოყვარეობის თავაზით და პატივისცემით. ერთ სიტყვას, ერთ კრინტს ვერ გაბედავენ თავისუფლათ თქვან, რომ მასზე თქვენგან რჩევა არ მიიღონ და თქვენს თვალსა და სახესაც არ შეხედონ.

თუმცა შავშელი ფატალისტია, მაგრამ იმან ისიც კარგათ იცის, რომ კაცის ცხოვრებისთვის მხნეობა უფრო მაღლა უნდა იდგეს, ვინემ ლოცვები, ამიტომ ისინი მუდმივ მუშაობას უნდებიან. ეს მოლა-ხოჯებმაც კარგათ იციან, მაგრამ არ უშლიან და ნებას აძლევენ ლოცვის წესები შეასრულონ ისე, როგორც მათ სურთ, როგორც მათი ცხოვრების საჭიროება ნებას მისცემს. ხოჯა-მოღლები მიტომ იქცევიან ასე, რადგანაც შავშელი თავის მუშაობის დროს მონა არის მათი, მაშენებელია ჯამეების და წმინდა მუსლიმანი, წმინდათ აღმსრულებელი მაჰმადიანების წეს-რიგ-ჩვეულებისა. ერთმა ხოჯამ ასე მითხრა: შავშელები ყაჩაღ აქარლებს არ გვანან, ესენი მუდამ მუშაობას ახმარებენ დროს; რომ არ იმუშაონ, უაპისოთ ზამთარში ვერ იცხოვრებენ, ამიტომ ხშირათ ესენი თვით პარასკევ დღესაც-კი მუშაობენ, მაგრამ, რა ვქნათ, ამით არა დაშავდება რა, ღმერთს მუშაობა არ ეწყინება და ავი კაცობა და კაცის კვლა-კი დიდათ. შავშელები ყოველივე ამისაგან გაშორებული არიან.

მართლაც და უნდა ვთქვა, რომ მთელი შავშეთი და ვიარა-
რე და მე იქ ერთობ ჩუვიათად შემხვედნია თოფ-ხანჯალ-
ხმალ-დამბაჩიანი სოფლები. წარმოიდგინეთ მათი ზნე-ხა-
სიათი და გარჩევა აქარლებისაგან; რომ დანასაცკი არ ატა-
რებენ! მგზავრობის დროს, ბევრ ალაგას ყანაში მუშაობის
დროს ვნახე ხალხი და მათაც ერთს არ ამოუჩნდა ხსენებული
იარაღებისაგან ერთი რამ მაინც. გამოვკითხე მიზეზი ასეთი
უიარაღობისა და მათ მითხრეს, რომ ჩვენ იარაღის მიმყოლი
ხალხი არა ვართო, ჩვენი იარაღი თოხი, ბარი, ნიჩაბი და
გუთანიაო; რაში უნდა გამოვიყენოთ იარაღი—მუშაობის
დროს არ გამოგვადგება და სხვაფრივ რის მაქნისია, რა უნდა
გვიშველოს მანაო!.. ასეთი ჩვეულება შავშელებს მემკვიდრეო-
ბით ჰქონიათ, როგორც მითხრეს, მათი ძველებიც სწორეთ
ამ ზნისა და ხასიათის ყოფილან. ასეთ ზნე-ხასიათს მათში ერ-
თობ მაღალი ადგილი უჭირავს. ეს, მე მგონია, მათში უნდა
დაკვიდრებულიყო მას შედეგ, რაც ისინი ოსმალთს ხელში
ჩავარდნ და დაქვეითდნ, თვარა, როგორც ჩვენი მარტიანე
აღნიშნავს, შავშელები ძველათ მეტი მხნეობით. გმირობით
და თავ-გადადებით იბრძოდნ საქართველოზე მოსულ მტრებ-
თან. ეს ღირსება მათ თვით იმ წყვილიდ ხანაშიაცკი ემჩნე-
ვათ, როცა ისინი შვილდ-ისრით იყვენ შეიარაღებული.

მათს ასეთს საქციელს და მიდრეკილებას დიდათ შეუწყ-
ვიდა ხელი ყაჩაღობისადმი მიდრეკილობის თვით-მოსპობისა-
თვის. შავშელი კაცის ყაჩაღობა არც ძველათ და არც
შემდეგ არ გავონილა. იქმნება აქა-იქ მომხადარა, მაგრამ ეს
ყოფილა იშვიათად და კანტი-კუნტად. ყაჩაღობა ამათში არ
ყოფილა და თუ ყოფილა. ისიც ქურდობის მიზეზით-კი არ
დაბადებულა. არამედ სხვა რამ საპოლიტიკო და მოქალაქური
მხარეების მეოხებით; ისიც-კი უნდა შეინიშნოს, რომ შავ-
შელებთაგანი თუ ვინმე ყაჩაღათ გავარდნილა, ის უნდა რამე
განწირულებაში ყოფილიყო ჩავარდნილი და ან სხვა-და-სხვა
თემთა მცხოვრებთაგან გამოსულ ყაჩაღებს უნდა მიეზიდოთ.

მაგალითებრ, შავშელები აქარლებს მთლათ ყაჩაღებათ სთვლიან, ასე ამბობენ, რომ აქარლების ხელობა არისო, ნამეტურ მაქახელებს ძველათ იმათი ყაჩაღობისაგან მოსვენება არა გვექონდაო; ისინი არ მუშაობდენ, მთელი წელიწადი ყაჩაღობდენ და მითი ცხოვრობდენ ესკი მეტი უნდა იყოს.

პირუტყვის მოშენებას და გამრავლებას შავშელები საკმარისად მისდევენ; ესენი ამრავლებენ ცხვარს, ძროხას. თხას, კამეჩს, ცხენს და სხვა პირუტყვებსაც. ცხვარსა და თხას უფრო უხვათ ამრავლებენ. რაც შეეხება პირუტყვების მოვლას, ეს იმათ კარგათ იციან: დიდათ უფროთხილდებიან საქონელს და დიდსა და შეუსაბამო ტვირთს არ აჰქიდებენ, თუ დაუდებენ ხოლომე, ზაფხულში საქონლის უმეტესი ნაწილი მთებზე დაუდიოთ და ზამთარში ბოსლებში ინახავენ. ბოსლები ამათ შვენიერათ იქვთ გაკეთებული: შვენიერი ხის ოდები, თბილი და ნათელი, ასეთ ბოსლებს საქართველოს სხვა კუთხეში სახლებათაც ვერ ვპოვებთ! შინაური ფრინველების მოშენებასკი ისე ვერ მისდევენ შავშელები, როგორც ქრისტიან ხალხში; ესენი ცოტა ერიდებიან ქათმის შენახვას მის გამო. რომ ქათამს საკენკი და მოვლა უნდა და ის იმის ფასათ არ ღირსო; თითო ოროლა ქათამს ინახავენ კვერცხის დასადებათ. ეს ნაკლი ამ ახალ შემოერთებულ ქვეყნებში ყველგან ემჩნევა; მაქახელში ერთ ქათამში მგზავრმა 70 კაპ. მისცა და ისიც რის წვალებით იშოვნა, მთელს სოფელში ძლივს ერთ დედაკაცს აღმოუჩნდა ორი ქათამი. ესენი ქათმის უყოლობის მიზეზს მუშაობას აბრალებენ, მაგრამ ეს არ უნდა იყოს შესაწყენარებელი მიზეზი. მირატის ხევში, სოფ. ოლაღურში, გურჯი-ჰაჯი-ლომნ-ფეხენდი ქარცივაძის სახლში ყველა შინაური ფრინველი ვნახე და მის მეზობელსკი ერთიც არ მოგპოვებოდა!..

ფუტკრის მოშენებას და ყაჭის ჭიის მოყვანასაც მისდევენ შავშელები, მაგრამ ამათში ერთიცა და მეორეც სამწუხარო მდგომარეობაშია ჩავარდნილი; აქ არც ერთს ეტყობა

წარმატება და არც მეორეს; საფუტკრე სკები მათ აქვთ
აქვთ ხეებზე დატოვებული ისე, ღვითისანაბარათ. რასაც იშოვ-
ნიან თაფლ-სანთელს, მას ფუტკრებისაგან მოციმულ წყალო-
ბათ თვლიან. **თაბლი-კი კაი სცოდნია!** წმინდა სანთლის
კეთებასაც მისდევენ და გარდამეტებულს აქა-იქ დაბებში
ჰყიდიან. აქ ყაჰის ჭიატ-კი კარგათ იკეთებს, რომ ხელის
შემწყობი ჰყვანდეს. აქ თუთის ხეები (ბეოლა) მეტათ მრავ-
ლობს, მეტად დიდრონი ფოთლები აქვს, დიდი მარცვალი
იცის და ზასთან შეპარივით ტკბილია. თამბაქოს (თუთუნის)
მოყვანას შევშელები ისე არ მისდევენ, როგორც აქარლები;
ამას აქ ადგილ-მდებარეობა და ნიადაგი არ უწყობს ხელს
დასავლეთ საქართველოში თუთუნის უფრო დასავლეთ, სამ-
ხრეთ და ჩრდილო ადგილებს მოდის. შევშელები თუთუნს
სხვა ქართველ მაჰმადიანებისაგან ყიდულობენ. აქეთ ისე ბევრს
არ სწევენ თუთუნს, როგორც სხვა ქართველ მაჰმადიანები.

შავშეთში ხილის დამწიფება ერთობ გვიან იცის, მაგა-
ლითებრ, თუთა აქ მწიფდება მარიამოზისთვეშიაც-კი, თუმცა
არის სხვა ისეთი ხეხილი, რომელიც ადრე შემოდის. აქ ყო-
ველგვარ ხეებს თავისი განსაკუთრებული ნიადაგი და თვისება
აქვს: ერთ ხეობაში რომ ხილი სისრულეში შედს, მეორეში
უკვე მწიფდება, აქაური ხილი ძალიან გემრიელია და თვალის-
თვისაც კარგი.

შავშეთის ტყეები მდიდარია გარეული ნადირითაც. ამ
ოთხი წლის წინეთ მაჰახელში ვეფხვი მოუკლავათ, რომელიც
თურმე აზრუმის გზით ჯერ შავშეთში შემოსულა, მერე აქე-
დან კარჩხალის მთისკენ გაუვლია და მაჰახელში ჩასულა. შავ-
შეთში იცის მგელი, თეთრი და შავი, ველური ღორი, ირე-
მი, დათვი, შველი, თხა, კანჯარი და სხვა. დათვი და ღორი
აქ ყანებს სასტიკათ მტრობენ, მამეტურ დათვი სიმინდს ემ-
ტრება.

რჯგორც შევიტყვე, შავშეთში ძველათ ფეიქარხანებიც
(საფეიქრობები) ყოფილა, მაგალითებრ, შავშლებისთვის ტანთ-

საკმელის მასალა აქვე მზადდებოდა ძველათაო. მურღულში ნამეტურ ქალები ყოფილან განთქმული ამ ხელობით, ესენი შავშეთში აკეთებდენ ყველაფერს, ასე რომ უცხო ადგილებიდან რამე ნივთების ანუ ჩითეულობის შემოტანა სულ არ სჭირდებოდათ. ეს ხელობა და მასთან ერთად ადგილობრივი ტანსაკმელის მასალის ქრა-კერვა აქ 1830 წლებამდე დარჩენილა, შემდეგ-კი შემცირებულა და დავიწყებას მისცემია. ამის მიზეზი იყო ის გარემოება, რომ ოსმალოდან დაუწყიათ ხოლმე ქარხნების ნაწარმოების შემოტანა და გავრცელება. ძველათ რომ შავშელეები განთქმული იყვენ ხელსაქმის ცოდნით, ამას ცხადათ ამტკიცებს ჩვენი ისტორია, რადგანაც შავშეთში შეიკერილ და მოქარგულ საეკლესიო ნივთებმა ჩვენ დრომდისაც მოაღწიეს.

შავშელეებს ძველათ სხვა-და-სხვა ხელოსნობა სცოდნიათ, მაგალითად, ხურობა, კალატოზობა და ნამეტურ ქვის მჭრელობა, მიწის მზომელობა და გამოქანდაკება. სცოდნიათ აგრეთვე ხმალ-ხანჯლების და თოფ-დამბაჩების კეთებაც. ეს უკანასკნელი უფრო ზეიდ მიწვევით სცოდნიათ მაქახელში. იარაღის სიყვარული ამათში უკანასკნელ საუკუნეში მეტათ დამდაბლებულა. აწინდელი შავშეთში ბევრი რამ ხელობათაგანი აღარაფერია დარჩენილი. აქ იციან ჩინებულათ ხის და ქვის სახლების კეთება და ესეც, როგორც შევიტყვე, უკანასკნელ საუკუნის ბოლოს მეტათ დაცემული ყოფილა, მაგრამ ბოლოს ლაზების მეოხებით შემოსულა და ხელახლა სწრაფათ გავრცელებულა.

როგორც ჩანს, შავშელეებს საკმარისი სიყვარული უნდა ჰქონდეთ სუფთა ცხოვრებისა. შავშეთის სოფლების ნახვით კაცი აღტაცებაში მოვა. ყოველი სოფელი საგსეა შვენიერის ხის და ქვის სახლებით. უმეტეს ნაწილათ ჰქ სახლებს აკეთებენ ორ-სართულიანს; ძირის სართული საქონლისთვის ბოსლათ აქვთ გაკეთებული და ზედა სართულში-კი თითონ დგანან. სახლის იატაკები შვენიერათ არის გაკეთებული; ყველა

სახლს წინ გდელი პარმალი (აივანი) ამშვენებს. სახლი უმეტეს ნაწილათ სამი ოთხი ოთახისაგან შედგება. ერთი ოთახი სასტუმროა, ერთი ქალებისათვის, ერთი მამაკაცებისათვის და პატარა ოთახიც, სამლოცველოთ. მაჰმადის სარწმუნოება ამას აუცილებლათ ითხოვს, რადგანაც ქალები და კაცები საერთო ცხოვრებას მოკლებული არიან. ასეთი ჩვეულება მთელს ქართველ მაჰმადიანებს აქვთ მიღებული. უნდა შევნიშნოთ, რომ სახლების მხრით ქართველ-მაჰმადიანები ბევრად შალსა დგანან თვით ნამდვილ ოსმალებზედაც-კი. ოსმალეთში კაცი ისეთ შევნიერ ხის ოდებს და ქვითკირის სახლებს ვერსად ნახავს, როგორც დასავლეთ საქართველოში ქართველ-მაჰმადიანებს აქვთ.

შავშელი გლეხის სახლის ახლოს დგას საბძელი. საბძელს ესენი აკეთებენ მთელ-მთელი რგვალი ნაძვის ხეებისაგან. აქაური საბძელი ჩვენს გლეხკაცობას სადგომ ბინათაც-კი დაენატრება. მე, როცა შავშეთი ვნახე და მითხრეს, რომ სახლების ახლოს ისინი საბძელებიაო, ქეშიარტათ გავკვირდი. საბძლის ახლოს შავშელის სახლ-კარმიდამოს ამშვენებს კალო. კალო აქ ისეთივე იცოიან, როგორც ჩვენში. განიავება, გაღეწვა, შენახვა და სხვა თითქმის იგივეა, განსხვავება არა არის რა, მხოლოდ არის ისეთი ადგილები, სადაც ხშირათ ნიაფი (ქარი) არ იცის ხოლმე და ამიტომ განიავება ცოტა უქირდებათ.

აქეთ ყანების შორწყვა იცოიან. ხშირათ, ისეთი სიცხეები იცის, რომ არ შორწყან, მოსავალი თითქმის არ მოუვათ.

შავშელები, როგორც შენიშნულია, ძველათ არ ყოფილან და არც ახლა არიან ვაქრობას შეჩვეული, ესენი დღესაც მისდევენ წვრილალ რამეების ვაქრობას. ამით არამც თუ მარტო შავშელები არიან შენიშნული, არამედ ეს ეტყობა მთელს მაჰმადიან-ქართველებსაც. ესენი ვაქრობას სხვა თვალით უყურებენ. სწორეთ ამის მიზეზი უნდა იყოს, ჩემი ფიქრით, ის, რომ წარსულ საუკუნეში შავშეთში გაჩნდნ სომხები და კათოლიკები, რომლებმაც ვაქრობა იწყეს და ხელში

და ხელში ჩაიგდეს მთელი შავშეთის ერის აღებ-მიცემობის საქმე!.. მცირე ოდნათ შავშელლებმა ამათი მეოხებით გაახილეს თვალები და ცოტ-ცოტათი თვითონაც იწყეს ვაქრობა.

რადგანაც აქ სიტყვა სომხებზე ჩამოვარდა, ამიტომ იმათაც მოვიხსენებთ და გავაცნობთ მკითხველებს. შავშეთში ხუთი სოფელია სომხებით დასახლებული. სამში კათოლიკები ცხოვრობენ და ორში გრიგორიანები. მე ამათ შესახებ იმას ვიტყვი, რაც ჩემი თვლით ვნახე და რაც მათ მიაშხეს. სომხები და ქკათოლიკე ძველათვე აქაურები არიან, ქართველ გვარისანი, ამათში ზოგი ვაქარია, მაგრამ ამათი ვაქრობა ძალიან მცირეყოფილა, ესენი ყოველთვის შიშ-ქვეშ ყოფილან მომწყვდეული, ხშირად ცარცვადენ ხოლმე აქა-იქ, ნამეტურ მგზავრობის დროს; ისინი ისე შავშელეზისაგან არ იცარცვებოდენ, როგორც სხვა თემის მუსულმანთაგან. ამათი მდგომარეობა იქამდის სამწუხარო ყოლა, რომ ესენი მაჰმადიანებისაგან ყოველს წუთს ელოდენ აღგვას!.. ამათი ვაქრობაც ისე წარმოებდა ყოველთვის, როგორც ერს ჰსურდა.

აქაური სომხები და ფრანგები მეტათ წყნარი და მშვიდობიანი ხასიათის მექონი არიან. მოგზაურ ქრისტიანების დიდი პატივის მცემელი; ესენი როცა-კი შავშეთში ვინმე ქრისტიან მოგზაურს ნახვენ, დიდათ ესიამოვნებათ, უხარიათ. არ იციან როგორ ასიამოვნონ მას... ამ მხრით სანაქებოა მათი წყნარი, მშვიდობიანი საქციელი, პურ-მარლიის სიყვარული და სხვა. ამათ მიაშხეს შემდეგი:

ოსმალოს დროს ჩვენი საქმე ისე იყო წამხლარი, რომ როცა-კი მაჰმადიანები ისურვებდენ, ჩვენ ჩვენი საკუთარი სახლიდან გამოგვრეკდენ, შიგ თვითონ მოთავსდებოდენ და ცეკვა თამაშს დაიწყებდენო. უარის თქმას ვინ გაბედავდა, ყველას აგვიკლებდენო. გარდა ამისა, ვისმეს ქორწილს რომ გადვიხდიდით და პატარძალს საქორწილო ტანთ-საცმელს ჩავაცმევდით, ეს ტანთ საცმელი რომ ჩვენს მოხელეებს ენახათ,

ისინი მეორე-მესამე დღეს კაცებს გამოგვიგზავნიდენ და შემოგვითლიდენ, რომ თქვენი პატარძლის ტანთ-საცმელი გამოგვიგზავნე ეხლავ, თვარა მოვალთ და აგიკლებთო... უნდა ამდღარვიყავით ჩვენცა, პატარძლისთვის ახალი ტანთ-საცმელი უნდა გავგვხადა, შეგვცებია ბოხჩაში და გავგვეგზავნა დანიშნულებისამებო, ვინც ითხოვდა, და თუ არ აღსრულებდით სურვილს დი სიტყვას, მაშინ შენი მტერიბ რაც ჩვენ დღე დაგვადგებოდა... ერთი რამ დღესასწაული დღე, ლხინი ან რამე ისე არ შეგვედლო გადაგვხადა, რომ მათგან რამე ღვენა და მუქარა არ მიგველოვო...

შავშეთსა და იმერ-ხევში სულ სომეხთა რიცხვით 450 კომლი იქნება. აქვთ ოთხი ეკლესია, სამი კათოლიკების და ერთი გრიგორიანების. აქვთ პატარ-პატარა სასწავლებლები და ასწავლიან წერა-კითხვას. ვაქრობას გარდა, ესენი მეურნეობასაც მისდევენ და ზოგნი მათში გამდიდრებულან კიდევ. აწინდელ შავშეთის მაჰმადიანებთან მათ კარგი განწყობილება აქვთ. ესენი ცხოვრობენ დაბა სათლეს, ოქრო-ბაგეთს, პხიკიურს და მამა-ნელისს. ოთხივე ამ სოფლის მცხოვრებ კათოლიკებმა და გრიგორიანებმა ქართული ლაპარაკი იციან შეძლების და გვარად. ოსმალურს ჟღერო კარგათ ეწყობიან. აქ მცხოვრებ კათოლიკების შესახებ დიდხანია, რაც ჩვენს კათოლიკებში შემდეგი აზრი ტრიალებს და აქ არ შეიძლება, არ მოვიყვანოთ.

ამბობენ, ქართველთა დევნულობის დროს, ზოგიერთ ქართველებს, რომლებსაც სურდათ მაჰმადიანობისაგან თავი გადაეჩინათ, თავის-თავი კათოლიკეთ აღიარესო და კათოლიკის სარწმუნოებას შეუერთდენო. შემდეგ ამ ქართველ კათოლიკებისათვის საეკლესიო ენათ სომხური ენა იქნა შემოღებულიო. რაკი საქმე ასე მოხერხდა და ქართველ კათოლიკების საეკლესიო ენათ სომხური ენა გარდიქცა, მას შემდეგ ქართველებმა იწყეს სომხურათ ლაპარაკის მიჩვევა და დროის განმავლობის მეოხებით მათ სამშობლო ენათ სომხური ენა

გარდიქცაო. აი, ასეთ კათოლიკების რიცხვს ეკუთვნიან დანუჯის, შავშეთის, ართვინის და ბევრი კიდევ სხვა ადგილების კათოლიკეებიო, რომლებიც დღეს თავის ვიანაობას სომხობით ხატავენო. ამ აზრის დასამტკიცებლად კმარა ისიც, რომ ჯერაც კიდევ მათში ქართული ენის სიტყვები არ აღმოფხვრილა და ლაპარაკის დროს ესენი ძალიან ბევრ ქართულ სიტყვებს ხმარობენ, ისეთ სიტყვებს, რომლებსაც არავითარი მსგავსება და ნათესაობა არა აქვთ სომხურთან. გრიგორიანებიც ასევე არიან, ქართველობიდან გასულნი.

შავშელები არა მარტო ვაქრობაში და სხვა-და-სხვა ხელსაქმეებში არიან უკან ჩამორჩენილი, განათლებითაც ერთობ დაბლა დგანან. დღევანდელი აპათი განვითარების ზომა XII საუკუნის განვითარებასთან შედარებით ერთობ დაბლა დგას, მთელ შავშეთში არ მოიპოება ერთი კაცი, რაიმე შესაფერი ცოდნა ჰქონდეს, იცოდეს ევროპიული ენები, მეცნიერება და სხვა. ევროპიული ენების-კი არა და, რუსული ენის მცოდნე არავინ არის; ერთ კაცს ვერ ნახავთ, რომ მასთან შეიძლებოდეს განვითარებულ კილოთი ლაპარაკი. ამათი მდგომარეობა დღეს ისეთი პირობებით არის გარემოცული, რომ, მე მგონია, ჯერ დიდხანი გაივლის ისე, რომ ამათში ან განათლება შევიდეს და ან განათლების მნიშვნელობის მცოდნე პირები გაჩნდნენ. ამას თავისი მიზეზები აქვს და, რასაკვირველია, რომ ეს მიზეზი მაჰმადიანობა და მისი ფანატიზმია. სამწუხაროდ, შავშელები და მთელი მაჰმადიანებიც სწავლა-განათლებას ისე უშვებენ, როგორც იარაღს, ცხოვრების და სიმდიდრის მოპოებისთვის და არა ისე, როგორც ძალას და სახსარს კაცის გონების გასანათლავათ, გასასპეტაკებლათ და გასამშვენებლათ. ასეთ იარაღათ ამათ უფრო ჩეენებური სწავლა მიაჩნიათ, თვარა თათრულს სხვა ფერ უშვებენ; თათრული სკოლები, მათი აზრით, ღვთისა და მაჰმადის სახლია.

ჩვენ აქ ლაპარაკი ჩამოვადგდეთ სკოლების უქონლობის გამო. დიახ, შავშეთში სკოლები არ არსებობს. თუმცა ხოჯებსა და მოლებს-კი ყოველ ჯამეს გვერდით აქვთ გამართუ-

ლი პატარა მედრესეები, მაგრამ იქ არა საპედაგოგიკო წესებში არა არსებობს რა და მათი არსებობა უფრო საზარალოა, ვინმე სასარგებლო. ხოჯა მთელის წლოებით მარტო ან-ბანს და ლოცვებს ასწავლის ბავშვებს. ამ სკოლებში ოთხი-ხუთი წელიწადი სწავლობს ბავშვი, მერე სკოლიდან გამოდის და მას იმდენი ცოდნაც არა აქვს, რომ თავის სახელი და გვარი მოაწეროს, ან ვისიმე წერილი წაიკითხოს, სწავლის დროს ცემა-ტყეპასაც დიდი ადგილი უქირავს. საკლასო ოთახები ერთი ბეწოა. ბავშვები შიგ უბრალოთ ჰყრიან იატაკზე, ძირს, წიგნები მუხლზე უწყვიათ და ისე სწავლობენ. ამათში სკოლის საქმე რო აღიძრას და მოხერხდეს, ძრიელ კარგი იქნება, ნამეტურ იქ, სადაც სომხები და კათოლიკები ცხოვრობენ. ესენი ნატრულობენ სკოლებს, ამათ თათრებიც მიჰბადვენ. შავშეთში ისეთი სოფლებიც არ-ს, სადაც აუცილებელს საქიროებას შეადგენს ჩვენებური სკოლის დაარსება.

სასულიერო წოდებას ამათში დიდი ადგილი უკავია. ყოველ სოფელში ჯამე (და ზოგ ალაგას შეენიერი ჯამეშიც) აქვთ გაკეთებული. აქაური მოლა-ხოჯები უფრო მდიდრათ ცხოვრობენ, ვინემე აქარაში; აქაურებს ჯამაგირსაც მეტს აძლევენ, მიზეზი-კი არ ვიცი, თუ რისთვის არის ასე. მოლა-ხოჯები აქაც სტამბოლიდან, ტრაპიზონიდან და სხვა ასეთ ადგილებიდან მოდიან. სწავლას იქ იღებენ, თუმცა ამათ არაფერი სწავლა ეტყობათ. იციან მხოლოდ ლოცვები, „ყურანის“ კითხვა და სხვა. სასულიერო საქმეების გარეშე ამათ ხალხზე არაფერი გავლენა აქვთ. თუმცა შავშეთს თავის მეჯლიშიც აქვს, ყადები ჰყავთ და ხშირათ ბევრს სახალხო საქმეებს ესენი არჩევენ, მაგრამ ვაი ამისთანა გარჩევას! ამათში სამართალი ყადების მეოხებით ფულებზე იყიდება. ამაზე ანდაზებიც-კი აქვთ შედგენილი. ყოველი ყადი მზათ არის, სამართლის გარჩევის დროს იმ პირს მიემბროს, რომელიც მეტ ფულს აძლევს. ხშირად მოხდება ისე, რომ ორივე მხარეს ართმევენ ქრთამს, ხოლო რომლისაც უფრო მეტია, მას ემბრობიან. შავშეთის

მეგლიში ყადთა შორის ერთი სომეხიც ურევია, რომელიც შონაწილეობას იღებს საქმეების გარჩევის დროს, მხოლოდ მაშინ, თუ თათარს და სომეხს მოუხდათ რამე საჩივრები. მეგლის შეუძლიან მხოლოდ სამოქალაქო საჩივრების გარჩევა და დამნაშავეის ხუთი წლით გაგზავნა, ციხეში დაპატიმრება და სხვა.

საუბედუროთ, შვენიერ და მეტათ მოხდენილ შავშეთში ჩვენი ძველი ცხოვრების ნიშნათ ბევრი არაფერი ნაშთები დარჩენილა. აქაც ჟამთა ვითარებამ და ბნელმა გარემოებამ ჩანთქა ყოველისფერი ისევე, როგორც დასავლეთ საქართველოს ზოგი ერთ მხარეებში... შავშეთი ისტორიული ნაშთებით ძველათ მდიდარი იყო. ეს ჩვენს ისტორიაშიაც ხომ ცხადი არის, მაგრამ ახლა-კი ტბეთის ტაძრის, დარღვეული ოპოზის და ორი-სამი კიდევ პატარა ეკლესიების და ციხეებს გარდა სხვა აღარაფერია დაშთენილი, ყველაფერი აღგვილა!

ტბეთის ტაძარი სდგას სოფ. ციხის-ძირს, ანუ, როგორც ჩვენები ამბობენ, ტბეთში. მონასტრის გამო სოფელს „ტბეთს“ უწოდებენო. იქაურები-კი — „ციხის ძირს“. ეს სახელწოდება „ტბეთი“, ვახუშტის თქმით, დარქმევია მრავალ ტბათა გამო. რადგანაც არსიანის მთების ძირს, შავშეთის მხრით, ბევრ ალაგას პატარ-პატარა გორაკებია და გორაკების შორის აქა-იქ კაცი ხშირათ ნახავს პატარ-პატარა ტბებს. დღესაც ასევეა. მე პირველ ნახვისთანავე გავკვირდი ასე ხშირად წყლების გამო; გუბნები მეგონა, მაგრამ ამიხსნეს, რომ ტბებიაო. აქ ეს პატარა ტბები მალე დაშრება და აქა-იქ გადისშვება, მაგრამ მათ გზა არა აქვთ, გორაკები კედლებივით არის გარშემოკრული და წყალს არ უშვებს, რომ საითმე გადვიდეს. ხალხმა რომ მოინდომოს, ძალიან მალე დააშრობენ ამ პატარ-პატარა გუბე-ტბებს.

ტბეთის ტაძრის აშენება ეკუთვნის მეთათე საუკუნის დასაწყისს. ის აუშენებია აშოტ-კუხ, — კურაპალატ ბაგრატიონანს-ეს ეკლესია იმავე დროს დანიშნულ იქმნა საკათედრო ტაძ-

რათ და განაწესა ეპისკოპოზი, რომელიც ტბევარათ იქმნა წოდებული. ბაგრატ მეოთხის დროს ეს ტაძარი დიდათ გაბრწყინდა, აქ ვინც-კი იყვნენ ეპისკოპოზები, ყველანი მწიგნობარი კაცები და თავის დროის შესაფერაათ განათლებულნი იყვნენ. ნამეტურ იონე ტბევარი და საბა და ამათთან კიდევ სხვანი ჩვენს ისტორიაში მეტად მაღალ ღირსებით სჩანან. იმავე დროს ტბეთის ტაძრის გვერდით აშენებულ იქმნა ვრცელი სასწავლებელი, რომლის რექტორათ ტბევარები ითვლებოდნენ. ამ სასწავლებელში სწავლობდა შოთა რუსთაველი, იონა შავთელი და სხვები; ამ სასწავლებლის მასწავლებელთაგან შემეშავდა ქართული გალობა, აქ შეიკრიბა მთელი დასი ქართველ მასწავლებლებისა, რომლებმაც შეადგინეს ქართული გალობის ნოტები. ამ ძვირფას ხელთნაწერებმა ჩვენს დრომდისაც მოაღწიეს. უნდა ითქვას, რომ ტბეთის ეკლესია საქართველოში ისეთივე მნიშვნელოვანი იყო, როგორც მცხეთა, გელათი, ზარზმა, ბოლნისი და სხვანი. ტბეთის მონასტერი უფრო მეტი მნიშვნელოვანიც იყო სწავლა-განათლების მხრით, რადგანაც საბერძნეთში ნაწავლთ ქართველნი პირველათ შავშეთში მოდიოდნენ და ტბეთის ტაძარში ისადგურებდნენ.

ტბეთის ეპისკოპოზები მამფლებლათაც იწოდებოდნენ, ე. ი. მამფალი. ეს სიტყვა წარმომდგარა მისგან, რადგანაც ტბეთს ბევრი ყმა და მამულებიც ჰქონდა და საეკლესიო ყმანი მღვდელ-მთავარს მამფლადაც უხმობდნენ. ტბევარს მეფეების და მირონის კურთხევაში მეშვიდე ადგილი ეკავა. ტბეთის ეკლესიის სასწავლებელში ბევრი გონიერი ქართველი გამოზდილა. ამ მწიგნობრებისაგან ბევრი წიგნებიც დაწერსლა. ძველი ქართული მწიგნობრობა თითქმის ამ ტაძრის სასწავლებლიდან გაბრწყინდა და შოეფინა: აქ უცხოვრიათ თითქმის ყველა გამოჩენილ ქართველ მწიგნობრებს და მთარგმნელებს; აქ სცხოვრობდა დროებით თვით გიორგი მთაწმინდელი, ექვთიმე, იოანე და სხვებიც მრავალნი მამანი ქართ-

ველთ ეკკლესიისა და მწეროლობისა. ასეთი დიდი იყო მნიშვნელობა ტბეთის ტაძრისა ძველათ. თვით-კი პატარა ტაძარია.

ტბეთის ტაძარი გაკეთებულია წითელი თლილი ქვით, ოთხ-კუთხედი ჯვარედინის მსგავსად. თფილისში აზას მცირეთ ქაშუეთის ეკკლესიის მოყვანილობა წააგავს. საკმარისად სქელი კედლები აქვს, ეკკლესიის სიგანე იქმნება მან ნაბიჯი და სიგძე ამდენივე, ეკკლესიის შუა ალაგას ატანილია ოთხი დიდი თლილი ქვის სვეტი. ეს სვეტები აერთებს ამ ეკკლესიის კედლებს ერთმანერთთან. თვით ამ სვეტების თავზედ დგას ეკკლესიის გუმბათი. ასე რომ ეკკლესიის კედლები თუნდაც მთლათ დაიქცეს და ეს სვეტები დარჩეს ისე. როგორც სდგანან, მასზე მკვიდრათ დაშთება გუმბათი და არ დაიქცევა, ეკკლესიის აღმოსავლეთისკენ საკურთხეველის ადგილი ეტყობა: საკურთხეველის გვერდით პატარა ოთახია; ეს უთუოდ ეპისკოპოსის შესამოსლის და საეკკლესიო ნივთების საწყობი იქნებოდა, ეკკლესიაში მარჯვენა სვეტთან ახლოს არის ამ ტაძრის მღვდელ-მთავრის საჯდომი ადგილი; ეკკლესიის სამხრეთ გვერდით მალა არის აივანი. რომელსაც წინ თლილი ქვის მოაჯირები აქვს. ეკკლესიის შესავალში, კარების ზემოთ არის აგრეთვე პატარა თლილი ქვის აივანი, რომელსაც წინ ფერადი წამლებით ნახატები აქვს. სანს, ეს მგალობელთათვის უნდა ყოფილიყოს. ეკკლესიის ჩრდილო მხარეს, ორი საყენის სიმაღლეზე, კედელი დაქცეულა. ქვები იქვე ჰყრია; ასევე ჩამოქცეულა სამხრეთ კედლის ერთი ალაგი; დანარჩენი მთლათ არის; საკურთხეველის კედლები გახეთქილა, მაგრამ მცირეთ მოშორებიან კედლები ერთმანეთს. მათი დამაგრება დიდ ხარჯს არ მოითხოვს. ეკკლესიის ყოველ კედელზე თქვენ შენიშნავთ შვენიერს სურათებს. საკურთხეველში დახატულია მთელი ტანით მაცხოვარი და მისი მოციქულები, აქვე. ამათ ახლოს დახატული არიან ვილაც ქართველი ისტორიული პირები — ქალები და კაცები; ნახატების ტანთსაცმელი აჩენს, რომ ისინი ქართველები უნდა იყვნენ. ბევრ ალაგას ნაწერებიც ჩანს. მთე-

ლი ეკლესია საფლავებით ყოფილა სავსე. ეკლესიის სამხრეთ მხარეს, სვეტთან ძვეს ერთი დიდი წავი ქვა, რომელსაც სიმაღლე ექნება ორი არშინი და სიკრძე საყენის ტოლა; მეტათ შავი ქვა არის, მარმარილოს ჰგავს. აქ არ იციან, თუ რა ქვა არის ეს და საიდანაა მოტანილი. ეს ქვა ძვეს ერთ საფლავზე, ამ ქვის მახლობლივ ეკლესიის კედლის ერთ ქვაზე გამოქრილია ჩუქურთმით მაშენებელი ამ ეკლესიისა აშოტ ბაგრატიონი. საგმირო ტანთსაცმელით და ხმლით. აქაური მაჰმადიანები ამბობენ, რომ ამ ქვის ქვეშ თამარ მეფე ასაფლავიაო, ორმოცმა კაცმა სწია ეს ქვა და ვერ მოაცილეს საფლავსაო.

ეკლესიას გარედან ბევრი ჩუქურთმები ეტყობა, სანათურების გვერდით, ნამეტურ გუმბათში. გუმბათის მზერა კაცს განცვიფრებაში მოიყვანს, ის დიდ შთაბეჭდილებას ახდენს მნახველზე. გუმბათში ერთ ალაგას დატანებულია ერთი თლილი ქვა. რომელზედაც ამოქრილია შემდეგი ხუცური ასოები, რომელიც მომყავს მე აქ სწორეთ იმ სახით, როგორც ქვაზეა ამოქრილი, მხოლოდ ხუცური ასოების უქონლობის მაგიერ ჩვენ აქ ვხმარობთ მხედრულ ასოებს:

ა, უ, ა, ნ, ს.

ეკლესიის გარედან ბევრ ალაგას აქვს წარწერები, ბევრ ალაგას ქვები მომტვრეულა და ზოგიერთი წარწერიანი ქვები ძირს ჰყრია. როგორც მითხრეს, ამ ეკლესიის გვერდით ძრიელ ბევრი წარწერიანი ქვები ეყარაო. ყველა ის ქვები ყუთებში ჩააწყეს და მოსკოვს წაიღესო; ასევე დაუთარიათ ეკლესიის საფლავები, შიგ ბევრი ოქრო-ვერცხლის ნივთები აღმოჩემილა და ისიც თან წაუღიათ! გუმბათის ზემოთ, ჯვარს ამ სამი წლის წინეთ მეხი დასცემია და გუმბათისთვის ვერაფერი დაუკლია, მხოლოდ, სადაც დასცემია, იქ ერთი არშინის ტოლაზე ქვა ჩაუტეხია და ჩაუქცევია. ისე მაგრა შეუდუღებულა გუმბათის ქვა და კირი და ისე შეზავებულან ერთმანეთში, რომ ძნელათ იგი ქარმა, სეტყვამ და მეხმა დაანგრის. ეაბრალო ნაშთს კაცის ხელი და მტრობა არ ეყო და ბუნე-

ბამაც მასზე მოიკალა. მეხის დაცემამ აქაურს მაჰმადიანებზე ერთობ ცუდი გავლენა იქონია: ტბეთის ეკკლესია მათ ჯამეთ ჰქონდად, მეხისა ძლიერ შეეშინდათ, მაშინათვე ჯამე მოშალეს და სხვაგან გადიტანეს. ჯამეს გასაკეთებელ მასალათ მათ დაუქცევიათ ტბეთის ეკკლესიის სამრეკლო და მისი ქვები მოუხმარებიათ ჯამესთვის. ეკკლესიას გარშემო გალავენიც ჰქონია, სადაც ერთი დიდი ყვითელი ქვა გლია: რგვალი, თლილი ქვა, სიგძე ექმნება ერთი საეენი. ამბობენ, რომ ეს შვენიერი ქვა აღრე აქ ერთს საფლავზე მდგარა. არ ვიცით, თუ ეს საფლავს რისთვის მოაქციეს.

შავშელეები ტბეთის ტაძრის შესახებ ბევრ ზეპირ ამბებს მოგვითხრობენ. ესენი ამბობენ, რომ ტბეთი თამარ დედოფლის გაკეთებულიაო. მაინც აქაც ისევე იციან თამარ მეფის სახელი, როგორც აქარაში. აქაც ძველ ნაშთების კეთებას თამარ დედოფალს აწერენ; აქეთ არ მოიძებნება ერთი ქართველი მაჰმადიანი, რომ იმან თამარ მეფის სახელი არ იცოდეს.

ტბეთის ეკკლესიის სიმაღლე რვა საეენიდან ათამდის ექნება, ერთ ქვაზე მინაწერია შემდეგი:

შ, ე, ეს, ა, შს, ი, ა,

ტბეთის ნაშთს გარდა, შავშეთშივე ძვეს ოპოზის ტაძარი, სწორეთ იმ მდგომარეობაში მყოფი, როგორც დ. ბაქრაძეს აქვს აღწერილი. ეს ტაძარი ტბეთიდან 30 ვერსის სიშორეზეა, ქოროხის ნაპირას, წყუთის-ციხის მახლობლათ. ოპოზის ტაძარი ჩვენს ისტორიაში ნათლისმცემლის უდაბნოთ იწოდება და აქ ყოფილან მამანი ოპიზარნი, რომელთა ხსენება ვრცლათ არის ჩვენს ისტორიაში აღწერალი. ოპიზის აღშენება მიწერება მეცხრე საუკუნის დასასრულს, გურგენ ბაგრატივანს. ეს უაძარი მეჯათ ძვირფასი განძეულობით იყო შემკობილი, თუ გარეგან და თუ შინაგან. ამ ნაშთებს გარდა, აქა-იქ თითო ოროლა ნაშთებიც არის, მაგრამ იგინი ისე დაქინებული არიან, რომ მათი აღნუსხვა აქ არ ღირს.

ისტორიულ ნაშთებთან შავშეთში ერთათ ქართული ენაც მოსპობილა... როგორც გადმოგვცეს აქაურმა მოხუცებულემა, აქ ქართული ენა 60 წლის განმავლობაში მოსპობილა. აქაურების თქმით, შავშეთი ყველაზე ადრე გათათრებულა, ბევრათ უწინარეს აქარელებზე, ამიტომ ამათში თათრული ენაც ერთობ ადრე შემოსულ ხმარებაში; მეთვრამეტე საუკუნეში შავშეთში თათრული ენა უკვე მოფენილი ყოფილა. ყველა ოჯახში სკოდნიათ თათრული ლაპაჯაკი და სწორეთ ამ ენის შესწავლა გამხდარა მის საფუძვლათ, რომ ამ 60 წლის წინეთ შავშეთში ქართული ენა სრულიად ამოვარდნას მისცეოია. აქ მიხერეს მოხუცებულმა კაცებმა, რომ ჩვენ პატარაობის დროს აქ ქართულათ ვლაპარაკობდითო, ჩვენი ძველებიც ასევეო, მაგრამ შემდეგ გადაგვიწყდაო, დიდიხანი არ არის, რაც ქართული გადავარდაო, ყოველი შავშელი თავის თავს გურჯათ აღიარებს. ყველა ამბობს, რომ ჩვენ ქართველები ვართ, რომ ქართველები არ ვყოფილიყავით, მაშინ აქ ტბეთის ეკლესიას რათ გააკეთებდენო.

შავშეთში ქართული ენის ნიშნები აქაიქ დარჩენილა, მაგალითებრ' მთებს, ხეობებს და ნამეტურ სოფლებს შერჩენიათ ქართული სახელები, აქეთ ყოველ სოფელს ქართული სახელი ეწოდება და ქართული სახელის არა მქონე სოფლები იშვიათია. აი ამ სოფლების სახელები: სათლელი, საბუდარა, მურღენი, მამა-ნელისი, გურანთელი, მორაოხოსი, ზენდობა, ცეცხლაური, კორცვალი, მოქეთა, მუხნობანი, ვერხენალი, ხანთუშეთი, ქვათეთრასი, ოქრო-ბაგეთი, სულობანი, ციხე, მერია, დაბა წვრილი, სულესი, შავქეთი, ბალავანი, რაბათი, კუქენი, საფარა, სამჯელ, ქვათეთრისი. აქ არის პატარა ნაეკლესიარი, ჩიხტა, ციხისძირი, ტბეთი, ხობლეური, გარყილუფი, **ჯვარები და ახალდაბა** და სხვა. ზოგიერთები ამ უკანასკნელ სამ სოფელში ქართულ ენაზე ლაპარაკობენ და ამიტომ აქ პატარა უნდა შევიჩრდეთ და შევეხოთ ენის დაცარგვის საქმეს შავშეთში.

შავშეთში ქართული ენის დაკარგვის საქმე და მისი მიზეზების გამოკვლევა რთული გამოსაცნობია. მით უფრო საძნელოა, რომ მთელს შავშეთში ქართული ენა დაკარგულა და, გარდა სიტყვა „ბიკო“ სი, არა დარჩენილა რა, დაძახების დროს ამ სიტყვით მიმართავენ ერთმანეთს. ქართული ენა შავშეთში შენახულა მხოლოდ ერთ სოფელში, სახელდობრ: სოფელ ახალ-დაბას. ახალ-დაბა შუაგულ შავშეთში ძევს; გარშემო სულ სოფლები აკრავს, სადაც თათრულ ენაზე მოსაუბრე ქართველ მაჰმადიანები ცხოვრობენ. როგორ მოხდა ეს, რომ მთელმა შავშეთის სოფლის ქართველობამ დაკარგა ქართული ენა და შიგ შუა გულ მდებარე სოფ. ახალდაბის ქართველებმა-კი შეინახეს თავიანთი დედა-ენა? აქ რაღაც სხვა საიდუმლო მიზეზები უნდა იყოს, აქ სულ სხვა რაღაც ცნობები უნდა არსესობდეს, რომლებიც ეამთა მიმდინარეობას ჩაუყლაპავს და გაუქრია ისევე, როგორც ქართული ენა შავშეთში..

სოფ. ახალ-დაბის მცხოვრებთ რიცხვი 100 კომლზე მეტია; აქ ყველამ ქართული ენა იცის და ქართულათ საუბრობენ. აქ ვიკითხე ამის მიზეზი და სხვა-და-სხვა ნაირი ცნობები მითხრეს; საზოგადოთ-კი შემდეგი დასკვნა გამოვიდა: ახალდაბელნი ერთობ გვიან გადუდგენ სჯულსო. მათ ჯერეთ სჯულის გამო ჰქონიათ ჩხუბი და დავიდარაბა; ომები და მერე რის წვალებით გათათრდენ, მაგრამ არც გათათრების შემდეგ ჩადიოდნენ, ორმოც-და ათ წელიწადზე მეტი ისინი თათრებიც იყვენ და ქრისტიანობდენ კიდევცაო. ამაზედ ბევრი დავიდარაბა გამოიარეს, მაგრამ არ გატყდენ, არ იქნაო! თავის სჯულზე და ლაპარაკზე მაგრათ იდგენო. ოსმალებს მობეზრდათ მათთან ჩხუბი, დავიდარაბა და, რაკი გაათათრეს, ენის შესახებ თურმე ხმას აღარა სცემდენ. ახალდაბელებთან ვერც მოლა ხოჯები აწყობდენ თურმე რასმე; რამდენსაც ისინი მათ დარიგებას აძლევენ, იმდენათ ახალდაბელები უფრო მაგრდებოდენ. საქმე იქამდის მიაღწია, რომ ახალ-

დაბელებმა შავშეთის სხვა-დასხვა სოფლის ხალხთან ნათესა-
ვობა მოსპეს, არავის ეკარებოდენ ახლოს, ქალს არავის აძ-
ლევდენ ცოლათ, არც თვითონ თხოლოუბდენო; სხვა სოფ-
ლის ხალხი მათ სძულდათ და ერთმანეთში არა ჰქონდათ
მისვლა-მოსვლა და მეგობრობაო. პირდაპირი მიზეზები ეს
არის. რომ შავშელებმა ქართული ენა დაკარგეს და ახალ-
დაბელებმა-კი შეინახესო. დანარჩენ სოფლის ხალხსაც რომ
ასეთი გმირობა გამოეჩინა, მაშინ. ცხადი საქმეა, არც იგინი
დაივიწყებდენ ქართულ ენას, მაგრამ ისინი ოსმალებს დაჰ-
მორჩილდენო. უნდა ვთქვათ, რომ ამათი ესეთი მორჩილება
სხვებისთვის საკიცხველათაც გახდა და აქარელებს რომ შავ-
შელები დღესაც ეჯავრებათ და მათ მხდალს ეძახიან: რა მათი
საქმეა გმირობა, ფირალობმ და თავის გამოჩენა, მაგენი წის-
ქვილში ვირებით სიმინდს უნდა ეზიდებოდენო. ეს ზიზღი და
დაცინვა მათში ისე გამწვავებულა, რომ შავშეთი აქარელ
კაცს, თუ კარგა გულიანათ არ სთხოვა, სახლშიაც-კი არ აძი-
ნებენ; ეს მე თვით შემემთხვა. ჩემს სტუმრობას დანატროდენ
შავშელები, მაგრამ აქარელები რომ თან მახლდენ. ეს კი ვე-
რაფრათ მოწონდათ. ბევრ გზის მთხოვეს: | ბატონო, ეგ აქა-
რელი კაცები მოიცალე თავიდან, აქარაში წავიდენ და ჩვენ
გვიპატრონებთო.

უკანასკნელ რუს-ოსმალო ომის დროს, ზემოხსენებული
ადგილები რუსეთის იმპერიას შემოუკავშირდა. მით აღსრულ-
და ნატვრა ჩვენთა მამა-პაპათა. როგორც სხვა ადგილები, ისე
შავშეთიც ჩაბარდა რუსეთს, ამ დროს ყველაზე დიდი ფანა-
ტიზმით გატაცებული მაჭახელი და ქობულეთი აღმოჩნდა.
შავშელებს ხმა არ ამოუღიათ, მთელი მაჭახელი გადასახლდა
ოსმალეთში; მურღული მთლად დაიწალა, ვანა, ქობულეთი,
აქარიდანაც საკმარისი რიცხვი წავიდა და შავშეთიდან-კი სულ
რამდენიმე კომლი დაიძრა. ასე მთელი შავშეთიდან—ოცი
კომლი; ისინიც სინანულში შევიდენ ბოლოს, სოფელი ახალ-
დაბა-კი მთლად ამხედრდა, ქართულ ენაზე მოსაუბრე მაჰ-

მადრიანები მთლათ დაირაზმენ და ასტეხეს საუბარი. რომ არიქათ, თავს ვუშველოთ, თორმე ჩვენი საქმე ცუდათ იქნებაო, რუსები ჩვენ თათრად არ ვაგვიშვებენ, ვაგვაქრისტიანებენო. შავშეთში ყველაზე დიდ ფანატიკოსებათ ქართულ ენაზე მოლაპარაკე მაჰმადიანები აღმოჩნდნენ. ესენი დიდათ მეცადინეობდნენ, რომ დანარჩენი მაჰმადიანებიც აეყოლებინათ, მაგრამ არავინ აპყვა მათ. მათგან ბარე 100 კომლამდის შეგროვდა და გადასახლდა ოსმალეთში. ამათი წასვლა იყო და შავშეთის ხალხს ექვიანობით დარჩენა შავშეთში. ამათაც აუტრუვდათ გული და ესენიც აპირებდნენ აყრას და წასვლას.

გავიდა რამდენიმე ხანი და აკი, ერთ დღეს, ახალ-დაბელი ქართველ-მაჰმადიანები შავშეთს ისევ არ ეწვიენ, შავშელები სახტათ დარჩენ ამათი მოსვლით და ჰკითხეს, კაცო, რათ დაბრუნდით, ჩვენც იქით ვაპირებდით წამოსვლასაო, მათ მიუგგეს: ღმერთმა ნუ ჰქმნას. ჩვენ ერთი წელიწადი ვიარეთ, ვეთრიეთ. მაგრამ შავშეთის მსგავსი იქ ჩვენ ვერაფერი ვიპოვეთ და ამიტომ ისევ აქეთ დავბრუნდით; ღმერთმა ნუ ქნას, რომ ჩვენთაგანი იქით ვინმე წავიდეს; აქ დახოცვა უნდა ვირჩიოთ, იქ ცხოვრებას და სიხარულს, ამის ფასს ჩვენ იქ ვერაფერს ვპოვებთო!.. შავშელებმა ჩაკმინდეს ხმა, გულიდან მოიშორეს გადასახლების ოცნებები და დარჩენ თავის სოფლებში. ახალ-დაბელებიც დამკვიდრდნენ ისევ ახალდაბაში და მას შემდეგ ცხოვრებენ ზემოხსენებულ სოფელში და ისევ ძველებურათ ქართულ ენაზე საუბრობენ. საქმე ისე იყო დაყენებული, რომ ახალ-დაბელები იმ ხანებში არ მოსულიყვენ უკან, მაშინ დანარჩენი შავშელებიც აპირებდნენ აყრას და ოსმალეთში გადასახლებას. მაგრამ საქმე ასე დატრიალდა, უნდა ითქვას, რომ დღესაც შავშეთში უფრო მკაცრი ფანატიზმით ქართულ ენაზე მოსაუბრე ახალ-დაბელები არიან და არა თათრულათ მოსაუბრე ქართველ-მაჰმადიანები.

შავშეთში სოფელ ახალ-დაბას გარდა, ქართულ ენაზე

ლაპარაკობე სოფელ გარყილუფში; ამ სოფელზე ჩვენ არას-
ვიტყვი, რადგანაც იგი შავშეთის განაპირა მდებარეობს,
იმერხევისაკენ და იმერხევში ხომ ქართული ენა არსებობს.
აქ მცხოვრებ ქართველ-მაჰმადიანთა რიცხვი 60 კომლზე მე-
ტია, ამ სოფლის ახლოს, ერთ ალაგას დღევანდლამდის ჩანს
პატარა ნასაყდრალი. ქართულათ ლაპარაკობენ კიდევ შავ-
შეთში სოფ. ჯვარებში; ეს სოფელიც შავშეთის განაპირას
მდევს. აქ მცხოვრებლები რიცხვით 60 კომლზე მეტია. ქარ-
ლათ ლაპარაკობენ. აგრეთვე სოფ. შავ-მთაში, (იონე შავთე-
ლის სოფელიც) და სოფ. წითურეთში; ეს სოფლებიც შავ-
შეთის განაპირას სძევს, იმერხევის გზაზე. იმერხევი და შავ-
შეთი ისეა ერთმანეთზე დაკავშირებულ-გადაბმული, მათ შო-
რის ისე მცირე მანძილია, რომ ორივე ეს კუთხე ადმინისტ-
რაციულად, შეერთებულია და შეადგენს ერთ ნაწილს, რო-
მელსა განაგებს ნაწილის უფროსი და ქრომელიც ეკუთვნის
ართვინის ოლქს. მთელი ეს მიდამო შეიცავს 100-მედ დიდს
თუ პატარა სოფელს.

იმერხევის ქართულად მოლაპარაკე ქართველ მაჰმადიანები.

შავშეთის და იმერხევის ხალხის ცხოვრება ერთმანეთისა-
გან ბევრით არაფრით განირჩევა; მათი საზოგადო ცხოვრება
ერთი სახისა და ერთი ხასიათის არის. ხალხი მაჰმადიანები,
აქაც ისევე მისდევენ ცხოვრებას, როგორც შავშეთში; მუშაო-
ბა და საქმიანობა აქაც ისევე იციან, ყაჩაღობა და ქურდობა
აქ სძულთ; ქალების გათხოვებაც აქაც ისეა, როგორც შავ-
შეთში; ქალები აქაც მუშაობენ, ჩადრებით დადიან; პირს არა-
ვის უჩვენებენ. ოჯახში ძრიელ ბევრ საქმეს აკეთებენ, ნამე-
ტურ ყანაში მუშაობის დროს და სხვაგან ტყეში. წისქვილში

და აქა-იქ საზოგადოთ ქალები დადიან; აქ ქალებს დიდი საქმე და ჯათა-შრომა აწევთ კისერზე.

როგორც შავშეთია ჩვენს ისტორიაში და გეოგრაფიულ მწერლობაში უცნობი, ისევეა თითქმის იმერხევიც. იმერხევის ხსენებას კაცი ჩვენს ძველ წიგნებში ვერსად შეხვდება, ამის შესახებ არც ჭახუშტის აქვს რამე ნათქვამი. იმერხევს ისინი შავშეთის ნაწილში მოიხსენებენ და ეს სწორიც არის: მაგრამ რაკი გარემოებას ასე დაუყენებია საქმე და ერთი კუთხე მეორისაგან გაურჩევ-გაუცალკავებია, ამიტომ ჩვენც აქ მას კერძოთ შევეხებით.!

იმერხევი ძვეს შავშეთის დასავლეთის მხრით, კარჩხალის მთის გორამდის. აღმოსავლეთით არსიანი, შავშეთი და არტაანის მთები უძევს, სამხრეთით—ართვინი და ჩრდილოეთით შვენიერი და სამოთხის მსგავსი მირატის ხევი. ეს დიდი და ვრცელი შირატის ხევიც მთლათ უცნობია ჩვენს რუქაზე. შირატის ხევი სხალტის ხეობის სამხრეთით რჩება. ეს ხეობა ბევრნაირი ღირსებით არის შემკობილი. მირატის მთებას სიმაღლე 10 ათას ფუტამდე უწევს. იმერხევში ერთი გზა გადადის აქარის სოფელ მერისის ხეობიდან, მეორე გზა მირატის ხეობიდან და მესამეც—ლივანიდან, ქოროხის ნაპირას, ოპიზაზე კარგა მოშორებით.

შავშეთი და იმერხევი ერთმანეთზე ისეა გადაბმული, რომ კაცი, თუ კარგა არ იცნობს ამ ადგილებს, ძნელათ გაარჩევს ერთს მეორისაგან. იმერხევი შავშეთის აღმოსავლეთის მხრიდან დაიწყება სოფ. გარყილ-უფის, ანუ შავ-მთის სიახლოვიდან. ამ სოფელსაც დასავლეთით წინ მიუდის ქალის საფინავის ხეობა, რომელიც საკმარისათ ვრცელია. ის მიემართება დასავლეთით მდინარე იმერამდის, სადაც მას უერთდება დიდი ხეობა, დასავლეთიდან მომავალი, რომელსაც ქვაბათა ჰქვია, ეს ხევეები მდ. იმერს ქვემოთ სამხრეთით მიემართებიან გრეხით და მდინარე ქოროხს ერთვიან. აღმოსავლეთ-სამხრეთით იმერხევს საზღვრავს წყეთის მთა. დასავლეთ-სამხრეთით

ართვინი. მოგზაური იმერხევეს კარგათ მაშინ შენიშნავს და წარმოიდგენს, როცა ის შირატის მთაზე ავა და მთელ დასავლეთ-საქართველოს გადახედავს. აქედან ნათლად ჩანს დასავლეთ და აღმოსავლეთ-საქართველოს მთებიც-კი. კაცი რომ ავა ამ მთაზე და იქიდან გადმოხედავს დიდი ხნის დაღუპულს საქართველოს ადგილებს. მე არა მგონია, რომ მას გული არ ამოუჯდეს და არ შეწუხდეს...

იმერხევეი შავშეთისაგან მით განირჩევა, რომ შავშეთში უფრო ტყიანი ადგილებია, მასთანვე ვაკებიც ხშირია, საყანე მინდვრებიც და საბალახეებიც, იმერხევეი-კი მოკლებულია ყოველსავე ამას. ის შედგება სულ შედუღებული ქვა:კირის მსგავს კლდეებისაგან; ყოველ კუთხეში ხედავთ მალალ, ძალიან მალალ კლდეებს. რომლებიც ერთი შეხედვით ლივანის ზოგი-ერთ კუთხეებს მოგაგონებენ. გაივლით ერთ დიდ მალალ კლდეს და ახლა იქიდან უნდა დაეშვათ ძირს, ჩახვიდეთ რვა ათასი ფუტის სიმაღლიდან, გაიაროთ ხეობა და შემდეგ უნდა შეუდგეთ მალალ კლდიან მთას. ამ გზებზე კაცი და ცხენი რსე ვერ გაივლის, რომ ყოველ წუთში მას შიში არ მოელოდეს, ხამთარში ხომ ბევრს ალაგას გავლა სულ არ შეიძლება. ასეთი გზების და მდებარეობის მიზეზათ აიხსნება ის გარემოება, რომ იმერხეველები პირუტყვთა შორის ყველაზე უფრო ვირებს ამრავლებენ, ესენი არიან მათთვის ცხენის, ურმის და ყველაფრის სამაგიერო. ყოველ კაცს ხუთი, ექვსი და მეტი ვირი ჰყავს; ამით მიაქვთ ყველაფერი, რაც-კი არის მათთვის საჭირო. აქ ვირები შეჩვეული არიან მეტ ვიწრო გზებზე სიარულს და ძალიან ოსტატურათაც დადიან

იმერხევის მალალ კლდიან მთებზე ალაგ-ალაგ კაი ბალახი მოდის, მაგრამ ზაფხულში მეტი სიცხეები აფუჭებს და, ცოტა არ იყოს, უწყლობაც აძენლებს საქმეს; ამიტომ იმერხეველ გლეხკაცობას ყველა ამ ციკაბო კლდეებზე წყალი გაუყვანია, ტივის ხეების მიღებით, რაც რწყავს ხოლმე აქ საბალახო ადგილებს, ზოგიერთ ისეთ ადგილებზე აქვთ მიღე-

ბი გატარებული. რომ კაცი გაკვირდება, თუ იქ როგორ გაიარეს და როგორ გააწყეს იმ სიმსხო ტივის ხის მიღებო; იქიდან კაცი რომ გადმოვარდეს, ძირს სული არ დაჰყვება და ნაქერ-ნაქრებათ; იქცევა!.. მეტი რა გზა აქვთ, რომ ასე არ იტანჯონ და არ იშრომონ?

იმერხვევლი გლეხების სახლებიც ისევა ნაშენი, როგორც შავშეთში; ყანა, საბძელი, ბოსელი და სხვანიც აქაც ისეთივეა მხოლოდ ცოტა გარჩევით; აქაურ ხალხს უფრო სილატაკე ეტყობა; შავშელებთან შედარებით ესენი გაცილებით დაბლა დგანან ყველაფრით. ქამა-სმა ამათშიაც ისე იციან, როგორც სხვა მხრის მაჰმადიანებმა. ლოცვას და მის საქმეებსაც ისევე მისდევენ, როგორც შავშელნი. ჯამე ყველა სოფელში აქვთ; აქვთ მეღრესეებიც; ბავშვებს ოსმალურს ასწავლიან. ქალები პირ-ბადით დაიარებიან; როგორც მითხრეს, ესენი ისე არ ფანატოკობენ, როგორც აქარელი ქალები. მე შემხვდა ასეთი შემთხვევა: ტყეში მგზავრათ შევხვდით ერთ იმერხვევლს ქალს, რომელმაც შორიდან ლაპარაკი დაგვიწყო: სადაურები ბრძანდებიან? ჩვენი ამბები იკითხა და მერე თავისი გვითხრა; აქარელ მგზავრს ეს გაუკვირდა, მაგრამ იმერხვევლები მევირეები არიანო, თქვეს: არა დაეძრახებათ-რაო.

იმერხვევის სოფლები მოთავსებულია ისეთ ადგილებში, ხეობებში ან მთებზე, სადაც ვაკე ადგილები და მასთან წყლიანი; სოფლებიც ისეთივე შეენიერებია, როგორც შავშეთში. სახლების ახლოს ხილის ხეები აქვთ გაშენებული: ამრავლებენ ვაშლს, მსხალს და ნამეტურ თუთას. ამათში თუთა ისეთივე ტკბილია და დიდი მარცვალი იცის, როგორც შავშეთში: აქ თუთა მარიამობისთვეშიაც-კი მწიფდება. აქაურებს ხილი სხვა-და-სხვა ქალაქებში მიაქვთ გასასყიდათ და ადგილობრივაც იყიდება: არტაანიდან ვაქრები და ქურთები მოდიან, და ხილს ერბო-ყვილზე და პურზე სცელიან. ფუტკრის მოშენებასაც მისდევენ იმერხვევლები; აბრეშუმის კეთებაც

სკოდნიათ; წინეთ სამოსლის მასალას აქ ამზადებდნენ თურმე. იმერხევში მოდის ჰური, ქერი, სიმინდი და სხვა-და-სხვა გვარი ბოსტნეულობა.

მე ბევრი ვეცადე, მაგრამ მცირეთ, დაახლოვებითაც ვერ შევადგინე ცნობები, თუ მთლათ იმერხევიდან წელიწადში რამდენი ფასის რამეს გაიტანენ და გაჰყიდიან. საზოგადოთ-კი უნდა ითქვას, რომ იმერხევის ერი ბევრათ დაბლა უნდა იდგეს შავშეთის ერზე. იმერხეველები არა ნაკლებ მუშაობენ მათზე, მაგრამ, საუბედუროთ' ამათი აღვილები-კი ისეთ ქვიან-ქვიშიანი აღმართ-დაღმართებია, რომ იქ ყანებს ყოველთვის განსაცდელი მოელის და მტერი აღვას თავზე. ქარი მოვა, მიწას წაიღებს, დიდი წვიმა—მიწას ჩაიტანს და მთლათ ყანას გააფუჭებს ისე, რომ კაცი იქ ველარას ნახავს. შავშელ-იმერხეველნი მხოლოდ იმით არიან ბედნიერნი, რომ, როგორც საერთოთ მაჰმადიანებს. მათ სახლში ხარჯზე მცირე მოაზოვნილება აქვთ, ერთი მცირედ სქამენ! აქ თვე ისე გავა, რომ სახლში ხორცი არ მოიხარშება... ერთი ცივი მქადი მთელ ოჯახს ჰყოფნის ერთ დღეს. საქმელების მოხარშვა ამათში სულ არ იკიან!.. ეს მაჰმადიანებს აქვსთ შემწინეული.

როგორც შავშეთში, იმერხევშიაც ისეთი დიდი თოვლი იცის, რომ იქაური კაცი ზამთარში კარში ფეხს ვერ გამოდგამს. მთელი ზამთარი შინ სხედან და მხოლოდ გაზაფხულზე იწყებენ სიარულს და მუშაობას, აქაური მხვენელი ზაფხულშივე იწყებს საზამთრო სარჩოს მოპოვების და შენახვის თავდარიგს.

იმერხეველი გლეხი მეტათ მოუხეშავია. მან არაფერი ამბები იცის; იქნება თითო-ოროლა მოხუცებულებმა რამე ძველებური ამბები მოიგონონ, ისიც ისევ და ისევ თამარ დედოფლის შესახებ. ძველი ნაშთების რიცხვიც ერთობ მცირეა აქ. ეამთა ვითარებას ყველაფერი აღუგვია და მოუხპია!.. იმერხევში შენახულა მხოლოდ ქართული ენა, აქ მთელი ხალხი ქართულათ ლაპარაკობს, ან, როგორც თვით ამბობენ „ქარ-

თულათ იტყვიან“, იმერხევში ქართული ენის შენახვის საქმეს აქ უნდა რამდენიმე სტრიქონით შევეხოთ.

იმერხევში ქართული ენის შენახვის საქმე არის მეტათ საყურადღებო და მასთანავე საკვირველიც. დიდათ საკვირველია რომ შავშეთში დაიკარგა ქართული ენა და მის ახლო მდებარე იმერხევში-კი დარჩა მე ამის შესახებ ადგილობრივ გამოვიკითხე მიზეზები და სხვა-და-სხვა ნაირი ამბები გარდამომცეს, ერთმა მოხუცმა შემდეგი მიაგმო:

— შავშეთში მიტომ დაიკარგა ქართული ენა, რადგანაც ჩვენ ძველათ გავათარებულვართ, იმერხველნი-კი ჩვენზე ასი წლის შემდეგ; ვითომც იმერხვეი და მირატას ხევი ერთ დროს გაათარებულა, ამაზე აქვე მოვიყვანთ ცნობას!

მირატის ხევის ერთ სოფელში სცხოვრობენ დარჩიძნეები; ამათ სოფელს და მთებსაც ეს სახელწოდება აქვს მითვისებულა. ერთი დარჩიძე 1878 წ. გადაცვლილა 65 წლისა. ამის მამა გარდაცვლილა 75 წლისა 1830 წლებში. ამ მოხუცის დედა ქრისტიანი ქალი ყოფილა, რომლის ქმარმა თურმე 1815 წ. წ. სელიმ-ფაშას ხირხატის ციხეში სიმინდი მიუტანა, რისთვისაც ორი ფული აჩუქა მას სელიმ-ფაშაჲო. ასე რომ ჩვენ ზედ მიწევნით იმერხევის და მირატის გაათარება 1780 წლებს უნდა ვაკუთნოთ და შავშეთის გაათარება-კი 1680 წლებს. მეორე მოხუცის ნათქვამი:

— იმერხევში მიტომ დარჩა ქართული ენა, რადგანაც იმერხევის ადგილები ცუდი ადგილებია, გონჯი; აქ ოსმალები არ ეტანებოდნენ, აქ მათ ცხოვრება უძნელდებოდათ. იმერხვეელებიც ოსმალებს არას ერჩოდნენ და ამიტომ იგინი დარჩნენ. შავშელების საქმე-კი ასე არ იყო. შავშეთი ძველათვე გაივსო ოსმალებით, აქ ქურთებს და ოსმალებს ხშირი მისვლამოსვლა ჰქონდათ და ამიტომ ჩვენში ქართული დაივიწყა ხალხმა და ოსმალური შეისწავლაო. ამის შესახებ საუბარს რომ გავყვე. ეს ერთობ შორს წავა, მე-კი ის მიმაჩნია ქემმარიტებათ, რომ იმერხველნი ოსმალთა დასტოვეს უყურა-

დღებოთ, მათ დევნა არ დაუწყეს, რადგან შიში არ ჰქონდათ იმათი. იყვნენ აქ, იცხოვრონ და არა უშავს რა, როგორც უნდათ, ისე ისაუბრონ, ბოლოს მაინც გავათათრებთო — ჭფიქრობდნენ თათრები. აი. ამ მიზეზების მეოხებით შენახულა იმერხევში ქართული ენა და დღემდის სოულწევია, მაგრამ დღეს-კი სხვაფერ მიდის აქ საქმე. აქაც შეპარულა ოსმალური ენა და დღეს სოფელს წყალსიმერში ქართველ მაჰმადიანთ ბავშვები უკვე ოსმალურათ ეჩვევიან ლაპარაკს, მე თვით ვნახე ლომინაძის და სხვების ოჯახებში, რომ ბავშვები ოსმალურათ ლაპარაკობდნენ. სახლობაში თუმცა ქართული იციან და მე ქართულად მელაპარაკებოდნენ, მაგრამ ოსმალური უფრო ეხერხებოდათ. ვნახე აგრეთვე რამდენიმე მენახირეები კარჩხალის მთაზე, რომელნიც იმერხევის სოფლებიდან იყვნენ და ერთმანეთში ოსმალურად ლაპარაკობდნენ. ვინაობა გამოვციტხე და აღმოჩნდა, რომ მათ ქართული გვარები ჰქონდათ.

იმერხევში თათრული ენა უფრო გზის პირათ მდებარე სოფლებში შესულა და გავრცელებულა, თორემ სადაც მიყრუებული და მიუვალი სოფლებია, იქ ხალხი ქართულათ ლაპარაკობს. ერთმა ქართველმა მაჰმადიანმა, რომელიც სახლში სულ ოსმალურათ ლაპარაკობს და რომელიც ჩემი მოგზაურიც იყო, იმერხევის შემოვლის დროს მიჩვენა ზოგიერთი სოფლები და დადამარწმუნა, რომ ამ სოფლებში ხალხმა ქართული ენის მეტი ენა არ იცისო. თვითონაც ქართულათ ელაპარაკებოდა ყველას. ეს მე ძალიან საკვირლათ დამირჩა. ჰქვე აღენიშნავ იმ სოფლების სახელებს და მათ შესახებ ცნობებს, რომლებიც იმერხევს ეკუთვნის და სადაც ქართულათ ლაპარაკობენ.

შავშეთის დასავლეთით, ქალის საფინაფის და ქვაბის თავთავის მთებისა და ხეობათა შეყოლებაზე სძევს შემდეგი სოფლები:

- 1) ხახლეთური, მთლად ქართულად ლაპარაკობენ.

2) აგარა, ქართულად ლაპარაკობენ. 20 კომლია.

3) შოლტის ხევი. მალალ მთასაც შოლტის ხევი ეწოდება, ამ მთილამ მირატის ხევზე გადმოდის გზა ჩრდილოთ, ქართულათ ლაპარაკობენ.

4) წყალსიმერი, ლამაზი სოფელია, 50 კომლია, თათრული ენა შესულა ხმარებში. ეკლესიაზე ჯამე დგას შინარეთიანი. ამ სოფელში ბევრი ამბები იციან გათათრების შესახებ. თვით სოფელი მეტათ შვენიერია.

5) წითლოეთი, ქართულათ ლაპარაკობენ: 35 კომლია.

6) დიობანი, წყალსიმერს მალა, სამხრეთით, ქართულათ ლაპარაკობენ, ამის ახლოს ერთ მთაზე დგას ეკლესია.

7) იფრხევი, ქართულათ ლაპარაკობენ, აქაური ძველებური მებატონე სავარსამიძე ყოფილა. ეს გვარი ცნობილია „ქართლის ცხოვრება“-ში და „ამირან დარეჯანიანშიაც“ მოიხსენება.

8) ივეთი, ქართულათ ლაპარაკობენ.

გზათა, ქართულათ ლაპარაკობენ, თათრული აქ არავინ იცის. აქვე ცხოვრობენ ზაქარიადეები და ზოგნი ამ სოფელსაც ზაქარიადეს უწოდებენ; 40 კომლია.

10) სურევანი, ქართულათ ლაპარაკობენ. 40 კომლია.

11) უბე, ქართულათ ლაპარაკობენ.

12) ძიოსი, ქართულათ ლაპარაკობენ.

13) ხემწვრილი, ქართულათ ლაპარაკობენ.

14) დაბა, ქართულათ ლაპარაკობენ. 25 კომლია.

15) ბელტიეთი, ქართულათ ლაპარაკობენ.

16) ზაქიეთი, ქართულათ ლაპარაკობენ.

17) ბაძგიერეთი, ქართულათ ლაპარაკობენ.

18) ლეონიძე, ქართულათ ლაპარაკობენ. ამ სოფლის მებატონენი ძველათ ლეონიძეები ყოფილან. ამათი რიცხვი აქ 5 კომლი ყოფილა. ერთი ლეონიძეთაგანი ჰასან-ეფენდი-ხოჯა სულთანის შვილების ლოცვების მასწავლებლათ იყო,

ამის ძმა არიფ-ალა ლეონიძეც სახელოვანი პირია სტამბოლში. ამ სოფელს ძველათ „დასაბმოზი“ ეწოდებოდა.

სათლეს გასწვრივ, სამხრეთით მისდევს ხეობა, აქ აღმოსავლეთის მთები ირგვლივ უვლის, ჩრდილოეთით კარჩხალამდე და აქ წყეთის ციხის მახლობლათ არის შემდეგი სოფლები იმერხევისა. სადაც ქართულათ ლაპარაკობენ.

19) ჩიხარი, ქართულათ ლაპარაკობენ; 40 კომლია.

20) ციხის ხევი, ქართულს ლაპარაკობენ.

21) უსტამისი, ქართულად ლაპარაკობენ, 30 კომლია.

22) გრილ აგარა, ქართულს ლაპარაკობენ 25 კომლი.

23) პხიკური, აქ ცხოვრობენ გასომხებული ქართველები.

24) ლივანის ძირი, ქართულათ ლაპარაკობენ.

25) ჩაქველთა, ქართულათ ლაპარაკობენ, ამის ახლო ხეობაში დაშთენილა პატარა ეკლესია.

26) შვამთა, ბინა-სადგური იონე შავთელისა. ამის ახლოს ერთ ალაგას ეკლესია მდგარა, მაგრამ ეს ადგილები მორღვეულა, წყალს გაუტანია ხევში და ეკლესიაც დაქცეულა, ვეება დიდი ალაგია მორღვეულ-მოხეთქილი. კარჩხალის მთის მხრით სდევს.

27) ხარსანა, ქართულათ ლაპარაკობენ.

28) გორგოტიხანა. ქართულათ ლაპარაკობენ.

29) ოქროს წუა, ქართულათ ლაპარაკობენ.

30) ახალ-დაბა, ქართულათ ლაპარაკობენ.

31) გარიყლუფი, ქართულათ ლაპარაკობენ.

32) ჯვარები, ქართულათ ლაპარაკობენ. ეს სამი უკანასკნელი სოფელი იმერხევისა და შავშეთს შუა ძევს.

33) მიქელეთი, აქ ლაპარაკობენ თათრულ-ქართულს, მიქელეთის ხეობაში არის აბანო და ამიტომ ამ ხეობის აბანოს ხევი ეწოდება. აქ ხალხი დადის საბანაოთ. წყალი თბილია.

34) მანატბა, 6 კომლია. ქართულათ ლაპარაკობენ.

35) წყეთის ბარი, 20 კომლია. ქართულათ ლაპარაკობენ.

36) დევაგულა, 10 კომლია, ქართულ. ლაპარაკობენ.

ზემოხსენებულ სოფლებს გარდა სხვა წვრილი სოფლე ბიც ბევრია, მაგრამ მე ისინი არ დავასახელე, რადგანაც ერთი მეორეზეა მიწერილი. ყველა სოფელს თავისი საკუთარი სახე აქვსთ. იმერხევის და შავშეთის სოფლების განაპირათ მოკყვება არდანუჯის და ართვინის სოფლები.

შავშეთში და იმერხევში ძველათ გამოჩენილი გვარები ყოფილა, მაგალითად: ათაბეგი (ჯაყელი), ლასურიძე, თურმანიძე, ფანცაძე, ფულტარიძე, გორდაძე, ცეცხლაძე, ხიმშიაშვილი, კოკობაძე, ზაქარიძე, ლომინაძე, ლეონიძე, სავარსამიძე - ქართლის ცხოვრებაში - ცნობილი და „ამირან დარეჯანიანშიც“ მოხსენებული, ქადაგიძე, მიქელაძე და ლომსაძე. ლომსაძის მამა ათი წლის წინთ 80 წლისა გარდაცვლილა; ის ქრისტიანი ყოფილა. მაშინ იმერხევი ქრისტიანობდა თურმე. მიქელაძე ყოფილა სოფ. მიქელეთის მებატონე; პირველათ ის გათათრებულა და იმას მიუღია არტაანის უფროსობა.

ვახუშტის ჩვენებით იმერხევი ჯნდა რგულისხმებოდეს ანაკერტის აღწერაში. მაგალითებრ, მოყვანილია ეს: „ანაკერტი; ქოროხის ხეის მოერთვის ანაკერტის ხევი, აქარის მთიდაშ, ამ ხევზედ არის, ქოროხის აღმოსავლით. აქარის მთის კალთისკენ, ანაკერტი, დაბა დიდი და კარგი! ამის ზევით მოერთვის ქოროხი შავშეთის მდინარეთა შორის ამ შავშეთის და ანაკერტის შორის, ქოროხის აღმოსავლეთით, აქარის მთის კალთაჲვე, არის მონასტერი ნათლისმცემლისა. და იყო დიდ ხელოვნებით ქმნილი და შენებული. ამისნი შემდეგნი 12 მონასტერნი თავი იყო, სადა ესვენა კოროხი, იდგენ მოწესენი მონაზონი“, ეს ეკკლესია ოპოზა არის. აქ რომ ვახუშტის კარგათ არა აქვს აღწერილი, მე თავისუფლათ შევნიშნავ, ჩანს ვახუშტის ოსმალეთის საქართველო არც-კი შემოუყვლია.

იმერხევი თვალთაც არ უნახავს, თორემ ანაკრტს იმერხევის საზღვრებში არ მოაქცევდა.

სხვა-და-სხვა მოგზაურთა ჩვენებით, იმერხევი ძვეს ან-ჩის ტაძარი, ბერთა და გამოჩენილი ციხე წყფთისა. მე ვფიქრობ, რომ წყფთა სწორეთ ის ციხე უნდა იყოს, რომელსაც ვახუშტი თუხარხის ციხეთ უწოდებს, რომელმაც სახელი მოიგო შემდეგი სიტყვით: „თუ ხარ შენ ციხე და არა სხვა“ ეს ციხე სწორეთ იმ ალაგას არის ჩვენებული, სადაც დღეს წყფთა დგას და იმერხევის ნაწილს ეკუთვნის. მე ვფიქრობ, რომ იმერხევი იქნება ვახუშტის დროს აწინდელის სახელწოდებით არც-კი იყო, იქნება მას მაშინ სხვა სახელი ერქვა. ვახუშტის აზრით, იმერხევი ქოროხის ხეობის და შავშეთის საზღვრებში იკარგება და არა ჩანს. ჩვენთა ძველთა მემკვიდრეთა თქმით, შავშეთსა და იმერხევი ბევრი რამ ნაშთები უნდა იყოს დარჩენილი, მაგრამ დღეს აქ ბევრი აღარაფერია, მძიმე ქარიშხალს ყველაფერი აღუგვია

იმერხევი და შავშეთი დღეს რუსეთის მთავრობის წინაშე დიდ ხარჯს არ იხდის: სულზე, ანუ კომლზე, მ მანათილამ 7 მანათამდის აღის. როგორც ამბობენ, ამ ხარჯის გადახდა ხალხს არ აწუხებსო და ამიტომ ისინი დიდათ კმაყოფილნი არიან რუსის მთავრობისაო, რომ მთავრობა მათ მიუვალს და ყრუ ადგილების ვითარებას ყურადღებას აქცევს და ხალხს დიდი ხარჯით სარა ტვირთავსო. მხოლოდ აწინდელ მა ტყეების საქმემ-კი დიდათ შეაშინა ისინი და არ იცოდენ, რა ექნათ, ზოგი ერთნი აუწყებდენ მათ, რომ დღეიდან-კი თქვენ თქვენი ტყეები ჩამოგერთმევათო და ყველაფერი მთავრობის ხელში გადაეგო. ამაზე დიდი აშლილობა მოხდა: ხალხმა მთავრობას თხოვნა მისცა. მთავრობამ ჩაიბარა მთელი შავშეთის ტყეები და ტყის მკველები დააყენა. ამ საქმის უმთავრეს საფუძვლათ გახდა ის გარემოება, რომ ოსმალეთში მიწები და ტყეები მხოლოდ სახელმწიფოს კუთვნილებას შეადგენს. ასეთი პასუხი მოსცეს ოსმალებმა რუსეთის მთავრობის წარმომადგენელს

დ. ბაქრაძეს, როცა ის სტამბოლში იყო გაგზავნილი აქაურს მაჰმადიანების მიწათ-მფლობელობის გამოსაკვლევათ.

შავშელები და იმერბეველები ტანათ დაბალი ხალხია, მოშავო პირის ფერის, როგორც კაცები, ისე ქალებიც. ტანთ-საცმელის შეკერილობა ცოტათი თუშ-ფშავ-ხევსურებისას წააგავს: მოკლე ჩოხების ნაპირები ყაითნებით აქვთ შექოვლებული; კაცი ხამათ რომ შეხვდეს შავშელს, ან იმერბეველ კაცს, იმას თუშ-ფშავ-ხევსურელი ეგონება. ამათში თუშების ცნობაც ყოფილა გავრცელებული, რადგანაც ზაფხულში არტაანის მთებზე თუშებს კახეთიდან ცხვარი დაჰყავთ საძოვრათ; მთელი არტაანის მთები ამათი ცხვრებით არის სავსე, არ უნდა დაივიწყოთ, რომ კახეთიდან შავშეთის მთებამდის 600 ვერსზე ნაკლები მიწა არ იქმნება.

შავშეთი

სხვა-და-სხვა დროს ნაწერი გაზეთებში

შავშეთს აღმოსავლეთით არსიანის და არდაგანის (არტაანი) მთები უძევს, დასავლით კარჩხალის მთა, სამხრეთით არდანუჯის მიდამოები და ჩრდილოეთით აქარა. ჩვენს ძველებს სამართლიანათ უწოდებიათ ამ ადგილებისათვის შავშეთა. ეს მიყრუბული, მგზავრისაგან მივიწყებული მხარე ყოველთვის შავად არის მობურული, ნამეტურ დილით, რადგანაც ეს ოქროს კუთხე, ეს ძვირფასი მხარე საქართველოსი სულ ნაძვის ხის ტყეებით არის სავსე.

შავშეთი შესდგება შვიდ სამამასახლისოდამ. ოთხი სა მამასახლისო შავშეთს ეკუთვნის და სამი სამამასახლისო შავშეთის ნაწილს იმერბევს. შავშეთში ქართული ენა აღარავინ იცის, სამს სოფელში ლაპარაკობენ მხოლოდ. აქ ქართულის ენისა აღარავის რა ესწის: იმერბევში კი ყველგან იციან ქარ-

თული, ყველგან ქართულად ლაპარაკობენ, აქ არის ისეთი სოფლები, სადაც ქართველ მაჰმადიანთ ბავშვებმა და ქალებმა თათრული ენა სრულებით არ იციან. მხოლოდ ქალის საფინავას ხეობის ქვემოთ, სოფ. წყალსიმერში კი შეპარულა თათრული ენა და აქაური ქართველების უმეტესი ნაწილი თათრულად ლაპარაკობს.

ზოგიერთს სოფლებში ძალიან ცდილობენ თურმე, რომ ქართული დაივიწყონ. არსიანის მთის საძოვარზედ მე ვნახე რამდენიმე მწყემსი, იმერხევიდან მოსული, მამები მშვენიერად ლაპარაკობდნენ ქართულს და შვილებმა-კი, პატარა მწყემსებმა, ძლივს ამოსთქვეს თითო-ოროლა სიტყვა ქართულად. ამათში ყველამ კარგად იცის, რომ ისინი ქართველების შთამომავალნი არიან; ქართულის ენის არა მცოდნე თათრებიც-კი თავანთს თავს ქართველს უწოდებენ. ამათ სიტყვა **ქართველი** ისე არა სძულთ, როგორც აქარლებს, ქობულეთლებს და მაქახლელებს

შავშეთში დღემდის დაშთენილა ორი ნაშთი ჩვენის ძველის დროებისა; ერთი ოპიზის შესანიშნავი ტაძარი, ნათლისმცემლის მონასტერი და მეორე ტბეთის საკათედრო ეკლესია. ტბეთის ეკლესია მთლად სდგას, მისი მშვენიერი გუმბათი დიდის დიდებით ჯადმოშერს შავშეთს, კაცს გული აუტირდება, როცა შავშეთს ნახავს, მისს ისტორიას გაიხსენებს და ამ ეკლესიას, ეკლესია მთლად თლილის ქვით არის აშენებული მეთე საუკუნის დასაწყისს, აშოტ კუხის კუროპალატი-საგან.

ეკლესიას მნ ლაჯი სიგძე აქვს და ცოტა ნაკლები სიგანე. ეს ეკლესია აქამდე ჯამედ ყოფილა. ამ სამის წლის წინად, ობლად შთენილს ტბეთის ტაძრის გუმბათს შეხიდას-კემია და მხოლოდ ერთს აღავას არშინის სიგრძე ჩაუქცევია. სხვაფრივ ვერაფერი უფნია.

შავშელებს შეშინებიათ, ჯამე მოუშლიათ და სხვაგან გაუკეთებიათ, გასაკეთებლად ტბეთის ეკლესიის სამრეკლო

დაუქცევიათ და მისი მასალა ჯამეს საკეთებლათ უხმარიათ. ეკლესიას საკმარისად ჩამოჰქცევია ჩრდილოეთის ძხრის კედელი. გარედან წარწერები აქვს. შიგ აქა-იქ მხატვრობაც შენახულა, ერთს კედლის ქვაზე გამოჰკრილია სურათი ამ ეკლესიის მაშენებლის აშოტ კურატპალატის წარწერა-კი წამლალულია.

ეკლესიას ოთხი თლილი ქვის სვეტი აქვს ატანილი და გუმბათი ამ სვეტებზე დგას. ერთის სვეტის წინ არის საფლავი თვით აშოტ კურატპალატისა, რომელსაც საფლავზედ ერთი დიდი შავი ქვა აძევს, ამ ქვას სიგრძე-სიმაღლე ორი არშინი ექმნება. მეტათ შესანიშნავი მძიმე ქავა არის, შავს მარმარილოს ჰგავს. ერთმა ბერძენმა სთქვა, რომ ამ ქვამ ჩვენი იარალი არ მიიკარა, მერე ინგლისური ფოლადის იარალით ვსცადეთ, მაგრამ არც ის მიიკარა, ვერა გავიგეთ-რა, თუ ეს ქვა რა არისო.

ასე და ამგვარად, დღეს შავშეთში ქართულ ენა აღარ არსებობს, ქართველების სამახსაროთ აქ შენახულა თითო-ოროლა ძველი ნაშთი, რომელთა პატრონობა აუცილებელს საჭიროებას წარმოადგენს,

შავშეთშივე სძევს ჩვენის გამოჩენილის მოლექსის იონე შავთელის სოფელი შაგ-მთა, დღეს მთლად აოხრებული და ვერან დაბათ არის ქცეული.

II.

ართვინი ბათუმიდგან 90 ვერსის მანძილზედა სძევს. ფოსტა კვირაში ერთხელ მოდის; ართვინის ხიდამდე ეტლით მოაქვთ და მერე ცხენებით ააქვთ, რადგანაც გზები არ არის, აღმართებია. გ. ყაზბეგის ცნობით, ართვინი 10 ათასი ფუტის სიმაღლეზედ სძევს; მცხოვრებთა რიცხვი 2000 კომლამდეა, უმეტესად კათოლიკენი, გრიგორიანები და ქართველ მამამდიანები მცირეა. კათოლიკებში დიდი ძალი ქართველი

კათოლიკენი მოიპოვებიან, მაგრამ ამათში ქართული ენა დავიწყებულია ისრევე, როგორც ქართველს მაჰმადიანებში. დღეს ართვინში მცხოვრებმა ქართველმა კათოლიკებმა და ქართველმა მაჰმადიანებმა სიტყვა, კრინტი აღარ იციან თავიანთის დედა-ენისა.

მაგალითს მოგახსენებთ; ართვინში. სხვათა შორის. არის ერთი ბაზაზის მალაზია, რომელსაც გარედგან აწერია რუსულად „მალაზია ალ. ალანიძესი“. მე ესენი ქართველები მეგონნენ: შეველ მალაზიაში, ქართულად დავეკითხე და ბათუკი მოპიგეს, ქართული არ ვიცით, რუსულად ან თათრულად გველაპარაკეთო. მაშინ მალაზიის გარედ დაწერილი გვარის ამბავი ვკითხე და მითხრეს: დიახ, აღრე ქართველები ყვოფილ-ვართ, მაგრამ ახლა თათრები ვართო. ასეთი მაგალითი-კი ბევრია.

ართვინი ოლქის ქალაქად ირიცხება, არის ოლქის უფროსი და ნაწილის უფროსი. მომრიგებელ მოსამართლის გამგეობა აქ არ არსებობს, მუსულმანთა საქმეებს „მეჯლიში“ არჩევენ და ქრისტიანებისას ოლქის სამმართველო და ბოქალ-ლი.

ქალაქის მოხელე და მოსამსახურეთა შორის ქართველებიც არიან და ამიტომ ბევრს კათოლიკს შეუსწავლია ქართული ლაპარაკი. ქართული ენის აღდგენის საქმეს აქეთ ძრავლ ხელს უწყობენ მარადიდელი მენავგები, რომლებიც ლივანიდგან ამოდნიან აქ, თან კახაბერიდგან საქონლით დატვირთული ნავეები ამოაქვთ და მღრე ართვინიდგანაც ხალხითა და საქონლით დატვირთულები მიდიან ბათუმში. მთელი ამ ქალაქის ვაქრები, მოხელეები, შავშეთის სოფლის ხალხი და სხვანიც სულ ამ ნავეებით ჩაიდიან ბათუმში. ნავეები ბათუმის ახლოს კახიბერში ჩერდებიან, რადგანაც ზღვაში ვერ შევლენ; კოროხს ნავეები ერთობ შორს მიაქვს თავის ტალღებით და ამიტომ შეიძლება ნავი ადვილად დაიღუპოს. ლივანელნი და მარადიდელნი ნავოსნობასა და გემისნობაში მეტად მოხერხე

ბულნი არიან; ამათგან ართვინის ახლო-მახლო მთელს დღეს სულ ქართული ენა გაისმის. ართვინის ახლოს მდებარე სოფ. სინქოთიდგან-კი ქართული ენა იწყება ქართველ მაჰმადიანთა შორის და იგი დასავლეთამდე მიემართება.

ართვინში კათოლიკეთ აქვთ ოთხი ეკლესია. ამათგან კორძულის ეკლესია ყველაზედ ძველია. ამ ეკლესიას აქვს ქართული გუჯრებიც, რომლებიც 1501 წ. პაპს სიქსტო მესამესაც დაუმტკიცებია. გუჯრები მამულების შენახვის საქმეს შეეხება, იმ დროის კათოლიკეთ კორძულის ეკლესიისათვის მამულები შეუწირავთ და შეწირვის გუჯრებიც ქართულად უწერიან.

აქ კათოლიკეთ ბევრმა იციან, რომ ისინი ქართველთა შთამომავალნი არიან. ასეთი მოხუცი მეც ვნახე და აღიარეს, რომ ძველად „ქართველ კათოლიკენი ვიყავითა“ — კორძული ამ ეკლესიას მიტომ დაერქვა, რადგანაც ეკლესიის განახლების დროს, კარის ალაგას ძველი კარები ჩაუტანებინათ და მისგან წარმომდგარა კორძულიო, ძველად-კი „კარ-ძველი“ ერქვაო.

დანარჩენი ეკლესიებიც ძველია; მესამე ეკლესიას ეხლა აშენებენ ძველის ეკლესიის ალაგას. სომხებს აქვთ ართვინში ერთი ეკლესია, ესეც ძველი ეკლესიაა. საყურადღებოა ის, რომ ამ ეკლესიაში ინახება ერთი ძვირფასი ქართულ ძველი სახარება, ხუცურად ნაწერი ძვირფასს პერგამენტზედ და ძვირფასადვე შემკული. იგი ძვირფასი განძია ჩვენის ისტორიისათვის, მწიგნობრობის და ნამეტურ პალეგრაფიის მხრივ როგორც სახარების ერთი წარწერა ჰმოწმობს, იგი გადაუწერია იშხნელს ეპისკოპოსს მაკარის, დაახლოვებით XI საუკუნის ნახევარში. ამ სახარებამ აღრე მრავალთა ყურადღეა მიიპყრო, აქ გახლდათ ამისათვის განსვენებული დ. ბაქრაძე, გრიგოლ გურიელმა სყიდვა მოინდომა და 600 მან. აძლია, მაგრამ არ გაყიდეს, შემდეგ მეტიც აძლიეს, მაგრამ არა ჰქნეს, გასყიდვა არ შეიძლებაო.

იშხნის საეპისკოპოსო ტაძარი დღეს საქართველოს იმ.

კუთხეში სძევს, რომელიც ჯერედ კიდევ ჯსმალეთს უჭირავს. დღეს იგი ოსმალეთის საკუთრებას შეადგენს და ჯამეთ არის გადაკეთებული, გაათათრებულ ქართველები ლოცულობენ.

იშხნის ხეობის ახლოს სძევს ხახულის ხეობა, სადაც დიდებული ტაძარია ხახულისა. რაც გელათში ნივთებია. ხახულის ხატი და სხვანი გაათათრების დროს სულ აქედამ არის გადმოტანილი. ესეც ჯამეთ არის გადაკეთებული.

მესამე ჰარბლის ეკლესიაა უგუმბეთო, მშვენიერი; ესეც ჯამეთ არის გადაკეთებული. ამ სამს ეკლესიაზედ ძრიელე ბევრი ამბებია დარჩენილი აქაურს მაჰმადიანებში. მართლაც, შესანიშნავი ტაძრებია, დიდრონი, უზარ-მაზარი, თლილის ფერადის ქვებით, შიგნიდგან კენჭებით მორთული, ნამე ზურ შესანიშნავია ხახულის ტაძარი და ხახულის ხეობა-ჩვენებური ხახუტაშვილები აქედან ყოფილან მანდეთ წარსულნი. ამ ეკლესიების მოხდენილობას კაცი ვერ ავიწერთ, განცვიფრდება. ამ ეკლესიებში რომ მუსულმანებმა ლოცვა არ მოშალონ, კარგი იქნება, დიდხანს დარჩებიან უვნებლად. ძრიელ დაძველებულან-კი. გარდა ამისა, ბევრი სხვა ნაშთებიც არის. მაგრამ ყველას სად ავწერთ,

მუსულმანებს ართვინში აქვსთ ერთი დიდი ჯამე-ჯამე სდგას სწორეთ იმ ალაგას, სადაც ძველად ქართველების ართვინის ტაძარი იდგა; ზედ მისს საძირკველზედა სდგას ეს დიდი ჯამე. მეორე ჯამე კორძულში აქვთ; მუსულმანების აქსხვა არაფერია დაშთენილი, მათი რიცხვიც შემცირდა, რადგანაც 1879 წლის შემდეგ ოსმალეთში მრავალნი გარდაახლდნენ.

ვახუშტის გეოგრაფიულის ცნობებით ართვინი ქრისტეს წინედ არის დაარსებული ქართველთა მეფეთაგან. ძველად ამ ქალაქს „ართვანი“ თურმე ერქვა, რადგან ძრიელ მაღლა სძევს.

ქალაქში ვაქრობა რიგზედ სწარმოებს, არის ორი სასტუმრო, ყავახანები, სხვა-და-სხვა მაღაზიები და სახელოსნოე-

ბი. აქაური კათოლიკის, სომხის და ქართველ მაჰმადიანთა ქალები თათრულად იცმენ, შუბლზედ ოქროს ფულება აკრავთ და სიცხეებშია ცკი ხავერდისა და შალის ძვირფასს ტანისამოსში არიან გახვეულნი. ამას გარდა, ზაფხულის მშრალს დღეებშია ც ფეხთსაცმელზედ კალოშები აცვიათ! სანოვაგე ძვირად არ ფასოფს, ართვინში ოსმალოს ვაქრები და მუშებიც მოდიან.

ოსმალოს საზღვარი სულ 10 ვერსზეა. ართვინიდგან ერთი გზა არდანუჯს მიდის; ამავე გზით მიდიან არტაანს (არდაგანი), ყარს, არზრუმსა და სპარსეთს. მეორე გზა შავშეთს, აქარასა და ბათუმს გადადის, მესამე ლაზის ტანსა და მეოთხე ოსმალეთის სამფლობელო საქართველოს ადგილებში.

ერთი საკვირველება აქ ის გახლავთ, რომ ართვინს იქით, ოსმალეთის საქართველოში, ქართველ მაჰმადიანები ქართულს ენაზე ლაპარაკობენ და ართვინს აქეთ-კი, მარცხნივ და მარჯვნივ აღმოსავლეთიდგან დასავლეთამდე, ართვინამდე, მთლად თათრულ ენაზედ საუბრობენ აქაურ ქართველებზედ, ოსმალეთის მაჰმადიან ქართველები უფრო კარგა საუბრობენ ქართულს, ვიდრე აქეთა მხრისა, სადაც-კი ქართული ენა შენახულა. ქართული ენა მოსპობილია მთელის ქართლ-კახეთის ტოლა ადგილებში. ბევრს ადგილებს სრულიად არ ვსახელებთ. მთლად-კი ოსმალეთის წინადყოფილი და დღემდე დაშენილთ ადგილების ზომა ნახევარ საქართველოზედ მეტს შეადგენს და ასევე მის კვალობაზედ ქართველი ტომის ერიც იქმნებოდა. ქართული ენა ბურსამდე და თვით დიარბექირამდისაც ისმის.

ართვინის ოლქი წყლებითა, ხე-ტყითა და მცენარებითაც მდიდარია; ჰავაც კარგია, მოსავალიც კარგი იცის, ხილიც განთქმულია, ყურძენიც და ღვინოც კარგი იცის; უმეტესად პურს, სამინდსა და ქერსა სთესენ. მადნების მხრივაც ძრიელ მდიდარია ეს მხარე. დღეს აქეთ რამდენიმე კაშპანიაა, ვეროპიდგან მოსული და სხვა-და-სხვა მადნის პატრონებთან

მოლაპარაკება აქვთ, მადნის მთებს ყიდულობდნენ. ერთისაგან კიდევაც იყიდეს მურღულის ხეობაში 700 ათას მანეთად, სოფ. ძანკულს. მურღულის ხეობას ამ მადნებისაგან დიდი მომავალი მოელის, მურღულს გარდა, სხვა ხეობაში თუთიის (ცინკი) მადნებიც ყოფილა მრავლად

კლარჯეთის ქართველ მაჰმადიანები

კლარჯეთი უნდა იყოს ლივანის, შავშეთს და იმერხევს შუა. ესე იგი არდანუჯის გასწორივ ართვინამდე, სადაც თავდება ლივანა, ანუ ლივანის ხევი, რადგანაც არდანუჯის გასწვრივ, ქართველ მაჰმადიანთ ცხოვრებას ქართული ახეწაშლილი აქვს და დღეს მხოლოდ ორიოდ სოფელში-ლაპარაკობენ ქართულს; ამიტომ მე მათ ანუხსევს გვერდს აუარე, აქ მომყავს მხოლოდ შემოკლებით სოფლის სახელები. მთელი არდანუჯის მაზრა შესდგება 31 სოფლიდამ, ზოგი პატარა სოფლები აქ არ არის მოხსენებული, რადგანაც დიდ სოფელზეა მიწერილი, ზოგ სოფელს ქართული სახელი შესცვლია. აი სოფლის სახელები, სადაც მთლად ქართველ მაჰმადიანები სცხოვრობენ.

სუ-იოლი, იშგინარი, ახასი, სახრიბი, არვეთი, ჯარვარდ, ხელი, კლარჯეთი, მუქასი, ორთისი, სალოსა, გულიჯა. ტანზოთი, დია, კარმიჯი, ქვაბთა ხორი, გუმიშხანი; ეს თათრულად „სავერცხლოს“ ნიშნავს, ამბობენ ამ სოფლის ახლოს ძველად ვერცხლის მადანი ყოფილა, მერე გაუქმებიათ-არაფინისაკენ სძევს შემდეგი სოფლები: ულფევი, უხსხევი, სხვა, ხუბოღრეთი, ვართელია, მაკალ ხევი, ბოცო, ტუგო, შუაგარა, ოში, ქალა, აჩქარა, ანჩა, ანაკერთი, ბორია, აჩრდილი. სავლი, კაშხეხი, თათრულად კაშხეხი მეკოვზეს ნიშნავს. ხერთვისი. გველეშანი, ხევა, ნოსიგელდი, ფეთ-უბანი, გულაშეთი, კარსნა, სამასხარი, უსტასკელი, ქონთრაბი,

ზალიაანი, ბიქა, ხახული და მეცაგულა.

ზოგი სოფლის სახელი ოსმალურია, ზოგის ქართული, ისიც ზოგი გადასხვაფერებულია. ზოგს სოფელში დღემდე ქართულ ენას ხმარობენ, ასეთი სოფელია აჩქარი, ანჩა, ანაკერტი, ჩარდილი, კარსნია, სამესხო, უსტასკელი, ქონთობანი, ზალიაანთ და სხვა.

ამ კუთხის შესახებ ადრე გაზეთ „რევრია“-ში მშვენიერი აღწერა იყო მოთავსებული ცნობილის მოღვაწის კოწია მაქავარიანის, იგი ლივანასა და შავშეთ შუა მდებარე სოფლების რიცხვს 84-ს ასახელებს სულ. იგი სწერს, რომ ამ სოფლებში ყველგან ქართული ენა არსებობსო.

ქართული ენის და საქართველოს მოუვარე ხოჯები.

ქართველი (გურჯი) ისმაილ ხოჯა ხალიფაშვილი.

გურჯი ისმაილ ხოჯა გვარად ხალიფაშვილია, მისი დაბადება ეკუთვნის XVIII საუკუნის ბოლოს. სოფ. სამზიარს, აღიზარდა სტამბოლს, მიიღო ოსმალური და არაბული სწავლა. იყო მახვილ გონიერი და ქართული ენის პატივისმცემელი. თუმცა მის დროს, ქართველ მაჰმადიანებს სასტიკათ აქენდათ ქართული ენა აკრძალული და ნამეტურ წერა-კითხვა, მაგრამ მიუხედავად ამისა ეს ხოჯა მაინც ქართველობდა.

უმაღლეს შეიხულ ისლამს და თვით სულთან მამუდსაც აუწყა, რომ ჩვენ გურჯები ქართველები ვართ, ჩვენი ენაც ქართული არისო. ჩვენს ჯამეებში ჩვენს ენაზედ უნდა იყოს ქადაგება და არა ოსმალურს, ან არაბულს ენაზედო, რადგანაც ჩვენ გურჯებს არც ერთის გვესმის რამე და არც მეორესიო. ამან იმეცადინა და ქართულს ენაზედ დასწერა მთელი ყურანის სწავლა და რადგანაც მან ქართული წერა არ იცოდა, ამიტომ იგი არაბულის ასოებით დასწერა და ბათუმის მუფთს გამოუგზავნა, თან შემოუთვალა, რომ ჩვენმა ხოჯებმა და

მოლებმა ამ წიგნიდამ გადასწერონ და ჯამეში ისე იქადაგონ, როგორც ამ წიგნში სწერიაო.

მუფთის ბრძანებით ასეც მოხდა, ხოჯები ამ წიგნიდამ იწერდნენ და ჯამეშიც ქართულად ისე ქადაგებდნენ, როგორც აქ ეწერა. ქართული ენით ქადაგებამ 1850 წლებამდე გასტანა, რაკი 1854 წ. ომი იწყობოდა, ამიტომ ხოჯებმა ლაპარაკი დაიწყეს, რომ ჩვენში თქმულება არის, რომ ეს კუთხე ისევ გურჯისტანზედ წავა, აქ რუსები მოვლენ, ჩვენ გვეტყვიან, რომ თქვენ რათ ლაპარაკობთ ამ ენაზედო. თქვენ ქართველები ხართო. ამიტომ უნდა მოისპოს ამ ენაზედ ლაპარაკიო.

მართლაც მალე მოსპეს ქართულ ენაზედ ქადაგება ჯამეებში და მის მაგიერ ოსმალურად იწყეს. 1854 წ. ომიც გათავდა, რუსებმა მათ ვერაფერი წაართვეს, ხოლო მათ მაინც ქართული ენა აღარ განაახლეს ჯამეში და მას დღეს შემდეგ გმობაც დაიწყეს ამ ენის ცხარედ. ისმაილ ხოჯის წიგნებსაც დაუწყეს თურმე ხევა და მოსპობა. მაინც დიდათ საინტერესო არის ამ წიგნის ნახვა, გაცნობა მისი თუ როგორ არის ნაწერი, მასთან საჭირო არის თვით ისმალ ხოჯის ცხოვრების გაცნობაც. აქ ეს მოკლედ აენუხსედ, რადგანაც სხვაგან ვრცლად გვაქვს აწერილი.

ზედა პირზედ მოთავსებული ისმაილ ხოჯის სურათი 1892 წ. მაჩვენეს და მათხოვეს, სადაც მისივე ამბებიც შევკრიბე, ამის ცნობა გაზ. „ივერია“-ში პირველად 1892 წ. დაიბეჭდა. ეს სურათიც იქიდამ გადავახატვინე მაშინ, იგი ხელით იყო ნახატი 1844 წლებში.

გურჯი ლომან ეფენდი ხოჯა ქარცივაძე. თუმცა ეამთა ვითარების წყალობით, ქართველი მოლები და ხოჯები სულ გადაგვარებულნი იყვნენ და მასთანვე მოძულენი საქართველოსი, ქართველი ერის და ქართული ენის, მაგრამ მაინც მიუხედავათ მის, მათში იყვნენ თითო-ოროლა ისეთნიც, რომელთაც შეგნება აქენდათ მის, რომ თუმცა იგინი სჯულით

მუსულმანები არიან, არამედ ტომით და ენით იყვნენ გურჯები და გურჯისტანელნი. თავის დროს, ერთი ასეთ პირთაგანი იყო ხოჯა გურჯი ლომან ეფენდი ქარცივაძე რომელიც მოკლედ მაინც გავიცნად,

ლომან ეფენდი ქარცივაძის დაბადება ეკუთვნის XIX საუკუნის 20 წლებს, იგი რუსთაგან ბათუმის შეერთებასაც მოესწრა, იგი პატივით იქმნა მიღებული და ულუფაც დაუნიშნეს თვეში 100 მან. სხვათა შორის ეს პირი პეტერბურგშიც იყო, იქ დაესწრა ალექსანდრე მესამის დაგვირგვინებას. ამის გარდაცვალება ეკუთვნის 1889 წლებს, იგი ზეგნელი გახლდათ, გაზდილი საქართველოში. სწავლა მიიღო აქარის მუფთის სკოლაში, მერე კოსტანტინოპოლს იქმნა წასული, იქ მიიღო ამან სამღრთო სწავლა, კარგად შეისწავლა არაბული, ოსმალური ენები, ქართული ენაც კარგად იცოდა გარდა წერა-კითხვისა. ესეც მიტომ ვინაიღვან მის დროს, ქართველ მაჰმადიანები მოიძულებდნენ ქრისტიან ქართულ ენას, როგორც არა მუსულმან ქართულ ენას. ლომან ეფენდი ამის წინააღმდეგი იყო და იგი არამც თუ მოიძულებდა საქართველოს და ქართული ენას, არამედ თანამემამულე ხოჯებს და მოლებს აუწყებდა ასე:

ჩვენ ქართველები ვართ, ჩვენი ნათესავები აგერ, იქით არიან. ჩვენი და იმათებური ენა და წიგნიც ერთი არის.

ასეთის აზროვნების იყო ლომან ეფენდი არამც თუ არტოდ საქართველოში, არამედ თვით სტამბოლშიაც, სადაცე მის 18 წლის განმავლობაში მასწავლებლად იყო და მასთანვე სულთანის მლოცველათაც. სულთანისაგან ამას ნიშნები და ულუფაც აქვდა.

საქართველოში ყოფნის დროს, ხალხში ყოველთვის ქართულ ენას ხმარობდა, ამ ენითვე ქადაგებდა ჯამეში. უველას ეუბნებოდა რომ ჩვენ გურჯები—ქართველები ვართ, ჩვენი სამშობლო ქვეყანაც ეს არის და ჩვენი ენის წიგნიც

უნდა ვისწავლოთო. ამისთანა ქადაგებით ზოხუცდა ეს პირი და მითვე გარდიცვალა.

ეს ნეტარ პატიოსანი ქართველთ ეფენდი ხოჯა იქამდის მაღალ გონების კაცი იყო და მცოდნე საქართველოს საქმეების, რაის გამო იგი ისტუმრებდა ხოლმე ყველა მოგზაურებს ვისაც-კი ნახავდა თავის სამშობლოში, ყველას თვის სახლში იპატიებდა და საქართველოს შესახებ ესაუბრებოდა. მგზავრობის დროს, ამასთან ისადგურეს დიმიტრი ბაქრაძემ, გიორგი ყაზბეგმა, გრიგოლ გურიელმა და სხვანი, ნუ დაივიწყებთ იმასაც, რომ ეს იყო ოსმალთა ფლობელობის დროს, როცა ასეთ მგზავრების მიღების გამო ხალხსაც-კი სჯიდნენ.

მუფთი ახმედ ეფენდი ხალიფაშვილი. გონიერი სასულერო პირი და ქართული ენის მოყვარე. ჯამეში ეს ქართულ ენას ხმარობდა, ამან არ მოსპო ქართულ ენაზედ ქადაგება. 1860 წ. ფანატიკ ხოჯებმა და მოღებმა უჩივილეს სტამბოლში, რომ ახმედ ეფენდი ჯამეში ქართულ ენას ხმარობსო. ამას პასუხი მოჰკითხეს. მან პასუხი აგო ასე:

ჩვენ გურჯები ვართ, ჩვენი ენა ქართული ენა არის, ჩვენმა ხალხმა ეს ენა იცის, მათ არაბულის და ოსმალურის არაფერი ესმისთ, მე რომ მალ ჩვენს ენაზედ ვასწავლო „ყურანის“ სწავლა, ეს თქვენ რას გიშლით, რათ გეშინიანთ ამისი, აქ რა არის საშიში. არაფერი. ჩვენ ერთგულნი ვართ თქვენი და მასთან გვსურს ჩვენი ენით ლაპარაკი. ეს მუფთი რუსობასაც მოესწრა, იყო მოსარჩლე ქართველ მაჰმადიანების, ამის ქადაგება იყო, რომ აქარა მთლიათ არ გადასახლდა ოსმალეთში. ამაზედ რადგანაც სხვაგანაც გვიწერია, ამიტომ აქ აღარას ვიტყვით.

პასან ეფენდი ლეონიძე ყოფილა მახვილ გონიერი კაცი, მცოდნე არაბულის და ოსმალურის ენების, ამ ენებს გარდა ქართული ენაც კარგად სცოდნია, იმერხევში ეს თურმე წმინდა ქართული ენით ლაპარაკობდა. სცხოვრობდა 1858 წლებს სტამბოლში, იგი იქამდის დაწინაურებული ყოფილა, რომ სულთანის შვილებს ლოცვებს თურმე იგი ასწავლიდა.

ჰასან ეფენდი გვერდამე. აქარის სოფელ ზუნდაგელი.

გონიერი მუფთი, სუფთა მომქმედი, კაცი სწორე შეხედულების საქმეზედ, მოყვარე საქართველოსი და ქართული ენის, საყოველთაოდ ამ ქართული ენით მოლაპარაკე და იმ კემ-მარტების მოქმელიც, რომ ჩვენ ქართველები ვართ, ჩვენი ენა ქართული არის, ჩვენი ენის წიგნიც ქართულია. აი ერთი მისი სიტყვა ბათუმში წარმოთქმული ჯამეში. 1889 წ. ჩვენ გურჯები ვართ, ჩვენი ენაც გურჯი არის, ამ ენით რომ ვილაპარაკოთ, ამას ზარალი არა აქვს, ჩვენი ძველების ენა ეს არის, იმათ ამ ენით ულაპარაკნიათ, ამიტომ ჩვენც უნდა ვიცოდეთ ეს ენა, ეხლა უამისოდ ჩვენ აღარ გამოვდგებით, რადგანაც რუს დიდს ხემწიფის ხელში ვართ და ამიტომ საჭირო არის, რომ ჩვენ მათი ვალი ვიცოდეთ და ეს ენაც დავიხსოძოთ. ხოჯები და მოლები ამ ენით ლაპარაკს ნუ ერიდებიან, ჩვენი ხემწიფის ბრძანება ხალხს ამ ენით შეატყობინონ. მეც ასე ამ ენით ვატყობინებ, ამით ზარალი არა არის რა. ჩვენ რუსები არ გაგვაქრისტიანებენ, მათ კაი კაცები უნდათ და არა გაქრისტიანება, მათ ჩვენს გარდა თათრები სხვებიც ბევრი ჰყავსთ, მაგრამ არავის აქრისტიანებენ, ამიტომ მე ვაცხადებ, რომ დღეის შემდეგ, ხოჯებს და მოლებს ამ ქართული ენის შიში ნუ აქვსთ და ხემწიფის და გუბერნატორის ბრძანება ხალხს ამ ენით გააგებინონ, თორემ ოსმალურად ჩვენი კაცი ვერას გაიგებს.

ასეთი ქადაგებანი ამ მუფთს ხშირად წარმოუთქვამს, ყოველთვის ქართულად ლაპარაკობდა და ამ ენასაც აშკარად და სამართლიანად იცავდა. იგი მოკლეულ იქმნა ვერაგულად 1907 წ. ამით სურდათ ქართველ მაჰმადიანთ და ჩვენთ შორის რაღაც ბოროტების ატეხა, მაგრამ ეს ვერ მოუხდათ. მე ამ მუფთის კაი ცნობა მაქენდა და მას ხშირად უთქვამს: დღეის შემდეგ, ჩვენმა ხალხმა თუ ქართული და რუსული არ ისწავლა, უამისოდ იგინი მთლა დაილუპებიან და სხვ.

ქართველ მაჰმადიანთ გადაგვარების ამბები

ქართველ მაჰმადიანებს ეუბნებიან, რომ თქვენ ქართველები არა ხართო. თქვენ თათრები ხართო, ამით ირღვევანათელი მცნება იმ ქართველ მაჰმადიანების, რომელნიც ოსმალთა მონობის დროსაც-კი ჰქადაგებდნენ, რომ ჩვენ ქართველები ვართ, ჩვენი დედაენა ქართული ენა არის, ჩვენი სამშობლოც საქართველოა, ჩვენი წიგნიც ქართული არის და არა არაბული და თათრულიო.

ქართველ მაჰმადიანებს სკოლები დაუხსნეს, ხოლო ამ სკოლებში ვერაფერი წესები დაამკვიდრეს, ქართველ მაჰმადიანთ ბავშვებმა ქართულ ენას გარდა სხვა ენა არ იციან, ამათკი ასწავლიან ოსმალურს და არაბულს, როგორც მათ სჯულის ენას და რუსულს მხოლოდ. როგორც სახელმწიფო ენას, ამ ენების კი მათ ბავშვებს არა ესმისთ-რა. შრომა უნაყოფოთ იკარგები, ასევე ხირჯი.

ქართველ მაჰმადიანები რომ ტომით ქართველები არიან ეს შეწყნარებელ იქმნა 1878 წ. როცა რუსეთის იმპერიასთან შემოურთდნენ. თვით უმაღლესმა პირმა, დიდმა მთავარმა მიხეილ ნიკოლოზის ძემ პოეტის გენერალ გრიგოლ ორბელიანის პირით გადასცა, რომ თქვენ ყოველთვის გამგეთ თქვენი ენის მცოდნე კაცნი გეყოლებათო. ამას გარდა, ისიც კი ითქვა, რომ ძველ ქართველ მაჰმადიანებს, რომელთაც ოსმალთა ხელში თავად-აზნაურობა დაკარგეს, ჩვენის გამოძიებით, შრომით და ისტორიის მცოდნე პირთა ცდით იმა-

თაც აღუდგენთ თავად-აზნაურობის წოდებასაო. ასე კეთილ შობილურს დარიგებას აძლევდნენ მაშინ.

დრო შეიცვალა, მადლობა ღმერთს, მთავრობის ცდით, ქართველ მაჰმადიანებში, სასწავლო სასოფლო სკოლები იხსნება, ეხლაკი ამ სკოლებში მოსწავლე ბავშვების დედ-მამას ეუბნებიან, რომ თქვენ თათრები ხართ, თქვენი ენაც თათრული არისო. ბავშვებს ასწავლიან თათრულს და რუსულს, ქართულს-კი არა, ამიტომ ბავშვები ვერც ერთს სწავლობენ და ვერც შეორეს, თათრული ენისკი არა და რუსული ენის შესწავლა ძალიან სურთ, ენატრებათ, რუსული ენის წიგნებსაც კი ითხოვენ, ხოლო ისე, რომ ქართული ენის დახმარებით, რომელ რუსული სიტყვაც არ ესმის ჩვენ ბავშვებს, ის მასწავლებელმა ქართული ენით აუხსნასო.

ქართული ენაკი აქ დამხობილი აქვსთ, მასწავლებლებათ ნიშნავე ისეთ ბერძნებს, თათრებს, ლეკებს და სხვებს, რომელთაც ქართული ენა არ იციან. ამიტომ სკოლებში არსებობს დიდი უწესობა, დიდი უდიერობა, როცა ამაზედ ვინმე რამეს ეტყვის, იმათ ეუბნებიან, თქვენ მაგ ენას თავი დაანებეთ, თორემ მერე რუსები გეტყვიან რომ გაქრისტიანდითო. ამას ჩადიან სულ წვრილმან ანგარიშებით, ამის უმაღლესმა მთავრობამ არა უნდა იცოდეს-რა, ამიტომ რომ თვით მთავრობა სცნავს მათ ენათ ქართულ ენას. თვით ვოსტორგოვმა სთქვა აქარლებზედ, რომ იქ ქართული ენა უნდა იქმნეს შეტანილიო. ასავე ამბობდნენ ბათუმის გუბერნატორები და თვით მსწავლული რუსის გენერალი ვეიდემბაუმიც აი რას ამბობს ქართველ მაჰმადიანთ და მათ დედა-ენის შესახებ. ამას აქ მე რუსულად მოვიყვან, რომ ვინმემ ცილი არ დაგვწამოს აი თვით სიტყვები:

„Тамъ гдѣ турецкаго языка не понимаютъ (такія мѣста еще есть), будетъ, конечно, въ ходу грузинскій языкъ. Но и тамъ, гдѣ турецкій языкъ понятенъ народу, официальнымъ языкомъ, по моему мнѣнiю, долженъ быть грузинскій. Этотъ послѣднiй

языкъ началъ забываться главнымъ образомъ вслѣдствіе того, что при турецкомъ правительствѣ всѣ власти говорили съ народомъ по-турецки и относились презрительно къ грузинскому языку, какъ не мусульманскому, такъ что даже названіе „грузинъ“ считалось постыднымъ. Слѣдовательно, если нынѣ власти вновь заговорятъ по-грузински, то и народъ по-неволѣ вспомнить свой старый родной языкъ и заговорить на немъ. А это очень важно. Возстановленіе грузинскаго языка возобновитъ въ народѣ еще не вполне уснувшія воспоминанія племенной связи съ Грузіей и, слѣдовательно, населеніе будетъ нравственно тяготѣть къ ней какъ теперь тяготѣетъ къ одноязычной и одновѣрной съ нимъ Турціи. Затѣмъ надо имѣть въ виду, что въ народномъ понятіи турецкій языкъ соединяется съ понятіемъ мусульманства, какъ грузинскій языкъ съ понятіемъ христіанства. Слѣдовательно, съ востановленіемъ грузинскаго языка сама собою порвется одна изъ связей съ мусульманскою идеею. Я не говорю о насильственномъ введеніи грузинскаго языка. Я желаю только, чтобы власти, имѣя надобность письменно или устно обратиться къ народу, обращались къ нему по-грузински. Этого будетъ достаточно: если грузинскій языкъ началъ исчезать отчасти потому, что при туркахъ въ немъ не было надобности, то теперь онъ можетъ также возстановиться, когда народъ услышитъ грузинскій языкъ изъ уста своихъ начальниковъ. Во всякомъ случаѣ переходъ отъ грузинскаго языка къ русскому будетъ со временемъ легче, какъ отъ христіанскаго къ христіанскому, чѣмъ отъ турецкаго къ русскому, такъ какъ эти два языка олицетворяютъ собою въ глазахъ народа религіозную идею“.

ეს აღწერა. ანუ ამის დასკვნა ის უნდა იყოს, რომ მთავრობას კარგი, ერთგული ქვეშევრდომნი ჰყვანდეს, კაი მოქალაქენი. კარგი მშრომლები და ერთგულნი როგორც სახელმწიფოს, ისევე თავის ოჯახის და ცოლშვილის, თვით ქართველ მაჰმადიანებმა უნდა იცოდნენ, რომ თვით რუსეთის უმაღლესი მთავრობა სცნავს მათ ენათ ქართულ ენას, ამიტომ იგინი ადგილობრივ მოხელეებს არ უნდა შეუშინდნენ, მათ უნდა აუწყონ პირნათლათ, რომ მათი ენა ქართული ენა

არის, რომ მათ ამ ენის დახმარებით სურთ რუსული ენის უფრო უკეთ შესწავლა. ორსული ენის შესწავლა ამათვის აუცილებელ საჭიროება არის, ხოლო მისი შესწავლა დედანით უნდა იქმნეს, რომ ბავშვებმა ადვილათ შეიგნონ რუსული სიტყვები. უკეთესად და უფრო მალე ისწავლონ რუსული ენა და წერა-კითხვა. მუნჯურის ოსტატობით-კი აქ ბავშვები რუსულს ვერ შეისწავლიან და ყოველთვის დარჩებიან უსწავლელად, როგორც დღემდე არ იციან კარგად რუსული ენა.

ამიტომ ქართველ მაჰმადიანებმა უნდა ეცადონ, უმაღლეს მთავრობას თხოვნა მისცენ და ყოველივე აცნობონ და თან დაავალონ ისიც, რომ მათ დაენიშნათ ქართული ენის მკოდნე მასწავლებლები, რომელნიც ქართული ენის და წიგნის დახმარებით რუსულ ენას და წერა-კითხვას უფრო ადვილათ და უკეთესად შეისწავლიან, ასეთის შესწავლით რუსულ ენას მერე მთელი ქართველ მაჰმადიანები შეიხრცებიან, თვით მათის ცდით ეს ენა ლაზისტანშიაც კი გადავა. ქართველ მაჰმადიანებმა ეს არ უნდა დაივიწყონ, ამიტომ თამამად უნდა მიმართონ კავკასიის უფროს გამგეებს და დაავალონ თავიანთ თხოვნა, თავიანთ საჭიროება და მოკლეთ ისიც თუ უამისოთ მათ სკოლებში რა დაბრკოლება იქნება.

იმედია მთავრობა მათ თხოვნა უყურადღებოთ არ დასტოვებს, ამის საშუალებით ქართველ მაჰმადიანთ ბავშვებიც ასცდებიან დიდს წვალებას და იმ უნაყოფობას, რასაც იგინი სკოლაში უდღედაენოთ ყოველთვის ეწვალებიან და იტანჯებიან. იმედია ამათ თხოვნას შეიწყნარებენ.

ამ შეწყნარების საფუძვლათ უნდა იქონიოთ სახეში შემდეგი მაგალითებიც: ქართველ მაჰმადიანებმა ათასჯერ განაცხადეს ნატვრა მასზედ, რომ ნეტამც „ყურანი“ ჩვენს დედანაზედ გვექმნესო, თორემ ოსმალურს და არაბულს ენაზედ ხალხს-კი არა და თვით მოღლებსა და ხოჯებსაც არ ესმისოთ. ეს ნატვრა შესრულებულ იქმნა ქრისტიან მოძმე ქართველ-

თაგან. პეტრე მირიანაშვილმა ქართულს ენაზე „ყურანი“ სთარგმნა და დღეს იგი დაბეჭდილიც არის. ეხლა ამ წიგნს ქართველ მაჰმადიანები თავიანთ ენაზედ კითხულობენ.

ამას გარდა არაბულს ენაზედ არის ისეთი ლოცვები, რომელთა თარგმნაც მათ არ სურსთ, ხოლო მათი შესწავლა-კი უნდათ, მაგრამ სწავლა უძნელდებათ, რადგანაც ლოცვები არაბულის ანბანის ასოებით არის ნაბეჭდი. ეხლა ჩვენ ეს ლოცვებიც აი ასე ქართულის ასოებით დაუბეჭდეთ, რასაც ქართველ მაჰმადიანები აღვიღათ სწავლობენ, რადგანაც ქართულ ანბანს იგინი ორი კვირის განმავლობაში სწავლობენ და არაბულ ანბანსკი სამი-ოთხი წელიწადი ეწვალებიან და მაინც ვერ სწავლობენ ისე რომ მათ შეეძლოთ თავისუფლად წაიკითხვა. ქართული ანბანით-კი აი როგორ იხატება მათი საჭირო ლოცვები.

საბახ ნამაზის ლოცვის დუსი.

ა.

„სუბჰანე, ქელაჰუმე. ქელაჰუმე ვებიაჲ მედიქე. ვეთე ბარეჰეს მუჰე, ვეთე ალაჲ ჯელუჰე, ვველა, ილაჲჲ ლეირლუ, ეყზუ ბილაჲი მინეშ შეიჰყანირ, რეჯიმ ბისმილაჲირ რახმანირ რახიმ“.

ბ.

„ელჰემ დულილაი რობილ ალე მინეე იმინე ერაჲ მანით რაჲიმ, მალიქ ევ მიდინი, იაჲქენე ბიდიუ, ვეიაჰენესთე-ყინ იაღინე სირატყელ მუსტეყიმე, სვირმტყელე ლეღინე ენე ემთე ალეიჲიმ ლერლი მეღდუბი ალეიჲამ ველედ დუალინ ამინ“.

დავარწმუნებთ ყველას, რომ ქართველ მაჰმადიანები სხვა ტომის იყვნენ, თურქები, ქურთები, ანუ ყაზანის თათრები,

ესენი თავის დღეში ამ ანბანით დაწერილ არაბულ ლოცვებს არ წაიკითხავენ, მაგრამ კითხულობენ დღეს ამ ანბანით თავის სჯულის ლოცვებს მიტომ, რადგანაც მათ კარგად შეიგნეს, რომ მათი დედა-ენის ანბანის ასოები ეს არის და მიტომაც ეპატრონებიან და ეხვევიან გარს ამ ანბანს. ამაზედ უფრო უალრესი, მარტივი მაგალითი გახლავსთ ახალგზრდა აიდარ ბეგ აბაშიძე, ბათუმელი, კარგის ოჯახის შვილთაგანი; რომელმაც „ბათუმის ქართულ გაზეთში“ წერილები დასტამბა ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ და ერთის წერილით ისიც-კი განაცხადა, რომ ჩვენ, ქართველ მაჰმადიანებს-კი ნუ გვიწოდებთ, რაც ეამთა ვითარების და ოსმალოს მახვილის წყალობით გვეწოდაო, არამედ ჩვენც ისე გვიწოდეთ, როგორც თქვენ იწოდებითო, რომ **ქართველიო**. თუ კი თქვენ არ იტყვით კითხვის დროს, თუ შე ქართველ ქრისტიანი ვარო, მაშასადამე ჩვენ რაღა ძალა გვადგა რომ ქართველ მაჰმადიანი ვიძახოთო. მოკლეთ ვსთქვათ **ქართველი** და ესეც კმარაო. ეს ჩვენმა თანამემამულე მუსულმან ქართველობამაც შეიგნოსო.

ეს განცხადება თუ რამდენად კეთილშობილური არის და ბუნებრივი, ამას განმარტება აღარ სჭირია, სხვაფრივ ვინატრებთ ამ ძვირფას მამულისშვილის დღითი დღე ზრდას, წარმატებას და დაწინაურებას მთელს, ქართველ მუსულმანებში. აქ, ასეთ სასიამოვნო მოვლენას გარდა არ შეიძლება არ დავასახელოთ კვალიად შემდეგი:

მეორე ქართველ მაჰმადიანი, სახელდობრ დურსუნ ქიქავა, რომელმაც 1907 წ. აი რა შინაარსის წერილი მომწერა, მომყავს სიტყვა-სიტყვით:

ართვინი 5 დეკემბერი, 1907 წელს.

თბილისში

ულრმესად პატივცემულო ზ. ჭიჭინაძე!

პირველად ყოვლისა გიძღვნი სალამს დიდის პატივისცემით, გარდა ამისა ვიხდი თქვენ წინაშე ბოდნებს. რომ წე-

რილის მოწერა დამავიანდა. თქვენი პატივცემული წერილი მივიღე, ძალიან მესიამოვნა, მაგრამ როგორც თქვენი წერილის შინაარსი გავიგე და კიდევ სხვა თქვენი გამოცემული წიგნები წაფიქრებე დიდი ღვაწლი დაგიდვიათ ქართველ მამადიანებზე, ჩვენ ქართველ მამადიანებს ვერ დაგვიფასებია თქვენი შრომა, მხოლოდ იყავთ დარწმუნებული, რომ თქვენი დიდებული შრომა ჩვენზე ამაოდ არ ჩაიარს, მაინც ადრე თუ გვიან ის თქვენი შრომა თავის კალაპოტში გაივლის, როგორც რომ თქვენ გსურთ, ჩვენ ერთ ჯგუფს გვჯერა. რომ ჩვენი მოძმე ქართველები ყოველ საშვალეებას აღმოგვიჩინენ ყველაფერში და მათი ამოჩენილი საშუალება იქნება ჩვენთვის დიდი სასარგებლო, და დიდი იმედიც გვაქვს თქვენი, თუმცა დღემდე თქვენი ნაშრომი ფუჭათ გაქვთ მიღებული, მაგრამ იყავით დარწმუნებული, რომ აწინდელი თქვენ ნაშრომს ერთი-ორათ მიიღებთ. ძალიან დიდათ დამავალვებთ, თუ „ქვათა ლაღადს“ ილ. ქავჭავაძისა გამომიგზავნი ნალოყნი პლატეჟით“.

თქვენი კეთილის მსურველი დურსუნი.

ჩემ ადრესი თქვენ მოგეხსენებათ.

უნდა მოგახსენოთ, რომ ეს წერილი მოწერილი არის 1907 წ. ცხადი მაქმე არის, რომ სადაც ასეთ გულ შემატკივარ ქართველ მამადიანები სცხოვრობენ, იქ ასეთების უდიდესი დღე ნათელი შეხედულება ფეხს აიდგავს, ქართველ მამადიანები განვითარების და მოქალაქობის ასპარეზზე გამოვლენ. ამის ცხადი თავედებია აიღარ ბეგ აბაშიძის მოვლენა და მისი რეალური შეხედულება ჩვენს ქართველ მამადიანთ ცხოვრებაზედ. იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ დღეს მათ შორის აიღარ ბეგის და დურსუნ ქიქავას გარდა სხვებიც იქმნებიან უკვე გამცნებულნი.

აქ ცდა და შრომა არის საჭირო, თორემ ქართველ მამადიანები დროით გაახლენ თვალს, ისარგებლებენ იმ უფლებით, რაც მათ მთავრობისაგან აქვსთ მინიჭებული და მით

თვიაც ერთი ათად დაწინაურდებიან, უამისობა არ შეიძლება, რადგანაც თუმცა არა ხშირად მაგრამ ქართველ ქრისტიანებშია ცხადებიან ისეთ გულ შემატკივარ პირნი. რომელნიც მათ ცხოვრებას ბეჯითის თვალით უმზერენ და ხშირად მათზედ სწერენ და ლაპარაკობენ კიდევ.

კოწია მაჭავარიანი, კაცი ცნობილი მოღვაწე ქართველერის წინაშე და დიდათ გულშემატკივარი პირი, რომელმაც ქართველ მაჰმადიანთ შესასებ ბევრი იშრომა, ამის ცდით ჩაინერგს მათში სახალხო სკოლების დახსნის საძირკველი. ამანვე ასწერა „ივერიაში“ ლივანის ხევი, სადაც ერთ ალაგას ასე საუბრობს: — „უნდა რცხვენოდეს ცბიერ მამულისშვილს, რომ აქომდე არავის იმათგანს არ დაუთვალაიერებია ართვანის მაზრა და არც უფიქრია, არის წითე ჭარა საჭირო გავრცელება წერა-კითხვის ქართველ მაჰმადიანთ შორის“. და სხვაც მრავალ ამ გვარნი ამ მოღვაწე პირისა.

სიტყვა, ცნობილი მწერალი მოღვაწე ქართველობაში, რომელიც ყოველთვის მაღალ მამულისშვილურის ნიმართვით იცავს ქართველ მაჰმადიანთ დაწინაურების ნატვრას, ამის წერლებიც ბრწყინვენ მაღალის მამულისშვილობით და ბრწყინვალეს ნატვრით, რათა დროით განსპეტაკდენ ივინი.

სხვებს ჩვენ არ ვასახელებთ. სადაც აქ ეს ორი დავასახელებთ, იქ ამათ გარდა ოცი და ასიც გახლავსთ. ასეთივე გახლავსთ, ყველასაგან პატივცემული და ცნობილი მღვდელმთავარი ლეონიდი. თვით ამ პატივცემულ ყოვლად სამღვდელოს, რომლის ნაწილსაც შეადგენს ეს კუთხე, ენატრება უაღრესად მათი დაწინაურება, განათლება.

ბევრი ლაპარაკის შემდეგ დავაბოლავებთ ასე: ქართველ მაჰმადიანებს რაც გინდ ნაკლი აქენდესთ, ივინი სისწორით და პატიოსნებით ქრისტიან ქართველებზედ ბევრად მაღლა დგანან, ამის მხრით მათი შედარება არ შეიძლება. მათში ტყუილი, შარი და ყოველივე ის რაც ჩვენში არსებობს,

შეუძლებელია და წარმოუღვინი. ამით მისაბამნი არიან იგინი. მთელი წლოვით რომ იაროთ მათ შორის, თქვენ ვერ გაიგონებთ ერთ რამ სალანძღავ სიტყვას, ან სხვა რამ ამ გვარს რაც ჩვენ შორის ხშირია. ქართველ მაჰმადიანთ ზდილობა არის სამაგალითო და მისაბამი, ერთად ერთი მათი სწავლით არის დაწინაურება საჭირო და სანატრი.

ქართველ მაჰმადიანთ ბეგიები და ალიების თხოვნა მათ წოდების აღდგენის გამო.

ის იყო 1878 წ. ომი გათავდა, ქართველ მაჰმადიანთ შორის ეს საქმე ბევრს ესიამოვნა, ნამეტურ მათ ვისაც აქ დარჩენა სურდა და ცხოვრება. ასეთ პირებში ზოგნი ბეგებიც ერივნენ, რომელთა შთამომავლობაც ძველად ქართველთ თავადის შვილების ოჯახებს ეკუთვნოდნენ. ამათ გაახსენდათ თავიანთი ძველი წარსული. მამაპაპათ წოდება: თავადობა და აზნაურობა. ამის გამო ლაპარაკიც მომართეს და თხოვნა უმაღლეს მთავრობასთან, რომ ჩვენ ძველად, ქართველთ მეფეთა დროს, თავადნი და აზნაურნი ვიყავით, მერე ეს ღირსება ოსმალეთმა ჩაჰოგვართვა, მის მაგიერ ბეგობა მოგვეცაო. ესლა რაკი ჩვენს მონათესავე ქართველებს შეუერთდით, ამიტომ გვსურს, რომ ჩვენ აღდგენილ გვექმნეს ჩვენი თავად-აზნაურობაო.

ქართველ მაჰმადიანთ ბეგიების და ალიების შესახებ მოვიყვანთ შემდეგს: ქართველ თავად-აზნაურები ამ წოდებას ჰკარგავდნენ მაშინ, როცა იგინი ისლამს უკავშირდებოდნენ. ასე რომ ზოგმა თავად-აზნაურმა აღრე დაკარგა თავის წოდება, ზოგმა გვიან. ასეც იყო, რომ თავადი და აზნაური ოსმალოს

ქვეშევრდომათ იყო, მაგრამ იგი ქრისტიანობის მეობებით თავადად და აზნაურად ირიცხებოდა, თუმცა ოსმალეთის მთავრობა მის თავად-აზნაურობას არად სთვლიდა. ამ წოდებას მთავრობა მხოლოდ მაშინ იცნავდა, როცა იგინი ისლამს დაუკავშირდებოდნენ. მაშინ ამის მაგიერ იგინი მიიღებდნენ ბეგობას, ალია ბეგობას, სანჯაყ ბეგობას და სხვანი. უისლამოდ კი ეს შეუძლებელი იყო. ამიტომ ზოგს თავად-აზნაური აღრე დაუკარგეს თვისი წოდება, ზოგს გვიან, უმთავრესად კი ოსმალის მთავრობისაგან ამ წოდების გაუქმების ხანა უნდა მიეწეროს 1730 წლებს. ამ დროს მათ გამოაცხადეს სამუდამოდ, რომ თავად-აზნაურების წოდების ტარება აღიკრძალაო. ამ დროს, აქაურ თავად-აზნაურებს ყველა საგვარეულო ცნობებიც ჩამოართვეს და მის მაგიერ ოსმალური მოწმობანი მისცეს, ანუ თავები.

ესეთი მოწმობანი მათ მიტომ მისცეს, რადგანაც ამ დღიდან როცა ქართველ მაჰმადიანთ თავად-აზნაურნი ჰკარგავდნენ თავიანთ წოდებას, იმ დღიდან მათ ხელიდან ეცლებოდათ თვისი საკუთარ მამულებიც. ძველ დროს, ქართველ მეფეთაგან ბოძებული სიგელ-გუჯრები საკუთოების შესახებ და ამ დღიდან ეს მამულებიც შერიცხულ ხდებოდა ოსმალის მთავრობის საკუთრებათ, ხოლო მასზედ მცხოვრებ ბეგებს მფლობელად, ანუ მოიჯარადრე გამგეთ, იმ უპირატესობით კი რომ ამის ფლობის ძალა მათს ხელში უნდა ყოფილიყოს ყოველთვის და მემკვიდრეობიდან მემკვიდრეზედ უნდა გადასულიყოს. აწინდელ ქართველ მაჰმადიანთ ბეგებმა ეს საგვარეულო საქმე და ადგილ მდებარეობის უფლება უკანონოდ იცნეს და ამიტომ ხმა აღიმაღლეს, რომ ჩვენ ჩვენი უფლება და წოდება დავვიბრუნდეს ისევე, როგორც ეს ჩვენ ძველად გვქონია ქართველთ მეფეთაგან ბოძებულიო.

ამის შესახებ პირველათ მათ ხმა დასძრეს 1878 წლის ვასულს და მის მერე მთავრობისაც მიმართეს შეერთებულის

თხოვეით, რომელ თხოვნას დიდათ მფარველობდა თაქილი გრიგოლ გურიელი და იმ დროის მთავარმართებლის თანაშემწეითაჲ. ლევან მელიქიშვილი, რომელიც კმრთველ მაჰმადიანთ საქმეებს დიდის გულის მტკივნელობით უშვრდა. თვით ამ პირის თანხმობით შეაგულიანა გრიგოლ გურიელმა ქართველ მაჰმადიანთ ბეგეები თავად-აზნაურობის თხოვნაზედ. დღეს ამათი საქმე სახელმწიფოს სამინისტრას სათათბიროშია გადაცემული და იქ განიხილავენ და განჩინებას მისცემენ ამათ დავალებას. ცხადი საქმეა, რომ აქ უმთავრესად ისტორიულ გამოკვლევას უნდა მიექცეს ყურადღება.

საქართველოს ეროვნული ბიბლიოთეკა

K 5.841/3